

ATATÜRK KÜLTÜR, DİL VE TARİH YÜKSEK KURUMU
T Ü R K T A R İ H K U R U M U

BELLE TEN

.DÖRT AYDA BİR ÇIKAR

Cilt: LIV

Sa. 211

Aralık 1990

T Ü R K T A R İ H K U R U M U B A S I M E V İ — A N K A R A

1 9 9 1

Sahibi ve Yazı İşleri Müdürü :

Türk Tarih Kurumu Adına

PROF. DR. YAŞAR YÜCEL

İÇİNDEKİLER

XI. Türk Tarih Kongresi Açılış Konuşmaları (5-9 Eylül 1990)
Cumhurbaşkanı TURGUT ÖZAL'ın Konuşması
Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Başkanı SUAT İLHAN'ın
Konuşması
Türk Tarih Kurumu Başkanı PROF. DR. YAŞAR YÜCEL'in Konuşması

Makaleler İncelemeler :

Sayfa

KIZILKAYA, YILDIZ : Acemhöyük Sikkeleri (2 levha ile birlikte)	907
ONAT, PROF. DR. AYŞE : Çin - Türkistan İlişkilerinin Başlangıcı Hakkında Bazı Bilgiler	913
SALMAN, DOĞ. DR. HÜSEYİN : Çin İmparatorluğu'nun Batı Ülkeleri'ne Karşı Tesis Ettiği Askerî Hat (Dört Garnizon) (1 harita ile birlikte)	921
KOCA, DR. SALİM : Sultan I. İzzeddin Keykâvus ile Melik Alâeddin Keykubad Arasında Geçen Otorite Mücadelesi	935
DEMİREL, ÖMER : 1700-1730 Tarihlerinde Ankara'da Ailenin Niceliksel Yapısı	945
ÖZTÜRK, YRD. DOĞ. DR. MUSTAFA : XVIII. Yüzyılda Antakya ve Çev- resinde Eşkiyalık Olayları (1 harita ile birlikte)	963
ÖZDEMİR, DR. RİFAT : Tokat'ta Ailenin Sosyo - Ekonomik Yapısı (1771- 1810)	993
PAMUKÇİYAN, KEVORK : İkinci Sultan Mahmud'a Dair Ermeni Harflî Türkçe Dört Manzum Methiye	1053
SHAW, STANFORD J. : Christian Anti Semitism in the Ottoman Empire ..	1073
KORAY, ENVER : Meslek Kuruluşu ve Faaliyeti	1151
TEVETOĞLU, DR. FETHİ : Atatürk'ün Toplanmamış Yazıları (3 belge ile birlikte)	1167
SONYEL, DR. SALÂHİ R. : Enver Paşa ve Orta Asya'da Başgösteren "Basmacı" Akımı	1179
ÇAĞATAY, NEŞET : Türk Yüksek Öğretim Tarihine Genel Bakış	1209

Çeviriler :

NEPOS, CORNELIUS (Çev. : KAYA, MEHMET ALİ) : Hamilcar ve Hannibal ..	1221
SAHİLLİOĞLU, PROF. DR. HALİL (Çev. : ÖZTÜRK, YRD. DOĞ. DR. MUSTA- FA) : Osmanlı Döneminde Irak'ın İdarî Taksimatı	1233

Bibliyografya :

ÖZKAYA, DOĞ. DR. TÜTEN : Sovyetler Birliği'nde Evliya Çelebi'nin Seya- hatnâmesi ile İlgili Yayınlar	1259
KÖROĞLU, KEMALETİN : Paul E. Zimansky : <i>Ecology and Empire : The Structure of the Urvartian State</i>	1277
KÖPRÜLÜ, DR. ORHAN F. : Daniel Panzac : <i>La Peste dans l'Empire Ottoman, 1700-1850</i>	1281

Nekroloji :

ÇİĞ, MUAZZEZ İLMİYE : Sumerolog Prof. S. N. Kramer'in Arkasından (1 resim, 2 belge ile birlikte)	1283
1989 Yılıın İkinci Yarısında Kütüphanemize Gelen Kitap ve Dergiler	1285

1989 Yılıın İkinci Yarısında
Kütüphanemize Gelen Kitap ve Dergiler

XI. TÜRK TARİH KONGRESİ
AÇILIŞ KONUŞMALARI

5-9 Eylül 1990

CUMHURBAŞKANI TURGUT ÖZAL'IN KONUŞMASI

Türk Tarih Kongresi'nin Değerli Üyeleri,

Muhterem Konuklar,

Türk Tarih Kurumu'nun XI. Kongresi'ne katılan siz değerli bilim adamlarını ve tüm davetlileri sevgi ile selamlıyorum.

Herşeyden önce Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu'nun, yüce önderimiz Atatürk'ün adına yaraşır bir kuruluş olarak, onun özlemlerine uygun çalışmalar yapmasını takdirle karşıladığımı belirtmek istiyor ve Atamızın aziz hatırası önünde saygıyla eğiliyorum.

Kurumunuza bağlı kuruluşların kendi faaliyet alanlarında bu gibi uluslararası kongreler düzenlemeleri, sadece çeşitli ülkelere mensup bilim adamlarını değil, aynı zamanda milletleri de birbirine yaklaştıracak nitelikte olup, her zaman desteğimize sahip olacaklardır. Bu bakımdan kongreye yurt dışından katılan tarihçilerin mevcudiyeti ve Türk meslektaşları ile yapacakları müzakereler ayrı bir önem taşımakta ve tarafımızdan memnunlukla karşılanmaktadır. Kongreye gerek yurt içinden ve gerekse yurt dışından gösterilen büyük ilgi, tarih bilimi açısından olduğu kadar, Atatürk tarafından kurulan bu kurumumuz açısından da ümit verici ve sevindiricidir.

Yüce Atatürk Türk Tarih Kurumu'nu, tarihimizin yanlış bilgilerden arındırılmış, gerçeklere dayalı objektif ve bilimsel olarak yazılması için kurmuştu. Böylece yeni nesillere Türk'ün her zaman iftihar edeceği, şerefli tarihini en güvenilir biçimde aktarma gereğini duymuştu. Çünkü Türk gençlerinin ecdadının binbir fedakârlık, azim, feragat ve zaferle yazılmış tarihini okuyup nice uygarlıklar kurmuş olduğunu öğrendikçe daha büyük işler başarmak için kendinde kuvvet bulacağına inanıyordu. Diğer taraftan tamamen belgelere dayalı, objektif olarak yazılmış bir Türk Tarihi'ni yabancı bilim adamlarının istifadesine sunarak, Türk milleti ve tarihi hakkında haksız nedenlerden ve taraflı görüşlerden kaynaklanan yabancı ülkelerdeki bazı ön yargıları ortadan kaldırmayı da amaçlıyordu. Bu amaçlarla günümüze kadar belirli aralıklarla toplanmış bulu-

nan bu kongrelerde ortaya konan görüş ve düşünceler, tarihimizin birçok önemli olaylarının aydınlanmasına olumlu katkılar sağlamıştır.

Değerli Konuklar,

Bu kongrede sunacağınız bildirilerinizin yayınlanan özetlerinden, birçok tarihi konunun en yetkili kişiler tarafından gündeme getirileceği ve tartışılacağı anlaşılmaktadır. Bu durum gerek yurt içinde gerekse yurt dışında özlü çalışmalar yapıldığını gösteriyor. Buna rağmen ben Türk ve Dünya Tarihleri alanlarında daha birçok çalışmanın yapılarak genç nesillere geçmişte yer almış bulunan olayları tarafsız ve güvenilir bir şekilde aktarmak gerektiğine inanıyorum. Bu gibi çalışmalar, birtakım önyargıların silinmesine, dolayısı ile ülkeler ve insanların yakınlaşmasına neden olacakları gibi, devlet adamları başta olmak üzere tüm yöneticilere ve herkese içinde yaşadıkları olayları tarihin ışığında değerlendirmeye ve böylelikle yarınlar için daha sıhhatli karar verme imkânı sağlayacaktır.

Değerli Konuklar,

Hepinizin bildiği gibi son bir yılda dünyamız çok hızla gelişen birtakım olaylara sahne olmuştur. Geçtiğimiz yılın son ayında vuku bulan beklenmedik gelişmeler, hepimizin yürekten benimseyip onayladığı, Doğu Bloku'ndaki büyük değişiklik, Doğu ve Batı arasında çok hızlı bir yakınlaşmaya yol açmıştır. Türkiye dünya barışına olumlu katkısı olabilecek bu ve bunun gibi her türlü hareketi desteklemektedir. Şüphesiz yaşadığımız bu olaylar büyük tarihi olaylar olarak anılacak ve siz tarihçiler tarafından işlenecektir. Şu anda hepimize düşen görev, olayların insanlığın mutluluğu yönünde gelişmesini sağlamak, desteklemek ve katkıda bulunmak olmalıdır. Bu değişiklikleri olumlu yönde sonuçlandırmak bizim kuşağın sorumluluğundadır. Bilim çevreleri ve bilim adamları da çalışmalarını bu yönde yoğunlaştırmalı, etkinliklerini kullanmalıdırlar. Dünyada umut verici bu olaylar izlenirken, bölgemizde son bir ay içerisinde başgösteren kriz, dikkatlerimizi barışı tehdit eden bu gelişmeler üzerine toplamamıza sebep olmuştur.

Bütün büyük olaylar gibi, şüphesiz son bir yılda gelişen olayların da bazı tarihi gelişmelere dayandığı, bir ölçüde de olsa bu gelişmelerden kaynaklandığı dikkate alınmalıdır. Başlangıçta iyi bir sonuç, iyi bir çözüm gibi görülen birçok tedbirin ileride istenmeyen olaylara kaynak olduğunu biliyoruz. Bu sebeplerle gerçekler tam tespit edilebilirse öğre-

tici ve yararlı bir mahiyet kazanır, aksi halde yanlış tedbirlerin ileride büyük problemlere sebep olabileceği düşünölmelidir.

Tarihi araştırmalarda doğru noktalara ağırlık verilerek çözüm aranmalıdır. Yanlış noktalara ağırlık verilerek yapılan yorumlar, insanları yanlış davranışlara özendirmektedir. Herşeyden önce kültür ve uygarlık tarihine öncelik verilmesi görüşünü özellikle benimsiyorum. Olayların kültür tabanını açıklığa kavuşturmakla incelenen tarihi olayı daha açık bir şekilde aydınlatılabileceğine inanmaktayım. Ayrıca tarihin tarafsız ve şovenist olmayan bir görüşte yazılması, insanları ve değişik kültürleri birbirine daha çok yaklaştıracaktır.

Değerli Konuklar,

Ben tarihin sadece geçmişle kısıtlı kalmayıp, içinde bulunduğumuz anda yaşadığımız olaylara ve geleceğimizle ilgili olarak alacağımız kararlara da ışık tutan bir bilim dalı olduğuna en çok inananlardanım. Tarihe düşkünlüğüm biraz da bundan kaynaklanmaktadır. Gerçekten de tarihi okuduğumuzda asırlar önce vuku bulmuş bazı olayların bugün de değişik şartlarda ve görünüşte olmakla beraber aynı şekilde gelişip sonuçlandığını görmekteyiz. Bu bakımdan, tarihten herkesin alacağı çok büyük dersler vardır. Dolayısıyla siyasetçilerin çok iyi bir tarih bilgisi ile teçhizinin gerekli olduğuna inanıyorum.

Değerli Bilim Adamları,

Özgürce seçtiğiniz konuları yine büyük bir özgürlük içerisinde gündeme getirecek ve tartışacaksınız. Biz diğer alanlarda olduğu gibi, bilimsel çalışmalarda da özgürlüğü gelişmenin ve başarının vazgeçilmez ilk şartı olarak görüyoruz. Türk Tarihi ile ilgili olarak çözülecek her sorun, Türk Tarihi dışında da birçok sorunun çözümüne yardım edecektir. Belgelerimizden her birisinin bizim için olduğu kadar, diğer toplumlar için de değer taşıdığını biliyoruz. Bu sebeple arşivlerimizin dünya bilim çevrelerine sunulmasını, açılmasını diğer toplumlara karşı bir vecibe olarak gördük. Bu amaçla arşivlerimizin gelişmelerini gerçekleştirdik, bilim dünyasının istifadesine açtık. Arşivlerimiz 20'den fazla ülkenin ilk ve temel belgelerini oluşturmakta, diğer ülkeleri ise derece derece yakından ilgilendirmektedir. Evrensel düzeyde bu kadar önemli bir kaynağın bütün tefferruatı ile adım adım hizmete girmesi bizi mutlu etmektedir.

Değerli konuklar,

Atatürk'ün "Tarih yazmak, tarih yapmak kadar önemlidir. Yazan yapa-
na sadık kalmazsa, değişmeyen hakikat insanlığı şaşırtan mahiyet
alır" şeklindeki açıklaması tarihçilerin sorumluluklarını açıklayan bir di-
rektiftir. İşiniz çok zor ve o ölçüde onurludur. Bu düşüncelerle kongre-
nizin ve bundan sonraki çalışmalarınızın tüm insanlık için yararlı olması-
nı diliyor hepinizi sevgiyle selamlıyorum.

ATATÜRK KÜLTÜR, DİL VE TARİH YÜKSEK KURUMU BAŞKANI SUAT İLHAN'IN KONUŞMASI

Sayın Cumhurbaşkanım, Sayın Konuklarımız, Türk Tarih Kurumu'nun değerli üyeleri,

Kongremizi himayelerinize almanız ve açılışa katılmanız bizim için büyük destek oluyor ve onur veriyor. Şükranlarımızı sunarım.

Türk Tarih Kurumu'nun XI. Kongresi için davetimize uyararak katılan bütün bilim adamlarına teşekkürlerimizi sunuyorum. Kongreye katkılarınız konularımıza yeni çalışma alanları açacak ve yeni yorumlara, yeni değerlendirmelere kaynaklık edecektir.

Bağlı kuruluşlarımızdan her birisinin dört yılda bir yapmakta oldukları uluslararası kongrelere devam ediyoruz. Geçen yıl Atatürk Kültür Merkezi'nin kongresi yapılmış, gelecek yıl için Atatürk Araştırma Merkezi'nin müteakip yıl Türk Dil Kurumu'nun ikinci uluslararası kongrelerinin hazırlıklarına başlanmıştır. Kongrelerimiz, Atatürk döneminde başlatılan Türk Dil Kurumu ve Türk Tarih Kurumu kurultay ve kongrelerinin yeni kurduğumuz Atatürk Araştırma Merkezi ve Atatürk Kültür Merkezi'nin katılarak devam ettirilmesi niteliğindedir.

Her yıl bir bağlı kuruluşumuzun gerçekleştirdiği uluslararası kongrelerden ayrı olarak içinde bulunulan senenin özelliğine göre, uluslararası sempozyumlarda yapılmaktadır. Tanzimatın 150'nci yılı, Mimar Sinan, Mithat Paşa, Osmanlı Araştırmaları, Çanakkale'nin 75'inci yılı ile ilgili olarak uluslararası sempozyumlar düzenlenmiştir.

Uluslararası toplantılarda, akademik çalışmalar arasında yakın ilişki kurulmakta, toplu değerlendirmeler yapılabilmekte, aynı zamanda bilim odakları arasında tanışma, yakınlaşma sağlanmakta ve işbirliğine imkân doğmaktadır.

Çalışma alanlarımızda siyasî hudutlar içerisine çekilerek sonuç alınamayacağını değerlendiriyor ve akademik düzeydeki ilişkileri geliştirmeyi önemli görüyoruz. Ayrıca, ulaşılan bilimsel sonuçları, evrensel düzeyde paylaşılması gereken ortak değerler olarak düşünüyoruz.

Türkiye dışında, alanlarımızda çalışan 114 enstitü veya bölüm ile ve 196 Türkologla ikili ilişki içerisindeyiz. Şüphesiz gerektikçe bunların dışında da ikili ilişkilerle işbirliği imkânlarını artırmaya çalışıyoruz. 350 kadar üniversite, fakülte, akademi veya kütüphane ile karşılıksız yayın mübadelesi yapıyoruz. Rakamların büyüklüğüne, ikili ilişki kurarak desteklediğimiz bilim adamlarının memnuniyetlerini açıklamalarına rağmen, kurulan ikili ilişkilerin yeterli etkinlikte olmadığı değerlendirilmektedir. Özellikle yayın mübadelesinin daha etkin şekilde yerine getirilmesi karşılıklı büyük yararlar sağlayacaktır.

Bugün, XI'incisinin açılışını yaptığımız Türk Tarih Kurumu Kongreleri uluslararası düzeyde kurumlaşma noktasına ulaşmıştır.

Kongrenin ilgi alanını oluşturan Türk ve Türkiye Tarihi herhalde en zor araştırma alanlarından birisidir.

Türkiye Tarihi özellikle her türden saha çalışmasının ve bunların değerlendirmesinin yoğunlaştığı bir alanı oluşturuyor. Türkiye Tarihi'nin araştırılmasındaki en büyük gücümüz çok değerli ve geniş bir bilim adamı kadrosuna sahip olmamız ve dünya bilim çevresinin Türkiye Tarihi'ne gösterdiği ilgidir.

Türk Tarihi'nin araştırılmasında ise, kıtalar düzeyinde, çok geniş bir coğrafya üzerinde çalışma zorunluluğu ile karşı karşıya bulunuluyor. Türk Tarihi ayrıca, bu geniş coğrafya üzerinde birçok uygarlıkla girilen ilişkilerin, alışverişlerin belirlenmesini gerektirmektedir. Bu geniş coğrafya üzerindeki veriler, ilişki kurulan bütün ülkelerdeki belgeler, araştırmacıların önünde çözümü bekleyen binlerce bilinmez oluşturuyor. Bu güç işi amaç edinenleri kutlamak gerekir. Kongrelerimiz bu çalışmayı yapan sizlere kolaylıklar sağladığı ölçüde değerlendirilmelidir.

Atatürk'ün önderliğinde yaşanan bir tarih kesitimiz daha var. Her geçen gün biraz daha önemi anlaşılan bu tarih kesitinin ulusal ve evrensel nitelikleri önemli bir çalışma alanı oluşturuyor. Gerçekte özelliğinin gereği olarak Atatürk'ün başlattığı bu gelişmenin daha uygun deyimle bu atılımın günümüzde de yaşadığı, gelişme sürecinin sonuçlanmadığı görülüyor.

Atatürk'ün önderliğini yaptığı, öncülük ettiği ve ondan sonra da gelişmesini sürdürdüğü için artık bir Türk atılımı olan ve evrimleşmeyi aşarak bir Türk devrimi niteliği kazanan hareketin, Türk Ulusal Tarihi içerisindeki yeri çok büyüktür. Yeni bir devlet kurulmasından öte yeni

bir uygarlık atılımı, yeni bir çağdaşlaşma modeli olarak Türk devrimi, evrensel değerler de taşımakta ve evrensel niteliği gün gün belirginleşmektedir.

Batı uygarlığı, diğer uygarlık kaynaklarından yararlanmış ve fakat esas oluşumunu antik çağa dayalı olarak kendi inanç sistemi içerisinde tamamlamıştır. Bu uygarlık ve oluşturduğu kültür çevresi hiç şüphesiz kendi kaynaklarının özelliklerini taşımakta ve bunların ilkelerini içermektedir. Türk kültür çevresi ise batı kültür çevresinin dışında, batı kültür çevresinin kaynaklarından tamamen farklı kaynaklara ve farklı inanç sistemine dayanarak teşekkül etmiştir.

Türk devrimi, toplumlar arasındaki bu farkların etkilerini gidererek çağdaş uygarlıkta buluşmayı gerçekleştiren bir özellik göstermektedir. Bu özelliği ile büyük bir örnektir. Farklı kültür yapılarının aynı kültür çevresinde buluşması çok az gerçekleşmiştir. Bu olgu Türk devriminin taşıdığı laik zihniyet yapısı ile mümkün olabilmektedir.

Batı kültür çevresi ile diğer kültür çevrelerinin, çeşitlilikte güçlerini ve güzelliklerini koruyarak aynı çağdaş ilkelerde buluşmaları, insanlık için büyük bir aşama olacaktır. Türk devrimi, kültürler arasında bu uyumu gerçekleştiren bir örnek değeri olmaya en güçlü aday görünümündedir. Kültür tarihinin heyecan verici bu olayın, sizlerin araştırmalarınızın, incelemelerinizin getireceği aydınlığa ihtiyacı vardır.

Üç büyük tarihi konunun çözümü sorunu ile karşı karşıya olduğumuz görülüyor.

Birincisi, evrensel uygarlığın en zengin kaynağını içeren ve Türkiye coğrafyasında gelişen Türkiye Tarihi'nin çözümü. İkincisi, geniş bir coğrafyada hareket halinde olmuş ve değişik mihverlerde teşekkül etmiş birçok gücün oluşturduğu birçok uygarlıkla, birçok büyük siyasî oluşumla ilişki içerisinde olmuş Türk Tarihi'nin çözümü. Üçüncüsü, yakın çağımızın kurtuluş hareketlerine örnek olmuş Türk kurtuluş hareketi ve bununla bir bütün oluşturan ayrıca Dünya kurtuluş hareketleri tarihinde evrensel bir yeri olduğunu düşündüren Türk Devrim Tarihi'nin tespit ve değerlendirilmesi. Şüphesiz sorunun en önemli yanlarından birisi, bu konuların evrensel tarih içerisinde değerlendirilmesi ve yorumu olacaktır.

Seçkin topluluğunuzla bütün bu zor ve karmaşık sorunlara sağlam çözümleri mümkün kılacak uygun bir bilimsel ortam teşekkül etmiştir.

Kongremizde sunulacak tebliğlerin konu ve özetlerinin incelenmesi dahi, kongreden sonra büyük ve yeni bir bilimsel birikime kavuşacağımızı göstermeye yetiyor.

Kongremizde dünya tarih kamuoyunun da beklentileri olduğu kuşkusuzdur. Bu beklentileri insanlık idealine ve evrensel kültür bütününe getirebileceğimiz katkılarla en iyi olarak cevaplandırabiliriz.

Atatürk Yüksek Kurumu bütün çalışmalarında insan ve kültür ilişkisinin bulunması ve bu yönde gelişen bir bilinç yaratılmasını aramaktadır.

Konuların ve sorunların en iyi ve en güzel olarak kültüre dayalı bir tarih bilinci ile çözüme kavuşacağını görüyoruz.

Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, kurumlaşarak toplumu-muz içerisindeki vazgeçilmez yerini almaya başlamıştır. Uluslararası akademik ilişkilerimizde ise en önemli yeri her yıl bir bağlı kuruluşumuzun yaptığı uluslararası kongreler ve diğer uluslararası toplantılar oluşturmaktadır.

Atatürk'ün çok değerli ve önemli bir eseri olan Türk Tarih Kurumu'nun, bugün açılışı yapılan kongre ile bir aşamaya daha ulaştığına inanıyor, bilime ve kültüre verdiği yer ve değeri düşünerek onun amaç ve ideallerine hizmet etmenin huzurunu duyuyoruz.

Sayın Cumhurbaşkanımıza ve bilim çevrelerinin değerli temsilcilerine ve konuklarımıza tekrar teşekkürlerimi sunarım.

TÜRK TARİH KURUMU BAŞKANI PROF. DR. YAŞAR YÜCEL'İN KONUŞMASI

Sayın Cumhurbaşkanını,

Değerli Konuklar,

XI. Türk Tarih Kongresi'nin Sayın Üyeleri, Seçkin Bilim Adamları,

Yüce Atatürk'ün kurduğu ve özenle geliştirmeye çalıştığı, temel amacı; tarihimizi yanlış bilgilerden arındırarak, gerçek belgeleri sunmak, önemli olayları aydınlatmak ve asırlar boyu haksız iftiralara uğratılmış, ilk uygarlıkların kuruluşundaki hizmet ve emekleri inkâr olunmuş büyük Türk milletinin tarihi hakikatlere dayanan şerefli mazisini dünyaya ve milletimize hatırlatmak olan Türk Tarih Kurumu, bugün hiç aksatmadan sürdürdüğü bilimsel kongrelerinin onbirincisi ile çalışmalarına başlıyor. Beş gün boyunca, Eskiçağ Türkiye Tarihi ve Uygarlıkları, Orta Asya Türk Tarihi, Ortaçağ Türk ve Türkiye Tarihi, Osmanlı Tarihi, Türkiye Cumhuriyeti Tarihi ve Dünya Başkenti İstanbul ana konularının, altı sek-siyon halinde, çok çeşitli bildirilerin sunulmasına vesile olacağını hemen söylemeliyim. 370 yerli ve yabancı bilim adamını biraraya getiren kongremizin, bilim dünyasına önemli katkılar sağlayacağına içtenlikle inanıyor ve hepinizi derin saygılar sunarak selâmlıyorum.

Teşrifleriyle kongremizi onurlandıran Sayın Cumhurbaşkanımızın aramızda bulunmaları, Büyük Atatürk'ten itibaren var olan bir geleneğin devamıdır. Hepimizin bildiği gibi, Büyük Atatürk bir asker, bir devlet adamı, bir siyasetçidir; ama tarihe yaklaşımı gerçek bir bilim adamı biçiminde olmuştur. Bugün bile tarihçilik ve tarih yazıcılığının yöntemi konusunda çeşitli bakış açılarının ortak bir noktada buluşturulmasının mümkün olmadığını hatırlarsak, Atatürk'ün yaklaşımının ne denli önem taşıdığı, bir kez daha anlaşılacaktır. Tarihçi ne yapar? Yaşadığı dönemin ve kültürel ortamın gözlüğüyle geçmişe bakarken nasıl davranmalıdır? Tarihçi, geçmiş kendine göre seçtiği olaylara göre mi yeniden açıklama yoluna gitmelidir? Bu ve benzeri soruların birbirleriyle çelişkili açıklamaları gündeme getirdiği bir sırada, Büyük Atatürk'ün;

"... Tarih yazmak, tarih yapmak kadar mühimdir, yazan yapana sadık kalmazsa, değişmeyen hakikat insanlığı şaşırtacak bir mahiyet alır."

"Biz daima hakikat arayan ve onu buldukça ve bulduğumuza kani oldukça ifadeye cüret gösteren adamlar olmalıyız."

yönündeki bilimsel rehberliği, bizim çalışmalarımızın ve özellikle kongrelerimizin ana ilkesi olmuştur.

Sayın Cumhurbaşkanım, sayın bilim adamları,

Ancak, memnuniyetle belirtmeliyim ki, Türk Tarih Kurumu, Türk ve Batılı bilim adamlarının takdirlerini kazanan titiz çalışmaları ve günümüze kadar belirli aralıklarla toplanan bu kongrelere sunulan tebliğler, ortaya konan görüş ve düşünceler, Türk Tarihi ve Cumhuriyet Tarihimizin birçok önemli olaylarının aydınlanmasına büyük katkılar sağlamış, bazı bilgilere de yeni boyutlar eklenmiştir.

Dünyadaki gelişmeleri, mensubu bulundukları uluslara acı çektirmek için doğru değerlendirmek zorunluluğu ve sorumluluğunu duyan devlet adamlarına her zaman büyük gereksinim duyulmuştur. Günümüzün baş döndürücü gelişme ve değişimlerinin yaşandığı ortamı göz önünde bulundurursak, bu sorumluluk bilincinin ancak doğru bir tarih yorumuyla kazanılabileceğini rahatlıkla söyleyebiliriz.

Tarih ilminde en yanıltıcı ve tehlikeli tutum, tarihin sapıtılmasıdır. Tarih belge demektir. Belgesiz tarih olmaz. Milletler gerçekleri değiştirerek tarihlerini kendi görüş ve düşünceleri doğrultusunda yazmaya, anlatmaya kalkıştırlarsa, dünya tarihi karşısında suçlu duruma düşmüş olurlar. Çünkü unutmamak gerekir ki, tarih belgeleri bütün değerlerin üstündedir ve hangi nedene dayandırılmak istenirse istensin, kimse tarafından değiştirilemez.

Geçmişte ve bugün dünyanın çeşitli yerlerinde, birçok nedenden kaynaklanan ve çözülmez hale gelme özelliği gösteren sorunlar, sıkıntılar var. Dünyanın birçok bölgesinde, pek çok insan kendilerinin suçu olmadığı halde yaşama zevkinin tadına varamadan yaşıyor. Bir bölümü hayatını kaybediyor. Nereden, niçin sıkıldığı bilinmeyen kurşunlar, gizlenmiş bombalar, yüzlerce insanın, yaşamaya doymadan canını alıyor. Dünyanın bazı bölgelerinde bazı insanlar, açıklanması mümkün olmayan birtakım amaçlarla, adlarını değiştirmeye zorlanıyor. Değiştirmeyenler, ölümle tehdit ediliyor, öldürülüyor. Bütün bu sıkıntılar neden? Cevabını vermek zorunda olduğumuz birinci soru budur. İkincisi ise, dünyanın herhangi bir yerindeki bir sıkıntıya, eğer bizi yakından ilgilendiriyor gö-

r nm yorsa, ilgisiz kalırsak bir gün bu sıkıntının büyüyüp, yayılıp hepimizi boğma noktasına gelip gelmeyeceğidir.

Birinci sorunun cevabı, "değışmeyen hakikat"ın şaşırtıcı mahiyete sokulmasıyla ilgilidir. Eğer tarihteki olayları, gerçek boyutlarıyla ve bütün koşullarıyla ortaya  ıkartmazsak, dünya kamuoyunu kasıtlı olarak yanlış oluşturma çabalarını, gerçekleri görmezlikten gelerek, bir anlamda desteklersek, bu çaba sahiplerinin işlediği insanlık su una katılmış oluruz. Biz siyasetçi değiliz, bilim adamıyız, görevimiz "gerçeğe" ulaşmak ve bunu açıklamaktır; bu, bilim adamının bilimsel namusudur. Ölüm saçan politikaların uygulayıcılarına, amaçsız ve haksız tetik çeken ellere engel olabilecek en büyük g  , işte budur. Bilim adamları, daha güzel bir dünyanın yaratıcısı olmak onuruna, sadece ve sadece gerçeği söyleyerek sahip olacaklardır.

Geçen dört yıl içindeki siyasal olaylara bir bakalım: Bir gecede vuku bulan değişmeler, yıkılmaz sanılan, fakat yıkılan duvarlar, iade edilen adlar ve itibarlar... Bütün bunlar gündelik senaryoları, tarihsel ger eklermiş gibi kaleme alanların g l n l ğ n  ortaya koymuyor mu?

Sayın Cumhurbaşkanı,

XI. Türk Tarih Kongresi, Z tı Devletlerinizin himayelerinde, Atatürk'ün öngördüğü biçimde, "h diseleri h kikati veçhile" incelemek üzere, bugün çalışmalarına başlıyor. Kurumumuz, değerli desteklerinizden dolayı, Z tı  lilerine şükranlarını arzeder.

Değerli bilim adamları,

Değerli çalışmalarınız sonucu, tarih alanında bildiklerimizin zenginleşeğine, tarih araştırmalarına yeni boyutlar geleceğine, doğruya bu yolla biraz daha yaklaşa ımız, içtenlikle inanıyor, verimli çalışmalarınızın insanlığa hayırlı olmasını dileyerek saygılarımı sunuyorum.

BELLE TEN

Cilt : LIV

Aralık 1990

Sayı : 211

ACEMHÖYÜK SİKKELERİ

YILDIZ KIZILKAYA

Konumuzu kapsayan 7 adet sikkenin beşi 1951 yılında Acemhöyük'te bulunmuş ikisi satın alınmıştır.

Sikkeleri devirlerine göre sıralayacak olursak en erkeni Kelenderis'te basılmış M.Ö. 450-400 yıllarına ait gümüş staterdir.

Diğer 4 adet sikke Sarıkaya sarayının güneyindeki Hellenistik evlerin enkazında bulunmuştur. Bunlar, Kayseri'de basılmış ve Roma İmparatoru Severus Alexander'e (M.S. 222-235) ait şehir sikkeleridir.

Satın alınan sikkelerden biri Roma İmparatoru Probus'a (M.S. 276-282) ait antoninianus olup Antakya'da basılmıştır. Diğer i Bizans İmparatoru Michael IV(M.S. 1034-1041) e ait follistir.

KELENDERİS SİKKESİ

Bu sikke Acemhöyük'ün Hatipler sarayının satıh toprağında bulunmuştur. Sayın Hocam Prof. Dr. Nimet Özgüç'ün nazikane bildirdiğine göre Acemhöyük geç seramiği arasında M.Ö. IV. yüzyıla ait seramik de vardır. Bu ilerde Kelenderis sikkelerinin ait oldukları katlarda bulunabileceği ümidini vermesi bakımından Acemhöyük geç katlarının tarihlenmesinde faydalı olacaktır.

Kelenderis (Eski Tschelindre) Kilikya bölgesinde ve Akdeniz sahilindedir. Bugünkü adı Gülnar ilçesi Aydıncık kasabasıdır.

Bu şehrin erken devir sikkeleri kesinlikle Pers tarzında ve bir defada basılmış olup aşağı yukarı M.Ö. V. yüzyıl sonlarına aittir.

Pers stater ve tetrabolslarının ön yüzlerinde yandan tasvir edilen bir süvari bulunmaktadır. Daha erken örneklerinde süvari attan iner gibi

görülmektedir. Bu, yandan tasvir edilen resmin zorluğundan dolayı böyle gözükmektedir¹. Bizim sikkemizin ön yüzü de tamamen bu tarife uymaktadır.

No. 1

Kazı No. ve tarihi	: Ac.j.114, 1971
Devri ve cinsi	: M.Ö. 450-400, Gümüş stater
Ağırlığı ve ölçüsü	: 10,200gr., 21×5 mm. ↘
Ön yüzü	: Sola doğru at üzerine yandan binmiş ve sol elinde kamçı tutan çıplak süvari. Sağ eli ile atın dizginini tutar. Altta yatay çizgi. Etrafı noktalarla çevrilidir.
Arka yüzü	: [K] E ∧ E N Incuse içinde sola doğru çömelmiş, başını geriye çevirmiş keçi. Üstte sarmaşık yaprağı.

(Lev. I, Res. 1)

ROMA SİKKELERİ

Bunlar Kayseri'de basılmış şehir sikkeleridir. Bilindiği gibi şehir sikkeleri, Roma İmparatorluğu'nun Grek şehirleri tarafından, mahalli ihtiyaçları karşılamak üzere basılan bronz sikkelerdir. Bu sikkeler o şehir devletinin tarihi, ekonomisi, sanatı, dini ve sosyal olayları hakkında bilgi veren arka yüz tipleri ile bilhassa çok ilginçtirler. Bu arka yüz resimlerinde o şehrin önemli binaları, eski tanrıalarının kült heykelleri, büyük sanat eserlerinin kopyaları görülür.

Kapadokya kiralılığının merkezi olan Kayseri'de basılmış sikkeler üzerinde; Argaios (Erciyes) dağı ibadeti, ilahlar adına yapılan şenliklerle birleştirilir. Bu kutsal dağ, genellikle arka yüz tipleridir. Bazen mabed üzerinde veya içinde, bazen de sunak üzerinde görülür².

1. SEVERUS ALEXANDER (M.S. 222-235)

Asıl adı Alexianus olan M. Avrelius S. Alexander, Severuslar Sülalesi'nin son imparatoru olup 221 de kuzeni Elegabalus tarafından evlât kabul

¹ George Francis Hill, M.A., Catalogue of the Greek Coins of Lyconia, Isauria and Cilicia, London 1900, p. xlvi-xlvii, Pl. IX/5.

² Sabahat Atlan, 1947-1967 Yılları Side Kazıları Sırasında Elde Edilen Sikkeler, Ankara 1976, s. 23.

edilerek kendisine Caesar unvanı verilmesiyle bu tarihten itibaren Caesar, 222'den 235'e kadar da Avgustus olarak Roma ve Roma'ya bağlı şehirlerde sikke bastırmıştır³.

Elimizdeki Kayseri darpları imparatorluğunun 1. ve 3. yıllarına aittir⁴.

No : 2

Kazı No. ve tarihi : Ac.j. 118, 1971
 Devri ve cinsi : Severus Alexander (M.S. 222-235), Bronz
 Ölçüsü : 25×3.5 mm. ↑
 Ön yüzü : [MAYPHC]€OV [ΑΛΞΑΝΔΡΟC] İmparatorun defne çelenkli ve drapeli büstü sağa dönük. Solda, içinde şua taçlı baş bulunan damga. (Konturmark)
 Arka yüzü : [MHTPOΠO] KAICAPI
 Sunak üzerinde Erciyes dağı. Sunak gövdesinde € TA (1. yılı)

(Lev. I, Res. 2)

No: 3

Kazı No. ve tarihi : Ac. j. 117, 1971
 Devri ve cinsi : Severus Alexander (M.S. 222-235), Bronz
 Ölçüsü : 26.5×3.5 mm. ↑
 Ön yüzü : [MAYPH] C€OY [H] ΑΛΞΑ [ΑΝΔΡΟC] İmparatorun defne çelenkli, drapeli ve zırlı büstü sağa dönük. Sağda, içinde şua taçlı baş bulunan damga.
 Arka yüzü : MHTPOΠ KAICAPI
 Sunak üzerinde Erciyes dağı ve tepesinde yıldız. Sunak gövdesinde €TA

(Lev. I, Res. 3; Lev. II, Res. 3)

³ David R.Sear, Roman Coins and Their Values, London 1970, p. 207.

⁴ Warwick Wroth, Catalogue of the Greek Coins of Galatia, Cappadocia and Syria, Bologna 1964, p. 86, 88.

No: 4

Kazı No. ve tarihi : Ac.j. 116, 1971
 Devri ve cinsi : Severus Alexander (M.S. 222-235). Bronz
 Ölçüsü : 27×4 mm. ↑
 Ön yüzü : [MAYPHCEOV ΑΛΞΑΝΔΡΟC]

İmparatorun şua taçlı büstü sağa dönük.
 Çenesi hizasında içinde şua taçlı baş bulunan
 damga.

Arka yüzü : [MHTPOΠO KA] ICAP

Sunak üzerinde Erciyes dağı. Sunak gövde-
 sinde €TA

(Lev. I, Res.4)

No. 5

Kazı No. ve tarihi : Ac.j.115, 1971
 Devri ve cinsi : Severus Alexander (M.S. 222-235), Bronz
 Ölçüsü : 21×3 mm. ↑
 Ön yüzü : AYKC€OYH ΑΛΞΑΝΔΡΟC

İmparatorun defne çelenkli başı sağa dönük.

Arka yüzü : MHT ΡΟΠΟΚΑΙC

Üç adet bağlı buğday başağı demeti. Altta
 €TT (3. yılı)

(Lev. I, Res. 5)

PROBUS (M.S. 276-282)

Sikkeleri Roma ve Roma dışındaki bazı şehirlerde basılmıştır. Elimiz-
 deki sikkesi bronz antoninianustur⁵.

Anoninianuslar ilk defa 215'te Caracalla zamanında, para enflâsyonunun tehlikeli durumuna çare olarak bastırılmıştır. Devlet denariusdaki gümüşün değerinin düşmesini önlemek için para ağırlıklarını azaltma yolunu seçmiş ve iki denariusdan ağırlıkça daha az olan antoninianuslarla denariusu bir müddet kurtarmıştır⁶. Fakat, içindeki gümüş miktarı gittik-

⁵ H. Cohen, Description Historique des Monnaies, Tome VI, Graz 1955, p. 264/91; Harold Mattingly, M.A., The Roman Imperial Coinage, Vol. IV, Part II, London 1933, p. 119/920; Roman Coins, p. 277/3244.

⁶ Oktay Akşit, Roma İmparatorluk Tarihi, İstanbul 1970, s. 64.

çe azalan antoninianuslar Gallienus (M.S. 253-268) zamanında artık gümüş kaplama, hatta bronz haline gelmiş, Constantinus I (M.S. 307-337) zamanında tamamen kaldırılmıştır. Orijinal ağırlıkları 5,45 gr. olan antoninianuslarda imparatorlar şua taçlı, imparatoriçeler hilâlli olarak gösterilmiştir⁷.

No. 6

Kazı No. ve tarihi : Ac.j.119, 1971

Devri ve cinsi : Probus (M.S. 276-282), Bronz Antoninianus

Ölçüsü : 22×2 mm.

Ön yüzü : IMPCMAVRPROBUSPFAVG

İmparatorun şua taçlı ve drapeli, zırlı büstü
sağa dönük.

Arka yüzü : CLEMENTIAT EMP

Probus, askeri kıyafetli, ayakta, sağa dönük, sol elinde ucunda kartal bulunan asa tutar. Sağ eliyle Jupiter'den dünyayı alır. Jupiter, ayakta, çıplak, mantosu omuzundan sarkar. Sol elinde asa tutar.

Sahada $\frac{A}{xxi}$

(Lev. II, Res. 1)

BİZANS SİKKESİ

Bu devir sikkeleri monoton ve birbirinin eşi olan tiplerle doludur. 11. yüzyıldan itibaren Bizans devletinin zayıflamaya başlamasıyla sikkeler daha da bozulmuştur. Üzerindeki yazılar önce saf Lâtince iken, sonra Lâtincenin yanında Grekçe harfler de yer almaya başlamış, daha sonra da yazı ve dil tamamıyla Grekçe ve Lâtince karışımı, karışık bir dil ve yazı halini almıştır⁸.

Bronz sikkelere ilk defa Anastasius I zamanında M.S. 498'de yapılan bir reformla Follis adı verilmiştir.

⁷ American Journal of Numismatics, Vol. L, Newyork 1917, p. 9.

⁸ S. Altan, s. 32.

MICHAEL IV Paplagonicus (M.S. 1034-1041)

Bizans devrinin sikke özellikleri, bu imparatorun sikkelerinde de mevcuttur. Follisleri tek tip olup ön yüzde İsa portresi, arka yüzde basamaklı haç aralarında yazılar görülmektedir⁹.

No: 7

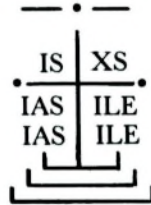
Kazı No. ve tarihi : Acj. 121, 1973
 Devri ve cinsi : Michael IV (M.S. 1034-1041), Bronz Follis
 Ölçüsü : 28×2 mm. ↓
 Ön yüzü : [†εMMA NOVHΛ]

İsa'nın sakallı büstü cepheden, Başı haleli, haçların arası □, tunik ve manto giyili, İncili taşır. İncilin kabı ❖❖ süslüdür.

Sağ ve solda IC XC

Arka yüzü :

Basamaklı haç içinde

(Lev. II, Res. 2)

⁹ R. Ratto, *Monnaies Byzantines*, Amsterdam 1959, Pl. XLVI/1977; W. Wroth, *Catalogue of the Imperial Byzantine Coins in the British Museum*, Vol. II London 1908, Pl. LVIII/4.

1

2

3

4

5

Lev. I

Yıldız Kızılkaya

1

2

3

Lev. II

ÇİN-TÜRKİSTAN İLİŞKİLERİNİN BAŞLANGICI HAKKINDA BAZI BİLGİLER

Prof. Dr. AYŞE ONAT

Çin İmparatorluğunun Han Sülâlesi döneminde, komşuları Büyük Hun İmparatorluğu dışında kendisinden oldukça uzakta yer alan Türkistan bölgesindeki küçük şehir devletleriyle olan ilk ilişkilerinin nasıl ve ne şekilde başladığı konusu oldukça ilginçtir. Diplomatik, askeri ve ekonomik alanlarda kurulan bu ilk ilişkilerin, Çin ve Ortaasya tarihine yeni bir sayfa eklediği söylenebilir. Özellikle bu yazımızda, Han dönemi imparatoru Wu zamanındaki Çin'in dışa, batıya doğru ilk açılma politikasının ne şekilde başladığı üzerinde duracağız.

MÖ 206—MS 220 yılları arasında, Çin'i yöneten Han Sülâlesi zamanı, özellikle siyasal ve kültürel alanlarda önemli gelişmelerin ortaya çıktığı bir dönemdi. Ortaasya'da büyük bir güç olarak karşımıza çıkan Büyük Hun İmparatorluğu, Han dönemiyle çağdaş kabul edilebilir. Çok eskiye dayanan her iki devlet arasındaki ilişki, denge bakımından, ilk önceleri Hunlar lehinde gelişmişti. Büyük askeri güce sahip olan Hunlara karşı Çin, o zamana kadar devamlı bir savunma politikası gütmüştü. Ancak bu durum, Çin tahtına imparator Wu'nun geçmesiyle yeni bir görünüm kazanmıştır. MÖ 140-87 yılları arasında yaşamış olduğu söylenen bu Çin İmparatoru, başa geçtikten sonra, devletin iç ve dış politikasında büyük değişiklikler yaparak, Çin ve Ortaasya tarihine yeni ve önemli boyutlar kazandırmıştır. İmparatorun Çin'in dışında, özellikle Türkistan bölgesiyle ilişki kurmaya çalışması, ona tarihte ayrı bir yer kazandırmıştır. Bu adımı atmasındaki en büyük etken, Hunlara karşı siyasal bir üstünlük kurmaktır. Bunun için de yıllardan beri dış politikadaki savunma stratejisini bir tarafa bırakarak, saldırı taktiğini benimsemiştir. Çin ve Ortaasya tarihi açısından önem taşıyan bu politikanın nedenlerini Sinolog ve Tarihçi Wolfram Eberhard şu dört ana nokta üzerinde toplamaktadır¹:

1) Hunların kuzeyden yaptıkları akınlar, başkenti ve önemli bazı iç merkezleri devamlı tehlike altında bırakıyordu.

¹ Bkz. W. Eberhard, "Çin Tarihi", s. 94-95, 1947 Ankara.

2) Çin başkentine gelen değerli eşyalar, batı Shen hsi, Kansu ve Türkistan yoluyla oluyordu. Hunlar bu yolları hâkimiyetleri altında tutmaktaydılar. Ticaretin emniyetle yapılabilmesi ve kervanların herhangi bir zarara uğramadan Çin başkentine ulaşabilmesi için, bu yolun kendi kontrolleri altına geçmesi gerekiyordu.

3) Hunların Kansu'daki hâkimiyetleri, tehdit edici bir durum gösteriyordu. Eğer, güneylerinde yavaş yavaş güçlenmekte olan Tibetlilerle anlaşılırsa, daha büyük bir tehlike oluşturabilirlerdi. O bakımdan bu iki gücü birbirinden uzak tutmak gerekiyordu.

4) Çin, güçlenmeye ve zenginleşmeye başladığı halde, hâlâ Hunlara hediyeler ve prensesler göndermeye devam ediyordu. Bu da onur kırıcı bir durum olarak görülüyordu.

Yaklaşık MÖ 200 yıllarında Hun hükümdarı Mete ile Çin imparatoru Kao Tzu arasında uzakdoğunun ilk siyasi andlaşması yapılmıştı. Bu dostluk ve barış andlaşmasının şartları, 4 ana maddede toplanır:

- a) Çin'li bir prenses, Hun hükümdârına eş olarak gönderilecekti.
- b) Çin her yıl Hunlara belirli miktarlarda ipek, şarap, pirinç vb. verecekti.
- c) Her iki hükümdar kardeş sayılacaktı.
- d) Çin seddi her iki devlet arasında sınır kabul edilecekti².

Hunlarla yapılan bu andlaşma gereğince verilen hediyelerin gittikçe artmasının Çin için onur kırıcı bir durum olduğu ve hazineye büyük bir yük getirdiği fikrini savunan Wang Hui ve etrafındaki bazı kişiler, sert tedbirlerin alınmasını ve saldırıya geçilmesini teklif etmelerine rağmen, imparatoru fikrinden vazgeçirememişlerdir³.

Yukarıda belirtilen bu hususlara dikkat edildiğinde Büyük Hun İmparatorluğunun tehdit edici gücü ve üstünlüğü ortaya çıkmaktadır. İmparator Wu, başa geçtikten sonra onların bu üstünlüğüne son vermek amacıyla saldırı taktiğini uygulamaya koymuştur. İlk işi, Hunlara karşı kendisini destekleyecek ve yardım edebilecek bir müttefik aramak olmuştur. İşte bu amaçla ünlü Çin elçi ve seyyahı Chang Chien⁴, Büyük Hun İmpara-

² Han Shu, 94 A, s. 3754. L'ê-tien basımı, 1974 Taiwan. Bundan sonraki notlarda kaynağın adı kısaltılmış olarak (HS) verilecektir.

³ Bu tartışmalar, HS, 52, s. 2398-2405'de yer almaktadır.

⁴ Bu Çinli elçi-seyyahın MÖ 138 yılında başlayan seyahati ile ilgili bilgiler, Shih Chi, 123; Han Shu, 61; Han Shu, 96 A-B gibi Çin kaynaklarında yer almaktadır.

torluğu tarafından birkaç kez yenilgiye uğratılarak, Türkistan'a yerleşmek zorunda kalan Yüeh Ch'ilere⁵ gönderilmiştir. Bu elçinin gönderilme olayı, batı ile Çin'in ilk ilişkilerinin başlangıç noktasıdır denilebilir. Chang Chien'in bu diplomatik görevi, her ne kadar başarıya ulaşamamışsa da, getirdiği değerli bilgiler, İmparatorluğun batıya açılmasını çabuklaştırıcı ve kolaylaştırıcı büyük bir etken olmuştur. Bu açıdan Chang Chien'in elçilik seyahati Çin ve Ortaasya tarihi bakımından yeni bir dönemin başlangıcı kabul edilebilir.

Çin İmparatorluğunun Türkistan devletleriyle diplomatik ilişki kurma çabalarının başlatılması

Eski Çin kaynaklarında ayrı bölümler halinde "Hsi Yü" (Batı memleketleri) adı altında geçen Türkistan ve ona yakın bölgeler henüz, Çinlilerce tanınmamaktaydı. Çok sayıda şehir devletini bünyesinde barındıran bu bölge, güçlü siyasi bir birlikten yoksun kalmış, tarih boyunca da Türk ve Çin İmparatorlukları arasında büyük mücadelelere sahne olmuş, sık sık el değiştirmişti⁶. İmparator Wu'nun başa geçtiği sıralarda bu batı memleketleri, Hunların hâkimiyetleri altındaydı. Hunlar, bölgenin idaresini kolaylaştırmak için de Tung-pu tu-wei adında bir teşkilât kurmuşlardı. Bu teşkilât içinde çalışan memurlar vergi toplamakla yükümlüydüler⁷. Mete'nin Çin İmparatoruna yazmış olduğu mektuptan da, Hunların, bu bölgenin tek hâkimi olduğu anlaşılmaktadır⁸. Doğuda olduğu kadar, batıda da büyük bir hâkimiyet kurmuş olan Hunların üstünlüklerini yok etmek, onların "Batı Memleketleri"ndeki küçük devletlerle olan ilişkilerini koparmak

⁵ Milâttan önceki dönemlerde Hunların en kuvvetli rakiplerinden sayılan Yüeh Ch'iler. Mete ve oğlu tarafından birkaç kez yenilgiye uğratılınca, bir kısmı güneye Tibet'e, bir kısmı da batıya göç etmiştir. Büyük Yüeh Ch'i olarak adlandırılan, Türkistan'a gelen kol, Chang Chien'in seyahati sırasında Amu derya'nın kuzeyinde bulunuyordu. Bkz. B. Ögel, "Eski Ortaasya Kavimleri Hakkında Araştırmalar I (Yüeh Ch'iler)", DTCF Dergisi, cilt 15, sayı 1-3, s. 247-278, 1957.

⁶ Han döneminden itibaren kaynaklarda "Hsi Yü" olarak geçen "Batı Memleketleri"nde önceleri 36 şehir devleti bulunurken, daha sonra sayıları artarak 50'ye ulaştığından bahsedilmektedir. Bölge hakkında ilk bilgiler, Shih Chi, Han Shu ve Hou Han Shu gibi Resmi Sülâle Yıllıklarında görülür. Sonraki dönem kaynaklarındaki Hsi Yü bölümleri, Han Shu ve Hou Han Shu gibi yıllıklardan nakledilmiştir.

⁷ Hou Han Shu, 96, s. 3872. Lê-tien basımı, 1974 Taiwan. Bundan sonraki notlarda kısaltılmış olarak (HHS) biçiminde geçecektir.

⁸ Mete'nin Çin imparatoruna MÖ 176 yılında gönderdiği bir mektuptan, Türkistan'daki 26 küçük devletin kendisine tâbi olduğu anlaşılmaktadır. Bkz. B. Ögel, "Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi I" s. 441, Kültür Bakanlığı Yayınları, 1981 Ankara.

ve müttefik bulmak, İmparator Wu'nun başlıca hedefi olmuştur. Kendine ilk seçtiği müttefik, Hunların doğudaki komşuları iken daha sonra batıya göç eden Yüeh Ch'iler olmuştur. Ancak bunlarla kurulmaya çalışılan diplomatik ilişkiler, daha önce belirttiğimiz gibi, bir sonuç vermemiştir. Çin imparatoru ikinci teşebbüsünü, yine Hunların eski komşuları ve sonradan batıya yerleşen Wu Sun'lara⁹ karşı yapmıştır. Chang Chien, Wu Sun devleti ile andlaşma yapmak üzere bir kez daha görevlendirilmişse de, bu ilişki kurma çabaları da bir sonuç vermemiştir¹⁰. Bu arada Chang Chien'in elçilik heyeti, bazı küçük devletlerle bağlantı kurmayı da başarmıştı¹¹.

Batıya karşı uygulanan bu tür bir dış politikanın bir takım ekonomik tedbirlerle de desteklenmesi gerekiyordu. Bu nedenle, Chang Chien'in elçi olarak gönderilmesi olayı, yalnızca diplomatik açıdan değil, ekonomik gelişmeler yönünden de büyük önem taşır. Çinli elçinin "Batı Memleketleri"ni dolaştığı sıralarda dikkatini çeken noktalardan biri de, buralarda Çin malıların büyük ilgi gördüğü olmuştur. Tabii ki bunların en önemlisi, ipek ve ipekli kumaşlardı. Eğer Çin bu avantajı iyi kullanabilirse, hem diplomatik hem de ekonomik kazançlar sağlayabilir ve birçok küçük devleti kendi tarafına çekebilirdi. İşte burada Çin'in yüzyıllarca uygulamaya çalıştığı bir sistem, yani "haraç" sistemi devreye girmektedir. Han döneminden itibaren bu sistem, dış politikada uygulanan en önemli temel unsurlardan biri olmuştur.

Çoğu zaman Çin'in Türkistan'a açılması ve genişlemesi, diplomatik ve askeri bir üstünlük kazanma savaşı olarak görülmektedir. Tabii ki bu inkâr edilemez bir gerçektir ancak, bu mücadele içinde ekonominin etkinliğinin de önemli bir payı olduğu göz ardı edilmemelidir. Eski bir Çin kay-

⁹ Milattan önceki dönemlerde, Kansu'da Yüeh Ch'ilerle komşu olan Wu Sun'lar daha sonra batıya göç ederek yerleşmişlerdi. Shih Chi'deki bilgilere göre memleketleri, Fergana'nın 2000 Li kuzey-doğusunda bulunmaktaydı. Bkz. B. Ögel, "Çin Kaynaklarına göre Wu Sunlar ve Siyasi Sınırları Hakkında Bazı Problemler", DTCF Dergisi, cilt 6, sayı 4, s. 259-360, 1948; Shih Chi, 123, s. 3161. Lê-tien basımı, 1974 Taiwan. Sonraki notlarda (SC) şeklinde belirtilecektir.

¹⁰ İmparator, Wu Sun kralına gönderdiği elçilik heyetiyle birlikte hanedandan bir prensesi de önermiştir. Karşılığında Hunlara saldırıya geçerek, onların nüfuz ve güçlerini kırmalarını istemiştir. Ancak, devletin içindeki bazı iç meselelerden ötürü, Wu Sun kralı bu yakınlaşma teklifini geri çevirmiştir. F. Hirth, "The Story of Chang Kien, China's Pioneer in Western Asia", Journal of the American Oriental Society, vol. 37, s. 101-102, 1917.

¹¹ Chang Chien, yardımcılarını, Ta-yüan (Fergana), Kang-gü (Sogdiana), Ta Yüeh Chi (Büyük Yüeh Ch'i), Ta-hsia (Bactria), An-hsi (Pers), Shen-tu (Hindistan), Yü-tien (Hontan), Han-mi (?) gibi çeşitli devletlere yollamıştır. F. Hirth, a.g.e., s. 102.

nağı olan Shih Chi, Chang Chien'den sonra batıya gönderilen resmi elçilik heyetlerinin gelişigüzel oluşturulduğunu ve taşıdıkları değerli hediyelerin yanı sıra bu kişilerin en büyük amaçlarının, ucuza aldıkları malları Çin'de satarak kâr etmek olduğunu yazmaktadır¹². Sonraki Han döneminde¹³, kâr amacıyla batıya gelen bu tür kişilerin sayılarında artış olduğu, hatta ordu içinde savaşan tüccarlara rastlandığı belirtilmektedir¹⁴. İmparator Wu, tam bir üstünlük sağlayabilmek için, biraz önce bahsettiğimiz haraç sisteminin alanının genişletilmesi yollarını araştırmaya başlamıştır. Bunun en iyi ve en etkili yolu, ünlü Çin elçisinin tavsiyelerinden biri olan, değerli hediyeler verme ve akrabalık kurma idi. Kısa bir zaman içinde, Türkistan'daki devletlerin bu tür uygulama ile Çin'in dostu ve müttefiki oldukları görülmektedir. Hatta Çin elçisi Chang Chien'in ikinci elçilik görevi sırasında, yanında onbinlerce baş sığır, koyun, altın ve ipekli eşya götürdüğü bilinmektedir¹⁵. Ancak o zaman için bu ilk deneme kesin bir başarıya ulaşamamışsa da, elçinin ölümünden birkaç yıl sonra Wu Sun'larla kardeşlik ve dostluk andlaşması gerçekleştirilebilmiştir¹⁶. Bu tür bir uygulama çoğu zaman en etkin silah niteliğinde olabiliyordu.

Bu arada, Çin'in Türkistan'daki küçük devletlerle haraç sistemi içinde kurduğu ilişkinin, çok hassas bir denge oluşturduğunu ve zayıf bir temele dayandığını söyleyebiliriz. Nitekim, Çin'deki Wang Mang¹⁷ döneminin başlamasıyla, Türkistan devletlerinde büyük isyanlar çıkmış ve bu bölge yine Hunların hâkimiyeti altına girmiştir. Sonraki Han dönemi imparatorlarından Ming-ti'ye kadar bu durum devam etmiştir. Hassas bir denge oluşturan bu haraç sistemi doğrultusunda, "Batı Memleketleri"yle kurulan ilişkilerde, Çin'in başlangıçta çok fazla ve değerli hediyeler gönderdiği dik-

¹² Genelde fakir aile çocuklarından meydana gelen bu maceracı elçilik heyetlerinin başarısızlığı ve bunlarla ilgili bilgiler, Shih Chi, 123. bölümde anlatılmaktadır. Ayrıca bkz. B. Watson, "Records of the Grand Historian of China", vol. 2, s. 276-277, Colombia 1961.

¹³ Wang Mang'ın devrilerek Han İmparatorluk ailesinin yeniden başa geçmesiyle başlayan ve MS 220 yılına kadar devam eden dönemdir.

¹⁴ MS 94 yılında Çinli general Pan Chao'un, Yen Chi (Karaşar) devletine karşı giriştiği sefere, yüzlerce Çinli tüccar da katılmıştı. Ying Shih-yü, "Trade and Expansion in Han China", s. 138, Univ. of California 1967.

¹⁵ F. Hirth, a.g.e., s. 101; B. Watson, a.g.e. 2, s. 272.

¹⁶ Bu ilişkiler etrafınca HS, 96 B, s. 3902 de anlatılmaktadır.

¹⁷ MS 9 yılında Han Sülâlesini yıkarak, kendini imparator ilan eden Wang Mang'ın 14 yıl süren saltanatı sırasında Çin, tarihinin en bunalımlı dönemlerinden birini yaşamıştır. İç ve dış politikadaki başarısızlığı, devletin bir iç savaşa sürüklenmesine neden olmuştur. Bu durum, MS 25 yılında, Han İmparatorluk ailesinin yeniden kontrolü eline geçirmesiyle son bulmuştur. W. Eberhard, a.g.e., s. 101-105.

kati çekmektedir. Gönderilen bu altın ve ipek, o ülkenin kralına ve Çin dostu asillere dağıtılıyordu. Bu olayların ilk örneğini, Chang Chien'in ikinci elçilik görevi sırasında görebiliriz. diğer taraftan, bu sisteme göre Türkistan'daki devletlerin Çinlilere karşı yerine getirmeleri gereken bazı yükümlülükleri de vardı. Bu da ülkelere gelen Çin heyetlerinin ve askerlerinin ihtiyaçlarını (yiyecek, kılavuz vs.) karşılamalarıydı¹⁸. Fakat bu durum, küçük devletler üzerine ağır bir ekonomik yük getiriyordu. Zaman zaman Çinlilere verdikleri, aldıklarından fazla oluyordu. Buna örnek olarak, Wang Mang döneminde arka Ch'e-shih krallığını verebiliriz. MS 10 yıllarında, Çin'den yeni bir elçilik heyetinin geleceğini duyan kral, tekrar maddi bir külfet altına gireceğini düşünerek, Hunlara sığınmayı planlamıştı. İfadesine göre, gelecek bu Çin heyetine her zaman olduğu gibi, hayvan ve yiyecek temin etmenin yanı sıra kılavuz ve çevirmen de görevlendirmek zorunda kalacaktı. Daha önce yüklenmiş olduğu böyle bir görevin ekonomik sıkıntısını henüz yenemediği için, yeni bir yükün altına girmesi, devleti perişan edecekti¹⁹. Bu uygulama çerçevesi içinde, Türkistan devletlerini rahatsız eden diğer bir nokta da, gelen Çin heyetlerinin sıklığı ve büyüklüğüydü. Bir yıl içinde, Çin sarayının 5-10 arasında değişen heyetler yollaması âdet halini almıştı. Sayı bakımından en küçüğü 100 dolaylarında iken, en kalabalığı 100 leri aşmaktaydı²⁰. Çin'in batıyla olan ilişkileri, yalnızca küçük Türkistan devletleri için ağır bir külfet olmuyor, aynı zamanda Çin'in harcamalarına da büyük bir yük getiriyordu. Sonraki Han döneminde özellikle Türkistan için yıllık 74.800.000 para değerinde harcama yapıldığı bir belgeden anlaşılmaktadır²¹. Bu uygulama, görüldüğü gibi mâli açıdan iki tarafa da büyük bir yük getiriyor olmasına rağmen, belirli çıkarlar da sağlıyordu. Türkistan ile kurulan ilk ekonomik ilişkiler, daha çok resmi bir nitelik taşımaktaydı. Türkistan ve buradaki devletlerin tanınmaya başlamasıyla bazı kişilerin, ticaret yapma yönünde çaba sarfettikleri görülmektedir. O zamana kadar, dış ticaret, büyük çoğunlukla Ortaasya'lı tüccarlar tarafından gerçekleştiriliyordu. Çin'in batıya açılmasıyla Türkistan'ın değişik mallarıyla ilgilenen yalnızca İmparator Wu olmamış, aynı zamanda kâr etme amacıyla uzak bölgelere giden Çin-

¹⁸ İmparator Wu, Chê Shih (Chü Shih) devletine karşı bir sefer hazırlığı sırasında, başkentte bulunan 6 Türkistan devletinin rehinelerini (bunlar genelde, o ülkenin krallarının oğulları ya da kardeşleriydi) memleketlerine yollayarak, ordusu için gerekli yiyecek ve malzemenin sağlanmasını emretmişti. HS, 96 B, s. 3913.

¹⁹ HS, 96 B, s. 3925.

²⁰ SC, 123, s. 3170.

²¹ Tze chih tung chien, s. 1529, shih-chieh-shu-chü basımı, 1972 Taiwan.

lilere de rastlanmış olduğu ifade edilmektedir. Sayıları önceleri fazla olmakla birlikte, sonraki Han döneminde bu sayının oldukça artmış olduğu bilinmektedir. Bu bakımdan, daha sonraki dönemde gelişmiş olarak karşımıza çıkan dış ticaretin başlatılmasında, İmparator Wu'nun büyük bir payı olduğu gerçeği ortaya çıkmaktadır. O sıralarda çeşitli batı ülkelerinden gelen eşyalar, Çin sarayının ilgi ve beğenisini çekiyor ve bunların sağlanması için de büyük gayretler sarfediliyordu²². Bunlar arasında İmparator Wu'nun, hakkında pek çok şey duyduğu "Cennet Atları"na sahip olma uğraşısı, bilhassa dikkati çekmektedir. Gelen raporlardan Çin'in çok uzağında, batısında yer alan Wu Sun ve Fergana gibi devletlerin çok iyi cins atlar yetiştirdiklerini öğrenmişti. Özellikle Fergana'dakilerin daha dayanıklı ve güçlü olduğunu duyunca, bunlara sahip olabilmek amacıyla, o ülkenin kralına bol miktarda altınla bir elçilik heyeti yollamıştı²³. Fakat bu diplomatik girişimi büyük bir başarısızlıkla sonuçlanınca, istediğini elde edemeyen İmparator, Fergana'ya karşı savaş açmıştır. Bu, Çin'in Ortasya içlerine doğru başlattığı ilk önemli askeri harekattır. Amacı savaş yoluyla istediği atlara kavuşabilmek ve bölgede prestij sağlayarak Hunlara karşı bir üstünlük kurmaktır²⁴. Batıdan Çin'e getirilmeye çalışılan yalnızca bu tür iyi cins atlar olmamış, bazı lüks mallara karşı, soylu, nüfuzlu ve zengin kişilerin ilgi gösterdikleri ve bunları temin etmek için girişimlerde bulundukları da anlaşılmıştır. Tou adlı zengin bir kişi, anlatılanlara göre, önce, 800.000 değerinde para karşılığı 10 adet kilim, sonra da 700 parça renkli ipekli kumaş ve 300 parça düz, beyaz ipek karşılığında Yüeh

²² Shih Ch'i'de Fergana'nın Çin başkentinden uzaklığı 10.000 Li olarak verilmiştir. SC, 123, s. 3160. Halkın çok iyi üzüm şarabı yaptığı hakkında bilgi veren Çin elçilik heyeti, bu şarapların 20-30 yıl bozulmadan saklanabildiğinden söz açarlar. Elçiliğin, dönüşlerinde beraberlerinde üzüm ve yonca tohumlarını getirmiş olduğu bilinmektedir. Yine aynı kaynakta, impatorun yazlık sarayının dört bir tarafının göz alabildiğine üzüm bağları ve yonca ile çevrili olduğu yazılmaktadır. a.g.e. s. 3173.

²³ Fala inanan imparatorun, bu "Cennet Atları"nı savaş aracından çok, kendisini ruhlar dünyasına taşıması için getirttiği üzerinde durulmaktadır. F. Hirth, a.g.e., s. 661. "Cennet Atları" adı önceleri, Wu Sun'lardan temin edilmiş olanlara verilmişti. Ancak sonraları, Fergana atlarının daha dayanıklı ve kuvvetli olduğunu duyunca, bunlara "Cennet Atları" adını vererek, Wu Sun'larını "En Batu Ucundan Gelenler" olarak değiştirmiştir. SC, 123, s. 3170.

²⁴ Diplomatik yolla istediklerini alamayınca, Fergana kralını cezalandırmak için, savaş açmıştır. Bu onun için büyük önem taşıyordu. Yenildiği takdirde, prestijini kaybedecek ve diğer küçük devletlere alay konusu olacaktı. SC, 123, s. 3174-3179; H.G. Creel, "The Role of the Horse in Chinese History", The American Historical Review, vol. LXX, n. 3, s. 662-664.

Ch'ilerden at ve pamuklu dokuma almıştır²⁵. Aslında, 10 adet kilimin 800.000 çin parası karşılığında alınması, yabancı malların değerinin ne kadar yüksek olduğu hakkında bir fikir verebilir. Zamanla, bilhassa Sonraki Han döneminde, dış ticaretin artması sonucu, bu mallar yaygın olarak kullanılmaya başlanmıştır. Özellikle, saray içindeki asillerin günlük yaşamlarına değişiklikler getirdiği ifade edilmektedir²⁶.

Yukarıdaki açıklamalardan da anlaşılacağı üzere, Çin'in siyasi nedenlerle Hunlara üstünlük sağlama amacıyla başlattığı batıya açılma ve Türkistan devletleriyle ilişki kurma politikası, her ne kadar tam bir başarıya ulaşamamışsa da ekonomik açıdan yeni bir dönemin başlamasına neden olmuştur.

Han İmparatoru Wu ile başlayan bu yeni dönem, Hun ile Çin İmparatorlukları arasındaki, Türkistan devletleri üzerinde kurulmaya çalışılan hâkimiyet mücadelesinin de bir başlangıcı kabul edilebilir.

²⁵ Ying Shih-yü, a.g.e., s. 194-195.

²⁶ Sonraki Han İmparatorlarından Lin-ti (168-188) nin yabancılar gibi yaşadığı ve giyindiği, onların müziğini ve dansını çok sevdiği anlatılır. Ying Shih-yü, a.g.e., s. 213.

ÇİN İMPARATORLUĞU'NUN BATI ÜLKELERİ'NE KARŞI TESİS ETTİĞİ ASKERİ HAT (DÖRT GARNİZON)

Doç. Dr. HÜSEYİN SALMAN

Batı Türk boyları olan On-oklar, Karluklar, Tch'ou-yue'ler, Tch'ou-mi'ler, I-ou'lar vb. üzerinde çalışırken özellikle On-oklar'dan Türgişler'in kurduğu Sarı ve Kara Türgiş Devletleri kağanlarının Kuça başta olmak üzere, Tokmak, Kaşgar ve Karaşar şehirlerine taarruzları dikkatimizi çekti. Tanrı Dağları'nın güneyinde yer alan bu şehirlerde Çin garnizonları vardı. Büyük çölün kuzey batısında ve Çin'den çok uzakta bulunan bu askerî hattın tesis olunmasının sebepleri neler olabilirdi? Bu askerî hat Batı Türk boylarına ne gibi zararlar verdi ve nasıl ortadan kaldırıldı? Bu sorulara cevap vermeden önce Dört Garnizon'un kısa bir tarihini vermeyi uygun buluyoruz.

658 yılında Batı Göktürk Devleti yıkılınca Çinliler Türk topraklarını doğrudan kendilerine bağladılar ve orada mahallî hükümetler kurdular. Bu tarihte onlar Ngan-si eyaletinin merkezini Turfan'dan Kuça'ya naklettiler. Dört Garnizon adı ilk defa bu senede duyuldu. Bu tabir o sıralarda Kuça, Hoten, Kaşgar ve Tokmak şehirlerini içine alıyordu. 670'de Tibetliler Doğu Türkistan'a bir baskın yaptılar. Çin İmparatorluğu Dört Garnizon'dan çekilmeye mecbur kaldı. 692 yılında Çinli general Wang Hiaokie Tibetliler üzerine büyük bir zafer kazandı. Ardından imparatorluk Kuça, Hoten, Kaşgar ve Tokmak'tan ibaret olan Dört Garnizon hattını yeniden tesis etti. 719 yılında Kara Türgiş kağanı Sou-lou Tokmak'ı alınca Çin İmparatorluğu bu şehrin yerini Karaşar ile doldurdu. 760 senesinden itibaren Tibetliler Hoang-ho (Sarı nehir)nun batısındaki bütün ülkeleri istilâ ettiler. İki Çinli subay bu sırada biri Guçen yakınındaki Pei-ting (Beş-balık)i, diğeri Kuça olan iki garnizonu elde tutmayı başardılar. Onlar bu iki yerde o sırada "İki Garnizon"u tesis ettiler. 780'de bu iki subay Tibetliler'e karşı savunmayı devam ettirdikleri haberini imparatorluğa ulaştırdılar. Bunun üzerine saray onlara "eyalet valisi" ünvanını verdi. Fakat bu bölgede Çin otoritesinin son izleri peyderpey gözden kaybolarak tükendi ve 787'de Tibetliler bütün bölgenin hâkimi oldular¹.

¹ Edouard Chavannes, Documents Sur les Tou-kiue Occidentaux, Paris 1941 s. 114 n.

Yazımızın başlığında da belirttiğimiz gibi Çin İmparatorluğu Dört Garnizon adı verilen askerî hattı, kendi batısındaki sayıları 20'yi aşkın ülkelere karşı kurmuştu. Bazı benzer yönler bulunmasına rağmen Çin İmparatorluğu'nun bu ülkelere karşı menfaatleri de değişti. Batı Göktürk Devleti yıkıldıktan sonra (658) kurulan Sarı ve Kara Türgiş Devletleri'ne karşı imparatorluğun menfaatleri diğer mahallî hükümetlere nazaran tabiatıyla daha değişti. T'ang hanedanı bunlar içerisinde Türk boyları ve onlar tarafından kurulan Sarı ve Kara Türgiş Devletleri'ne özel ilgi gösteriyordu. Bu sebeple Dört Garnizon konusunda Çin İmparatorluğu'nun kendi batısındaki her devletle münasebetlerini tek tek incelemek yerine (böyle bir inceleme çok geniş bir hacim kaplayacaktı) onun büyük önem atfettiği Türk boyları ve devletlerine karşı duyduğu ilgi ve takip ettiği menfaat politikasını inceleyerek yazımızı sınırlandırmak istiyoruz.

İfade ettiğimiz gibi Dört Garnizon Çin İmparatorluğu'nun Batı ülkelerine karşı takip ettiği menfaat politikasının bir ürünüdür, daha doğrusu bu politikanın sonuçlarından biridir. Burada coğrafi faktörler ve askerlik bilgileri birinci derecede önem kazanmıştır. Aynı zamanda bu tesis içinde ulaşım durumu da önem arz etmektedir. Bu yüzden Dört Garnizon'un kuruluş sebeplerini açıklamadan önce onun tesis olduğu coğrafi sahanın özellikleri, bölgenin askerî önemi, konuşlandırılan (yerleştirilen) askerî birliklerin yeri, ana merkezi, miktarları, levazımatı ve onu destekleyen diğer askerî tahkimatlar (tesisler) hakkında Çin kaynaklarından elde ettiğimiz bilgileri değerlendirmeye çalışalım.

Tarih kısmında görüldüğü gibi Dört Garnizon'daki askerî tesisatı iki kısımda incelemek gerekmektedir. 719'a kadar olan birinci bölümde Dört Garnizon Tokmak, Kaşgar, Hoten ve Kuça şehirlerinden ibaretti. Kara Türgiş Devleti'nin kurucusu olan Sou-lou Kağan 719'da Tokmak'ı zaptedince bu şehir Karaşar ile yer değiştirdi. Dolayısı ile vereceğimiz bilgilerde bu tarihî durum göz önüne alınmalıdır. Bu şehirlerden Tokmak Tanrı Dağları'nın kuzey batısında yer alıyordu. Ulaşım bakımından büyük önem arz etmekte olup tarihî Kuzey Yolu (Kuzey İpek Yolu da buna çok yakın) buradan geçmekte idi. Yazımızın sonuna ilâve ettiğimiz haritadan da görüleceği gibi bu şehirlerden Kaşgar Orta ve Güney İpek Yolu'nun başlangıç yeri oluyordu. Yine bunlardan Hoten Güney İpek Yolu'na hakim olan bir şehirdi. Dört Garnizon'un merkezi olan Kuça ve yakınındaki Karaşar şehirleri ise Tanrı Dağları'nın hemen güneyinde yer almakta olup Orta İpek Yolu'na hakim olan şehirlere.

Batı Türk oymaklarının yaşadığı coğrafi sahanın güneyinde yer alan Tanrı Dağları ise Seyhun Nehri'nden başlayarak Turfan şehrine kadar uzanmaktaydı. Üzerleri yaz-kış karla kaplı olan bu dağlar tarih boyunca Türk kabilelerine yaylak görevi yapmışlardı. Tanrı Dağları'nda üç önemli geçit vardı. Bunlar doğudan itibaren Bagraş Gölü'ne dökülen Yıldız Nehri'nin kuzeyinde yer alan "Narat Geçidi", Tokmak yakınlarındaki "Bedel Geçidi" ve Seyyah Hiuen-tsang'ın tarifine göre Tanrı Dağları'nın kuzey batısında yer alan "Çilim Geçidi" idiler². Bu yollardan ve geçitlerden tarih boyunca ordular, tüccarlar ve seyyahlar geçtiler.

Bu coğrafi sahaya Çin İmparatorluğu'nun yerleştirdiği askerî birliklerin durumu şu şekilde idi :

1 — Pao-ta ordusu: Bu ordu surla çevrili olan Tokmak şehrine yerleştirilmişti. Ordudaki asker mevcudu hakkında kaynaklarda bilgi verilmemektedir.

2 — Ying-so mahallî hükümeti: Bu mahallî hükümet Batı Türkleri'nin Beş Tou-lou kabile grubundan Chou-ni-che oymağının arazisinde kurulmuştu. Chou-ni-che'ler Tanrı Dağları'nın kuzeyinde ve Yıldız Vadisi'nde oturuyorlardı. Çin kaynakları bu garnizondaki asker miktarı hakkında öncekinde olduğu gibi bilgi vermemektedirler³.

3 — Başta Lang-tch'eng müfrezesi (küçük askerî birlik) olmak üzere toplam 9 askerî müfreze. Bu müfrezelerin Dört Garnizon'da dağılımı şu şekilde idi⁴.

1 — lang-tch'eng askerî müfrezesi: Bu müfreze Hoten'in 600 "li" (bir "li" 500 m.) doğusuna (Bu günkü Niya yerleşme merkezi) yerleştirilmişti.

2 — Kan-tch'eng askerî müfrezesi: Hoten'in 300 li (150 km.) doğusuna (bu günkü Tsirla yerleşme merkezine uygun düşmektedir) yerleştirilmişti. Bu iki askerî birlik Güney İpek Yolu üzerinde görülmekte olup büyük bir ihtimalle onun korunması ve emniyeti ile görevli idiler.

3 — T'song-ling askerî müfrezesi: Bu günkü Kaşgar'ın güney batısında Sirikul veya Taşkurgan mevkiine uygun düşmektedir. Burası ana İpek

² Chavannes, a.e, s. 5, 9.

³ Ying-so hükümeti (Chavannes a.e, s. 67) idarî bakımdan Pei-ting eyaletine, askerî bakımdan ise Dört Garnizon'a bağlı idi.

⁴ Robert des Rotours, *Traité des Fonctionnaire et Traité de L'Armée*, c. II, Leyde E.J. Brill 1948, s. 805 n., 806 n.

Yolu üzerinde olup doğulu ve batılı tacirler burada mal değişimi yapmakta idiler⁵.

4 — Yu-chou askerî müfrezesi: Bu askerî birlik Karaşar'ın 70 li (35 km.) batısında idi. Bu mintika Karla Vahası'nın doğu ucuna uygun düşmektedir.

5 — Yu-lin askerî müfrezesi: Öncekinden 200 li daha batıda idi.

6 — Long-ts'iu'en askerî müfrezesi : Öncekinden 50 li daha batıda idi.

7 — Tong-yi-pi askerî müfrezesi: Öncekinden 60 li daha batıda idi.

8 — Bi-yi-pi askerî müfrezesi: Öncekinden 70 li daha batıda idi.

9 — Tch'e-ngan askerî müfrezesi: Öncekinden 60 li daha batıda idi. Bu günkü Çölabad köyüne uygun düşüyordu.

Tch'e-ngan askerî müfrezesinden 120 li daha batıda Dört Garnizon'un idarî merkezi Kuça yer alıyordu. Diğer bir ifade ile son altı askerî müfreze Orta İpek Yolu üzerinde konuşlamakta olup büyük bir ihtimalle bu yolun emniyetini sağlamakla görevli idiler.

Çin kaynaklarının bize verdikleri bilgilerde Tokmak, Hoten, Karaşar şehirlerindeki garnizonlar sayılmakta buna mukabil Kaşgar ve Kuçadaki⁶ askerî birliklerden hiç söz edilmemektedir. Unutulduklarına dair kaynaklarda bir açıklama da yer almamaktadır. Belki de 658-787 yılları arasında Çinli askerî uzmanlar her üç İpek Yolu emniyetinin bu şekilde sağlanmasını uygun görmüşlerdi.

Yine Çin kaynaklarına göre idarî merkezi Kuça olan Dört Garnizon'da 24.000 asker ve 2700 at bulunuyordu⁷. Çin kaynakları ayrıca müstakil Dört Garnizon Kumandanlığı'nın 718'de kurulduğunu kaydederler. Kiu Tche-tchan, Tang Kia-hoei, T'ien Yang-ming, Kouo Yuen-tchen, Tchong Hiao-song ve Tou-sien Dört Garnizon Kumandanlığı yapan ünlü Çinli kumandanlardı⁸.

Dört Garnizon güneyden Batı Türk boyları ve devletlerini tehdit ediyordu. Çin İmparatorluğu bu tehdit işinde sadece Dört Garnizon'la ye-

⁵ René Grousset, Türkçe terc. Bozkır İmparatorluğu, İstanbul 1980, s. 58.

⁶ Chavannes, a.e, s. 119 da 692 olayından sonra (Tibetliler'in mağlup edilişi) Kuça'ya 30.000 kişilik bir askerî birlik yerleştirildiği kaydedilir. Bu herhalde sadece Kuça şehrinde değil bütün Dört Garnizon'un toplamını ifade etmiş olmalıdır.

⁷ Robert des Rotours, a.e, s. 806 dipnot 1.

⁸ Chavannes, a.e, s. 119.

tinmedi. Türk boyları ve devletlerine karşı Dört Garnizon'u takviye eder mahiyette Pei-ting (Beşbalık) Garnizonu'nu da tesis etti. Beşbalık Garnizonu Türk boyları için Dört Garnizon'dan daha tehlikeli oldu. Şimdi bu garnizondaki askerî birliklerin yerleştirildiği mevkiileri ve miktarlarını inceleyelim.

Han-hai'de, Ts'ing-hai'de ve Tsing-sai'deki toplam üç ordu ve başta Cha-po müfrezesi olmak üzere toplam on müfreze Pei-ting Garnizonu'nu meydana getiriyordu. 702'de kurulan bu garnizonun idarî merkezi Pei-ting (Moğol döneminde Beşbalık) şehri idi. Beşbalık Garnizonu'nu iki bölümde incelemek lâzımdır. 1 — Önceleri Han-hai ordusu, Yi-wou ordusu ve Tien-chan ordusu şeklinde kurulan garnizon. 2 — Daha sonra yukarıda yazdığımız şeklini alan garnizon. Önce birinci bölümü inceleyelim.

1 — Han-hai ordusu: Pei-ting eyaletinin merkez şehrine yerleştirilmişti. Moğol çağında Beşbalık olan bu şehrin bu gün harabeleri mevcuttur. Han-hai ordusunun 12.000 piyadesi ve 4200 atı vardı. Bu ordu 703 tarihinde bu adı aldı.

2 — Yi-wou ordusu: Yi-tcheou şehrinin (bu günkü Hami'nin 5 km güneyinde) 300 li kuzeybatısında bulunan Kan-lou Irmağı kenarına yerleştirtmişti. Bu ordu 710'da kuruldu. Bu tarihlerde ordunun 3.000 askeri ve 300 atı vardı. Bu ordu güney doğuya doğru 500 li boyunca uzanan araziyi kontrol ediyordu⁹.

3 — Tien-chan ordusu: Bu günkü Turfan yakınındaki Yarhoto şehrine yerleştirilen bu ordu 714 senesinde kurulmuştu. 5.000 asker ve 500 ata sahip olan ordu güneye doğru 500 li (250 km.) boyunca uzanan araziyi kontrol ediyordu¹⁰.

Görülüyor ki Pei-ting ordusu (garnizonu) 702-714 yılları arasında başta İpek Yolu olmak üzere ticaret yollarının kesiştiği Beşbalık ile Çin Seddi arasındaki arazinin kontrolü ile görevli idi. Henüz Türk boylarının iç işlerine karışıldığına dair emareler yoktur. Çin kaynaklarında bu ordunun 733'de teşkilâtını tamamladığına dair haberler yer almaktadır.

742 yılından sonra Çin İmparatorluğu Türk boylarına karşı ilgi ve menfaat alanını daha kuzeye taşıdı. Yukarıda da ifade ettiğimiz gibi Pei-ting Garnizonu'nda büyük değişiklik yaptı. Han-hai ordusu hariç diğer iki

⁹ Robert des Rotours, a.e, s. 801 not 2.

¹⁰ a.e, s. 801 n. 3.

büyük orduya coğrafi bakımdan önemli yer değişikliği yaptırdı. Buna göre:

1 — Han-hai ordusu: Eski yeri olan Beşbalık'ta kalıyordu ve mevcudu aynı idi.

2 — Ts'ing-hai ordusu: Beşbalığın 700 li batısında (yerleşme merkezi olarak kesin yeri belli değil) idi. Bu ordunun 742 yılından sonra kurulduğu tahmin edilmektedir. Bulunduğu sahada Tch'ou-mi, Tch'ou-yue, Hou-lou-ou gibi Türk oymakları vardı. Ancak 742'den sonra bunların bir kısmı batıya çekilmişlerdi. Bu garnizonun yakınında Ying-so mahallî hükûmeti ve büyük bir ihtimalle garnizonu bulunuyordu. Açık bir şekilde bilinmemekle beraber bu ordu 742-787 yılları arasında Türk illerinden geçen Kuzey İpek Yolu'nun emniyeti ile görevlendirilmiş olmalıdır. 742 sonrası Türgiş boylarının en zayıf dönemi idi.

3 — Ts'ing-sai ordusu: Bu ordu 771 yılında kuruldu ¹¹. Bu günkü Urumçı civarına yerleştirilen bu ordu Beşbalık ordusu (Han-hai) ile Ts'ing-hai ordusunun tam ortasında yer alıyordu. Dört Garnizon'un son yıllarında kurulduğu için önemli bir görev ifa ettiği söylenemez.

Pei-ting Garnizonu'nun 10 askeri müfrezesi de şu şekilde yerleştirilmişti :

Beşbalık eyaletine bağlı surla çevrili Si-yen şehrinden hareketle 60 li batıda :

1 — Cha-po (Bugünkü Chouang-tch'a-ho-pao mevkiinin batısına uygun düşmekte) askerî müfrezesi :

2 — Ping-lo askerî müfrezesi: Önceki ile aşağı yukarı aynı yerdedir.

3 — Ye-lo askerî müfrezesi: 1 ve 2 nodan 80 li daha batıda idi.

4 — Kiu-licou askerî müfrezesi: Öncekinden 80 li daha batıda idi.

Bu garnizondan 300 li daha ötede Louen-tai kazası (Bu günkü Urumçı'nın biraz doğusunda)na ulaşıyordu.

5 — Tchpang-pao askerî müfrezesi: Louen-tai'den 150 li daha batıda idi. Bu şehir surla çevrili bulunuyordu. Bu müfrezeden 60 li daha batıda Li-yi-tö-kien (farazi olarak Ayar Nor'a dökülen Manas Irmağı'na uygun düşüyor) ırmağına geçiliyordu.

¹¹ a.e. s. 803 dip not 3 ve 4.

6 — Wou-tsai askerî müfrezesi: Li-yi-tö-kien Irmağı geçildiği yerde kurulmuştu. Buradan 70 li daha batıda Po-yang Irmağı (Ou-lan-ussu olabilir) geçildiğinde surla çevrili Tsing-tchen-kiun şehrine erişiliyordu. Buradan 60 li daha batıda Ye-ye Irmağı geçiliyordu.

7 — Ye Irmağı askerî müfrezesi: Ye Irmağı geçildiği yerde kurulmuştu. Buradan 70 li daha ötede Hei Irmağı geçiliyordu.

8 — Hei-choueı askerî müfrezesi: Hei Irmağı geçildiği yerde kurulmuştu. Hei Irmağı Karaassu oluyordu. O halde Hei-choueı askerî müfrezesi de Kur Kara-ussu olmalıydı.

9 — Tong-lin askerî müfrezesi: Öncekinden 70 li daha batıda idi.

10 — Si-lin askerî müfrezesi: Öncekinden 70 li daha batıda idi ¹².

Görülüyor ki bu on askerî müfreze Kuzey İpek Yolu'nu emniyette tutmakla görevli idiler. Pei-ting Garnizonu'nda 20.000 asker ve 5.000 at mevcuttu. 733 yılından sonda teşkilâtlanan ve son şeklini alan bu garnizon Türk boylarına, özellikle Türgişler'e ve Kırgızlar'a karşı tesis olunmuştu ¹³.

VIII. asrın başlangıcından itibaren asrın ortalarına kadar Türk oymakları doğudan 20.000 asker bulunduran Pei-ting Garnizonu ve güneyden 24.000 askerden meydana gelen Dört Garnizon ile çevrilmişti. Yarım asrı aşkın bir süre bu 44.000 kişilik iki orduya karşı Türgiş devletleri ve Türk boyları kıyasıya bir mücadele verdiler.

Bu teknik ve askerî bilgilerden sonra şimdi Dört Garnizon'un kuruluş sebeplerine geçebiliriz.

Yukarıda da belirttiğimiz gibi bu askerî hat 658 ile 787 seneleri arasında mevcudiyetini korumuş ve 129 yıl Çin İmparatorluğu'na hizmet etmişti. Çin İmparatorluğu kendi topraklarından kilometrelerce uzakta bulunan bu askerî hattı niçin kurmuştu, onu buna zorlayan sebepler nelerdi? Şimdi bu sorunun cevaplarını bulmaya çalışalım. Önce kendi yetkililerinin bu konudaki sözlerine yer verelim. T'ang hanedanının devlet ileri gelenlerinden ve aynı zamanda Dört Garnizon kumandanlığı yapmış bulunan Kouo-Yuen-tchen bize bu hattın tesis amaçlarını şu şekilde açıklamaktadır: ¹⁴.

a — Barbar krallıkları içerisindeki önemli pozisyonları yakalamak.

b — Barbar krallıklarının kuvvetlerini bölmek.

¹² a.e, s. 804 dipnot 2, s. 805 n.

¹³ a.e, s. 805 n. 1.

¹⁴ Chavannes, a.e, s. 181. ayrıca bkz. Paul Pelliot (Oevres Posthumes), Histoire Ancienne du Tibet, Paris 1961, s. 91-92.

- c — Barbar krallıklarının kendi aralarında askerî güçlerini birleştirmelerine engel olmak.
- d — Bu yerin (Dört Garnizon) çeşitli krallıklara giden ana yol üzerinde bulunması.
- e — Barbar krallıklarının doğuya (Çin) akın yapmalarına mani olmak.

Çinli yöneticinin açıkladığı bu beş sebep olduğu gibi doğrudur ve tamamen gerçekleri yansıtmaktadır. Ancak meseleyi daha geniş bir şekilde düşünecek olursak bu sebeplerin de yetersiz kaldığını görmüş oluruz. Öyle ise bu sebeplere diğer sebepleri de bulup ilâve etmek bize düşen bir görev olmaktadır. Yaptığımız araştırmalarda bulduğumuz bu ilâve sebepleri şu şekilde sıralamak istiyoruz :

1 — Ticarî menfaat: Meseleyi ilk çağdan itibaren ele alacak olursak ticarî menfaat ve onun temel unsurlarından biri olan ticaret yollarına sahip olma arzusu bize göre Çin İmparatorluğu açısından en az yukarıdaki sebepler kadar önemlidir. Yukarıda iki büyük garnizonu incelerken askerî birliklerin daha çok ticaret yolları üzerinde konuşlandığını görmüştük. Şimdi burada Çin merkezinden başlamak üzere bu yolların Orta Asya'da uzantısına göz gezdirelim:

T'ang hanedanı döneminde (618-906) Batı ülkeleri'nden geçen üç büyük ticaret yolu (İpek Yolu) vardı :

Birinci yol: Çin İmparatorluğu'nun orta çağdaki iki büyük idarî merkezi Çang-ngan ve Lo-yang'dan başlayan bu yol büyük çölü geçtikten sonra ilk büyük yerleşme merkezi olan Hami şehrine gelir. Yol buradan kuzeye yönelerek Barkul Göl'e ulaşır. Buradan batıya doğru yönelerek bu günkü Çungarya'dan geçer, Balkaş Gölü yakınlarındaki Uygur kabilelerinin oturduğu bölgeden sonra batıya doğru uzanarak Talas Nehri üzerindeki Talas şehrine gelirdi. Çinli budist hacı Hiuen-tsang'ın belirttiğine göre burada çeşitli ülkelerden gelen tüccarlar bulunmaktaydı. Yol daha sonra Seyhun Nehri'ni aşarak Bizans topraklarına doğru devam ederdi. Görüldüğü gibi bu yol hemen hemen Türk boylarının oturduğu araziden geçmekteydi¹⁵.

İkinci yol (orta yol): Batıdan başladığımızda Roma Suriyesi'nin başşehri Antakya'dan başlayan İpek Yolu Menbic'te Fırat Nehri'ni aşmakta,

¹⁵ Özkan İzgi, Çin ile Batı Arasındaki İpek Yolları (VIII. yüzyıla kadar) Hacettepe Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Dergisi, c. II, sayı 1, Ankara 1984, s. 96. Kuzey Yolu'nun Turfan'dan Tokmak şehrine kadar olan bölümü teferruati bir şekilde Chavannes tarafından verilmiştir (Documents, s. 11-13).

buradan Hemedan'a, şimdiki Tahran yakınlarında Rey'e ve Merv'e uğramakta, oradan Belh şehrine dokunmaktaydı. İpek Yolu oradan Pamir'e geçiyordu. Coğrafyacı Ptolémée'nin anlattığına göre, bir Pamir vadisinde, Komeday Dağları'nın eteklerinde taştan bir kule vardı: Bu kulenin dibin de batılı kervancılar ile doğulu kervancılar mal mübadelesi yaparlardı. Bu taş kulenin şimdiki Taşkurgan'da bulunması ihtimal dahilindedir.

Kaşgar'da İpek Yolu ikiye ayrılıyordu. Kuzeye giden yol (ikinci yol) Kuça'ya doğru ilerliyor, Karaşar, Lob-nor üzerinden Leu-lan ve Yumen kuan (Tuen-huang'ın batısında) kapısından geçiyordu. Tuen-huang'da Güney İpek Yolu ile birleşen bu ikinci yol daha sonra Ts'ieu-ts'üan ve Çang-ye'de Çin'e giriyor, Çang-ngan ve Lo-yang'da son buluyordu ¹⁶.

Üçüncü yol: Kaşgar'da ikiye ayrılan yolun güney kısmı, Kaşgar'dan Yarkent'e, Hoten'e, Niya ve Miran'a uğruyordu. Tuen-huang'da Orta İpek Yolu ile birleşen bu yol onunla beraber aynı güzergâhı takip ederek Çin başkentlerinde son buluyordu ¹⁷. Üçüncü yola Pamir Dağları'nın yay-lalarından dolaşp Bedehşan, Bamian ve Gazne şehirlerinden sonra Hindistan'a giden bir yol da bağlanmakta idi ¹⁸.

Orta çağda bu üç ayrı yoldan, kervanlar batıdan doğuya, doğudan batıya çeşitli mallar taşırlardı. Çin'den ihraç edilen emtia, Batı pazarları için özel olarak hazırlanmış ipek ve onun türlü dokumaları, porselen, kâğıt, süs eşyası vb. başta gelirdi. Türkistan'dan ise hem doğu ve hem de batıya halı, kilim, altın, gümüş gibi değerli metaller, Sibirya'dan gelen kürkler, deriler, süt mamulleri vb. satılırdı. Kuzey Yolu ile bağlantısı olan Fergane ve Orta Yol ile irtibatı olan Toharistan'dan iyi cins at ve develer gönderilmekte idi. Güneydeki Hindistan'dan ise türlü baharat, tababette kullanılan bitkiler, değerli taşlar gelirdi. Batıdan ise bu yol ile doğuya her türlü dokuma, metal eşyalar, ayna, kadın süs eşyaları ve değerli taşlar taşınırdı ¹⁹. Tabii ki her sınır geçişlerinde ilgili ülkeler gelip geçen kervanlardan vergi alırlardı.

Türkistan'da İpek Yolu'na bağlanan talî yollar da vardı. Aynı zamanda Batı ülkelerini birbirine bağlayan bu yollar, Çin kaynakları ve İslâm kaynakları tarafından aralarındaki mesafeler, li, fersah, konak vb. uzunluk

¹⁶ René Grousset, türkçe terc. Bozkır İmparatorluğu, İstanbul 1980, s. 58.

¹⁷ R. Grousset, a.e, s. 58-59.

¹⁸ Ö. İzgi, a.e, s. 96. İpek Yolları için ayrıca bkz. L. Ligeti, türkçe terc. Bilinmeyen İç Asya, İstanbul 1946, s. 53, 58.

¹⁹ Prof. Dr. Kemal Özergin, İpek Yolu, Boğaziçi, sayı 38, İstanbul 1985, s. 16.

ölçüleri ile verilerek çok teferruatlı bir şekilde açıklanırlar. Meselâ bunlar arasında Merv-Harezmi Yolu büyük öneme sahip yollardan biri idi²⁰.

658 yılında, Tokmak, Kaşgar, Hoten ve Kuça'da kurulan Dört Garnizon, dikkat edilirse ilk üç şehirle üç büyük ticaret yoluna hakim olup dördüncü şehir Kuça (İdare merkezi) ile de Orta İpek Yolu üzerinde bir nevi öncekileri takviye eden, ihtiyat birliği bulunduran bir konuma sahipti. İpek yollarına bağlı talî yolları da hesaba katarsak VII. asrın ikinci yarısında Çin İmparatorluğu'nun Balkaş Gölü'nden Hindukuş Dağları'na kadar uzanan geniş bir sahayı kontrolünde tutmayı amaçladığı görülür.

2 — Stratejik mecburiyet : İlk çağda Batı Türkistan'da cereyan eden olaylara göz gezdirdiğimizde bu bölgeye yapılan Çin seferlerinin çok masraflı olduğunu görmüş oluruz²¹. Büyük çölü geçme mecburiyeti olduğundan, buraya giden ordu yorgun argın savaşa girmekte ve bu durumda verdiği zayıatta çok fazla olmakta, dönüşünde ise katedilen uzun mesafe ve berbat iklim şartları onun mevcudunu yarıdan aza indirmekte idi²². Bu tarihî gerçek orta çağda Çinli yöneticileri ister istemez yeni kararlar almaya zorlayacaktı.

3 — Jeopolitik durum: Batı ülkeleri içinde Batı Göktürk Devleti'nin yaşadığı arazi çok eski devirlerden beri önemli bir geçit yeri idi. Tarihî büyük göçlerde kabileler Tanrı Dağları'nın kuzeyinden ve güneyinden geçmişlerdi. Eski tarihî metinlerde Isık Göl ile Balkaş Gölü arasındaki saha "Kavimler Kapısı" olarak geçiyordu. Bu sebeple bu arazi jeopolitik değeri çok fazla olan bir saha görünümünde idi.

4 — Kültürel etki: Batı Göktürk arazisinden sadece göçmen kabileleri, ticaret malları ve onları taşıyan kervanlar geçmediler. Fikirler, dinler, bunları yayan insanlar ve bilginler de bu güzergâhtan geçtiler. 626'da Hintli din adamı Prabhakaramitra, 630'da budist hacı Hiuen-tsang, 631'de sihirbaz Ho-lou ve 635'de nasturi keşiş A-lo-pen bu Türk ülkesini batıdan-doğuya, doğudan-batıya katettiler²³. Türk yabgularının izin ve yardımları ile vukubulan bu geçişler bir nevi kültür alışverişi niteliğinde ve geçilen saha Türkistan'da bir köprü manzarası arz ediyordu.

²⁰ Batı ülkelerinden geçen bütün yollarla ilgili olarak İslâm kaynakları üzerinde ciddi bir inceleme Barthold (Barthold, türkçe terc. Moğol istilâsına kadar Türkistan, İstanbul 1981, s. 83-228) tarafından Çin kaynakları üzerinde ciddi bir çalışma ise Chavannes (Documents, s. 99-134) tarafından yapıldı.

²¹ Prof. Dr. Bahaeddin Ögel, Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi, c. II, Ankara 1981, s. 365.

²² Sven Hedin, türkçe terc. İpek Yolu, İstanbul 1974, s. 227.

²³ Chavannes, Documents, s. 301.

5 — Büyük bir devletin Türkistan'ı ele geçirmesini önlemek: Çin İmparatorluğu'nun İç Asya'ya yönelttiği askerî seferler ve Çin tarihinde, hemen zamanımıza kadar gelenekleşmiş olan batıya doğru yayılma politikası elçi Çang-hien'in raporuyla başladı. M.Ö. 138'lerde Batı ülkelerine giden elçinin verdiği raporun ikinci kısmı imparatorluk sarayında derin bir akis uyandırdı. Bu bölümde, yalnız kendileriyle kârlı ticaret yapılabilecek, içinde biraz cesaretle boyun eğdirilecek, vergiye bağlanabilecek hem pek de döğüşken olmayan kavimlerin oturdukları zengin memleketlerden, ehemmiyetli şehirlerden bahsedilmekte idi ²⁴. Raporun tesiriyle M.Ö. 104, 102 ve 101 yıllarında general Li-kuang imparatorluk adına Fergane'ye seferler yaptı. Fergane seferi ile Tarım havzasında ve Batı Türkistan'da bulunan bir kaç küçük devlet haraç vermeye zorlandılar ²⁵.

M.S. 60-70 yılları arasında Kuzey Hunları Türkistan'da nüfûz kazanmak istiyorlardı. Bu kolay görünüyordu. Çünkü bu sıralarda Yarkent kralı esir edilmiş ve öldürülmüş, Türkistan'da vaziyet çok karışmıştı. Kuzey ve Güney Hun devletlerinin birleşerek Türkistan'ı da içine alan büyük bir devlet kurmak teşebbüsü başgösterince Çinliler bir taarruzu lüzumlu gördüler. Türkistan'daki bir çok küçük devlet Çinle dost oldukça ticaret kervanları için yol daima açık oluyordu. Bu, Türkistan'da büyük bir ordu tutmaktan daha bile ucuz ve faydalı idi. Şayet Türkistan büyük bir devletin hakimiyeti altına girerse o zaman bu devlet ticaret inhisarını kendi üzerine alacak, en iyi malları kendi çekecek ve Çin için de artık ticaret imkânları ortadan kalkmış olacaktı. Bu sebeplerden dolayı M.S. 73 yılında Tou-ku'nun komutası altında büyük bir sefere çıkıldı ²⁶. Değerli tarihçi Eberhard'ın belirttiği bu husus bizim için çok önemlidir. Dört Garnizon'un kuruluşunu gerektiren son sebep olarak rahatlıkla ilk çağdaki bu düşünceyi yani büyük bir devletin Türkistan'ı ele geçirmesine engel olmayı söyleyebiliriz.

Dört Garnizon'un Batı Türk boylarına verdiği zararlar: Sıra şimdi Dört Garnizon'un Batı Türk boylarına verdiği zararlara gelmiş bulunmaktadır. Batı Göktürk Devleti'nin yıkılışından sonra (658) Dört Garnizon'un var olduğu dönemde (658-787) bölgede bu Türk devleti kadar büyük bir Türk devletinin kurulamamasında Çin İmparatorluğu'nun rolü vardı. Yine On-oklar'ın iki büyük grubunun devamlı sürtüşmelerinde onların tahriklerinin de tesiri bulunmaktaydı. Bunlar artık su yüzeyine çık-

²⁴ L. Ligeti, Bilinmeyen İç Asya, İstanbul 1946, s. 53.

²⁵ Prof. Dr. W. Eberhard, Çin Tarihi, Ankara 1947, s. 107-108.

²⁶ Eberhard, a.e, s. 108.

miş herkesçe bilinen zararlardı. Bu sebeple biz burada doğrudan veya dolayısı ile Dört Garnizon'un varlığının Türk boylarına ve devletlerine verdiği zararlar üzerinde durmak istiyoruz.

Satır başlığı olarak verecek olursak: Sarı Türgiş Devleti'nde Souo-ko'nun 708 Kuça taarruzu, Kara Türgiş Devleti'nde Sou-lou kağanın 717 Aksu ve Yakarık (Dört Garnizon sahasında) şehirlerine taarruzu, 726 Sou-lou'nun korkunç Kuça taarruzu ve 735 yılında yine Sou-lou kağanın Beş-balık, Yakarık ve Kuça şehirlerine taarruzlarında savaş sebebi olarak Dört Garnizon yöneticilerinin önemli rolleri vardı. Yine önceki bölümde Dört Garnizon'un kuruluş sebeplerini açıklarken bahsettiğimiz sebeplerin bir kısmı batı Türk dünyası açısından ayrı birer zarar mahiyetinde idi. Gerek yukarıdaki olayların vukuunda görülen sebepler ve gerekse Dört Garnizon'un Çin İmparatorluğu açısından kuruluşunu gerektiren bazı sebeplerden hareketle bu garnizonun batı Türk dünyasına verdiği zararları genel mahiyette şu başlıklar altında toplamak mümkündür.

a — Siyasî olarak: 658-787 yılları arasında var olan Dört Garnizon daha çok Tanrı Dağları'nın güneyinde tesis olunmuştu. Bu dağların güneyinde yer alan başta Karaşar, Kuça, Hoten ve Kaşgar olmak üzere diğer büyük şehirler 658 yılından önce Batı Türkleri ile kaynaşmış şehirlerdi. Özellikle Karaşar Batı Türk Kağanlığı ile akraba ve ahalisi Türktü. Diğerlerinde de Türk teginleri idarecilik yapmışlardı. Üstelik bu şehir sakinlerinin bir kısmı da Türktü. 129 yıl boyunca Dört Garnizon yüzünden onlarla irtibat kesildi. Buradaki Türk etkisi de kayboldu.

b — İktisadî olarak: Dört Garnizon büyük kısmı ile tarihi İpek Yolları üzerinde kurulmuştu. Her üç İpek Yolu'ndan geçen kervanlardan vergi alınıyordu. Batı Türk devletleri ve boyları bu vergiden mahrum kaldılar. Dolayısı ile iktisadî yönden zarara uğradılar. 658-719 yılları arasında Kuzey İpek Yolu'nun Türk boylarının kontrolünden çıktığı (Ou-tche-le'nin Tokmak'ı aldığı kısa dönem hariç) görüldü. Bu senelerde Kuzey İpek Yolu'nun geçtiği bölgelerde oturan Türk boylarının vergi geliri sıfıra indi. 712 yılında Çin İmparatorluğu'nun Beşbalığı fiilen işgal etmesi, yani buraya garnizon yerleştirmesi bu şehre kuzeyden Kırgız ülkesinden gelen kervanlardan alınan verginin el değiştirmesine yol açtı. Beşbalık ve civarındaki Tch'ou-yue, Tch'ou-mi, Basmıl, Türgiş, Cha-to vb. Türk boyları bu önemli gelir kaynağından mahrum kaldılar ve bu durum da onlar için büyük bir iktisadî zarar meydana getirdi.

c — Askerî olarak : Dört Garnizon ve onu takviye eder görünen Peiting Garnizon'u Türk boylarının hemen yanı başında kuruldukları için

bu garnizonların askeri yetkilileri Türk boylarına ve devletlerine daha çok müdahale etme fırsatı buldular (708, 726, 736, 739 olayları vb.). Eğer Dört Garnizon Çin Seddi'nin güneyinde kurulmuş olsa idi bu askeri müdahalelerin olması mümkün değildi.

d — Sosyolojik olarak: Sou-lou Kağan'ın öldürüldüğü 737 yılından sonra Dört Garnizon kumandanları vasıtasıyla Çin İmparatorluğu'nun 751 yılına kadar Türk boylarının yaşadığı sahaya (Batı Türkistan) müdahaleleri (748 de Tokmak'ın alınması vb.) çok oldu. Bu durumda zaten 737 den sonra çok zayıflamış olan Türk boyları daha batıya göç etmeye başladılar. Bu sosyolojik göç olayı da karşımıza daha başka sonuçlar çıkardı.

Dört Garnizon'un ortadan kaldırılması: Dört Garnizon'un kısa bir tarihini verirken onun 787 yılında Tibetliler tarafından tamamen ortadan kaldırıldığını belirtmiştik. Ancak Batı Türkistan ve buradaki Türk oymakları için Dört Garnizon tehlikesinin bertaraf edilişi 751 Talas savaşı sonucu olmuştur. Şimdi bu olay ve Dört Garnizon tehlikesinin yok edilmesi sonunda batı Türk dünyasında görülen değişikliklere bir göz gezdirelim.

751 yılında, Dört Garnizon kumandanı Kore menşeli Kao Sien-tchenin Taşkent kağanını ve Kara Türgiş kağanını tahtından indirip esir olarak Çin sarayına götürmesi Türk dünyasında büyük bir infial uyandırdı. Özellikle Taşkent kağanlığında önemli bir yer işgal eden büyük Türk boyu Karluklar bu hakareti affetmediler. 751 yazında onlar İslâm orduları ile işbirliği yaparak 30.000 kişilik Çin ordusuna arkadan hücum ettiler. 5 günlük bir savaş sonunda önden ve arkadan taarruza uğrayan, daha doğrusu iki ateş arasında kalan Çin ordusu büyük bir bozguna uğradı²⁷. Böylece 658 denberi Türk boyları için mevcut olan Dört Garnizon tehlikesi ve Çin nüfûzu Batı Türkistan'dan uzaklaştırılmış oldu. Çin İmparatorluğu etkisinin yok edilmesi ile Batı Türk boylarının sosyal hayatı, askeri ve siyasi tarihinde de değişiklikler ortaya çıktı. Bunları şu şekilde sıralayabiliriz:

a — Sebepler bölümünde de söylediğimiz gibi ilk çağdan itibaren Çin İmparatorluğu sahip olduğu ticarî menfaatleri kaybetmemek için Türkistan'da büyük bir devletin kurulmasını istemiyordu. Başka büyük bir devletin Türkistan'a sahip olması da onun başta ticarî olmak üzere bütün menfaatlerini baltalıyordu. 751 savaşı ile Çin nüfûzu bölgeden kalktığına göre Türk boylarına eskiden olduğu gibi büyük bir devlet kurmaları için

²⁷ Prof. Dr. Hakkı Dursun Yıldız, Talas Savaşı Hakkında Bazı Düşünceler Edebiyat Fakültesi, Cumhuriyetin 50. yılına armağan, İstanbul 1973, s. 80.

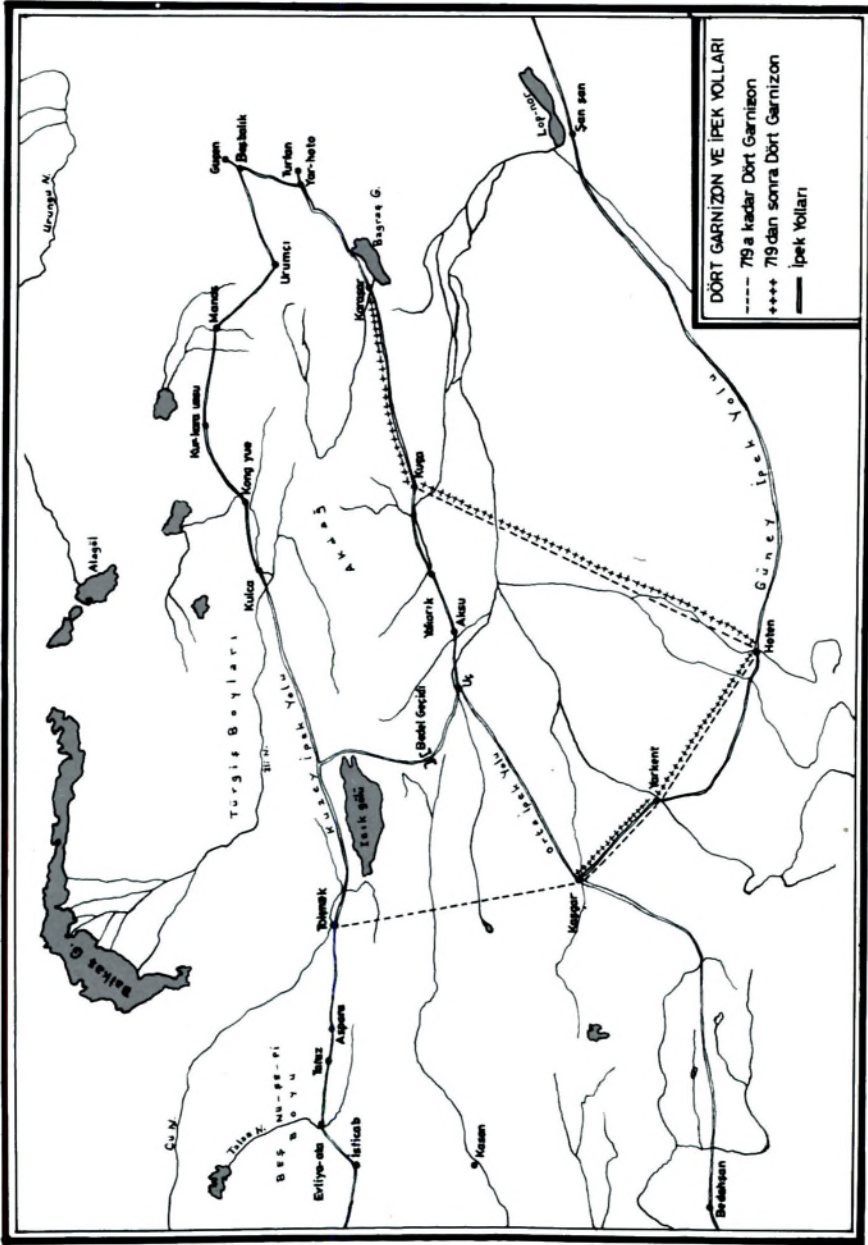
yeniden bir fırsat doğmuş oldu. 751 savaşıdan sonra Karluklar başta olmak üzere bir çok Türk boyunun Batı Türkistan'a göç etmesi sonucu büyük bir Türk devleti olan Karahanlılar kuruldu. Rahatlıkla söylenebilir ki Karahanlılar'ın kuruluşunda Dört Garnizon'un yıkılışının büyük bir rolü vardır.

b — Dört Garnizon ve Çin İmparatorluğu etkisinin yok edilmesiyle bölgedeki Türk boylarının sosyal ve dinî hayatlarında da değişiklikler görüldü. 751'den sonra Türk boyları İslâmiyeti tanımaya başladılar. Talas savaşını takiben vukubulan bu değişme büyük sonuçlar ortaya çıkardı. Türkler arasında İslâmiyetin yayılması kısa zamanda Abbasi Devleti'nin başta askerî kadroları olmak üzere çeşitli idarî kadroların Türkler tarafından işgal edilmesi neticesini verdi ²⁸.

c — Türk boylarının yaşadığı araziden geçen Kuzey İpek Yolu bu savaş sonucu yine Türk boylarının kontrolüne geçti. Bu yoldan geçen kervanlardan alınan vergilerle başta Karluklar olmak üzere Türk boylarının iktisadî hayatlarında olumlu gelişmeler görüldü. Daha sonra kurulan Türk devletleri Karahanlılar ve Büyük Selçuklu İmparatorluğu kervansaraylar kurarak bu yolun emniyetini daha da arttırdılar.

d — İktisadî hayata paralel olarak sosyal hayatta da değişiklikler kendini göstermeye başladı. Türk boyları, Sirderya Nehri kıyılarında başta Yengikent, Sıgnak, Sabran, Farab gibi şehirler kurmaya başladılar. Dolayısıyla yerleşik hayata geçiş yolunda yeni adımlar atılmış oldu.

²⁸ a.e, s. 81.

SULTAN I. İZZEDDİN KEYKÂVUS İLE MELİK ALÂEDDİN KEYKUBAD ARASINDA GEÇEN OTORİTE MÜCADELESİ

Dr. SALİM KOCA

1211 yılında Alaşehir (Philadelphia) ovası, Türk tarihinde sık rastlanan bir gaflete sahne olmuştur:¹ Selçuklular, Miryokefalon'dan sonra (Eylül, 1176) Bizans'a karşı burada ikinci büyük zaferi kazanmışlar, kısa sürede İznik Rum ordusunu darmadağın etmişlerdir. Fakat, zafer sarhoşluğuna kapılan Selçuklu ordusu, Sultan I. Gıyâseddin Keyhüsrev'in şahsî emniyetini âdeta ihmal etmiş, yağmaya dalmıştır. Keyhüsrev'in yalnız kaldığını gören bir Frenk askeri, dikkati çekmeden sinsice Sultan'ın yanına yaklaşmış ve onu şehit etmiştir. Keyhüsrev'in şehadet haberi Selçuklu ordusu arasında şok tesiri yapmış, panik dalga dalga yayılmış ve zafer birdenbire bozguna dönüşmüştür. Seyfeddin Ayaba gibi bazı komutanlar esir düşerken, bazıları da Sultan'ın naaşını yanlarına almayı bile düşünmeden, süratle Konya'nın yolunu tutmuşlardır².

Konya'da (Dârü'l-Mülk) toplanan devlet büyükleri ve komutanlar, bir an önce otorite boşluğunu giderebilmek için, şehit Sultan'ın oğullarından Malatya meliki İzzeddin Keykâvus, Tokat meliki Alâeddin Keykubad ve Koyluhisar meliki Celâleddin Keyferidûn'dan hangisinin tahta çıkarılması hususunda aralarında görüştüler. Maraş sahibi İbrahim oğlu Nusratuddin Hasan, taht için büyük oğul İzzeddin Keykâvus'u aday gösterince, devlet büyükleri diğer şehzadeler üzerinde hiç durmadılar, onun teklifini oybirliği ile kabul ettiler ve hiç vakit kaybetmeden de, Konya'dan Kayseri'ye

¹ Türk devlet adamlarının en büyük kusurları, şahsî emniyetlerini daima ihmal etmeleridir. Türk tarihi, açıklanması güç ihmaller yüzünden öldürülmüş devlet adamlarının isimleri ile doludur. *Kapgan Kağan, Bilge Kağan, Attila, Sultan Alp Arslan, Sultan Melikşah, Sultan Celâleddin Mengüberti, Sultan I. Gıyâseddin Keyhüsrev, Sultan I. Alâeddin Keykubad, I. Murad, Fatih Sultan Mehmed, II. Osman, III. Selim* gibi büyük devlet adamları bu gafletin en büyük kurbanlarıdır.

² Savaş hakkında bilgi almak için bkz. O.Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, İst. 1971, s.288-290; Alexis G.C.Savvides, *Byzantium in the Near East*, Selanik, 1981, s.100-104. Araştırmasını sadece Bizans kaynakları ile Batılı yazarların eserlerine dayanarak yapan Savvides, tarafsız kalamamış, kendinden önceki araştırmacıların hatalarını tekrarlamıştır.

süratle hareket ettiler. Kayseri'de aralarından birini, babasının şehadet haberini vermek ve kendisini tahta davet etmek üzere Malatya'ya İzzeddin Keykâvus'un nezdine gönderdiler. Üç günlük yas âdetini yerine getiren Keykâvus, maiyeti ile birlikte hiç zaman kaybetmeden Kayseri'ye hareket etti. Beş günden daha az bir sürede Kayseri'ye ulaşan Keykâvus'u, devlet büyükleri ve komutanlar şehrin yakınlarında bulunan Gedük adlı bir kasabada, matem elbiseleri giymiş olarak karşıladılar. Konya'dan sonra devletin ikinci önemli şehri olan Kayseri'de³, ilk tahta çıkış (cülus) töreni icra edildi. Resmî yas töreninden sonra genç Sultan, orada hazır bulunan devlet büyüklerinin ve halkın taziye ve tebriklerini kabul etti; onların makam, ıktâ ve emlâk menşurlarını yeniledi; yeni ıktalar ve emlâklar dağıttı. Bu arada devlet büyükleri ve komutanlar da Sultan'a türlü hediyeler sundular.

1 — Kayseri'de Geçen Mücadele.

Kayseri'de işlerini bitirmiş olan genç Sultan İzzeddin Keykâvus, tam başkent Konya'ya hareket etmek üzere idi ki, kardeşi Alâeddin Keykubâd'ın topladığı bir ordu ile üzerine gelmekte olduğu haberini aldı ve aradan çok geçmeden de çepeçevre kuşatıldı⁴. Genç Sultan hazırlıksız yakalanmış, daha saltanatının ilk günlerinde hayatı ve tahtı tehlikeye düşmüştü. Öte yandan, plânlı bir şekilde hareket eden Melik Alâeddin Keykubâd, Erzurum hükümdarı amcası Mugîseddin Tuğrulşah'ı bu mücadelede ittifakına aldığı gibi, türlü vaadlerde bulunarak Ermeni kralı Leon (Lifon)'u da yardımına çağırmıştır. Ayrıca, daha önce babasının ikinci defa tahta çıkmasında başlıca rol oynamış olan eski uc beylerinden Zahirreddin İli de önemli bir kuvvetin başında kendisine katılmıştır.

Kuşatma uzamış, iki taraftan da epeyce insan ölmüştür. Şehir halkı arasında sıkıntı baş göstermiş, çaresiz kalan genç Sultan da ümitsizliğe düşmüştür.

Diğer taraftan, daha önce kendisine büyük iyiliklerde bulunduğu Zahirreddin İli'nin, ümidinin hilâfına, karşı tarafta yer alması, genç ve duygulu Sultan'ı pek ziyade üzmüştür. Keykâvus, vefa yerine cefa gördüğü Za-

³ Kayseri şehri hakkında bilgi almak için bkz. Halil Edhem, *Kayseriyye Şehri*, İst. 1334.

⁴ Anadolu ile ilgili haberleri uzaktan alan Arap tarihçileri, İzzeddin Keykâvus'un Kayseri'de değil, Sivas'ta ve sadece amcası Mugîseddin Tuğrulşah tarafından kuşatıldığını yazmışlardır. Bundan dolayı bazı tarihçiler, eserlerinde iki ayrı kuşatmadan söz etmişlerdir. Sivas kuşatması olmayıp, hata bir isim yanlışlığından ileri gelmiştir.

hireddin İli'ye duygularını anlatan bir dörtlük yazıp, kendisine göndermiş ve sitemde bulunmuştur⁵.

Harran ve Ruha (Urfa) meliki Âdil oğlu Eşref'ten istemiş olduğu yardımın da bir türlü gelmemesi⁶, İzzeddin Keykâvus'un ümitsizliğini büsbütün artırmıştır. Keykâvus, Malatya'da meliklik zamanında hizmetinde bulunmuş olan Mübârizeddin Çavlı, Zeyneddin Beşâra ve Mübârizeddin Behrâmşah gibi komutanları, durumu görüşmek üzere huzuruna davet etti. Onlara, gece yarısı kaleden çıkıp, süratle Konya'ya ulaşmayı ve orada uc beylerinin ve askerlerinin yardımı ile tahtını kurtarmayı düşündüğünü söyledi. Komutanlar bu hareket tarzını tehlikeli buldular; Sultan'a da güvenilir bir çözüm yolu bulununcaya kadar sabretmesi lâzım geldiğini söylediler. Birkaç gün sonra durumu duymuş olan Kayseri şahnesi Celâleddin Kayser, Sultan'ın huzuruna çıkıp, Alâeddin Keykubâd'ın ittifak grubunu türlü vadlerle birbirinden ayırarak gayeye ulaşılacağını belirtti. Sultan bu teklifi uygun buldu ve bu iş için de teklifi yapan Celâleddin Kayser'i görevlendirdi. Bu hususta kendine göre bir plân yapan Celâleddin Kayser, Sultan'ın kızkardeşinden temin ettiği 12 bin Mısır altını değerindeki "destarçe"yi bu işte kullanmak üzere yanına alarak, gece vakti kaleden çıktı ve Ermeni kralının karargâhına gitti. Önce onu ittifaktan ayırmaya çalışacaktı. Zira, eskiden beri Ermeni kralı Leon ile aralarında sağlam bir dostluk vardı. Celâleddin Kayser, bu dostluktan yararlanarak, kolayca Ermeni kralının karargâhına girdi ve onunla gizlice görüştü. Celâleddin Kayser bu görüşmede krala hitaben, "*Tekfur biliyor ki, kendisinin Selçuklu ülkesinde hiçbir şekilde geliri, hissesi ve ortaklığı yoktur. Melik Mugîseddin kardeşinin mülkünü, Melik Alâeddin Keykubâd babasının tahtını istiyor. Bu münakaşa ve arayışta, Tekfurun maksadı bana malûm değildir. Kulu, sevgisinden ve dostluğundan dolayı selâmeti, kendisini bu faydasız vartadan kurtarıp, ülkesinin kethüdalığı ve kendi işi, gücüyle meşgul olmakta görüyor*", dedi. Celâleddin Kayser, yaptığı bu mantıklı ve yerinde değerlendirmeden sonra, yanında getirdiği 12 bin Mısır altını değerindeki "destarçe"yi kral Leon'a teslim etti. Celâleddin Kayser, ayrıca ittifaktan ayrılıp, memleketine dönmesi halinde kendisine 12 bin mudd (1 mudd 100 veya 120 kg.) buğday gönderme vaadinde bulundu.

⁵ İbn Bibi, *el-Evârimü'l-Âlâiyye fî'l-Umûri'l-Âlâiyye*, tıpkı basım, Ank.1956, s.112-114; tenkitli basım, Ank. 1957, s.160-163; Osm.trc. Yazıcıoğlu Ali, nşr.Th.Houtsma, III. Tarih-i Al-i Selçuk, III. leiden, 1886, s. s.97-99; Alm. trc. H.W.Duda, Die Seltschukengeschichte des Ibn Bibi, Kapenhagen, 1959, s.50 vd.

⁶ İbn Vasil, *Müferricü'l-Kürûb fî Ahbâr Benî Eyyub*, c.III, nşr. M.Sayyal, Kahire, 1960, s.217.

Celâleddin Kayser bu teşebbüsten sonra istediği sonucu almakta gecikmedi: Kral Leon, Sultan'ın bütün saltanatı boyunca ülkesine dokunmayacağına dair bir antlaşma imzalaması halinde ittifaktan ayrılıp, hemen memleketine döneceğini bildirdi. Celâleddin Kayser, böyle bir antlaşma metnini temin etmek ve Leon'a ulaştırmak için aynı gece kralın elçisi ile kaleye döndü. Yapılan teşebbüsün olumlu sonuç vermesine sevinen Keykâvus, kralın istediği anlaşmayı hemen imzaladı ve hiç vakit geçirmeden de elçi ile Leon'un karargâhına gönderdi. Ermeni kralı Leon, antlaşma gereğince ertesi gece ordusunu ve bütün ağırlıklarını alarak, gizlice savaş meydanını terk etti ve gün doğmadan da Develi sınırından ülkesine girdi.

Ermeni kralının gizlice savaş meydanını tertetmesi, Alâeddin Keykubad ve müttefikleri üzerinde şok etkisi yaptı. Melik Alâeddin bir tertip karşısında olduğunu hemen anladı ve haklı olarak endişeye kapıldı. Zira, türlü vaadlerle bir araya getirdiği irtifak grubu dağılmaya başlamıştı. Ertesi gün de amcası Erzurum meliki Mugîseddin Tuğrulşah, kardeşinin topraklarına saldırmaya hazırlandığı şeklinde haberler aldığını bahane ederek, o da savaş meydanını terk etti ve memleketine döndü. Alâeddin Keykubad'ın müttefik ordusunun dağıldığını gören Kayseri kalesinin askerleri, gayrete gelerek davul ve boru sesleriyle kaleden çıkıp, hücumla geçtiler. Keykubad'ın geriye kalan ordusu da dağıldı. Daha doğrusu, müttefikleri olmaksızın Alâeddin Keykubad'ın bir hiç olduğu anlaşıldı. Alâeddin Keykubad, mücadeleyi şimdilik kaybettiğini, canını kurtarmaktan başka çare kalmadığını anladı ve has adamlarıyla birlikte Ankara istikametine kaçtı. Çünkü, Ankara'da sığınabileceği, sarp kayalar üzerine kurulmuş, alınması güç sağlam bir kale vardı. Melik Keykubad, kardeşinin Selçuklu ülkesinde henüz iktidarını yerleştirememiş olmasından yararlanarak, Ankara kalesini kolayca ele geçirdi; buraya yerleşti ve savunma tedbirleri aldı.

Komutan Zaireddin İli de, aynı amaçlarla kendi birliklerini alıp, Niğde'ye kaçtı ve burada Alâeddin Keykubad adına savunma tedbirleri aldı. Ancak, adamlarının şehri ayak takımının saldırısına uğraması üzerine endişeye kapılarak şehri terketti. Bundan sonra Ulukışla (Lülüe) kalesine giden Zaireddin İli, burada da tutunamadı; Kozan (Sis) üzerinden Suriye'ye geçti ve Halep yakınlarında Tell-bâşir denilen yerde hastalanarak öldü⁷.

⁷ İbn Bibi, tıpkı basım, s.115-119/tenkitli basım, s.164-167; Yazıcıoğlu, Osm. trc. s.100-107; Duda, Alm. trc. s.52-55.

Böylece, tahtını ve hayatını kurtarmış olan İzzeddin Keykâvus, kardeşi Melik Alâeddin Keykubad'ı takip etmeyi bile düşünmedi; bu meseleyi daha sonraya bıraktı. Esasen, o zaman böyle bir takibi yapacak gücü de yoktu. Önce, Selçuklu ülkelerinde iktidarını kurması ve yerleştirmesi lâzım geliyordu. Gerçi, Ermeni kralı Leon'un bir antlaşma ile, Erzurum Meliki Mugîseddin Tuğrulşah'ın da kendiliğinden Alâeddin Keykubad'ın ittifa-kından ayrılmalrı, bir bakıma kendisinin hükümdarlığını tanıma anlamına geliyordu. Fakat, o daha bütünü ile Selçuklu ülkesine hâkim olamamış, Keykubad meselesini halledememişti. Bundan dolayı, o, Kayseri'deki işleri süratle tamamlayıp, Konya'ya gitmek istiyordu. Bu düşünce ile, orada hazır bulunan devlet büyüklerine teşrifler ve hil'atler dağıttı; yeni tayinler yaptı. Başarılı teşebüsü ile kurtulmasında başlıca rol oynayan Celâleddin Kayseri'yi "Pervâne" lik makamına getirdi. Niğde'yi Zeyneddin Beşâra'ya, Malatya'yı Hüsameddin Yusuf'a, Elbistan'ı da Mübârizeddin Behrâmşah'a ikta olarak verdi. Bunlardan Zeyneddin Beşâra, kendisine verilen Niğde'ye gitti ve şehri İzzeddin Keykâvus adına teslim aldı. Bölgede genç Sultan İzzeddin Keykâvus'un iktidarını yerleştirdi, işleri düzenledi. Buradan Ermeni kralı Leon'a bir elçi gönderen Beşâra, İzzeddin Keykâvus'un otorite mücadelesinden galip çıktığını ve Selçuklu ülkesine hâkim olduğunu bildirdi. Kral Leon da, henüz Kayseri'den ayrılmamış olan Sultan'a, Zeyneddin Beşâra vasıtasıyla türlü hediyeler gönderdi⁸.

Kayseri'de gerekli devlet işlerini tamamlayan genç Sultan İzzeddin Kaykâvus, devlet erkânı ile başkent Konya'ya gitmek üzere şehirden ayrıldı; Aksaray'da şehrin "iğdiş"leri ve ileri gelenleri tarafından karşılandı; burada birkaç gün dinlendikten sonra tekrar yola çıktı. Konya ile Sultanhanı arasında Obruk denilen yerde Konya'nın ileri gelenleri, büyükleri, hocaları ve "ahi"leri tarafından çalgıcılar, mehter takımı ve seyyar köşklerle karşılandı; saygı ve sevgi gösterileri arasında Konya'ya götürüldü; tahta çıkarıldı. Bunu diğer devlet törenleri takip etti: Devlet büyükleri birer birer gelerek Sultan'a bağlılık yemini (biat töreni) ettiler; hediyelerini sundular. Sultan da devlet büyüklerinin emlak, iktâ ve makam menşurlarını yeniledi; onlara "hil'at"ler giydirdi. Âdet gereğince, Konya halkı yeni Sultan'a türlü hediyeler (hakk-ı kudum) sundu. Bir hafta süren cülus töreninden sonra, genç Sultan devlet işlerini tanzime koyuldu. O, mahpuslar için çıkardığı genel bir afla yeni bir devir başlattı. Başka bir ferman ile tahta çıkış haberini memleketin her tarafına ve komşu ülkelerin hükümdarlarına

⁸ İbn Bibi, s.119/s.170; Yazıcıoğlu, s.107; Duda, s.55.

resmen duyurdu. Uc beyleri, "sübaşı"lar ve diğer beyler birer birer Sultan'ın huzuruna geldiler; itaatlerini arzettiller; hediyelerini sundular. Sultan da herbirinin makam ve beylik menşurlarını yeniledi; yeni emlâk ve iktalar dağıttı⁹.

2 — Ankara'da Geçen Mücadele:

İzzeddin Keykâvus, devlet adamlarının yardımı ile Kayseri tehlikesini atlatmış, Konya'da Türkiye Selçuklu Devleti'nin tahtına çıkmış ve devlet işlerini tanzim etmiş olmasına rağmen, iktidarı hâlâ, Ankara kalesine sığınmış olan güçlü ve muhteris kardeşi Melik Alâeddin Keykubad'ın tehdidi altında idi. Herşeyden önce Keykâvus'un, bu tehlikeden kurtulması ve tahtını emniyet altına alması lâzım geliyordu. Bu düşünce ile hareket eden genç Sultan, durumu görüşmek üzere devlet büyüklerini ve komutanları huzuruna davet etti. Toplantıda kararını onlara şu sözlerle açıkladı: "*Kardeşim müstahkem bir yer olan Ankara'da böylece kaldıkça, bizim için tam bir huzur kalmamıştır. Bu fitnenin kökünü kat'i olarak kazımak, memleket ve saltanat işlerinin en gereklisidir. Bu hâdiseden tamamen kurtulmadıkça, başka bir iş yapmak, başka bir işe başlamak asla doğru değildir*".

Devlet büyükleri ve komutanlar İzzeddin Keykâvus'un fikirlerini yerinde buldular ve oybirliği ile kabul ettiler. Bundan sonra, memleketin her tarafında bulunan "sübaşı"lara fermanlar gönderilerek, emirlerindeki askerlerle süratle Konya ovasında toplanmaları emredildi. İzzeddin Keykâvus, kısa sürede Konya ovasında toplanan ordunun başına geçerek, yakma (neft) ve yıkma (mancınık) silâhlarıyla birlikte Ankara'ya hareket etti¹⁰.

Öte yandan, Sultan İzzeddin Keykâvus'un büyük bir ordu ile üzerine gelmekte olduğunu öğrenen melik Alâeddin Keykubad, kaleyi onarttı; asker topladı ve Ankara halkı ile daha önce yaptığı anlaşmaları yeniledi.

Kısa sürede Ankara'ya ulaşan İzzeddin Keykâvus, kuvvetlerini kalenin önünde saf saf dizdi ve şehri çepeçevre kuşattı. Öyle ki, askerlerin heybeti, görenleri ve akıl sahiplerini şaşkınlığa uğratacak derecede idi.

İlk gün taraflar arasında teketek karşılaşmalar (mübâreze) yapıldı: Melik Alâeddin Keykubad'ın safında bulunan komutan Mübârizeddin İsa

⁹ İbn Bibi, s.120 vd./s.170 vd.; Yazıcıoğlu, s.107 vd.; Duda, s.55.

¹⁰ Ankara şehri hakkında bilgi almak için bkz. Paul Wittek, *Zur Geschichte Angoras im Mittelalter*, Festchrift für Georg Jocal, zum Siebzigsten Geburtstag, Leipzig, 1973, s.329-354; Ayrıca bkz. Mübarek Galip, *Ankara*. c.I, II, İst. 1341/1928.

ile Sultan İzzeddin Keykâvus'un hizmetinde olan emir-i candar Necmeddin Behrâmşah arasında tâ küçük yaşta, okul sıralarında başlayan rekabet, burada da kendini göstermiş, iki rakibi karşı karşıya getirmiştir. Komutan Mübârizeddin İsa kardeşi ile birlikte ortaya çıkıp, meydan okuyunca, Necmeddin Behrâmşah da Sultan İzzeddin Keykâvus'dan izin alarak er meydanına çıktı. İki rakip, önce mızraklarla döğüşe başladılar. Mızraklar parçalanınca, bu defa ellerine ağır gürzler aldılar. Gürzlerle, âdeta demircinin örsünü döğdüğü gibi birbirlerinin kalkanlarını döğdüler. Bu silâhlarla da yenilemeyince, ellerine kılıç aldılar. Fakat, Melik Alâeddin Keykubad'ın çavuşlar vasıtasıyla komutan Mübârizeddin İsa'yı geri çağırması üzerine, çarpışma yenen ve yenilen belli olmadan sona erdi. İzzeddin Keykâvus, kendi adına döğüşen emr-i candar Necmeddin Bahramşah'ı başarılı mücadelesinden dolayı "hil'at"lerle ödüllendirdi; makamını ve rütbesini yükseltti.

Çarpışmalar, İzzeddin Keykâvus'un Konya'dan getirdiği mancınıkların kaleyi arasına döğmesiyle devam etti. Fakat, İzzeddin Keykâvus, kalenin savaş yoluyla düşürülmesini değil, dışarıyla irtibatını kesip, kendiliğinden teslim olmasını istiyordu. Esasen, sarp bir tepenin üzerinde kurulmuş olan Ankara kalesinin savaş yoluyla düşürülmesi oldukça zor idi. Bundan dolayı, İzzeddin Keykâvus, kışı geçirmek üzere şehrin önüne binalar ve barakalar inşa ettirdi. Keykâvus, bu binaları karargâh olarak kullanmak, kale düşünce de vakıfla işleyen bir medrese haline getirmek istiyordu. Nitekim, o kale düşünce bu binaları bir medrese haline getirmiştir.

Sultan İzzeddin Keykavus, bütün kışı ordusuyla şehrin önünde inşa ettirmiş olduğu bina ve barakalarda geçirdi¹¹. Öte yandan, dışarıyla irtibatı kesilmiş ve hiçbir yerden de yardım alamamış olan Melik Alâeddin Keykubad, Halep Eyyübî hükümdarı Melik Zahir'e başvurarak, kardeşi ile arasında barışın kurulması için şefaatte bulunmasını istedi. Melik Zahir, bu maksatla Şeyh Takiyüddin Ali b. Ebu Bekir el-Herevî'yi elçi olarak Sultan İzzeddin Keykâvus'a gönderdi. Son derece kararlı olan genç Sultan, Eyyubî elçisinin barış teklifini şiddetle reddetti¹². Diğer taraftan, Melik Alâeddin Kaykubad'ın Papa nezdinde ümitsizce destek ve yardım arama teşebbüsleri de, hep sonuçsuz kaldı¹³.

¹¹ İbn Bibi, s.133-136/s.190-195; Yazıcıoğlu, s.114-118; Duda, s.58 vd.

¹² İbn Vasil, III, s.218.

¹³ M.A.Köymen, *Alâeddin Keykubad ve Zamanı*, henüz neşredilmemiştir.

1212 yılının İlkbaharında başlamış olan kuşatma, 1213 yılının ilkbaharına kadar devam etmiş, kale halkı arasında sıkıntı baş göstermiştir. Sonuna kadar direnmek azminde olan Melik Alâeddin Keykubad, toplanıp teslim olma kararı alan şehri ileri gelenlerinin müracaatına uymak zorunda kaldı ve Sultan Keykâvus'a gönderdiği elçiler vasıtasıyla kendinin ve kale halkının canına dokunmamak, şehirde müsadere bulunmamak şartlarıyla teslim olacağını bildirdi. Esaret hayatından yeni dönmüş ve sürgün vaktinde her iki kardeşe atabeylik yapmış olan, fakat o sırada İzzeddin Keykâvus'un safında bulunan Seyfeddin Ayaba, taraflar arasında arabuluculuk yaptı. Sultan İzzeddin Keykâvus, Melik Keykubad'ın şartlarını kabul etti; uc beylerinden (Melikü'l-Ümerâ) Hüsameddin Çoban ve Seyfeddin Kızıl, komutan Seyfeddin Ayaba, pervâne Celâleddin Kayser'in hazır bulunduğu bir toplantıda bir ahidnâme düzenleyerek, kaleden gelen elçilere verdi. Bundan sonra, Seyfeddin Ayaba'nın nezaretinde kalenin teslim işlemleri başladı: Saltanat sancağı kalenin burcuna çekildi. Şehrin sarayından alınan Melik Alâeddin Keykubad, "iğdiş"lerden birinin evinde göz altına alındı; başına muhafızlar kondu. Halkın daveti üzerine birkaç gün sonra genç Sultan törenle şehre girdi; gerekli tayin ve düzenlemeleri yaptı¹⁴.

Sultan İzzeddin Keykâvus, rakip tanımaz her liderin yaptığı gibi kardeşi Melik Alâeddin Keykubad'ı öldürmek istemiştir. Fakat hocası Şeyh Mecdeddin İshak'ın müdahalesi ile bu düşüncesinden vazgeçmiştir. Ancak, Keykubad'ın yanında yer alan komutanlar, cezalandırılmaktan kendilerini kurtaramamışlardır: Sultan'ın emri ile saçları ve sakalları tıraş ettirilen bu komutanların herbiri bir ata bindirilip, şehirde gezdirilerek halkın tahkirine hedef edilmiş ve bu arada önünde ve arkalarında yürüyen iki kişi de kendilerini kamçılarını kullanmışlardır. Tellâllar da, "*Sultan'a ihanet edenin cezası budur*" diye bağırıyorlardı¹⁵. Bu, aynı zamanda, Sultan'ın otoritesini en etkili bir şekilde gözler önüne seren ender bir sahnedir.

Melik Alâeddin Keykubad, göz altında tutulduğu "iğdiş"in evinden alınarak, Seyfeddin Ayaba nezaretinde, maiyetiyle birlikte Malatya yakınlarında bulunan *Minşar* kalesine gönderilmiştir. Seyfeddin Ayaba, Keyku-

¹⁴ İbn Bibi, s.136-140/s.195-198; Yazıcıoğlu, s.118-121; Duda, s.60 vd; Münecimbaşı, *Camiü'd-Düvel*, "*Karahanlılar ve Anadolu Selçukluları*" kısmı, trc. H.F.Turgal, İst. 1939. s.17.

¹⁵ İbn Vasil, III, s.218 vd.

bad'ı kale komutanına teslim ettiğine dair oradaki beylerden aldığı hüccet (delil) ve senetlerle geri dönmüştür¹⁶.

Sultan İzzeddin Keykâvus, "kökü mutlaka kazınması gereken bir fitne" olarak vasıflandırdığı tehlikeli kardeşinden böylece kurtulmuş, Selçuklu ülkelerinin tek ve rakipsiz hükümdarı haline gelmiştir. Melik Alâeddin Keykubud için de endişe ve korku dolu uzun bir mahkûmiyet hayatı başlamıştır. Bir ara Minşar malesinden alınmış, yine aynı çevrede olan Gezerpirt kalesine nakledilmiştir.

Bu konuya şunu da eklemeliyiz: İzzeddin Keykâvus Selçuklu tahtına çıkarken Koyluhisar'da olduğu sanılan küçük kardeşi Celâleddin Keyferîdûn'da bir hareket görülmemiştir. Cl. Cahen, *Anonim Selçuknâme*'de bulunan bir kayıda bakarak, onun bu sırada Antalya'da bulunduğunu, şehri ele geçirmek isteyen Frankların yardımını sağladığını, fakat Keykâvus'a yenilerek küçük bir sancağa sürüldüğünü ve orada herkesten uzakta öldüğünü ileri sürmüştür¹⁷. Cahen'in iddiasını destekleyecek hiçbir delil bulunmadığı gibi, kaynakta, Keyferîdûn'dan değil, Melik İbrahim adında birinin faaliyetlerinden söz edilmektedir. O. Turan bu Melik İbrahim'in de Maraş beyi Hüsameddin Hasan'ın oğlu ve Nusratuddin Hasan'ın da babası olduğunu tahmin etmektedir¹⁸. Öyle anlaşıyor ki, küçük kardeşi Keyferîdûn Cl. Cahen'in sandığı gibi ne Antalya'da faaliyet göstermiş ve ne de Keykâvus'un saltanatı için bir tehlike olmuştur.

¹⁶ İbn Bibi, s.141/s.199; Yazıcıoğlu, s.122; Duda, s.61; Abu'l-Farac, *Abu'l-Farac Tarihi*, trc. Ö.R.Doğrul, II. ank. 1950, s.491. Abu'l-Farac Tarihinde Alâeddin Keykubad'ın hapsedildiği kalenin adı "*Masara*" olarak kaydedilmiştir.

¹⁷ Claude Cahen, *Pre-Ottoman Turkey*, London, 1968, s.120 vd.; aynı yazar, *La Turqui Pré-Ottomane*, ist. 1988, s. 69; *Anonim Selçuknâme*, (Anadolu Selçuklu Devleti) nşr. ve trc. F.N.Uzluk, Ank. 1952, s.28.

¹⁸ Osman Turan, a.g.e., s.311 ve 100 numaralı not.

1700-1730 TARİHLERİNDE ANKARA'DA AİLENİN NİCELİKSEL YAPISI

ÖMER DEMİREL

Türkiye'nin sosyal ve ekonomik tarihi çalışmaları için önemli bir kaynak Şer'îye Sicilleridir. Bilhassa, Osmanlı şehirlerinin canlı hayatını göstermesi bakımından yeri doldurulamayan bir kaynaktır. Çok zengin ve çeşitli belgeler içeren sicillerde; ferman, berat, mektup suretleri, buyruldular, i'lâm ve hüccetler, nikâh, boşanma ve adli belgeler, alım-satım vesikaları, vakfiye kayıtları, narh defterleri, şehir esnaf gurupları ile esnaflık yapanların kefil ve taahhüdlerini gösteren belgeler, şehrin mahalle listeleri ve alınan vergiler, salyane defterleri, avâırzhâne listeleri, altın çeşitleri, değerleri ve tereke defterleri gibi kayıtlar mevcuttur.

Bu çalışmanın temel kaynağı, bir kimsenin ölümünden sonra tüm mal varlığının (alacak ve borç dahil) cins, adet ve fiyat açısından yazılıp vârislere dağılımını gösteren tereke defterleridir. Kadı sicilleri içerisinde dağınık halde bulunan ve bazı büyük şehirlerde müstakil defterler halinde tertip ve muhafaza edilmiş olan tereke kayıtları, ölen kişinin hüviyeti hakkında vermiş olduğu bilginin yanı sıra, folklorik, ekonomik ve sosyal mahiyette çok zengin malumâtı ihtiva etmektedir.¹ Ayrıca ölen kişinin vârisleri ve bilhassa aile fertleri (eş, çocuklar, anne, baba vb.) hakkında son derece sıhhatli bilgileri de içerir.

Bilindiği üzere Osmanlı tarihinde demografi çalışmaları son derece önemli ve vazgeçilmez bir sahadır. Gerçekten, nüfus meselelerini tarihi incelemeler esnasında sebep ve netice olarak tetkik etmek bir zaruret olmuştur. Ancak nüfus meselelerini araştırmak, tarih ilmini rakamlara bağlamak değil, sadece tarihî olayları açıklamak için demografik verilerden yararlanmaktır.² Demografik araştırmaların önemine paralel olarak, nüfus ve hâne

¹ Belge yayını veya tahlil niteliğinde terekelerle alakalı çalışmalardan ilk akla gelen; Ö.L. Barkan, *Edirne Askerî Kassamı'na Âit Tereke Defterleri (1545-1659) I*, Belgeler, III(1966), Ankara 1968; Fekete Lajos, "XVI. Yüzyılda Taşralı Bir Türk Efendi Evi", Çev. M.T. Gökbilgin, *Belleten*, XLIII (1979)'dan Ayrı Basım; Bahaeddin Yediyıldız, "Samsun Halkının Kullandığı Eşyalar Üzerinde Bir Tahlil Denemesi", *II. Milletlerarası Türk Folklor Kongresi Bildirileri*, V. Cilt, Ayrı Basım, Ankara 1983.

² Barkan, "Tarihî Demografi Araştırmaları ve Osmanlı Tarihi", *Türkiyat Mecmuası*, X(1953), s. 1-26.

sayısı tesbitinde problem ve sorunlar beraberinde gelmektedir³. Bilhassa XVIII. yüzyılda nüfus tesbiti sorunları oldukça fazladır. Çünkü kaynak olarak avârizhâneler ve cizye evrakı haricinde, ne tahrir defterlerine ne de son dönemdeki gibi nüfus sayımlarına sahip değiliz.

Yine nüfusla alakalı olarak, Osmanlı toplumunun çekirdeği durumunda olan aile ve aileyi meydana getiren (karı-koca, çocuklar ve büyükanne, büyükbaba vb.) fertler hakkında demografik araştırmalar problemleri çözecek sayıda değildir. Bu çalışmada, hâne veya aile nüfusu içerisinde öncelikle aile fertlerinin sayısı açısından, bazı soruları tereke defterlerine dayanarak cevaplamaya çalışacağız. İlki, aile fertlerinden olan tereke sahibinin (kadın, erkek ve çocuk) ve bilhassa Osmanlı ailesinde aile reisi durumundaki erkeğin vasıflarının ne olduğudur? Bu vasıflardan, sosyal zümre, statü, meslekî ve dinî özellikler ile mal varlığının, eş ve evlad sayısının azlık veya çokluğunda etkili olup olmadığı ve Osmanlı ailesinin kaç kişiden meydana geldiği sorunlarına cevap aranacaktır.

Bu çalışmada, 1700-1730 tarihlerinde Ankara'da tanzim edilen 27 şer'îye sicilinde mevcut 1096 tereke defteri ele alınmıştır⁴. Tereke sahiplerinden 1063 kişi şehir merkezinde, muhtelif mahallelerde meskun ve 33 kişi de Ankara'nın değişik köylerine mensubtur. Yani, bunların % 97'si şehir merkezinde ve % 3'ü köylerde oturanlardır. Otuz yılda kaydedilen tereke miktarının, şehirdeki ölüm sayısının tümünü yansıtmadığı şübhesizdir. Bu rakamın, gerçekte daha fazla olduğu kuvvetle muhtemeldir. Terekelerin kaçta kaçının sicillere kaydedildiği hususunda ise, herhangi bir kıstasımız yoktur. Aynı şekilde, gayr-ı müslim halktan, terekelerinin miras paylaşımını şer'î mahkemelerden isteyenlerin de kayıtları sicile geçmiştir⁵. Ankara sicillerinde tesbit ettiğimiz 1096 terekeden 906'sı müslümanlara âid olup % 82.6 oranındadır. Geriye kalan 190 gayr-ı

³ Hâne kelimesi Tapu-Tahrir defterlerinde rastlanan evli, vergiye tâbi erkekleri ifade etmekte ve genel nüfusu hesaplamak üzere kullanılmaktadır. Barkan hâne karşılığını 5 kabul etmiş ve bunun ilmi usullerle bulunmadığını itiraf etmiştir. Bkz. Barkan, "Demografi Araştırmaları"; N. Göyünç ise, hâne karşılığı olarak araştırmacıların farklı katsayıları kabul ettiğini ve kendisinin yaptığı tesbitte ise 4 rakamını belirtmektedir. Bkz. N. Göyünç, "Hâne Deyimi Hakkında", *İÜEF Tarih Dergisi*, İ.H. Uzunçarşılı Hatıra Sayısı, S. 32 (1979), s. 330-348.

⁴ *Ankara Şer'îye Sicilleri*, 80-116 (1700-1730), Liste için bakınız Ek I.

⁵ Kadı ve diğer görevliler için terekelerin tesbit ve taksimi önemli bir geçim kaynağıdır. Ölen şahısların terekelerini sicile kaydetmekte büyük bir hamaratlık gösterecekleri muhakkaktır. Nitekim zorla tereke yazımları olduğu bilinmektedir.

müslim terekesi ise, % 17.4 oranına tekabül etmektedir⁶. Tereke sahiplerinin kadın ve erkek dağılımı ise % 80 erkek ve % 20 kadındır.

Tereke Sahiplerinin Özellikleri

Tereke defterleri; sahiplerinin dinî, meslekî, sosyal statü ve zümrelerini gösteren ünvan ve elkablarla mücehhezdir. Bazı isimlerin başına veya sonuna titizlikle yazılan ünvanlar, el-hac, es-seyyid, şeyh, halife, çelebi, molla, ağa, müezzın, bey, efendi, beşe, müderris, kadı, derviş ve esnaf tairesinden muhtelif meslek isimleridir⁷. Karışık düzenle sıraladığımız ünvanları tahlil ve tasnife tâbi tuttuğumuzda, Ankara halkının sosyal tabakalaşması hakkında bilgi edinme imkânı hâsıl olmaktadır⁸.

Öncelikle isimlerin önüne gelen "El-Hac" ibaresi sahiplerinin hacca gittiğini göstermektedir. Bu ibareye 149 müslim erkek terekesinde, 1 müslim kadın terekesinde ve 1 gayr-ı müslim (hacı şeklinde) terekesinde rastlanmaktadır. İslâm dininin temel ibadetlerinden olan hac, belli bir mal varlığı olan kimselerin yerine getirmesi gereken bir vazifedir. Toplam müslim erkek terekesi içerisinde % 20 gibi bir oran oldukça yüksek görünmektedir⁹. Zira, ulaşım zorlukları ve maddi imkânsızlıklar hacca gitmek gibi uzun bir yolculuğun yapılmasını büyük oranda engeller¹⁰. Hacı olan kimselerin, İslâmî şartlarından birisini yerine getirmelerinin yanı sıra, Osmanlı toplumunda belli bir saygınlık kazandığı söylenebilir. Zira dine dayalı bir devlet olması, dinî ünvanları önemli kılar. Toplam el-hac ibareli isimden, 105 tanesi sadece isimlerle birlikte kullanıldığı halde, 44'ü değişik elkab ve ünvanlarla beraber yazılmıştır. Böylelikle toplumun her kesiminden hac ibadetini yapan şahıslar bulunmaktadır. Fakat kadınlar arasında hacca gidenlerin azlığı dikkate değer bir husus olarak karşımıza çıkmaktadır.

Müslim erkek isimlerinin önünde görülen başka bir vasıf "Es-Seyyid" ibaresidir. Bu ibare bilindiği üzere Peygamber sülalesinden olanlar için

⁶ Bkz. Tablo I.

⁷ Bkz. Tablo II.

⁸ Osmanlı Toplumunda sosyal zümre ve tabakalaşma hususunda, Bkz. Mustafa Akdağ, *Türkiye'nin İktisadî ve İltimaî Tarihi*, II (1453-1559), İkinci Basım, 1979. s. 113-130; Bahaeddin Yediyıldız, "Türk Vakıf Kurucularının Sosyal Tabakalaşmadaki Yeri (1700-1800)", *Osmanlı Araştırmaları*, III (İstanbul 1982), s. 143-164.

⁹ Başka bir araştırmada % 26'sı El-hac ünvanlıdır. Bkz. Yediyıldız, "Samsun Halkının Kullandığı Eşyalar".

¹⁰ 15 Tereke sahibi Hac yolunda vefat etmiştir.

kullanılan bir ünvandır. Mevcut tereke sahipleri içerisinde toplam 69 seyyid yer almaktadır. 29 seyyid ünvanı sadece isimler önüne kaydedilmiş, 40 tanesi ise değişik meslek ve ünvan önünde yer almıştır. Bazı tereke sahiplerinin babalarının da seyyid olduğu, çoğunluğunun ise yalnızca tereke sahiplerinin seyyid kaydedildiği müşahade edilmektedir. Seyyid ünvanı, Osmanlı sosyal zümrelerinden olan (şeyh, molla, halife ve efendi) ehl-i ilme mensub şahısların isimleri önünde kullanılmıştır. Yine ehl-i örf zümresi mensublarından ağa ve beşe ünvanları öncesinde de geçmektedir. Fakat en fazla birlikte yazıldığı “Çelebi” (16 defa) ve “Efendi” (11 defa) ünvanlarıdır. Ayrıca çeşitli esnaf gruplarından, debbağ, kasap, kuyumcu, ahi gibi meslek sahiplerinin isimleriyle de seyyid ibaresi kayıtlıdır. Yine zâde ile biten büyük aile lakaplarından önce de seyyid ünvanı görülmektedir. Seyyid ünvanının her türlü meslek, ünvan ve elkaplarla kullanılması ve sayılarının çokluğu bizi bunların tamamının seyyid sülalesinden olduğu hususunda şüphelendirmektedir. Nitekim, Anadolu’da, oldukça fazla sahte seyyid bulunduğu ve devlet tarafından bunların kontrolü ve iptali hususunda çalışmalar yapıldığı kaynaklarda zikredilmektedir¹¹. Ankara şehrinde tahlil ettiğimiz tereke sahiplerinden % 10’a yakınının seyyid ünvanı taşıması, sahte seyyid mevzuunu kuvvetlendirmektedir.

Tereke sahiplerinin isimleri sonrasında yazılan ünvanlardan birisi “Çelebi”dir. Çelebi ünvanının Osmanlı toplumunda kullanımı önemli değişimler göstermiştir. Şöyle ki, önceleri ilim mensubları, padişah çocukları için kullanıldığı halde, sonraları, soyluluk, zenginlik, bilgelik ve saygınlık ifadesi için kullanılan sosyal bir statü ibaresi haline gelmiştir¹². Bizim tesbitlerimizde ise, başta ehl-i ilm mensubları olmak üzere, çok sayıda esnaf ismiyle birlikte kaydedilmiştir. Toplam tereke içerisinde 56 tereke sahibi çelebi ünvanlı olup, bir kısmı seyyid ünvanıyla birlikte yazılmıştır. Farklı zümre ve meslekler için ünvan olarak kullanılmaya başlayan çelebi ünvanı, sosyal bir statü göstermektedir. Bu nedenle ehl-i ilm zümresine dahil edemedik. Çelebi ünvanlı tereke sahiplerinin malî durumları gözlemlendiğinde, yaklaşık % 90’ının 0-1000 kuruş arasında bir varlığa sahip bulundukları görülmektedir. Tahlil ettiğimiz toplam tereke miktarları içerisinde ise,

¹¹ Yücel Özkaya, *XVIII. Yüzyılda Osmanlı Kurumları ve Osmanlı Toplum Yaşantısı*, Ankara 1985, s. 228-229.

¹² Çelebi hakkında Bkz. *İslâm Ansiklopedisi*, “Çelebi” Maddesi; Ettore Rossi. “Çelebi Kelimesi Hakkında Ebu’s-s-Suûd’a Atfedilen Bir Fetva”, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı, Belleken (1954)*, s. 11-14; Özer Ergenç, “Osmanlı Klâsik Dönemindeki ‘Eşraf’ ve ‘A’yan’ Üzerine Bazı Bilgiler”, *Osmanlı Araştırmaları*, III (İstanbul 1982), s. 105-118.

ayırıcı bir zenginlik farkı olmadığı söylenebilir. Zira, toplam tereke miktarlarının % 83'ü 0-1000 kuruş, arasındadır. Kalan kısmının dağılımı ise % 14.5'ğu 1000-5000 kuruş, % 2'si 5000-10000 kuruş arasında ve % 0.5' 10000 kuruştan fazladır¹³.

Ehl-i ilm olarak vasıflandırdığımız zümre ise, toplam 120 kişi ve % 17 oranındadır. Bu zümre içinde efendi, molla, halife, şeyh, müderris, mektep hocası, dede, baba, derviş ve kadı yer almaktadır¹⁴. Ehl-i ilm zümresi içerisinde de baba-oğul aynı ünvanı taşıdıkları gibi, çoğunlukla sadece tereke sahibi ehl-i ilm zümresindendir.

Ankara şehir halkı içerisinde ikinci önemli sosyal grup, ehl-i örf dediğimiz devlet yönetimini gerçekleştiren zümredir ki, tereke sahipleri içerisinde 102 kişi ile % 14'lük bir orana sahiptirler. Çokluk sırasına göre, beşe, bey, ağa, çavuş, bölükbaşı, mutasarrıf ve timar eri bulunmaktadır¹⁵. Aslında ehl-i örf ve ehl-i ilm zümreleri Osmanlı toplumunda vergi vermeyen, askerî grup olarak tanımlanmaktadır¹⁶.

Esnaf grupları da şehir toplumu içerisinde belli bir yekün tutan sosyal zümrelere aittir. Terekeler içinde 51 kişi ile % 7 oranında olup, bakkal, bostancı, kasap, tüccar, nalband, debbağ sayı olarak fazla bulunanlardır¹⁷.

Şehrin sosyal zümreleri içerisinde ayan ve eşraf içinden olduğunu tahmin ettiğimiz ileri gelen aile isimleri de geçmektedir. Bunlar Zindancızâde, Ahizâde, Hacıoruçzâde, Kuşakçızâde, Pirizâde, Hocabeyzâde, Paşazâde, Gürzâde, Kocabeyzâde gibi aile mensublarındandır.

İsimleri yanında belli bir vasıfları olmayan tereke sahiplerinin sayıları 255 olup, % 35.5 oranındadır. Daha önce belirtildiği üzere kadın tereke sahiplerinde sadece 1 adet hacı ünvanlı vardır.

Gayr-ı müslim tereke sahiplerinde ise, 1 adet hacı ve daha çok esnaf gruplarından kazzaz, şemhaneci, basmacı, kürkçü, kaftancı, tüccar, bez-

¹³ Bk, Tablo III.

¹⁴ Bkz. Tablo II.

¹⁵ Bkz. Tablo II.

¹⁶ Akdağ, a.e; Yediyıldız, "Sosyal Tabakalaşma".

¹⁷ Esnaf sayıları hususunda tesbitlerimiz, 1830 nüfus sayımında şehirde faaliyet gösteren esnafların sayıları ile paralellik arz etmektedir. Bkz. Musa Çadırcı, "1830 Genel Sayımına Göre Ankara Şehir Merkezi Nüfusu Üzerinde Bir Araştırma", *Osmanlı Araştırmaları*, I (1980), s. 109-132.

zaz ve tarakçı gibi meslekler bulunmaktadır. Gayr-ı müslimlerde ve müslim kadınlarda ünvan vb. müslim erkeklere oranla çok daha az olduğu gözlenmektedir. Buna karşılık müslim erkek tereke kayıtlarının tümü esas alındığında, yarıdan fazlasının isimleri yanında dinî, meslekî bilgelik, soyluluk ifade eden ünvan, titr ve lakablarla sıfatlandıkları görülmektedir. Ayrıca, tereke sahipleri ile babalarının ünvan ve mesleklerinde farklılığın fazla olduğunu müşahade ettik. Bu durum bize Osmanlı toplumunda babadan oğula ünvan ve mesleklerin tamamen geçmediğini, çocukların farklı meslek ya da ünvan alabildiklerini göstermektedir.

Eş Sayıları

Ankara şehrine ait tahliline çalıştığımız 906 müslim terekesinde 812 evli, 59 dul ve 35 bekar, 190 gayr-ı müslim terekesinde ise, 154 evli, 31 dul ve 5 bekar tesbit ettik. Buradaki evli, dul ve bekar ayırımında esas; zevcesi ve zevci olan evli, çocuğu olan dul, çocuk, zevc veya zevci olmayan ise bekar kabul ettik¹⁸.

Osmanlı toplumunda birden fazla eşle evlenme, dinî bir gelenek olmakta ve dörde kadar evliliğe dinen izin verilmektedir. Osmanlı aile yapısı için teoride verilen bu iznin, Osmanlı toplumunda uygulamasının ne oranda yapıldığı sorusunun cevaplanması gerekmektedir? Ayrıca terekelerde tasnif ettiğimiz sosyal zümre, dinî ve meslekî gruplarda, birden fazla eşle evlenmenin dağılımı ne orandadır? Yine birden fazla kadınla evlenmenin açık bir sebebinin bulunup bulunmadığına cevap aranmalıdır?

Terekelerdeki 812 evli müslümandan, 715'i bir evli, 84'ü iki evli, 11'i üç evli ve sadece 2 tanesi dört kadınla evlidir¹⁹. Birden fazla kadınla evliliğin toplam oranı % 12'yi bulmaktadır²⁰. Fazla kadınla evliliğin görünür sebeplerinden birisi, belki de en önemlisi eşlerin çocuğunun olmamasıdır. Tereke sahiplerinden bazılarının iki veya üç kadınla evlendikleri halde ço-

¹⁸ Bkz. Tablo IV; Bekar, evli ve dul ayırımında aynı usul için bkz. Barkan, *Askeri Kassam defteri*, s. 11.

¹⁹ Bkz. Tablo IV.

²⁰ Barkan'ın çalışmasında ve Bursa için Klaus Liebe Harkort'un yaptığı araştırmada birden fazla kadınla evlilik görülmekte ise de, yüzde olarak daha düşüktür. XVI. Yüzyıl için İlber Ortaylı'da poligaminin Osmanlı'da pek rağbet görmediğini belirtmektedir. Bu husus için Bkz. Barkan, *Askeri Kassam Defteri*, s. 14; Klaus Liebe Harkort, *Butrage Zur Sozialen und Wirtschaftlichen Lage Bursas am Anfanges des 16. Jahrhunderts*, Hamburg 1970, s. 303; İlber Ortaylı, "Anadolu'da XVI. Yüzyılda Evlilik İlişkileri Üzerine Bazı Gözlemler", *Osmanlı Araştırmaları*, I (1980), s. 33-40.

cuk sahibi olmadıkları görülmektedir²¹. Kanaatimize göre, Osmanlı toplumunda genel kanı, evlilikte çocukların olmamasının sebeplerini kadından kaynaklandığı düşüncesidir. Erkeğin kısırlık nedeni olması gündeme gelmemektedir. Bu nedenle aile reislerinin ilk evliliklerinden çocuk sahibi olmadıkları zaman ikinci ve üçüncü eş ile evlenme hadisesi vuku' bulmaktadır. Buna karşılık bazı terekelerde iki veya üç evlenenlerin bir veya iki çocuk sahibi bulunmaları (özellikle sağır çocuk), kadınların bazılarının kısır olmaları ihtimalini gündeme getirmekte ve erkeklerin fazla evlilik yapımlarında çocuk edinme ve nesil devam ettirme isteğinin etkili olduğu anlaşılmaktadır.

Birden fazla evlilik yapanların kimliklerine bakıldığında, yarıdan fazlasının, meslekî, dinî, ilmî, elkab ve ünvanları vardır. Bunlardan 20'si el-hac ve es-seyyid, 6'sı esnaf, 6'sı çelebi, 25'i ehl-i örf, 12'si ehl-i ilm ve 28'i herhangi bir ünvanı olmayanlardır²². Dörder kadınla evlenen iki tereke sahibi el-hac ünvanlıdır. Bu iki kişinin tereke miktarları ise, birbirine zıd bir durum arzeder. Birisi 131 kuruş gibi oldukça düşük bir miktar, diğeri ise 1729 kuruş ile vasatın üzerindedir. Bir kadınla evli olanlar ile çok kadınla evlilik yapanların tereke miktarları karşılaştırıldığında miktar açısından aynı oranlara sahip bulundukları gözlenmektedir. Toplam tereke miktarlarında olduğu gibi, çok kadınla evlenenlerin tereke miktarlarının % 80'ni 1000 kuruşun altındadır.

Netice itibariyle her kesimden (ehli ilm, ehl-i örf, esnaf, dinî ve sosyal statüsü olan ve ünvansızlar) kişiler birden fazla kadınla evlilik yapmışlardır. Aynı meslekten olanlar dahi, farklı tereke miktarlarına sahip olup, birden fazla evlenmişlerdir. Ekonomik durumlarının iyi veya kötü olması evlilik sayısını etkilemediği anlaşılmaktadır. Tabloda görüldüğü üzere, farklı malî ve meslekî özellik arzeden tereke sahiplerinin birden fazla kadınla evlenmeleri bu neticeyi açıkça teyit etmektedir²³. Birden fazla kadınla evliliğin, tesbit ettiğimiz yegâne sebebi çocuk edinme ve Osmanlı toplumundaki nesep devam ettirme isteğidir.

v) *Evlât Sayısı ve Aile Nüfusu*

Tahlile çalıştığımız terekelerde toplam olarak yaşlarını tespit edemediğimiz 2622 evlad kaydedilmiştir. Bunlardan 69'u henüz doğmamış olduğu

²¹ Birden fazla kadınla evlilik yapanlarda 12 kişi çocuksuz, 10 kişi 1 çocuklu ve 18 kişi iki çocukludur.

²² Bkz. Tablo V.

²³ Bkz. Tablo V.

halde miras ayrımı yapıldığı için, doğmuş kabul ettik. Belirlenen rakamın 2113'ü müslüman ailelerin ve 509'u gayr-ı müslim ailelerin evladidir²⁴. Toplam evladın yarından fazlası, yani % 60'ı sagır ve % 40'ı kebîr olarak kaydedilmiştir²⁵. Evlad sayısının kız veya erkek dağılımı ise, 1261'i erkek, 1292'si kızdır. Evlilikteki kadınların fazlalığı da hesap edilirse kadın nüfus az da olsa erkek nüfusa göre fazla görülmektedir. Bekarlarda dahil edilmek suretiyle toplam 187 müslim ve gayr-ı müslim tereke sahibi çocuksuzdur.

Osmanlı tarihi demografi araştırmalarında henüz ortak bir netice bulunamamış husus, ailelere düşen çocuk sayısının kaç olduğudur. Yapmış olduğumuz çalışmada, müslimlerde 2 çocuklu ailelerin, gayr-ı müslimlerde ise 5 çocuklu ailelerin en fazla olduğu tespit edilmiştir²⁶. Yine en fazla çocuğa sahip olan iki müslüman aile 11'er çocukludur. Bunlardan biri 1 evli ve ünvansız, diğeri 3 evli ehl-i örf mensubtur. Ortalama olarak bir aileye düşen çocuk sayısı müslümanlarda 2.4, gayr-ı müslimlerde 2.7 olarak hesaplanmıştır.

Çocuk sayılarının tereke sahiplerinin ünvan, meslek ve malî durumlarıyla ilişkileri incelendiğinde, eş sayısında olduğu gibi maddi durum ve ünvanın çocuk sayısının azlık veya çokluğunda görünürde bir rolü bulunmadığı anlaşılmaktadır. Hatta çok eşli olanlarla, bir eşli olanların çocuk sayılarında dahi fazla bir farklılık yoktur.

Osmanlı şehirlerinden Bursa ve Edirne için yapılan araştırmalarda ise 1 çocuklu ailelerin fazla olduğu görülmektedir²⁷. Her iki araştırmanın Osmanlı nüfusunun fazla artış gösterdiği XVI. yüzyıla ait olması, neticele-ri açısından dikkat çekicidir²⁸. Ayrıca Tokat şehri için daha az belge kul-

²⁴ Bkz. Tablo VI.

²⁵ Göyünç'e göre 14 yaş ve küçükleri sagır, büyükleri için kebîr kabul edilmektedir. Bkz. Göyünç, "Hâne".

²⁶ Bkz. Tablo VI.

²⁷ Barkan, *Askerî Kassam Defteri*, s. 14; K.L. Harkort, a.e. s. 304.

²⁸ XVI. Yüzyılda, Osmanlı şehirlerindeki nüfus artışını gösteren Barkan'ın yanısıra, F. Braudel bu artışın tüm Akdeniz havzasında olduğunu ile sürer. R.C. Jennings de, XVI. Yüzyılda beş Anadolu şehri üzerinde bu durumu açıkça göstermiştir. Bkz. Ronald C. Jennings, "Urban population In Anatolia In The Sixteenth Century: A Study Of Kayseri, Karaman, Amasya, Trabzon And Erzurum", *International Journal of Middle East Studies*, Volume 7 (1976), s. 21-57. Ayrıca bu hususta Bkz. Leila Erder and Suraiya Faruqi, "Population Rise and Fall in Anatolia 1550-1620" *Middle Eastern Studies*, 1979, s. 322-345.

lanılarak yapılan araştırmada, yine 1 ve 2 çocuklu ailelerin fazla olduğu belirtilmiştir²⁹. Farklı şehir ve tarihlerde yapılan bu araştırmalardan edinilen bilgiler bize az çocuklu ailelerin tesadüfi olmadığını gösterir.

Osmanlı demografi araştırmalarında henüz ortak bir sonuç alınamamış bir başka sorun, Osmanlı ailesinin kaç kişiden meydana geldiğidir. XVI. yüzyıla ait belgelerde, bilhassa tahrir defterlerinde aile karşılığı olarak "hâne" kullanılmakta ise de, buradaki hâne bir vergi hânesidir. Zira vergi mükellefi olarak, ayrı yazılan bir mücerredin aynı aileye mensub olduğu şüphesizdir³⁰. Bu nedenle aile reislerinin ve vergi verecek büyüklükteki erkek nüfusun yazıldığı görülmekte ve ailenin gerçek manada sayısı belirlenememektedir. XIX. yüzyıla ait belgelerde ise hâne ile gerçek aile kastedildiği kaynaklarda zikredilmektedir³¹. Yine tereke kayıtlarını esas alarak yapmış olduğumuz bu araştırmada gerçek aile ve sayısı tesbit edilmeye çalışılmıştır.

Karı-koca ve çocuklardan müteşekkil aile için ortalama sayı Ankara şehrinde müslimlerde 4.4, gayr-ı müslimler için 4.6 bulunmuştur. Aynı çatı altında oturma ihtimali kuvvetli olan ebeveynden anne ve baba (yani büyükanne büyükbaba) birlikte veya ayrı olarak tereke kayıtlarında yer aldığı görülmektedir. Çünkü Osmanlı ailesinde ebeveynin evlad tarafından bakım ve barındırılması dinî bir vecibe olmasının yanı sıra yaygın bir kültürdür. Bu sebeple aile nüfusu içerisine ebeveyni de kattığımızda, müslimler için 4.6, gayr-ı müslimler için de 4.8, aile sayısı ortalaması tespit edilmiş olur. Ebeveyne göre aynı çatı altında oturma ihtimali çok az olan, amca, hala, vb. varisleri de aile içinde hesaplandığında ortalama, müslimlerde 5, gayr-ı müslimlerde ise 5.3 olmaktadır. Fakat kanaatimize göre, Osmanlı ailesi için ortalama sayı, karı-koca ve çocuklardan meydana gelen aile ortalaması 4.4 veya ebeveyninde ilâve edilerek elde edilen 4.6 ortalaması daha gerçekçi olur. Bu hususta yapılan bir araştırmada, XIX. yüzyılın başlarında Kafkasya'dan gelen ve Ankara sancağına yerleştirilen ailelerin ortalaması 4 rakamını biraz geçtiği ve bazı köylere yerleştirilenlerin de aynı ortalamaoya sahip oldukları belirtilmektedir³².

²⁹ Rıfat Özdemir, "Tokat'ta Ailenin Sosyo-Ekonomik Yapısı", *Türk Tarihinde ve Kültüründe Tokat Sempozyumu*, 2-6 Temmuz 1986, s. 81-145.

³⁰ Göyünç, "Hâne".

³¹ Göyünç, "Hâne".

³² Göyünç, "Hâne".

Aile fertleri hakkında tahliline çalıştığımız tereke kayıtlarında toplam 5686 kişi yer almakta ve bu rakam, Ankara şehir nüfusunun önemli bir bölümüne tekâbül etmektedir. Zira, Ankara nüfusu hakkında yapılan çalışmalarda, nüfusun 20-25 bin arasında değiştiği görülmektedir³³. Bu araştırmalar, çalışma dönemimiz öncesinde ve sonrasında Ankara nüfusunu göstermektedir. Dönemimiz için de bu rakamın yaklaşık aynı olduğunu ihtimalî olarak kabul etsek, çalışmamızın geniş bir nüfus tabanı üzerinde (beşte bir) yapıldığını ve eş, evlad ve aile fertlerinin sayısı hususunda elde edilen istatistikî neticelerin güvenilir olduğunu söyleyebiliriz. İmparatorluğun diğer bölgeleri için, aynı kaynak kullanılarak yapılacak yeni çalışmalar sayesinde, Osmanlı ailesi hakkında gerçekçi ve güvenilir sonuçlara ulaşılabilir.

³³ Bu hususta Barkan 1571-1580 tarihleri Ankara nüfusu için 5274 hanelik tesbiti ilk nüfus tesbitidir. Bkz "Tarihi Demografi Araştırmaları"; Özer Ergenç, 1600 yıllarındaki nüfusu avârizhâne kayıtlarına dayanarak 25 bin olarak tesbit etmiştir. Bkz. Özer Ergenç, "1600-1615 Yılları Arasında Ankara İktisadi Tarihine Âid Araştırmalar", *Türkiye İktisat Tarihi Semineri*, 8-10 Haziran 1973, s. 145-164; Yine 1785-1860 tarihleri için avârizhâne kayıtlarına dayanarak 23-25 bin arasında bir nüfus tesbit edilmiştir. Bkz. Rıfat Özdemir, *XIX. Yüzyılın ilk Yarısında Ankara*, Ankara 1986, s. 116-118; 1830 nüfus sayımı ve seyyahlara dayanılarak verilen rakamlar da yaklaşık aynı olmaktadır. Bkz. Çadırcı, "1830 Nüfus Sayımı",; Semavi Eyice, "Ankara'nın Eski Bir Resmi", *Atatürk Konferansları*, IV(1970), s. 61-125.

Ek -I-

Ankara Etnografya Müzesi'nde Bulunan Ankara Şer'îye Sicilleri

Şer'îye Sicili No	Terekelerin Ait Olduğu Tarih	Tereke Sayısı
80	1112-1114/1700-1702	60
81	1114-1115/1702-1703	55
82	1115-1116/1703-1704	71
83	1116-1117/1704-1705	43
84	1117-1119/1705-1707	53
85	1120-1121/1708-1709	57
86	1122-1123/1710-1711	33
87	1123-1124/1711-1712	47
88	1124-1126/1712-1714	50
89	1126-1127/1714-1715	52
90	1127-1128/1715-1716	46
91	1129-1129/1717-1717	4
92	1129-1130/1717-1718	27
93	1130-1130/1718-1718	19
94	1131-1131/1719-1719	22
95	1131-1132/1719-1720	27
96	1132-1133/1720-1721	34
97	1133-1134/1721-1721	46
98	1134-1135/1722-1722	26
99	1135-1136/1722-1723	41
100	1136-1136/1724-1724	30
101	1137-1138/1724-1725	65
102	1138-1139/1726-1727	55
103	1139-1140/1727-1727	46
104	1140-1141/1728-1728	33
105	1141-1141/1728-1729	19
106	1141-1142/1729-1730	35
		1096

TABLO I

TEREKE SAHİPLERİ				
	Müslim		Gayr-ı Müslim	
	Sayı	%	Sayı	%
	188	17	32	3
Kadın	188	17	32	3
Erkek	718	65.6	158	14.4
Toplam	906	82.6	190	17.4

TABLO II

TEREKE SAHİPLERİNİN SOSYAL VE DİNİ ÖZELLİKLERİ (718 Müslim Erkek)							
Sosyal Zümreler				Sosyal ve Dinî Statüler			Ünvanlılar
	Ehl-i İlm	Ehl-i Örf	Esnaf	El-Hac	Es-Seyyid	Çelebi	
Sayı	120	102	51	149 (105*) (44**)	69 (40***) (29****)	56	255
%	16.7	14.2	7	20.7 (14.6*)	10 (4****)	8	35.5

* Sadece El-hac ünvanıyla geçen tereke sahipleri

** Diğer ünvan ve el kaplarla birlikte geçen

*** Diğer ünvan ve el kaplarla birlikte geçen

**** Sadece Es-Seyyid ünvanlı tereke sahipleri

TABLO III

TEREKE MİKTARLARI (Kuruş)				
	Adet	%	Müslim	Gayr-ı Müslim
0-1000	908	83	771	137
1000-5000	158	14.5	116	42
5000-10000	24	2	14	10
10000 den fazla	6	0.5	5	1*
	1096			

* Miktarı en fazla olan tereke 47642.5 kuruşla Kuyumcu zimminin

TABLO IV

TEREKELERDE GEÇEN VARİSLER			
		Müslim	Gayr-ı Müslim
Çocuklar		2113	509
Eş Sayısı	1	715	154
	2	84	—
	3	11	—
	4	2	—
Dul		59	31
Bekar		35	5
Anne		145	32
Baba		49	9
Diğerleri		416	95
		3749	971

3749 Müslim varisler
 812 Müslim erkek
 971 G.Müslim varisler
 154 G.Müslim erkek

 5686

TABLO VI

AİLELERE KAYITLI ÇOCUK ADEDİ				
	Aile Sayısı		Çocukların Toplamı	
Çocuk	Müslim	G. Müslim	Müslim	G. Müslim
1	165	29	165	29
2	203	25	406	50
3	168	31	504	93
4	94	24	376	96
5	49	33	245	165
6	37	9	222	54
7	13	2	91	14
8	8	1	64	8
9	2	—	18	—
11	2	—	22	—
			2113	509
Kız	1292		Toplam	2622
Erkek	1261			
Hamile	69			
Sagır	1536			
Kebir	1017			

BİBLİYOGRAFYA

- A — Ankara Etnografya Müzesinde Bulunan 80-106 numaralı 27 adet Ankara Şer'îye Sicilinde kayıtlı 1096 Tereke Defteri kullanılmıştır. Terekelerin sayılarının fazla olması, ayrı ayrı gösterilmesini engellemiş ve sadece defter numaraları ile her defterde kaçar tane bulunduğu ve hangi tarihler arasında olduğu yazılmıştır. Bakınız Ek I.
- B — Diğer Araştırma ve Yayınlanmış Vesikalar:
- AKDAĞ, MUSTAFA, *Türkiye'nin İktisadî ve İçtimai Tarihi*, II (1453-1559), İkinci Basım, Ankara 1979.
- BARKAN, Ö. LÜTFİ, "Tarihî Demografi Araştırmaları ve Osmanlı Tarihi", *Türkiyat mecmuası*, X (1953).
- , Edirne Askerî Kassam'ına Âit Tereke Defterleri (1545-1659) I, *Belgeler*, III (1966), Ankara 1968.
- ÇADIRCI, MUSA, "1830 Genel Sayımına Göre Ankara Şehir Merkezi Nüfusu Üzerinde Bir Araştırma", *Osmanlı Araştırmaları*, I (1980).
- ERGENG, ÖZER, "1600-1615 Yılları Arasında Ankara İktisadî Tarihine Âit Araştırmalar", *Türkiye İktisat Tarihi Semineri*, 8-10 Haziran 1973.
- , "Osmanlı Klâsik Dönemindeki 'Eşraf' ve 'A'yan' Üzerine Bazı Bilgiler", *Osmanlı Araştırmaları*, III (İstanbul 1982).
- EYİCE, SEMAVİ, "Ankara'nın Eski Bir Resmi", *Atatürk Konferansları*, IV (1970).
- FAROQHİ, SURAIYA-ERDER, LEİLA, "Population Rise and Fall in Anadolia 1550-1620", *Middle Eastern Studies*, 1979.
- GÖYÜNÇ, NEJAT, "Hâne Deyimi Hakkında", *İÜEF Tarih Dergisi* İ.H. Uzunçarşılı Hatıra Sayısı, s. 32 (1979).
- HARKORT, K. LIEBE, *Butrage Zur Sozialen und Wirtscnhafichen Lage Bursas am Anfangdes 16. Jahrhunduts*, Hamburg 1970.
- JENNINGS, RONALD C., "Urban Population In Anatolia In The Sixteenth Century: A Study Of Kayseri, Karaman, Amasya, Trabzon And Erzurum", *International Journal of Middle East Studies*, Volume 7 (1976).
- BARTHOLD, W, "Çelebi" İ.A.
- LAJOS, FEKETE, "XVI. Yüzyılda Taşralı Bir Türk Efendi Evi", Çev. M.T. Gökbilgin, *Belleten*, XLIII (1979).
- ORTAYLI, İLBER, "Anadolu'da XVI. Yüzyılda Evlilik İlişkileri Üzerine Bazı Gözlemler", *Osmanlı Araştırmaları*, I (1980).

- ÖZDEMİR, RIFAT, *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Ankara*, Ankara 1986.
- , “Tokat’ta Ailenin Sosyo-Ekonomik Yapısı”, *Türk Tarihinde ve Kültüründe Tokat Sempozyumu*, 2-6 Temmuz 1986.
- ÖZKAYA, YÜCEL, *XVIII. Yüzyılda Osmanlı Kurumları ve Osmanlı Toplum Yaşantısı*. Ankara 1985.
- ROSSI, ETTORE, “Çelebi Kelimesi Hakkında Ebu’s-Suûd’a Atfedilen Bir Fetvâ”, *Türk Dilî Araştırmaları Yıllığı Belleten* (1954).
- YEDİYILDIZ, BAHAEDDİN, “Türk Vakıf Kurucularının Sosyal Tabakalaşmadaki Yeri (1700-1800)”, *Osmanlı Araştırmaları*. (III (İstanbul 1982).
- , Samsun Halkının Kullandığı Eşyalar Üzerinde Bir Tahlil Denemesi”, *II. Milletlerarası Türk Folklor Kongresi Bildirileri*, V. Cilt, Ayrı Basım, Ankara 1983.

XVIII. YÜZYILDA ANTAKYA VE ÇEVRESİNDE EŞKİYALIK OLAYLARI

Yrd. Doç. Dr. MUSTAFA ÖZTÜRK *

Ana Hatlarıyla XVIII. Yüzyıl

XVIII. yüzyıla gelindiğinde Osmanlı imparatorluğunun kuruluş ve yükseliş dönemlerindeki askerî, siyasî ve iktisadî gücünden çok şey kaybettiği, hatta bir durgunluk ve bocalama dönemine girdiği görülür. Artık fetihler durmuş, devlet statükoyu koruma endişesine düşmüştür. Zira bu yüzyılda Osmanlı imparatorluğunun karşısındaki Avrupa, XIV veya XV. yüzyıllardaki Avrupa değil, Rönesans ve Reform hareketlerini idrak eden, yaptığı coğrafi keşifler sayesinde denizasını sömürge imparatorlukları kuran ve bu sayede gelişen, güçlenen ve savunmadan saldırıya geçen bir Avrupa vardı. Buna karşı Osmanlı imparatorluğu ise Avrupa'daki gelişmelerden çok XVII. yüzyıl boyunca Anadolu'da meydana gelen karışıklıklarla uğraşmak zorunda kalmıştı. Bu karışıklıklar, tabii olarak iktisadî ve sosyal düzeni sarsmış, devlet ileri gelenleri de bu kötü gidişin çarelerini aramağa başlamışlardı. Bazı padişah veya sadrazamların şahsî gayretleriyle yapılan bazı düzenlemeler, geçici bir ferahlık getiriyor idiyse de, bu, kalıcı ve uzun ömürlü olamıyordu.

Aynı olumsuz gelişmeler giderek ağırlaşarak XVIII. yüzyıla devrolundu. Gene de imparatorluğun yönetim çarkı geleneksel temellere dayanıyordu. Eğitim-öğretim kurumları olan medreseler, eski ilmî hüviyetlerini büyük ölçüde kaybettiklerinden buralardan mezun olan ilim adamları da o oranda yetersizdiler. Yükselme döneminde medreselerde dinî ilimlerin yanında bütün tabii ilimler de okutulurdu. Aynı zamanda geniş bir hoşgörü ortamı da vardı. Fakat XVIII. yüzyılda bu serbest düşünce ve hoşgörünün yerini *taassup* aldı. Dolayısıyla tabii ilimler alanında da önemli bir gelişme meydana gelemedi.

XVIII. yüzyılda idarî taksimat yönünden, XVII. yüzyıla göre önemli bir değişiklik olmadı. Bu dönemde Anadolu ve Rumeli 28 eyalete bölünmüş olup, bunlar şunlardı: Mısır, Şam, Bağdat, Basra, Şehrizol, Ha-

* Fırat Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Öğretim üyesi, ELAZIĞ.

lep, Karaman, Diyarbakır, Adana, Anadolu, Erzurum, Trabzon, Çıldır, Van, Sivas, Maraş, Rakka, Sayda, Musul, Cidde, Trablusşam, Girit, Rumeli, Silistre, Bosna, Mora ve Eyalet-i Cezâyir idi¹.

Bu yüzyılda vilayetlere atanan valilerin, görev yerlerine gitmeyip, vilayetlerini *Mütesellimler* vasıtasıyla idare etmeleri yaygınlaştı. Aynı şekilde Kadılar da çoğunlukla yerlerine *Nâib* yolluyorlardı. Öte yandan 1702'de devlet mukataalarının mültezimlere "mâlikâne" olarak hem de aynen eskinin timar mâlikânese gibi erkek evlada geçmesi şartıyla verilmesine karar verilmesi², merkezî otoritenin zayıflamasına, mîrî toprak rejiminin bozulmasına, Anadolu'da bu yolla iktisaden güçlenen ve bu güçleri sayesinde bir takım resmî görevler de alan mahallî beylerin ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Böylece yönetime başka güçler de katılmış oluyordu. Âyân olarak adlandırılan bu mahallî beyler, gerek hükümet kuvvetlerine karşı ve gerekse kendi hasımlarına karşı, iktisadî ve sosyal düzensizliğin ortaya çıkardığı levent kitlelerinden oluşan kalabalık bir "kapu halkı" barındırıyorlardı³. Bu kapu halkının masrafları da çeşitli yollarla halka yükleniyordu. Âyânlar, kapılarına yığıldıkları leventlere dayanarak "celâlî" tarzında isyan edip rakiplerini ezmek ve hükümete kafa tutmak yollarıyla kendi çevrelerinde güç yetmez birer zorba kesilmişlerdi. İsyancı zorba başını ancak vâli yaparak itaate alma yolunu bulan devlet, bu gibilerin ilk önce bu yoldan rical sınıfına yükselmelerine de kapı açmıştı. Anadolu'nun karışıklığını yaratanlar, gerçekten köyden su gibi kaynayan çiftbozan-levendâtın şurada burada oluşturdukları bekâr birikintileri olduğu halde, hükümetin bütün giderici tedbirleri bu yığınlara başbuğluk edenleri yok etmek, ya da gönüllerini görmek biçiminden öteye geçmemiş, eyaletlere üstün yetkilerle "teftişe" yollanan vezir paşalar da hep sadece eşkiya başlarıyla uğraşmış, ya da ele geçirip asmış veya âsi ile uyuşma yolunu seçmişlerdi. Bunun üzerine çiftbozan reâyânın paşa kapılarında bir düzene bağlanması için bazı tedbirler alınırken, öte yandan da şiddet tedbirlerinin etkili olması için, vâli ve "müfettiş" vezir paşaların yetkileri artırılmış, bu da Osmanlı adalet düzeninin kökünden sarsılmasına sebep olmuştur. Böylece Kadı ve Naibler, Sancakbeyi, Beylerbeyi ve Müfettiş paşaların istedikleri biçimde

¹ Yücel Özkaya, *XVIII. Yüzyılda Osmanlı Kurumları ve Osmanlı Toplum Yaşantısı*, Ankara, 1985, s. 19.

² Mustafa Akdağ, "Osmanlı Tarihinde Âyanlık Düzeni Devri 1730-1839", *TAD*, c. VIII-XII, Sayı 14-23, Ankara, 1975, s. 51.

³ Âyanlık hakkında daha geniş bilgi için bkz. Yücel Özkaya, *Osmanlı İmparatorluğunda Âyanlık*, Ankara, 1977.

karar veren birer zulüm ve haksızlık aracı haline düşürülmüş, tarihte “Osmanlı adaleti”nin yerini “Osmanlı zulmü” almış oluyordu⁴. Bu haksız uygulamalar, yer yer halkın galeyana gelmesine sebep olmuştur. Mesela, eski Kadiaskerlerden Abdurrahim-zâde Yahya Efendi’nin, kendisine arpalık olarak verilen Ankara kadılığı görevini yaptığı sırada, salma ve öteki vergilerin tarh ve tevziindeki haksız kararları halkı geleyana getirmişti. 21 Temmuz 1714 tarihinde köylerden gelen halk, şehirdekilerle birleşerek Kadi’nın evini basmış, mallarını yağma ettikleri gibi kendisini de parçalamışlardı⁵. Buna benzer bir köylü hareketinin de 1751 yılında Rumeli’de Rusçuk ve Hezargrad (Razgrad) kazalarında olduğu görülmektedir. Bu çevreler köyleri, müslüman-hıristiyan ayrılığı olmadan hep birlikte âyân ve eşrafın salmaları toplamada ve öteki görevlerinde yaptıkları soygun ve haksızlıklara dayanamayarak ayaklanmışlar, bütün göze batanların mallarını yağma ve kendilerine türlü işkenceler yapmağa başlamışlardı. Hareket, bir köylü isyanı şeklinde genişleyince, işe, İstanbul el koymuş, yolladığı müfettiş geniş bir soruşturmayla girişerek, isyanın baş teşvikçisi saydığı 16 müslüman ve 9 hıristiyan tam 25 kişiyi astırmış, gene müslüman ve hıristiyanlardan oluşan 53 kişilik bir grubu da sürgüne yollamıştı⁶. Bu olaylar elbette genellenemez; her yerde ve her zaman görülmesi mümkün olan bu tür olaylarla genel hükümlere varılamaz. Fakat bunlar, dönemin sosyal gerçeklerine örnek teşkil etmesi bakımından önemlidir.

İç güvenliği tehdit eden başka bir unsur da aşiretlerdi. Yaylak-kışlak hayatı sürdüren aşiretler, öteden beri yerleşik halk ile sürtüşme içinde bulunuyorlardı. Devlet, XVII. yüzyılın sonlarından itibaren hem aşiretlerinden bir türlü alamadığı vergileri tam olarak alabilmek, onların askerî güçlerinden yeterince faydalanabilmek ve hem de Anadolu’da meydana gelen karışıklıklardan dolayı boşalan köyleri “şenlendirmek”, tarımsal üretimi arttırmak ve onları kontrol altında tutmak amacıyla iskân etmeğe çalışmıştır. Bu iskân teşebbüsleri ve devlet-aşiret çekişmeleri bütün XVIII. yüzyıl boyunca, hatta XIX. yüzyılın sonlarına kadar devam etmiştir.

Bu dönemde genel iktisadî gidiş de olumsuz bir görünüm arz ediyordu. Bazı mîrî mukataaların “mâlikâne üzere tevcih” edilmesiyle, taşrada âyân-eşraf zümresinin doğmasına, devletin buralar üzerindeki kontrolünün kalkmasına ve dolayısıyla devlet gelirlerinin azalmasına sebep olmuştur.

⁴ M. Akdağ, *a.g.m.*, s. 56-57.

⁵ M. Akdağ, *a.g.m.*, s. 60.

⁶ M. Akdağ, *a.g.m.*, s. 60.

Dış ticaret, giderek Osmanlı İmparatorluğunun aleyhine geliyor, Avrupa'nın uyguladığı merkantilist politika, Osmanlı ülkesinden Batı'ya kıymetli maden ve bazı stratejik mallar ile sanayi hammaddesinin akışını hızlandırıyordu. Bu durum, para politikasını ve fiyatları olumsuz yönde etkilemiş, 1704, 1718, 1732 ve 1789 yıllarında hazineye gelir sağlamak amacıyla sikke ayarlamaları yapılmıştır. Öte yandan yeni bazı altın ve gümüş sikkeler bastırılmıştır. 1716 tarihinde 110 dirhemden 100 adet kesilecek şekilde ve binde 970 ayarında *Cedîd Zer-i İstanbulî* bastırılmasına karar verildi. Buna göre Cedîd İstanbulîlerin vezni 3.527 gramdı. I. Mahmut zamanında Cedîd İstanbulî (Fındık) ve Zer-i Mahbuplar şekil, ayar ve vezin bakımından aynı ise de, Fındıkların ayarı, Şerîfi ve Eşrefiler gibi 970, Zer-i Mahbupların ise 952'dir. Bu tarihte Fındık 150 para (450 akçe), Zer-i Mahbup 110 para (330 akçe), Mısır Zincirli 110 para (330 akçe), Mısır Tuğralı Altını 105 para (315 akçe), Kuruş 40 para (120 akçe), Zolota 30 Para ve para da 3 akçeydi. 1770-1771'de altın fiyatlarında bir yükselme görülmektedir. 110 para olan Zer-i Mahbup 120, 155 para olan Fındık da 165 paraya çıktı. Devletin esas para birimi olan Akçe ise, gerçekte daha 1688'de kullanılamayacak derecede küçülmüştü. Bu tarihte akçenin vezni, bir dirhemden 17 akçe kesilerek 0.180 grama düşmüştü. Bu yüzden sözkonusu tarihte Kuruş-Para esasına geçilmekle beraber, XVIII ve XIX. yüzyıllarda akçe, ismen de olsa kullanılmağa devam edecektir⁷. Bir yandan altın, diğer yandan büyük mikyasta gümüş sikkelerin (Altmışlık-Çifte Zolota, İkilik gibi) bastırılması, bu yüzyılda ticaret hacminin genişlemesine delalet ediyorsa da, aynı zamanda yapılan devalüasyonlara da delalet etmektedir.

Paranın bu gidişine paralel olarak fiyatlarda da bir yükselme görülür. Mesela Ankara'da 1704-1800 yılları arasında koyun etinin kıyyesi (400 dirhem = 1282 gr.) 20-30 akçe⁸, ekmeğin kıyyesi 1-6 akçe⁹ arasında seyretmiştir. Karaman'da 1723'te 38 akçe olan Trablus sabunu 1740'ta 20 para (60 akçe), 1760'ta da 22 paraya yükselmiştir¹⁰. Manisa'da 1701 yılında koyun etinin kıyyesi 16 akçe iken, 1797'de 53 akçeye yükselmiş, ekmeğin de

⁷ Mustafa Öztürk, *Orta Anadolu'da Fiyatlar (1785-1860)*, DTCF, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara, 1985, s. XXIX, XXXI-XXXII, Yücel Özkaya, *XVIII. Yüzyılda Osmanlı Kurumları*, s. 269-290.

⁸ Y. Özkaya, *a.g.e.*, s. 258.

⁹ Y. Özkaya, *a.g.e.*, s. 262.

¹⁰ Y. Özkaya, *a.g.e.*, s. 266.

3 akçede kalmıştır¹¹. Eşkiyalık hareketlerini incelemeğe çalıştığımız Antakya'da ise, 1743 yılında buğdayın kilesi 10 kuruştur¹². 1749'da etin kıyyesi 6 para¹³, 1764'te ekmek 3 para, has un 6,13, et 7, bal 16, pekmez 6 ve tavuğun tanesi de 7,3 paraydı¹⁴.

Bütün bu gelişmelere rağmen, Rusya ile 1711, İran ile 1723-1746, Avusturya ile 1736-1739 yıllarında yapılan savaşlarda küçümsenmeyecek başarılar elde edilerek, statüko kısmen de olsa korunabilmiştir. Ancak yüzyılın ikinci yarısında, özellikle 1768-1774 Osmanlı-Rus savaşı sonunda, devlet, hem prestij kaybetti ve hem de belki de en önemlisi olarak Karadeniz üzerindeki hükümlanlık haklarını Rusya ile paylaşmak ve Kırım'ı Rusya'ya terketmek zorunda kalmıştır.

Ama bu yüzyılda Batı'ya daha bilinçli bir şekilde bakılmağa başlandı, askerî ve idarî alanda yeni düzenlemelere gidildi. Öte yandan Avrupa'nın eskidenberi uyguladığı diplomasi usulleri kabul edilerek, siyasî gayeleri için ondan faydalanmanın zarureti idrak edilmiş, bu yolda da olumlu adımlar atılmıştır. Fakat bu dönemin Osmanlı diplomasisi, henüz Avrupa diplomasisi ile boy ölçüşecek bir düzeyde değildi.

I. Antakya ve Çevresinde Eşkiyalık Hareketleri

Bilinen en eski çağlardan beri iskân edilen ve çeşitli kavimlerin, kültürlerin egemenliğine giren Antakya ve çevresi, nihayet 1516 Mercidabık zaferiyle Osmanlı egemenliğine girmiştir. Bu tarihten Birinci Dünya savaşı sonuna kadar, daima Halep eyaletine bağlı bir sancak olarak kalmıştır. Aşağı-yukarı 400 yıllık Osmanlı hakimiyeti döneminde ilk ve orta çağların tersine olarak, yabancı işgali görmemiştir. Bu bölge, Türkler tarafından ilk fetih hareketlerinin başladığı yıllardan itibaren, sürekli olarak, Türk nüfusunu adeta cezbeden bir özellik arzemiş ve burada Türk nüfusu devamlı bir şekilde artmıştır. Bunda sulh ve sükûnun bulunması, iklim ve tabii şartların uygun olmasının tesirleri büyüktür. Bu bölgenin başka bir özelliği de, Suriye ile Anadolu arasında adeta bir tampon bölge durumunda olması ve deniz yoluyla da merkezle ulaşım ve haberleşmenin kolay ve seri bir şekilde sağlanabilmesi ve Hac yolunun stratejik önemi haiz

¹¹ Y. Özkaya, *a.g.e.*, s. 268.

¹² Antakya Arkeoloji Müzesi, *Antakya Şer. Sic. No: 2*, Belge: 30.

¹³ *Antakya Şer. Sic. No: 2*, Bel. 337.

¹⁴ *Antakya Şer. Sic. No: 8*, Bel. 23.

bir bölgesinde bulunmasıdır. Bu yüzden devlet, buraya özel bir önem vermiştir. Fakat öte yandan özellikle Hac yolu olması sebebiyle, ileride de örnekleriyle verileceği gibi, eşkiyalık ve yol kesme olaylarına da sık rastlanmaktadır.

İmparatorluğun bu bölgesinde XVIII. yüzyılda eşkiyalık olaylarını incelemekten, hem bu dönemin genel bir tablosunu vermek, hem de bu konuda bir örnek oluşturmak, XIX ve XX. yüzyıla devrolunan bu tür olayların sebep ve sonuçlarına inmek, böylece bir senteze varmak amaçlanmıştır. Konunun kaynaklarını Antakya Arkeoloji Müzesinde bulunan *Antakya Şer'iyye Sicilleri* oluşturmuştur.

1. Eşkiyalığı Doğuran Sebepler

Dönemin Şer'iyye Sicillerine yansıyan belgelerin tahlilinden, eşkiyalığın kaynakları ve sebepleri şu şekilde tespit edilmiştir: a) Leventlerin eşkiyalıkları, b) Aşiret eşkiyaları, c) Aileler arasında adi suçlardan dolayı düşmanlığın meydana gelmesi ve tarafların giderek eşkiyalığa başlamaları, d) Ferdî eşkiyalık hareketleri.

a) Leventlerin Eşkiyalıkları:

XVI. yüzyılda ve XVII. yüzyılın başlarında köy hayatında beliren çeşitli ekonomik ve sosyal bozukluklardan dolayı, pek çok kimse çiftini-çubuğunu terke mecbur olmuştu. İşte bu kimselere devrin tabiri ile "sarıca", "sekban" veya "levent eşkiyası" denirdi. Daha çok timar rejiminin bozulmasından sonra "kapulu leventlerin" sayısı hayli artmıştı. Çünkü Beylerbeyleri veya Sancakbeyleri, savaflara istenilen sayıda askerle katılabilmek veya bulundukları yerde kendi emniyetlerini sağlayabilmek için levent barındırmaktaydılar. "Kapı halkı" da denilen kapılı leventler, savaflar sona erdiğinde, kendilerine fazla ihtiyaç hissedilmediğinden, serbest bırakılıyorlar, yerlerini yurtlarını terkettiklerinden ve ziraatten de uzak kaldıklarından eşkiyalık yapmağa başlıyorlardı. Çift-bozan reayânın bu durumu, âyânlık peşinde koşanların işini de kolaylaştırıyor, mütegalibeden olan âyânlar ve diğer bazı resmî görevliler, bu leventleri hizmetlerine alıyorlardı.

XVIII. yüzyılın başlarından beri "levendât makulesi", "kapulu ve kapusuz levendât", "başiboş levendât makulesi" olarak da adlandırılan levent zümresi, mevcut kurulu düzeni bozmağa devam ediyorlardı. Kapılı ve kapısız leventler, halktan bedava yem ve yiyecek, kurban akçesi, bayram ak-

çesi ve başkalarını almakta, çeşitli bahanelerle halka eziyet etmekteydiler. Kapısız leventlerin çoğunluğunu, devlet tarafından toplanan ve savaşların sonunda izin verilen "mîrî leventler" teşkil ediyor, bunlar, kapılanacak herhangi bir kapı da bulamadıklarından eşkiyalığa başlıyorlardı¹⁵.

Başıboş leventlerin şakavetleri, alınan bütün tedbirlere rağmen devam etmiştir. 1753 yılında Halep Mütesellimine yazılan sözkonusu dönemde Anadolu'nun pek çok bölgesinde olduğu gibi, Antakya ve çevresinde de leventlerin eşkiyalıklarına rastlanmaktadır. Mesela daha 1709 yılında Antakya ve çevresinde eşkiyalık olaylarının arttığı, halkın bu olanlardan zarar gördüğü anlaşılmaktadır. Bunun önüne geçebilmek ve suçluların yakalanıp cezalandırılabilmek için, ehl-i örf mensuplarının ve halkın birlikte hareket etmeleri, eşkiyayı gizleyenlerin de aynı şekilde cezalandırılmaları hususunda 12 Ağustos 1709 (5 Cemâziyyelâhir 1121) da Antakya Voyvodası-na buyruldu yazılmıştır¹⁶.

Başıboş leventlerin şakavetleri, alınan bütün tedbirlere rağmen devam etmiştir. 1753 yılında Halep Mütesellimine yazılan bir emirde, başıboş leventlerin yaptıkları eşkiyalıkların önlenmesi, yakalananlara gereken cezanın verilmesi, kesilen başlarının İstanbul'a gönderilmesi, her ne suretle olursa olsun, huzur ve güvenin sağlanması istenmişti¹⁷. Aynı yılın sonlarında hacıların gruplar halinde Antakya'ya geldikleri ve Belen'den Adana tarafına giderken, hırsız ve eşkiyalar tarafından yollarının kesildiği bildirilerek, onları korumak amacıyla Kurtkulağı menziline kadar Delibaş ve Gönüllüyan Ağasının refakat etmesi istenmiş ve ayrıca bir Bölükbaşı da Altınözü çevresinde güvenliği sağlamak amacıyla görevlendirilmişti¹⁸.

Bazı görevlilerin asayiş konusunda gerekli hassasiyeti göstermedikleri, bunun da eşkiyaya cesaret verdiği görülmüş olmalı ki, bu konuda da Antakya Naibi ve öteki iş erlerinin dikkatleri çekilmiştir¹⁹. Bu uyarılara rağmen kapısız leventlerin çeşitli yollarla halka zarar verdikleri, çapul ve yağma yapmağa devam ettikleri görülmektedir²⁰.

Devletin asayiş konusundaki kararlı tutumu sonucu olsa gerek, 1763 yılında, kısmen de olsa leventlerin Halep'te istihdam edilmeleri başarılmış-

¹⁵ Yücel Özkaya, *Osmanlı İmparatorluğunda Ayanlık*, s. 80-85.

¹⁶ *Antakya Şer. Sic.* No: 1, Belge: 354, 383.

¹⁷ *Antakya Şer. Sic.* No: 5, Belge: 65.

¹⁸ *Antakya Şer. Sic.* No: 5, Belge: 120, 127.

¹⁹ *Antakya Şer. Sic.* No: 6, Belge: 7.

²⁰ *Antakya Şer. Sic.* No: 6, Belge: 20, 34, 35.

tı. Fakat bu sefer leventler şehir içinde eşkiyalık ve soygunlara başladılar. Bunun tipik bir örneğini Halep'te bulunan Zaza Ömer adlı bir levent eşkiyası oluşturmaktadır. Zaza Ömer, başına topladığı birkaç yüz leventle eşkiyalığa başlamış, birkaç sefer yakalanıp hapsedilmiş, kendisine yapılan nasihatler fayda vermediği gibi hapisten de kaçmıştır. Üstelik Halep'e altı saat mesafede bulunan bir köyü basmış, üzerine gönderilen hükümet kuvvetlerine yenilmiş ve yüz kadar adamı kılıçtan geçirilmiş, ama gene de Zaza Ömer kaçmayı başarmıştır. Hükümet, her ne pahasına olursa olsun Zaza Ömer'in yakalanmasını istemektedir. Zira o Halep'te bulunduğu müddetçe, leventlerin tekrar derlenip-toplanacağından endişe edilmektedir. Bunun için Mart sonları 1763'te (Evâl'il-i Ramazan 1176) Halep Valisi Mustafa Paşa ile Halep Kadısına emirler yazılmıştır²¹. Daha sonraki sicillerde Zaza Ömer'in akibetini açıklayıcı herhangi bir belgeye rastlanmamıştır. Artık Zaza Ömer'den bahseden belgelerin bulunmayışına bakılırsa, onun ortadan kaldırıldığına hükmedilebilir.

1765 yılında kapısız leventlerin eşkiyalıklarının önlenmesi için birkaç sefer emirler yayınlanmışsa da²² yeterli olamamıştır. Savaşların halâ devam ettiği 1774 yılında ise Halep ve çevresinde eşkiyalık olayları hayli artmış olmalı ki, bu tarihte de konuyla ilgili sıkı emirler yayınlanmıştır²³.

Nihayet 1776 yılında hükümet, leventliğin tamamen ortadan kaldırılması yolunda karar almış ve bunu bir fermanla bütün imparatorluğa duyurmuştur. Fermanla özetle, halkın rahatının ve asayişin sağlanması için eşkiyanın tenkilinin zaruri olduğu belirtilmekte, bu arada kapısız leventlerin Anadolu'daki eyalet ve sancaklarda eşkiyalık yaptıkları, bunların *kendilerinin tayin edildiği kapılardan aldıkları ulûfelere kanaat etmeyerek* yol kestikleri, adam öldürdükleri ve daha başka eşkiyalık hareketlerinde bulundukları vurgulanmaktadır. Öte yandan Adana, Erzurum, Kütahya, Karaman, Sivas, Maraş ve Aydın vilayetlerinde bazı aşiret ve kabilelerin vermeleri gereken vergilerini vermedikleri gibi leventlerle birlikte hareket etmeğe başladıkları dile getirilmektedir. Kapısız leventler vezir, beylerbeyi ve sancakbeyi gibi ümera kapısına yerleşip, Baş Ağa, Bölükbaşı adını alarak taşkınlıklara girişmektedirler. Eyalet beyleri, mutasarrıflar ve voyvodalar bunların üzerlerine gidince, kapılarında bulundukları Başbölükbaşı ve Bölükbaşı ve neferler onlarla birlikte olmakta ve çeşitli melanetlere sebep olmaktadır.

²¹ *Antakya Şer. Sic. No: 7, Bel. 170.*

²² *Antakya Şer. Sic. No: 8, Bel. 79, 130.*

²³ *Antakya Şer. Sic. No: 9, Bel. 20.*

Bunların çoğusu aşiret ve kabile mensubu olduklarından, hizmet ettikleri vezir, beylerbeyi, mütesellim ve voyvodalar adigeçen eşkiyaya el altından yardım etmektedirler ve belki de bazan onların safında çarpışmalara katılmaktadırlar. Bu sıralarda seferler de devam ettiğinden levent haytaları itaatten çıkmış, Anadolu'ya geçerek gelip-geçenleri soymağa başlamışlardır. Bazı kabile ve aşiretler, leventlerin gasbettikleri veya çaldıkları eşya ve emtiayı satın alarak onlara destek olmaktadır. Satamadıkları eşyayı da, kapılarında bulundukları Baş Ağalara hediye olarak vermekte ve Baş Ağalar da gene onları bayrakları altına almaktaydılar. Tabii bu halleriyle leventler savaşa katıldıklarında da savaşmamakta ve perişan olmaktadır. O halde bu duruma bir hal çeresinin bulunulması kaçınılmazdı. Bunun için eyaletlerdeki kapısızların Bölükbaşlarına buyruldu ve mektuplar gönderilerek, kapılarına sahip olmaları, *bütün beylerin ihtiyaçları kadar leven bulundurmaları*, eskiden olduğu gibi, onlara ulûfe ve tayinlerini vermeleri, fazla gelenlerin başka kapılara dağıtılmalarının sağlanması istenmiştir. Eğer bunlar gönderilen yere gitmeyip gene eşkiyalığa tevessül ederlerse, öldürölmelerine izin verilecektir. Ümera, Baş Ağa ve Bölükbaşı, *levent adıyla anılan bir tek kişiyi barındırmayacaktır*. Ümera, kendi kapı halkını *Enderun Ağası, Divanegân, Gönüllü ve Tüfenkçi* olarak tertip ve tanzim edip giyindirecektir. Eğer bu sınıfa girmekte direnenler olursa, haklarından gelinmesi hususu, bütün vilayet ve kazalarda tellallarla ilan ve mahkemelerde tescil ettirilecektir. Ümera, her nerede olursa olsun elindeki *harbe ve darbe kadir askerle üzerlerine gidecektir*. Bu çarpışmalarda ölen leventlerin vârisleri, kan bedeli talebinde bulunamayacakları gibi, böyle bir talepte bulunanlar da cezalandırılacaktı. Aynı şekilde kazalarda ve aşiretler arasında leventlere sahip çıkanlar, onların evlerinde barındıranlar, onlardan eşya satın alanlar ve daha başka şekillerde onlara yardım edenler de şiddetle cezalandırılacaklardı²⁴.

Sözkonusu ferman, gerçekten olayın mahiyetini başka bir izaha yer bırakmayacak şekilde gözler önüne sermektedir. Eşkiyalık olayı ahlakî, sosyal ve iktisadî bozukluğun bir sonucu olarak karşımıza çıkmaktadır. Fakat zamanın idaresi, işin temelinde yatan problemleri ya görmezlikten gelmiş veya bunları çözebilecek çareleri getirmeğe gücü yetmediğinden, daha ziyade sathî ve çoğunlukla da şiddet tedbirlerini kullanarak halletme yolunu seçmişti. Bütün bu şiddet ve sindirme tedbirlerinin de yeterli olmadığı görölmüştür. Sadece "levent" adının "divanegân" veya

²⁴ *Antakya Şer. Sic. No: 9, Bel. 74, Çağatay Uluçay, 18 ve 19. Yüzyıllarda Saruhan'da Eşkiyalık ve Halk Hareketleri, İstanbul, 1955, s. 218-223.*

“gönüllüyan” olarak değiştirilmesi, levent adının yasaklanması yeterli olmamış, bu sefer “divâne zümresi” şakavete başlamıştır. Mesela, fermanın yayınından yaklaşık bir yıl sonra, *divâne zümresinden* Kara Hüseyin ve Seyyit Ahmet’in şakavate başladıkları, yol kesip adam öldürdüklerinden bahisle, adigeçenlerin en kısa zamanda yakalanıp Halep’e gönderilmeleri hakkında 29 Nisan 1777 (21 Rebi’ül-evvel 1191) tarihinde Antakya Voyvodasına buyruldu gönderilmiştir²⁵.

b) Aşiretlerin Eşkiyalıkları

Yakarıda da değinildiği gibi, XVII. yüzyılın sonlarından itibaren aşiretleri iskân teşebbüsleri devletin temel politikalarından birisi haline gelmişti. Aşiretlerin iskânından maksat; çeşitli sosyo-ekonomik sebeplerden dolayı “virâne” olan Anadolu köylerinin “şenlendirilmesi”, böylece hayli düşmüş bulunan tarımsal üretimin artırılması, yeterli oranda vergi toplanması ve aşiretlerin askerî güçlerinden daha fazla faydalanılması ile onların kontrol altında tutulmalarının sağlanmasıdır. Aşiretleri iskân teşebbüsleri, Devlet-Aşiret çekişmelerine sebep olacak ve bu da birçok problemi beraberinde getirecektir. Aşiretler, çoğunlukla devletin kendileri için yerleşme alanı olarak gösterdiği bölgeleri beğenmemekte ve mümkün olduğu kadar kontrol altına girmek istememektedirler²⁶. Öte yandan aşiretler, göçebelik özelliklerinden dolayı yerleşik halkla da karşı karşıya gelmektedirler. Yaylak kışlak arasındaki geliş-gidişler sırasında köy ve şehirli-lerin bağ, bahçe ve ekili arazilerine zarar vermekteydiler.

Göçebelik özelliklerinden dolayı, aşiretlerin eşkiyalığa da tevessül etmeleri kolaylaşmaktadır. Zira bu sayede onların takip edilmeleri, yakalanmalı hayli zordur. Başka bir husus da aşiretlerin fertleri arasında, o aşirete mensup olmanın verdiği bir bağlılığın bulunmasıdır. Bu *mensubiyet ruhu*, bütün aşireti herhangi bir olay karşısında adeta tek vücut haline getirebilmektedir. Bu yüzden bir aşiret eşkiyası, aşiretin içinde rahatlıkla bannabilmekte, takipten kurtulabilmekte ve hatta bir çarpışma anında bütün aşireti yanına alabilmektedir. Onun için asayiş meselesinde aşiretler ve aşiretlerin eşkiyalıkları önemli bir yer tutmaktadır.

²⁵ Antakya Şer. Sic. No: 9, Bel. 171.

²⁶ Aşiretlerin iskânı hk. Bkz. Cengiz Orhonlu, *Osmanlı İmparatorluğunda Aşiretlerin Iskânı*, İstanbul, 1963, Yusuf Halaçoğlu, *XVIII. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğunun Iskân Siyaseti ve Aşiretlerin Yerleştirilmesi*, Ankara, 1988.

Araştırma alanımız olan Antakya ve çevresinde aşiretlerin durumunu, a) aşiretlerin iskânı, b) aşiretlerin eşkiyalıkları olmak üzere iki başlıkta incelemek daha uygun olacaktır.

ba) Aşiretlerin İskânı

İkinci Viyana kuşatmasını izleyen Avusturya savaşları, hükümeti, o zamana kadar belki de pek önemsenmeyen aşiretlerden faydalanmağa sevketti. Onun için Konya'ya gönderilen Ali Paşa, Toroslardan Halep'e kadar olan bölgede yaşayan Türkmen aşiretlerini organize etmek amacıyla, aşiret beylerini Konya'ya davet etti. Savaşa katılacaklarına dair çıkan irade, Konya mahkemesinde kendilerine okundu. Bütün aşiret beyleri, şavaşa katılacaklarına dair yemin ettiler. 18 Nisan 1690 (9 Recep 1101) tarihinde Konya mahkemesinde tutulan hüccetin bir sureti İstanbul'a gönderildi. Tutulan bu deftere göre Halep mukataasına tâbi Türkmen aşiretleri şunlardır: *Afşar, Çiğdemli, Bayındır, Reyhanlı, Beğdilü, Keçelü, Yömrük, Oturak Bahadırılı, Oturak Çepni Türkmanı, Elçi, Musacalı, Pehlivanlı, Danişmendli, Kılıçlı Kürdü, İfraz-ı Zülkadriye Türkmanı ve Mamalı Türkmanı*. Adana ve Maraş'taki Türkmen aşiretleriyle birlikte bu aşiretlerin çıkarmayı tahhüt ettikleri asker sayısı 2815'tir²⁷.

Fakat XVIII. yüzyılın başlarında, gerek hükümetin tazyikleri sonucu ve gerekse kendi istekleriyle aşiretler tekrar göçebelik hayatlarına dönerek iskân yerlerini terketmeğe başladılar. Bunun üzerine hükümet, aşiretlerin iskân bölgelerinden kaçmalarına mani olmak için eyaletlere fermanlar yolladı²⁸. Hükümet bu aşiretleri özellikle Rakka'da iskân etmek istiyor, onların Antakya ve Güney Anadolu'da yerleşmelerine bir türlü izin vermiyordu. Nihayet gerek Antakya ve gerekse Güney Anadolu aşiretlerinin tehditle yola getirilemeyeceği anlaşılnca, daha mutedil bir politika izlendi ve böylece nisbeten huzur ve sükûn hâsıl oldu. Gene de aşiretler tam olarak yerleşik hayata geçmedikleri gibi, alınan bütün tedbirlere rağmen 1708 (1121) tarihinde bazıları Aydın ve Karahisar'a kadar gittiler. Aşiretlerin iskânına kesin bir çözüm getirmek isteyen İbrahim Paşa, 1712 tarihinde onları Kıbrıs'a sürgün etmeğe karar verdi. Hatta bu sürgün sırasında hükümet kuvvetlerine karşı gelenlerin öldürülmelerinin caiz olduğu hakkındaki dönemin Şeyhülislamı Abdullah Efendi'den bir de fetva alındı²⁹.

²⁷ Faik Türkmen, *Hatay Tarihi*, İstanbul, 1939, s. 581-586.

²⁸ *Antakya Şer. Sic.* No: 1, Bel. 383, F. Türkmen, *a.g.e.*, s. 586-587.

²⁹ Söz konusu fetvanın sureti için Bkz. F. Türkmen, *a.g.e.*, s. 589.

Yörükler Antalya'dan gemilere bindirilerek Kıbrıs'a gönderilmeğe başlandı. Yolda bir kısmı gemileri ele geçirip kaptan ve memurları öldürdükten sonra sahile çıktılar. Bir kısmı Ada'ya geldikten sonra kaçarak Hatay sahillerine gelip yerleştiler. Başka bir kısmı da Aydın, Menteşe ve Saruhan taraflarına yayıldılar. Fakat 1729 yılında Akşehir, Kütahya ve Karahisar-ı Sahip Kadı ve idarecilerine yazılan bir hüküm ile, "Rakka fırarileri" olarak adlandırılan Musacalu aşiretinin, 400'den fazla çadırla Karahisar-ı Sahip sancağına bağlı Barçın kazası dahilinde Sarı Kavak olarak bilinen yerde konakladıkları, bunların başka bir tarafa kaçmalarına fırsat vermeden bütün ağırlıklarıyla birlikte Rakka'ya sevkedilmek üzere, vali Ahmet Paşa'ya teslim edilmeleri istenmiştir³⁰. Buna rağmen aşiretlerin istenilen yerlere iskân edildikleri hakkında kesin belgeler bulunmamaktadır. Aksine bugün bile aynı aşiretin değişik bölgelerde kollarının bulunması ve Anadolu'nun toponomisi, bu iskânın tam anlamıyla başarılı olmadığını göstermektedir. İşte bu olumsuz tablo sosyal düzeni bozmuş ve eşkiyalık olaylarının artmasına sebep olmuştur.

İncelediğimiz dönemde Antakya ve çevresinde, Amik ovası merkez olmak üzere, Halep'in hemen kuzeyinden başlayarak Bayır dağları ve Asi nehrini takip ederek, Kilis'in Çobanbey nahiyesi ile Cerablus hattının güneyindeki Elbeyli'yi ithiva eden geniş bir alana yayılmış bulunan büyük *Reyhanlı* aşireti ile *Bektaşlı*, *Cerid*, *Rışvan* ve *Pehlivanlı* aşiret ve oymakları bulunmaktadır.

bb) Aşiretlerin Eşkiyalıkları

Yukarıda belirtilen sebeplerden dolayı, bu havalide aşiretlerin eşkiyalık hareketlerinde bulundukları, huzur ve güveni ihlâl ettikleri, yapılan şikayetlerden anlaşılmaktadır. Eşkiyanın tenkili, huzur ve güvenin sağlanması için Delibaşı Şahin Ağa ile Gönüllü Ağası Ahmet Ağa eşkiya üzerine başbuğ tayin edilmişlerdi. Bu başbuğlara, suçluların her nasıl olursa olsun cezalarının verilmesi tenbih edilmişti. *Ancak bunu bahane ederek halka hiçbir surette zulmetmemeleri, aksi halde kendilerine gereken cezanın verileceği* hususunda 20 Ekim 1709 (15 Şevval 1121) tarihinde dikkatleri çekilmiştir³¹. Eşkiya teftişine çıkan başbuğların, yetkilerine dayanarak halka eziyet ettikleri hakkındaki şikayetler İstanbul'a ulaşmış olmalı ki, böyle bir uyarıya gerek duylmuştur.

³⁰ Ç. Uluçay, *a.g.e.*, s. 141-143.

³¹ *Antakya Şer. Sic.* No: 1, Bel. 425.

Yüzyılın ortalarında aşiret eşkiyalarının bazan birleşerek hükümet kuvvetleri için önemli bir tehdit oluşturdıkları görülmektedir. Hatta 1743 yılında Okçu İzzettinli aşireti eşkiyası, Kilis Voyvodası Battal Ağa kuvvetlerini bozarak, Amik ovasına gelip, burada da hükümet kuvvetleriyle çarpışmıştır³². Bu durum ehl-i örf mensupları üzerinde olumsuz bir etki yapmış olmalı ki, eşkiya takibinde olan Kilis Voyvodasının yerine Urfa müteselliminin voyvoda olması teklif edilince, Urfa mütesellimi bu görevi kabul etmekten kaçınmış, bunun üzerine Halep mütesellimi, bu görevi de üstlenmiştir³³.

Adana taraflarındaki aşiretler de benzer hareketlerde bulunmaktaydılar. Bunlardan Bektaşoğlu aşiretinin hareketleri dikkat çekicidir. Bektaşoğlu aşireti Rakka'ya iskân edilmişse de oraya gitmeyip Kara Murt Hanı civarında konaklamakta, gelip-geçen halka çeşitli yollarla zulmetmekten başka İfraz-ı Zulkadriye reayasından Karalar Ceridi Mîr Aşireti ile birleşerek Adana, Kars-ı Zulkadriye (Kadirli), Sis, (Kozan), Tarsus, Misis ve Yüreğil civarında eşkiyalığa başlamışlardı. Gelip geçenleri ve hacıları soymağa ve adam öldürmeğe varan olaylara kadar her türlü suçu işledikleri gibi, Şam valisinin çukadarını dahi öldürmüşlerdi. Bunların üzerine Maraş Beylerbeyi Rışvan-zâde Süleyman Paşa gönderilmiş, onların Rakka'ya iskânları ve suçluların da cezalandırılması istenmişti. Bu durumun eşkiyaları sindirmesi beklenirken, tam tersine Rışvan aşiretinden Mandallu cemaati de Bektaşoğlu aşireti ile birleşti. Bunlar Halep eyaletindeki Amik, Harem, Derguş, Şağur ve Eriha nahiyelerinde bulunan vakıf ve mîrî köylerin ekinlerini ve ağaçlarını yakarak halkın mallarını gasbetmiş ve bazı kimseleri de öldürmüşlerdi. Üstelik o çevrede görevli bulunan Mirahor-ı Sâni el-Hac Mustafa Ağa'nın da yolunu kesmişlerdi. Eşkiyalar daha da ileri giderek, Halep'e dört saat mesafede bulunan Cebel-i Sem'an ve çevresindeki köy ve nahiyelerde 6.000 kuruşluk koyun ve davarı yağma etmişlerdi. Halep Muhassılı tarafından kendilerine nasihatle bulunmak üzere gönderilen eski Halep Serdari Haseki Hacı Mustafa'ya hücum ederek, yanında bulunan elli askerden otuzunu öldürmüş, geri kalanlara da türlü işkenceler yapmışlardı. Sonra Kilis ve Azaz taraflarına geçerek yağma hareketlerine devam etmişlerdi. Eşkiyanın yakalanması ve gereken cezanın verilmesi için Maraş Beylerbeyine emirler yazıldığı gibi, 1753 yılında Sivas, Erzurum ve Diyarbakır taraflarına sızmalarını önlemek için tedbirler alınması amacıyla, bu

³² *Antakya Şer. Sic.* No: 3, Bel. 107, 112, 113.

³³ *Antakya Şer. Sic.* No: 3, Bel. 162, 181.

eyaletlerin beylerbeylerine de emirler gönderildi³⁴. Aynı yılın mayısında Bektaşoğlu ve Karalar Ceridi aşiretlerinin tenkili için Hassa Silahşorlardan Osman Ağa mübaşir tayin edildi³⁵. Osman Ağa sıkı bir takibe girişerek eşkiyanın elebaşılarını yakalamağa muvaffak oldu. Bunların cezalarını vermek üzere iken, aşiretler arasında bir ayaklanma meydana geldi. Hükümet kuvvetlerine karşı genişleyen ayaklanma üzerine Antakya Mütessellimi Mehmet Ağa'nın 1.000 süvari ile "iki konağı bir ederek" isyan mahalline gitmesi emrolundu³⁶. Ancak gelen kuvvetlerin yardımı ile ayaklanma bastırılabilirdi.

Burada dikkati çeken husus, aşiret eşkiyasının daha çok devleti ve devlet malını hedef almasıdır. Halep yakınlarındaki vakıf ve mîrî köylerin talan edilmesi bunu göstermektedir. Herhalde bunda ehl-i örfün aşiretler üzerindeki olumsuz ve keyfi davranışlarının etkisi büyüktür.

Bu bölgede huzur ve güvenliği bozan başka bir aşiret de geniş bir alana yayılmış bulunan Reyhanlı aşiretidir. Reyhanlı aşireti, Mursallı (2 kol), Bahadırlı (2 kol), Sarıcalı (2 kol), Kodallı, Corslu, Torunlu, Karaahmetli, Löklü, Yirdinli, Tevekkelli olmak üzere 13 kola ayrılmış ve 1802'de 50.000'den fazla nüfusa sahipti. Bu aşiret 3.000 atlı ve 3.000 de yaya olmak üzere 6.000 asker çıkarabiliyordu³⁷.

1755 yılına gelindiğinde Reyhanlı aşiretinin eşkiyalık hareketlerinden bahsedilmeğe başlanmıştır. Bu tarihten önce, aşiretin eşkiyalığından çok iskânından söz edilmektedir. İskân sırasındaki devlet-aşiret çekişmeleri eşkiyalığa dönüşmüş olmalıdır. Bu sıralarda Reyhanlı aşireti, kendilerine verilen bölgede yerleşmeyip, Medik Kalesi civarında kışlamağa, gelip-geçenleri soymağa, halkın mallarını yağma ve zeytin ağaçlarını yakmağa varan çeşitli uygunsuz hareketlerde bulunmaktaydı. 1755 ekiminde, yayladan dönme zamanları olduğundan, il idarecilerinin gereken tedbirleri almaları, Medik Kalesi civarına sokulmamaları istenmiş ve karşı geldikleri takdirde gerekenin yapılması hususunda, Halep Divanından Kuseyr ve Cebel-i Akra Şeyhlerine buyruldu yazılmıştır³⁸. Aynı günlerde (29 Ekim 1755-23 Muharrem 1169) Antakya Yeniçeri Zabiti Ser-Turna İbrahim Ağa'ya yazı-

³⁴ *Antakya Şer. Sic.* No: 5, Bel. 53, 54.

³⁵ *Antakya Şer. Sic.* No: 5, Bel. 72.

³⁶ *Antakya Şer. Sic.* No: 5, Bel. 83.

³⁷ F. Türkmen, *a.g.e.*, s. 596-597.

³⁸ *Antakya Şer. Sic.* No: 6, Bel. 15.

lan başka bir buyrulduda da, Reyhanlı aşiretinin kıslamak bahanesiyle Kuseyr, Derguş, Selkim ve Oruç ovalarına geldikleri, burada halka zulmettikleri, şakavette bulundukları bildirilerek aşiretin Amik ovasında kıslamalarının sağlanması, Cesr-i Cedîd'den öteye geçirilmemeleri için, durumun aşiret Boybeyi ve ihtiyarlarına tenbih olunması istenmişti³⁹. Alınan tedbirler yeterli olmamış olmalı ki, 15 Eylül 1763'te (7 Rebi'ül-Âhir 1177) Reyhanlı aşiretinin yaptığı eşkiyalığın önlenmesi, karşı koyanların öldürülmeleri hakkında bir buyruldu daha gönderilmiştir⁴⁰.

Bu tehditlerin fayda vermediği görülmüş olduğundan, buna kesin bir çözüm getirilmesi amacıyla, önceleri Hameyn mukataasına bağlı olan Reyhanlı aşireti, Rakka mukataasına dahil edilerek, Rakka'ya iskân ettirilmelerine karar verildi. Aşiretin Rakka'ya iskân ettirilmesine de Halep Valisi Mehmet Paşa görevlendirildi⁴¹. Reyhanlı aşireti kısmen de olsa Rakka'ya iskân edildiler, fakat buraya yerleştirilenler de kısa bir müddet sonra gene göçebelik hayatlarına döndüler. Geriye kalan büyük çoğunluğu da Antakya ve Halep çevresinde yaylak-kıslak hayatlarını sürdürmeğe devam ettiler. XVIII. yüzyılın sonlarında Reyhanlı aşiretinin eşkiyalıklarından bahseden belgelerin çokluğuna bakılırsa⁴², aşiretin halâ iskân ettirilemediği gibi tam olarak kontrol altına alınamadığı anlaşılmaktadır.

Gerçekten de Reyhanlı aşiretinin iskânı XIX. yüzyılın ikinci yarısına kadar devleti uğraştıracak bir problem olarak kalmağa devam edecektir. Ancak 1864-1868 tarihleri arasında Fırka-i İslahiye'nin çabaları sonunda bu bölgede iskân meselesi tamamen halledilecek ve aşiretin adına bir kaza teşekkül ettirilecektir⁴³.

c) Aileler Arasında Adi Suçların Doğurduğu Eşkiyalıklar

Eşkiyalığın kaynaklarından bir diğerini de, aileler arasında meydana gelen düşmanlıklar oluşturmaktadır. Bu dönemde "geniş aile" tipinin özel-

³⁹ Antakya Şer. Sic. No: 6, Bel. 33.

⁴⁰ Antakya Şer. Sic. No: 7, Bel. 295.

⁴¹ Antakya Şer. Sic. No: 8, Bel. 51.

⁴² Mesela, Antakya Şer. Sic. No: 9, Bel. 280, 29.

⁴³ XIX. yüzyıldaki iskânlar ve yeni yerleşim birimlerinin kurulması hk. Bkz. Hilmi Karaboran, *Hatay-Maraş Çöküntü Hendeğinde İki Yeni Yerleşme Merkezi, İslahiye ve Hassa'nın Kuruluş ve Gelişmesi*, (Basılmamış Doçentlik Tezi), Elazığ, 1982, "Die Aktionen der" Fırka-i islâhiye" und ihre Bedeutung für einen strukturwandel der oberen çukurova (Türkei)", *Zeitschrift für Wirtschaftsgeographie Angewandte und Sozialgeographie*, Heft 5, 1981, oktober 1981, Hagen (Westf.), s. 141-148.

likleri görüldüğünden, ailenin herhangi bir ferdine yapılmış bir hareket, bütün aileye yapılmış kabul ediliyordu. Onun için aileler arasında meydana gelen bir olay, kısa bir sürede büyüyor ve her iki tarafın fertleri hemen bir araya gelerek, ya karşı taraftan intikam almak veya kendilerini korumak için teşkilatlanıp silahlanıyorlardı. Mahallî idarelerin güçsüzlüğü, olaylara hâkim olamaması, huzursuzluğun artmasına zemin hazırlıyordu. Böylece derlenip-toparlanan aileler, *zamanla yük olmağa başlayan taraftarlarının geçimlerini sağlamak ve daha kolay kazanmak amacıyla, aynı zamanda güçlerinin de verdiği şımarıklıkla eşkiyalığa başlamaktaydılar.*

Mesela, 1762 yılında, Payas Dizdarı Beyoğlu Osman'ın öldürülmesi, Payaslı Küçük Ali ve Çobanoğlu ile Belenli Deli Hasan arasında düşmanlığın başlamasına sebep olmuştur. Her iki ailenin taraftarları kısa zamanda toparlanarak, zaman zaman birbirleriyle vuruştukları gibi, Antakya-Adana yolunda gelip-geçen resmî ve sivil kişilerin yollarını kesip mallarını yağma etmeğe ve bazan da adam öldürmeğe başlamışlardı. Hatta bu yüzden 1762 yılında Antakya-Adana yolu adeta kapanmıştı. Bu durumun ortadan kaldırılması, yolun gece-gündüz açık tutulmasının sağlanması, suçlulara gereken cezanın verilmesi, bunun için gerekirse Adana Beylerbeyi ile ortaklaşa hareket edilmesi hakkında, Kasım ortaları 1762 (Evâhir-i Rebi'ül-âhir 1176) tarihinde Halep Mütesellimine bir ferman gönderilmiştir⁴⁴. Ayrıca Antakya Kadı, Mütesellim, Yeniçeri Serdarı ve Vilayet Âyanına da aynı doğrultuda buyduldu yazılmıştır⁴⁵. Aynı yılın Aralık ayında bölgede bulunan Silahtar Hasan Ağa'ya gönderilen buyrulduda, Belen ve Payas taraflarındaki şakavetin önlenmesi ve yol güvenliğinin sağlanması istenmiştir. Meselenin görüşülmesi için de Antakya âyanından Şekerzâde Ahmet Efendi, el-Hac İbrahim Efendi, Ser-Turna İbrahim Ağa, Kâtipzâde el-Hac Mehmet Efendi, Hüseyin Ağa ve Şerafettin Ağalar Halep'e davet edilmişlerdi⁴⁶. Buradaki eşkiyalar işi o derece ileri götürmüşlerde ki, kurşun dahi imal etmeğe başlamışlardı. Onun için buraların teftişi, kurşun dökenlerin isim ve şöhretlerinin bildirilmesi, yazılan başka bir buyruldu ile Antakya Voyvodasından istenmişti⁴⁷.

Yüzyılın sonlarında ve XIX. yüzyılın başlarında, Payas civarında meşhur olan Küçük Alioğulları böylece ortaya çıktı. Küçük Ali oğulları âyân

⁴⁴ *Antakya Şer. Sic.* No: 7, Bel. 30.

⁴⁵ *Antakya Şer. Sic.* No: 7, Bel. 99.

⁴⁶ *Antakya Şer. Sic.* No: 7, Bel. 100.

⁴⁷ *Antakya Şer. Sic.* No: 7, Bel. 294.

değil önemli bir hanedan durumuna geldi. Küçük Alioğlu Halil Bey'e, Payas sancakbeyliği verilerek, isyanların önü alınmak istenmişti. Bunların en büyük kazançları, yukarıda da değenildiği gibi, İstanbul-Şam yolunun bu bölgesinde tüccarların ve halkın mallarını yağmalamaktan ibaretti. Sürekli olarak yapılan şikayetler üzerine, eski Soğucak Başbuğu Vezir Mustafa Paşa tarafından, Küçük Alioğlu Halil ortadan kaldırılabilmisti⁴⁸.

Halep Beylerbeyi Vezir Mehmet Paşa'nın gayretleriyle 1765 yılı sonlarında, Payas kazası ileri gelenleri, bir daha eşkiyaya yardım ve yataklık yapmayacaklarına, eşkiyayı kazalarına sokmayacaklarına, eğer içlerinden böyle birileri çıkarsa birlikte hareket ederek mani olacaklarına dair takrir verip, aksi davranışların tespiti halinde, Matbah-ı Âmireye 30.000 kuruş nezir akçesi vermeyi taahhüt etmişlerdi⁴⁹. Bundan başka Payas, Belen, Aziz yolunun güvenliğinin sağlanması hususunda gerekenin yapılacağını, vakıf bir kaza olan Payas'tan kanun gereğince gelip-geçen her yüz koyundan 2,5 kuruş resim alınacağını, fazla resim istenmeyeceğini de aynı şekilde taahhüt etmişlerdi. Bundan böyle gelip-geçenlerin bindikleri hayvanlardan kanunsuz olarak alınan resimler alınmayacaktı. Payas'taki Han, vakıf olduğundan, Hancı ve Odabaşlar, misafirlerinden kesinlikle para istemeyecekler, ancak misafirler kendi rızalarıyla verdikleri takdirde alınacaktı. Halktan "selâmet akçesi" istenmeyecek, alış-veriş için Payas ve Aziz kazalarına gelen Sekbanlar şehre tüfekle giremeyeceklerdi. Silahlı olarak şehre girenler olursa, yakalanıp idarecilere teslim edilecek, çoban ve dağlı eşkiyası yollara ve köylere inip eşkiyalık yaparsa, çevre köylerinin halkı birleşerek karşı koyacaklardı. Ancak kendi hallerinde olan dağlılara da kimse karışmayacaktı. Gayrimüslim halk da kendi kıyafetleriyle gezip, iş ve güçleriyle meşgul olacaklar, cizye ve ispençelerini aksatmadan verecekler ve çarşı-pazarda silahla gezemeyeceklerdi. Eğer bu kurallara uymayanlar olursa, yakalanıp Halep'e gönderilecekti. Buna karşılık kazada yönetici durumunda olanlara da şehir ileri gelenleri tarafından bazı sorumlulukları hatırlatılmaktadır ki, bu oldukça ilginçtir. Kaza yöneticilerinden, eşkiyanın tedibi, halkın ve yolcuların korunması hususunda görevlerini yapmaları istenmektedir. Bu işleri yaparken, kanuna uygun konularda, yöneticilerin kendilerine yardım etmeleri istenmektedir. Aynı anlamda Aziz ve Belen kazaları ileri gelenleri de taahhütlerde bulunmuşlardı⁵⁰.

⁴⁸ Y. Özkaya, *Ayanlık*, s. 248.

⁴⁹ *Antakya Şer. Sic.* No: 8, Bel. 133, 134.

⁵⁰ *Antakya Şer. Sic.* No: 8, Bel. 135, 136, 137.

Devlet, asayişin sağlanması hususunda kazaların ileri gelenlerini “nezir akçesi”ne bağlamakla, hem onlara da sorumluluk vermiş ve hem de eşkiyanın kazalardan herhangi bir yardım almalarını önlemiş oluyordu. Bu uygulamalara daha 1739 yılında rastlanmaktadır⁵¹.

Böylece adi suçlardan dolayı aileler arasında meydana gelen düşmanlıklar, eşkiyalık olaylarına zemin hazırlıyordu. Bu mücadelelerde kuvvetlenen bazı aileler, giderek âyânlık iddialarında bile bulunmuşlardı. Küçük Alioğulları, böyle bir olayın sonucunda ortaya çıkmışlardır. Fakat gerçekten Küçük Ali Ağa eşkiya değildir. Hatta “nezir akçesi” taahhüt edenlerden birisi de Küçük Ali Ağa’dır. Onun oğulları ve torunları eşkiya olmuşlar, zorla Payas sancakbeyliğini ele geçirmişlerdi. XIX. yüzyılın başlarında Küçük Alioğulları çok güçlenmiş ve güvenliği de tehdit eder bir duruma gelmişlerdi. 1816 yılında Küçük Alioğlu, Karbeyaz köyünü ele geçirmiş, Payas’a da saldırmışsa da, muhafızların karşı koymaları sonucu geri çekilmek zorunda kalmıştır. Küçük Alioğlu’nu tenkil etmeğe Halep Valisi memur edilmiş, uzun mücadelelerden sonra ortadan kaldırılabiliştir⁵².

d) *Ferdî Eşkiyalık Hareketleri*

Levent, aşiret veya ailelerin dışında ferdî olarak sivrilene eşkiyalar da asayiş önemli ölçüde tehdit eden unsurlardı. Her ne kadar dağa çıkan bir kimsenin haklı bir sebebinin olduğu ki mutlaka olmalıdır-kanaati yaygın ise de, belgelerden, bir eşkiyanın niçin eşkiya olduğu hakkında açıklayıcı bir bilgiye rastlanamamıştır. Ancak sözlerimizin başında değinildiği gibi, devlet düzenindeki genel bozuluş, otorite zayıflığı, bunun sonucu devlet-halk ilişkilerindeki bazı olumsuz gelişmeler ve ahlakî çöküntü bu tür hareketlerin doğmasına uygun bir zemin hazırlamıştır.

Ferdî olarak eşkiyalık yapanların menşei kısmen tespit edilebilmektedir. Bunlar, yeniçeri, gönüllü, divanegân gibi askerî sınıftan olanların yanında, çulha, köşker ve neccar gibi esnaftan olanlarla hiçbir özelliği olmayan kimselerdi⁵³. Bu eşkiyaların belli bir hedefleri olmayıp daha ziyade yağma, yol kesme ve bu arada adam öldürme gibi hareketlerde bulunmaktadırlar. Bazan birkaç eşkiya reisi birleşerek daha büyük tehlike oluşturabilmekteydiler. Bunların şehir ve kasabalarda yardımcı, haberci ve yatakçıları da vardı. Bunlar, mecbur olmadıkça hükümet kuvvetleriyle çar-

⁵¹ Ç. Uluçay, *a.g.e.*, s. 190-191.

⁵² *Antakya Şer. Sic.* No: 14, Bel. 46, 47, 48.

⁵³ *Antakya Şer. Sic.* No: 20, Bel. 121.

pışmaktan kaçınmaktaydılar. Genellikle savunmasız halka veya yolculara saldırmaktaydılar.

Mesela 1709 Eylülünde (Evâ'il-i Recep 1121) Süveyde nahiyesinin Ab-di köyünde, tarlalarında çalışan Mehmet bin Mahmut, eşi Leyla, babası Mahmut ve kardeşi Halil, gece, Davut bin Bektaş ve Halil'in başkanlığında 9 kişilik eşkiya grubunun saldırısına uğramışlardı. Eşkiyalar, Mahmut'u kılıçla öldürmüş, Mehmet, Leyla ve Halil'i de yaralamışlardı. Mehmet yaralı olarak geldiği Antakya mahkemesine durumu bildirmiş, bunun üzerine gönderilen keşif heyeti de olayı doğrulamıştır⁵⁴. Fakat ileriki belgelerde, cinayeti aydınlatacak herhangi bir belgeye rastlanmamıştır.

Antakya'da oturmakta olan Muslu Beşe adlı şaki ise, 1753 yılında şehir halkına çeşitli vesilelerle zulmetmeğe başlamıştı. Hatta Muslu Beşe haşhaş alış-verişi ile de uğraşmaktadır. Şerif Ahmet adlı bir şahsa saldırmış, onu mahkeme kapısına kadar kovalamak cesaretini göstermişti, Bunun yakalanıp Halep'e gönderilmesi için Antakya Kadısı ve Serdanna tezkere gönderilmişti⁵⁵.

1763 yılında Antakya'da oturmakta olan Turnacıbaşı İbrahim Halep'te bulunduğu bir sırada, evi, Da'buloğlu Mustafa ve oğlu Ömer'in başkanlığındaki beş-on kişilik eşkiya grubu tarafından basılmış, eşkiya, evde bulunan oğlu İbrahim'in üzerine üzerine saldırarak, çeşitli hakaretlerde bulunmuştu. Da'buloğlu ve avanesinin yakalanıp uslanıncaya kadar Birecik kalesinde hapsedilmesi için, Antakya Yeniçeri Serdarı ve Birecik Kalesi dizdarına ferman gönderilmiştir⁵⁶.

Sarımoğlu Süleyman da kendisinden söz ettiren bir eşkiya olup birkaç sefer yakalanmış, sonra hapisneden kaçmış ve gene eşkiyalığa devam etmiştir. Onun en kısa zamanda tekrar yakalanması ve Halep Divanına gönderilmesi hususunda Antakya Voyvodasına 1766 ocağında buyruldu yazılmıştır⁵⁷. Seferlerin devam ettiği 1770'li yıllarda eşkiyalık hareketlerinde bir artış görüldüğü, resmî belgelerle de teyid edilmektedir. Bunların isimlerinin tespit edilerek bildirilmesi, sıkı bir takibat altına alınmaları, yakalanıp cezalandırılmaları hakkında pek çok ferman, emir ve buyruldu yayınlanmıştır⁵⁸.

⁵⁴ *Antakya Şer. Sic.* No: 1, Bel. 160.

⁵⁵ *Antakya Şer. Sic.* No: 5, Bel. 78.

⁵⁶ *Antakya Şer. Sic.* No: 7, Bel. 230, 231.

⁵⁷ *Antakya Şer. Sic.* No: 8, Bel. 95.

⁵⁸ *Antakya Şer. Sic.* No: 9, Bel. 20.

Bu yıllarda ortaya çıkan Mursaloğlu adlı eşkiya hakkında kullanılan ifadeler gerçekten çok ilginçtir. Alakent köyünden olan Mursaloğlu hakkında *şakavet-şi'ar* ve *katl-i nüfusa mübtelâ olduğu* tabirleri kullanılmaktadır ki, bu tabirlerin başka hiçbir eşkiya hakkında kullanılmadığını belirtmek gerekir. 1755 yılında çevrede eşkiyalık hareketlerinde bulunmaktaydı ve aynı yılın aralığında da Fakıoğlu Mehmet'i yaralamıştı. Mursaloğlu ve avânesinin yakalanıp *murafaa edilmek üzere* Halep'e gönderilmesi için, Antakya Kadısı ve Voyvodasına buyruldu gönderilmiştir. Eğer kendisini gizleyenler olursa, aynı köyden dört-beş ihtiyarın rehin olarak gönderilmesi istenmiştir ki⁵⁹, bu, Mursaloğlu'nun yakalanması hususunda Halep'in çok ciddi olduğunu göstermektedir. Fakat gene belgelerin eksikliğinden olsa gerek, Mursaloğlu'nun sonu hakkında kesin bilgilere sahip değiliz. İleriki defterlerde Mursaloğlu'ndan bahseden herhangi bir belgenin bulunmaması, onun ortadan kaldırıldığına delalet eder.

Aynı tarihlerde Salkım köyünden Arnabudoğlu adlı bir şaki de yol kesmekte ve hatta adam öldürmeye kadar varan suçlar işlemektedir. Onun da yakalanıp cezasının verilmesi için Antakya'ya tezkere gönderilmiştir⁶⁰.

1803 yılında Rüstemli Ali'nin başkanlığında daha büyük bir eşkiya grubu görülmektedir. Rüstemli Ali, Şeyh Ahmet bin Abud, Şeyh Mustafa bin Abdo, Veli Ahmet bin Ali Şeytan ve kardeşleri Abud ve Mustafa ile birleşerek eşkiyalığa başlamıştı. Yapılan takibata rağmen, sözü edilen tarihte halâ Antakya'da barınabilmektedir. Mayıs ayından Ağustos ayına kadar pek çok buyruldu ve tezkere ile yakalanmaları istendiği halde, bunun kısa sürede başılamadığı anlaşılmaktadır. Ancak Halep'ten gelen kuvvetlerin yardımıyla yakalanabilmişlerdir⁶¹.

Bundan başka faili meçhul cinayetleri ve ırza tecavüz gibi olayları da ferdî eşkiyalık hareketleri arasında değerlendirmek gerekmektedir. Bu tür olaylara her yerde ve her zaman olduğu gibi az da olsa rastlanmaktadır. Mesela, 1709 yılında Antakya'da Halime adlı kadının evinde Beyrutlu Mehmet'in kızının cesedi bulunmuştur. Cinayetin niçin ve kim tarafından işlendiği aydınlığa kavuşturulamamıştır⁶². Gene aynı tarihte Dersuniye köyü sınırları içinde iki erkek cesedi bulunmuştur. Katillerin yakalanması

⁵⁹ Antakya Şer. Sic. No: 9, Bel. 42.

⁶⁰ Antakya Şer. Sic. No: 9, Bel. 38.

⁶¹ Antakya Şer. Sic. No: 10, Bel. 109, 111, 112, 138.

⁶² Antakya Şer. Sic. No: 1, Bel. 330.

için buyruldu yazılmışsa da⁶³, daha sonraki sicillerde cinayeti aydınlatılabilecek mahiyette herhangi bir belgeye rastlanamamıştır.

Irza tecavüz⁶⁴, gayrimeşru ilişkiler⁶⁵, başkasının nikahlı karısının veya nişanlısının zorla kaçırılması⁶⁶, kadınların kaybolması⁶⁷, gibi olaylara da rastlanmaktadır. Bu tür olaylar her yerde ve her zaman rastlanan olaylardır ama bu dönemde yaygınlık kazanması, ırz ve namus güvenliğinin de tehlikede olduğunu göstermesi bakımından önemlidir.

II. Eşkiyalığı Kolaylaştıran Sebepler ve Alınan Tedbirler

Eşkiyalık, iktisadî krizin ve ahlakî çöküntünün yaygınlaştığı ve devlet otoritesinin zayıfladığı dönemlerde ortaya çıkar. Bu, sadece Osmanlı imparatorluğunda değil, dünyanın öteki ülkelerinde de böyledir. Gerçekten de yukarıdan beri örnek olaylarıyla anlatılanlara bakılacak olursa, XVIII. yüzyıl Türkiye'sinde, iktisadî krizin başgösterdiği, devlet otoritesinin zayıflamağa başladığı, bunun da mahallî beyleri ortaya çıkardığı, dolayısıyla sosyal ve iktisadî düzensizliğin meydana geldiği daha iyi anlaşılacaktır. Bu düzensizliğin sebeplerini ve alınan tedbirleri şu şekilde özetlemek mümkündür:

1. Yukarıda anlatılan şartlar altında ehl-i örf zümresi, kendi güçlerini koruyabilmek için, daha fazla levent barındırmak, onları koruyup kollamak ve yaptıklarına göz yummak zorunda kaldılar. Çünkü onlar da geleceklerinden emin değillerdi. Kendilerine tevcih edilen makamlar, her an ellerinden alınabilirdi. Öyleyse en kısa zamanda geleceklerini garanti altına almaları gerekiyordu ve çoğu ehl-i örf mensubu da leventlerin askerî güçlerinden istifade ederek, halktan kanunsuz vergiler toplamağa başladılar. İşte bu durum, ehl-i örf ile halkın arasını açtı. Halktan İstanbul'a yapılan şikayetler üzerine, kanunsuz salmalarla halka zulmedilmemesi hakkında pek çok ferman yayınlandıysa da⁶⁸, bunun önüne geçilemediği, aynı türden şikayetlerin devam etmesinden anlaşılmaktadır. Eşkiyalığı kolay-

⁶³ *Antakya Şer. Sic.* No: 1, Bel. 333.

⁶⁴ *Antakya Şer. Sic.* No: 1, Bel. 298, 329.

⁶⁵ *Antakya Şer. Sic.* No: 1, Bel. 444.

⁶⁶ *Antakya Şer. Sic.* No: 1, Bel. 327, 456.

⁶⁷ *Antakya Şer. Sic.* No: 4, Bel. 114.

⁶⁸ Meselâ *Antakya Şer. Sic.* No: 1, Bel. 365, No: 21, Bel. 63, Y. Özkaya, *Âyânlık*, s. 60-66, Ç. Uluçay, *a.g.e.*, s. 134-135.

laştıran bir unsur olarak görülen “leventlik”, nihayet 1776 yılında tamamen kaldırılmıştır.

2. Aşiretlerin iskânı meselesi de, eşkiyalığı kolaylaştıran bir sebep olarak değerlendirilmelidir. Bunun idrakinde olan devlet, bütün yüzyıl boyunca, hatta XIX. yüzyılın ikinci yarısına kadar, aşiretlerin iskânı meselesini gündemde tutmuştur. Bu süre zarfında aşiretlerin eşkiyalıklarının önlenmesi hususunda bir takım tedbirler alınmıştır. Meselâ, aşiretlerin yaylak-kışlak güzergâhından başka yerlere sokulmamaları, karşı gelenlerin şiddetle cezalandırılmaları yoluna gidilmesi gibi tedbirler bu cümledendir.

3. Özellikle şehir kesiminde kahvehane ve bozahane gibi yerler, eşkiyanın barındığı yerler olarak zikredilmektedir. Bu gibi yerler devamlı olarak kontrol altında tutulmuş ve olumsuz nazarlarla bakılmıştır.

4. Eşkiyalığın önlenmesi için alınan tedbirlerden birisi de halkın elindeki silahların toplattırılmasıdır. Bu suretle eşkiyalığın önlenmesine çalışılmıştır. Bu uygulamaya ancak 1828 yılında rastlanmaktadır⁶⁹.

5. Alınan başka bir tedbir de kaza ileri gelenlerinin, eşkiyaya yardım etmeyecekleri hususunda taahhüt altına alınmaları, aksi takdirde “nezir akçesi”ne bağlanmaları ve halkın birbirini kefil ettirilmesi⁷⁰. Meselâ, Payas halkının 1765 yılında taahhüt ettiği 30.000 kuruş oldukça büyük bir meblağdır. Zira bu tarihte 2.652 gr. (13 kırıat 1 buğday) vezninde ve binde 952 ayarında olan bir İstanbul Zer-i Mahbup altını 330 akçe yani 110 paradır⁷¹. 40 para 1 kuruş olduğuna göre; 1 Zer-i Mahbup altını 2,75 kuruştur. O halde 30.000 kuruş, 10.909,09 Zer-i Mahbup altını eder ki, bu rakam gerçekten çok büyük bir meblağdır. Bu da herhalde caydırıcı ve o derecede önemli bir tedbir olarak görülmektedir.

Fakat görüldüğü gibi, alınan bütün caydırıcı tedbirlere rağmen eşkiyalığın önü alınamamış, tarihimizde sosyal bir vakıa olarak kalmağa devam etmiştir.

⁶⁹ *Antakya Şer. Sic. No: 20, Bel. 9.*

⁷⁰ *Antakya Şer. Sic. No: 8, Bel. 133-137, Ç. Uluçay, a.g.e., s. 156, 190.*

⁷¹ Mustafa Öztürk, “Trabzon’da Fiyatlar, 1750-1770”, *Birinci Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi Bildirileri*, Samsun, 1988, s. 427.

Sonuç

Sosyal bir olay olarak karşımıza çıkan eşkiyalık ve eşkiyalar üzerine, çeşitli araştırmacı ve yazarlar tarafından değişik görüşler ortaya atılmıştır. Eşkiyalık, başka bir deyişle kanun dışı kalmaktır. Yani mevcut düzenin meşru kanunlarının tersine davranışlarda bulunmaktadır. Bu tarife göre eşkiyalığın mahiyeti daha da genişlemektedir. Elbette kanun dışına çıkışın pek çok sebepleri vardır. Hâkim olan görüşe göre, iktisadî zorluklardan dolayı geçim sıkıntısına düşen veya haksızlığa uğrayan bir kişi dağa çıkmakta ve eşkiya olmaktadır. Oysa bu izahlarda, her nedense meselenin ahlakî yönünün ya ihmal edildiği veya unutulduğu görülür. Gerçekten de olayın bir de ahlakî ve psikolojik yönü vardır. İnsan, her devirde aynı özelliklere, aynı endişe veya korkulara veyahutta ihtiraslara sahiptir. Daha kolay kazanmak, kısa zamanda ve zahmetsiz yoldan zengin olmak, meşhur olmak, herkesin kendisinden sözettiği bir kişi olmak, her insanın benliğinde vardır. İnsandaki bu benliğe, sözü edilen kolaylaştırıcı sebepler de eklenince, kişi eşkiya olmaktadır. Onun bu davranışı, öteki insanların sosyal ve psikolojik durumuna da uyduğundan, eşkiya, halkın gözünde büyür, bir kahraman olur ve kendisine gıpta edilen bir kişi durumuna gelir. Böyle olunca halktan her türlü yardım ve desteği görür, hatta adına efsaneler uydurulur ve türküler yalılır.

Öyleyse eşkiyalığın sebepleri, sadece ve sadece iktisadî kriz değildir. Öyle olsaydı, aynı şartları yaşayan herkesin eşkiya olması gerekirdi. O halde burada ahlakî değerler söz konusudur. Ahlakî değerleri zayıf olan kişiler, uygun zemin buldukça, kanun dışı hareketlere başvururlar. Elbette iktisadî krizin, ahlâk üzerinde olumsuz etkileri vardır. Ama bu, genellenemez, bütün ahlâksızlıkların ve kanun dışı davranışların haklı ve asıl sebebi olarak kabul edilemez.

XVIII. yüzyılda Antakya ve çevresinde meydana gelen eşkiyalık olaylarını incelemekle, Osmanlı iç düzeni hakkında mahallî bir kesit vermiş olduk. Gerçekten de verilen örnek olaylar dikkatle tahlil edilirse, eşkiyalığın sebeplerinin sadece iktisadî olmadığı görülecektir. Meselâ, aşiret eşkiyaları, hiç de birkaç kişiyi soyarak elde edecekleri paraya muhtaç değildir. Kendilerine düşen vergiyi veremeyecek durumda da değillerdir. Aksine vergi vermek ve kontrol altına girmek istememektedirler. Gene sözünü ettiğimiz aileler, yokluktan dolayı değil, güçlerine güvenerek daha kısa yoldan daha çok kazanmak için eşkiyalığa başlamışlardır. Leventlerin durumu daha değişiktir. Onlar, ellerindeki çift-çubuğun kazancına kanaat et-

meyip, belki de çağın modasına uyarak, daha rahat ve masrafsız yaşamak için ümeranın kapılarına girmişlerdir. Yukarıda değinildiği gibi, bu ümeranın da işine gelmektedir. Ümeranın ihtirasları ile kendisinin ihtirasları birleşince, daha Bey kapısındaiken eşkiyalığa başlamaktadırlar. Beyin resmî otoritesini de arkalarına alan leventler, iç güvenliği önemli ölçüde tehdit eden bir unsur haline gelmiştir. Ferdî olarak eşkiyalık yapanların da asker veya esnaf sınıfından olmalarına bakılırsa, bunların da en azından iş-güç sahibi olduklarına hükmedilebilir.

Bu dönemde Antakya çevresinde meydana gelen olayların hepsi yukarıda belirtilen sebeplere dayalı olaylar olup, etnik veya siyasî mahiyette olaylar değildir. Bu tür olaylara rastlanmamaktadır.

O halde eşkiyalık, iktisadî ve sosyal düzensizlik, ahlakî çöküntü ve merkezî otorite boşluğunun doğurduğu sosyal bir olaydır. Bu şartlar hangi dönem veya ülkede meydana gelirse, bu tür olayların ortaya çıkması ve yaygınlaşması kaçınılmaz olur.

ÖRNEK BELGELER

EK: I

Antakya Şer. Sic. No: 1

Belge No : 160

Medine-i Antakya mahallâtından Uncular mahallesi sâkinlerinden işbu râfi'ü'l-kitâb Mehmet bin Mahmud nam kimesne işbu binyüzyirmibir mâh-ı receb-i müreccebin ikinci sebt günü ala's-sabah meclis-i şer'e gelüb takrîr-i kelânı idüb kasaba-i mezbûreye tâbi' Süveyde nahiyesinde Abdi nâm karye kurbunde Kır Kasiyye toprağında vâki' kendü mülkümüz olan bağda kable'n-nevm Cînî tâifesinde Halîl bin ve Davud bin ve Bektaş refikleriyle dokuz nefer eşkiya âlet-i harble üzerimize hücum ve her biri babam mezbûr Mahmûd'u kılıç ile ağzından urub mecrûhan katl eylediklerinden mâ'ada benim dahî tûfengin kundağı ile başıma ve dudağıma ve yedime darb ve li-ebeveyn karındaşım Halîl'in sağ kulağına kılıç ile zevcim Leylâ bint-i Helvâcî Halîl'in gözü üzerine ve sağ kulağının yazusuna hançer ile urub mecrûh itmeleriyle hâlâ bağ-ı mezbûrda her biri mecrûhan yaturlar üzerlerine varulub keşf ve tahrîr olunmak matlûbumdur didikde mezbûr Mehmed'in başında ve dudağında ve yedinde kara ve bere olduğu ba'de'l-müşâhede cânib-i şer'-i mergubun Mevlânâ Hâcî Hüseyin Efendi ta'yîn ve irsâl olundukda ol-dahî medîne-i mezbûrede Voyvoda olan kıdvetü'l-akrân Mustafa Ağa tarafından Kaytan Bekir bin Abdullah ve Hâcî İbrâhim ibn-i Abdullah vesâ'ir zîr-i kitâbda muharrerü'l-esâmî cemâ'at-ı müslimîn ile mahall-i mezbûrede meyyit-i mezbûr Mahmûd'un ve mecrûh-ı mezbûr Halîl ve mecrûhe mezbûre Leylâ'nın azâlarına nazar eylediklerinde fi'l-hakika meyyit-i mezbûr Mahmûd'un ağzından gerdanına varıncaya dek kılıç cerhi ve mezbûr Halîl'in sağ kulağında kılıç cerhi ve mezbûre Leylâ'nın gözü üzerine ve sağ kulağının yazusuna kılıç cerhi olduğu bi'l-mu'âyene müşâhade eylediklerinden sonra Mevlânâ-yı mûmaileyh mahallinde ketb ve tahrîr ve ba'dehu ma'an ba's olunan ile meclis-i şer'e gelüb her biri takrîr itmeleriyle mâ-vaka'a bi't-taleb ketb olundu. Hurrire fi evâ'il-i Recebü'l-mürecceb, li-sene ihda ve 'aşrîn ve mi'e ve elf.

EK: II

Antakya Şer'iyye Sicili No: 1

Belge No :425

Kıdvetü'l-emâsil ve'l-akrân Ağalarımızdan Şahin Mustafa Ağa zîde kudrehu inhâ olunurki hâlâ Türkmân ve ekrâd eşkiyâlarından ba'zı yaramazlar ittifak ve ittihâd üzere olub Amik ve Antakya taraflarından mürûr ve ubûr iden ebnâ-yı sebîlin yollarına inüb mâl-ı erzakların gasb itmek kasdıyla tecemmû' eyledikleri istimâ'ımız olmağın ol-havâlilerin hıfz ve hırâseti için Delibaşı Şahin Ağa ve Gönüllü Ağası Ahmed Ağa bayrakları ile mâ'an yanına ta'yîn olunub sen üzerlerine başbuğ ta'yîn olunmuşsundur vusûlünde gerekdirki zikr olunan Deli ve Gönüllü bayrakların yanına alub Amik ve Antakya havâlilerinde bir kaç gün gezüb ol-makûle Türkmân ve ekrâd eşkiyâlarından zuhûr ider ise ala-eyyi-hâl üzerlerine varub ahz ve eğer muhârebe sadrında olurlar ise demleri heder lâkin bu bâhâne ile kura ehâlileri vesâ'ir âyende ve revendeye cüz'î ve küllî cevır ve te'addiniz istimâ'ımız olur ise sonra bir vechle cevâba kadir olmadığınızı müceb-i ibret için cezâ-yı sezâların verilüb haklarınızdan gelinür ânâ göre mülâhaza ve müceb-i buyruldu ile âmil olasıı deyû. 15 Ş. 1121

EK: III

Antakya Şer. Sic. No: 4

Belge No 114

Şeri'at-şî'âr fazîlet-vekâr Antakya kadısı fazîletlü Efendi zîde fazluhu ve kıdvetü'l-emâsil ve'l-akrân Voyvodası Ağa zîde kudrehu ba'de't-tahiyetü't-teslîm inhâ olunurki hâlâ Kuseyr nâhiyesinde vâki' Tulice nâm kar-yede bir avret zâyî' ve nâ-bedîd olduğu tarafımıza haber verilmekle mez-bûre avret tevcîhe nâ-bedîd olduğu şer'île tahsîn ve tefahhus ve izhâr olunmak için işbu tezkere tahrîr ve kıdvetü'l-emâsil ve'l-akrân Kazancı Mehmed Ağa mübâşir ta'yîn ve irsâl olunmuştur.

27 B. 1156

Hacı İbrâhim

Kaymakam-ı Vali-yi

Haleb hâlâ

EK: IV

Antakya Şer. Sic. No: 5

Belge No : 120

Şeri'at-şî'âr Antakya kadısı Efendi zîde fazluhu ve mefâhirü'l-emâsil ve'l-akrân Voyvoda ve Yeniçeri Serdârı vesâ'ir âyân-ı vilâyet ve iş erleri zîde kudrehum inhâ olunur ki bu esnâda Zamlabend'e avdet olan hüccâc-ı müslimîn cüste cüste gelüb Antakya hudûduna dâhil ve nâzil oldukda eşkiyâ ve lusûs makûlesinden himâyet ve hîn-i azîmetlerinde dahî emnen ve sâlimen Kurtkulağı menziline dek îsallerine mübâderet eylemeleri için bundan akdem bi'z-zat Delibaşımız ve Gönüllüyân Ağası mirahorumuz on iki bayrak divânegân ile Antakya'ya ta'yîn ve turuk ve mesâlikin emniyet ve ebnâ-yı sebîl ve tahsîs-i hüccâc-ı müslimînin refah ve selâmeti kendülere gereği gibi tavsiye ve tebeyyün olunduğundan mâ'ada akreb civârınızda vâki' cesr-i hadid havâlisinde geşt ü güzâr ve ol-taraf ve civârda haramzâde vesâ'ir ekrâd eşkiyasından himâyet ve siyânete ibtidâr eylemek üzere beş bayrak levendât ile ikinci Bölükbaşımız irsâl ve tesyîr ve bu husûsa tarafınızdan dahî iktizâsına göre hareket ve ittifak ederek havâli-yi mezbûreyi ve hüccâc-ı müslimîn vesâ'ir ebnâ-yı sebîli mazarrat-ı eşkiyâdan himâyet ve bu esnâda eşkiyadan Havfa tâbi' olan Altunözü karyesi ehâlilerine isti'mâlet virüb yerlerinde ve yurtlarında müsterihân ikâmet ve kâr ü kesb ve zer' ve hırâsetlerine mübâderet eylemelerine ihtimâm eylemeniz tenbîh-i divân işbu buyruldu tahrîr...

27 S. 1167

EK: V

Antakya Şer. Sic. No: 6

Belge No : 15

Hâlâ Kuseyr Şeyhi kıdvetü'l-akrân zîde kudrehu ve ordu şeyhleri ve Cebel-i Akra' şeyhleri inhâ olunur ki Reyhanlı Türkmen aşîretleri bir kaç seneden berû kadîmî meştallarını terk ve Medik kal'ası kurbunda kışlamak üzere vürûd ve ubûr eylediklerinde re'âya fukaralarının emvâl ve eşyâlarını ve zeytun eşcârlarının esmârlarını nehb ve garet ve ba'zı eşcârları kat' ve ihrâk vesâ'ir ebnâ-yı sebîl ve ibâdullaha îsâl-ı mazarratdan ve

te'addiden hâlî olmadıklarına binâ-en bundan akdem haklarında müte'addiden evâmir-i aliyye sâdır ve vârid olmuşidi mukaddem sudûr iden evâmir-i aliyyenin mantûkunca aşâyir-i merkûmenin mahall-i meştâlleri olmayan yerlerde mürûr ve ubûrları men' ve re'âya fukarası vesâ'ir ibâdullah ve ebnâ-yı sebîlin üzerinden şer' ve mazarratlarını def olunmak lâzıme-i hâlden olmağla imdi aşâyir-i merkûmenin gelmeleri vakti karîb olduğuna binâen cümleniz basîret üzere olub yollarını sedd ve bend idüb olhavliden mürûr ve ubûr itdirülmeyüb muhârebeye tesaddî iderler ise der-sâ'at Cesr-i cedîde muhâfazaya me'mûr olan Düşer-oğlu Bilâl Ağa ile haberleşüb ala'l-ittifak merkûmları mürûr ve ubûrdan men' ve şer' ve mazarratlarını def eylemekde mezîd sa'y ve tard ve te'dîblerine ziyâde ihtimâm eylemeniz için Divân-ı Haleb'den işbu buyruldu tahrîr ve ısdâr kılınmıştır...

28 Zi'l-hicce 1168

EK: VI

Antakya Şer. Sic. No: 8

Belge No : 51

Reyhanlı aşîretinin ibâdullaha itâle-i dest ve şakâvetlerinden nâî Hameynden ifrâz ve Rakka mukâta'asına zam olunub iskânlarına hâlâ Haleb vâlisi Devletlü Mehmed Paşa Hazretleri me'mûr olmağla vali-yi müşârün-ileyhin ma'rifetiyle Haleb eyâletinde olan erbâb-ı timar ve zü'emâ me'mûr kılınmağla Haleb Alay Beyisi sâ'adetlü Ağa'ya hitâben mahsûs emr-i âlişân evâ'il-i Şevvâl tarihi ile vürûd bulub mücebince Alay Beye hitâben buyruldu-yı âlî ve Antakya'da olan zü'emâ ve erbâb-ı timara tezkere-i mütesellim vürûd bulduğu kayd-şûd.

Vasala ileynâ 23 Za. 1178

EK: VII

Antakya Şer. Sic. No: 8

Belge No : 133

Kasaba-i Payas'da sâkin Bey-oğlu El-hâcî Halîl ve Beyoğlu el-Hâc Hüseyin ve Küçük Ali Ağa ve oğlu Mustafa Ağa ve Bayram-oğlu Hâcî Halîl ve oğlu Bayram ve Kale Dizdârı Ömer Ağa ve Hatib-zâde Düçlü(?)

Ağa ve Hatib-zâde Mollâ ve Hatib-zâde Mustafa Ağa ve Abbâs ve Seyyid Halîl ve Seyyid Hasan ve Hâcî Ömer ve Şeyh Murtaza-oğlu Hâcî Mehmed ve Kara Hâcî Mehmed ve Hâcî Osman ve Hâcî İsmâ'il ve Köseceli karyesinden Durmuş ve İbrâhim ve Karbeyaz karyesinden Abdurrahman ve Sarı Sekülü Mustafa ve El-hâc İskender ve Azizli Avşar-oğlu vesâ'ir vücûhu bi'l-cümle meclis-i Şer'-i şerîfde hâzırûn olub böyle takrîr-i kelâm ve bu vechle bast-ı merâm eylediler ki hâlâ Haleb Beylerbeyisi devletlü Mehmed Paşa hazretleri bâ-emr-i pâdişâh-ı cihân-penâhî Payas'a vürûdlarında Dergâh-ı 'Âlî Kapucu-başlılarından Sa'âdetlü Hâcî Hüseyin Bey mübâşeretle emr-i pâdişâhî üzere 'amel ve harekete kıyâm ve diğer hüccetimizde zikr olunduğu vech üzere temşiyet ve intizâmları karin-i hüsn-i hitâm oldukda huzûr-ı devletlerinde ma'kûd olan meclis-i şer'e tek-râr bizleri cem' ve ihzâr ve fi-mâ-ba'd ahvâl-i sâbıkâ misillû birbirlerimizle kavga ve husûmet ve nizâm-ı tarîk ve kasabaya muhal olacak hareket ve nefsâniyet ve ba'de'l-yevm eşkiyâya mütâba'at ve derûn-ı kasabamızda ittîfâka ve cem'iyet itmek üzere cümlemiz müte'ahhid ve mütezammin olub içimüzde fesâd ve şekâvet yahud eşkiyâya tab'iyet ider olur ise ekîd ve şedîd ve tehdîd idüb tenbîhe peydâr olmadığı sûretde cümle ma'rifetiyle ahz ve te'dîb için vâli-yi Haleb tarafına irsâl itmek üzre kavî ve karâr olunub ve illâ cümlemiz bu hâliyle atuv ve şakâvet ve derûn-ı kasabamıza eşkiyâ idhâliyle bir dahî cem'iyet ve makdet halleri zuhûr ider ise Matbah-ı 'Âmire'ye 30.000 guruş nezr ve mîsak olsun deyû cümlesi bi'l-ittifâk ikrâr ve bu vechle nezr ve ahd ve karâr eylediklerinde bu güne kasabamıza ta'ahhüd ve meblağ-ı mezbûr otuzbin guruş nezri bi't-tav' ve'r-rızâ ta'ahhüd ve taklîdimizi tahrîr ve minvâl-i meşrûh üzre tahrîrlerimiz hüccet ve tastîr olunmak matlûbumuzdur didiklerinde gıbbe't-tahrîr ta'ahhüd ve takrîrleri Devlet-i 'Aliyye'de mahalline kayd olunmak için mâ-huve'l-vâki' bi't-taleb ketb ve tahrîr olundu. Tahrîran fi evâsıt-ı şehri Cemâziye'l-âhir sene tis'a ve seb'in ve mi'e ve elf.

Şuhûdü'l-Hâl

Haleb Çavuş Kethüdâsı

Hâcî Bekir Ağa

Ve Karındaşı Süleymân Ağa

Kilis Voyvodası İsmâ'il Ağa

Beylan Mütesellimi

Abdurrahman Ağa

Antakya Sâkinlerinden

Bertuz-zâde Halid Ağa

Çavuş-zâde İbrâhim Ağa

Kilis Aşâyir Beylerinden Dede Bey	Hâcî Ömer-oğlu Veli Bey
Amikî Boybeyi Ali Ağa	Savran Ağa
Osmân Ağa	Diğer Hüseyin Ağa
Vâbecih Hâcî Veli	Haleb Serdengeçti Ağası
	Abdurrezzak Ağa
Şeyhlerlü sâkini	Beylan Müftüsü Abdulkâfi
Çolak Bekir Ağa	Efendi
Vâ'iz Süleymân Efendi	İbrâhim Çelebi
Tüccar-oğlu İbrâhim Ağa	Azîziye'den Mehmed Beşe
Dâniş Hasan	Seyyid Ali Fakı
Tatar Ahmed	Mustafa Çelebi-oğlu Mollâ
	Abdurrezzak-oğlu
	Mehmed Ağa

EK: VIII

Antakya Şer. Sic. No: 9

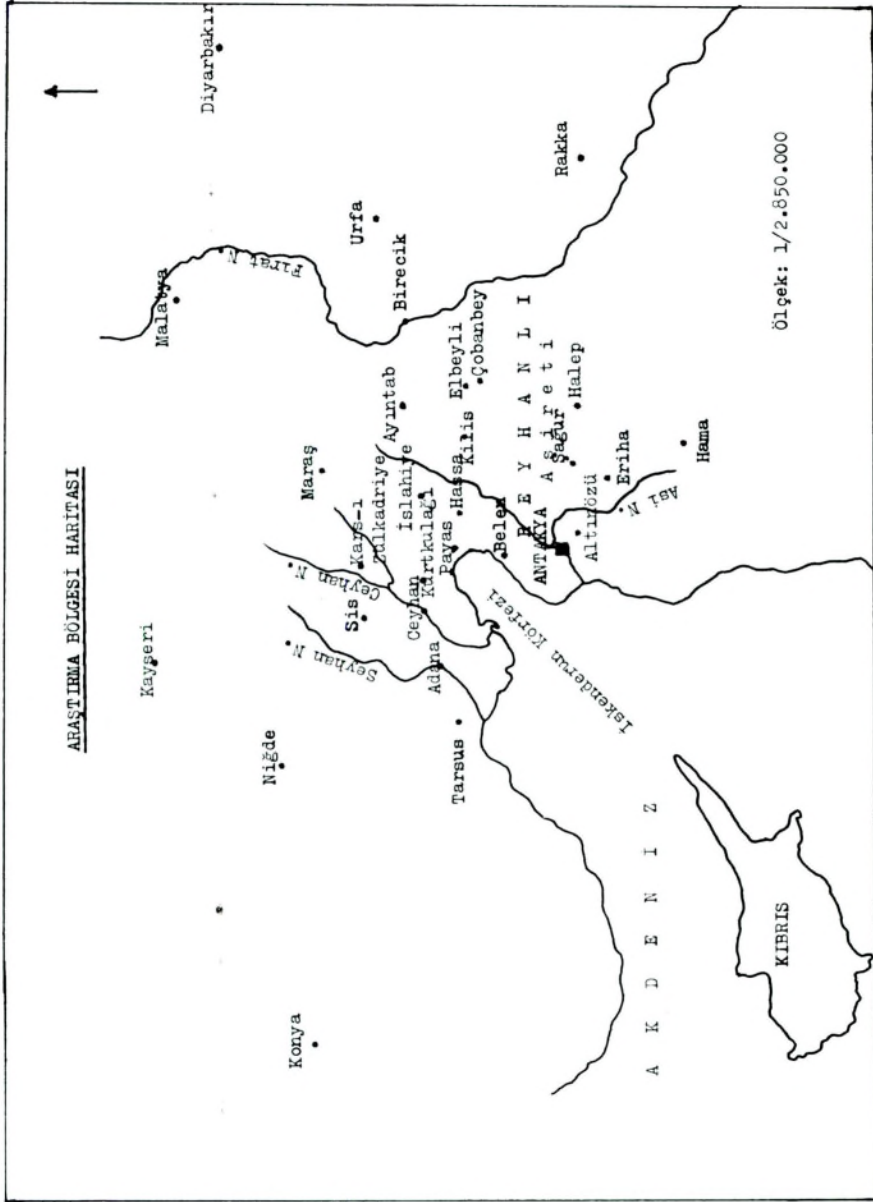
Belge No : 42

Hâlâ Antakya'da meşeyyet-nişîn-i şerî'at fazîletlü Efendi hazretleri ve Voyvodası Ağa inhâ olunur ki kezâ-i mezbûr kurâlarından Alakent sükkânından şakâvet-şi'âr Mursal-oğlu nâm cebâbire ve avâneleri olan eşkiyâlar dâ'imâ fukara ve ra'iyete ve ehl-i ırz tâ'ifesini tekdîr ve katl-i nüfûsa mübtelâ olduğu cümlesi eşhâd ve def'a dahî Fakı-oğlu Mehmed'i darb ve mecrûh eyledikleri tarafımıza ifâde ve arz u hâl olduğundan bu makûlelerin tertîb-i cezâsı lâzım ve lâ-bûd olmağın merkûmu ve avânelerini ma'rifet-i şer' ve Voyvoda ma'rifeti ve tarafımızdan ta'yîn olunan mübâşir ma'rifetiyle bu tarafa irsâl ve îsâle mezîd dikkat eylemeniz için tezkere tahrîr ve irsâl olundu bi-minnet-i te'âla vusûlünde gerekdir ki vech-i meşrûh üzere ma'rifet-i şer' ve ta'yîn olunan mübâşir ma'rifetiyle merkûmu ve avânelerini bu tarafa ihzâr ve hafisiyle murâfa'a-i şer' ve icrâ-yı hakk olunub ve gerçi ketm ve ihtifâ ideri olur ise karye-i mezbûre ihtiyârlarından dört beş neferi bu tarafa ihzâra mübâderet idüb müceb-i buyruldu ile 'amel ve hareket eyliyesiz.

9 L. 1189

Seyid Mustafa

Kethüdâ-yı Vâli-yi Haleb Hâlâ.

TOKAT'TA AİLENİN SOSYO - EKONOMİK YAPISI*

(1771-1810)

Dr. RİFAT ÖZDEMİR**

Çok genel bir ifade ile, bir kızla bir erkeğin baba ocağını terkederek yeni bir ev kurmaları olayını evlenme, evlenen karı-koca ve çocuklardan oluşan küçük topluluğu da aile olarak tanımlamak mümkündür.

Bir topluluğun siyasî, sosyal, hukukî ve ahlâkî yapısını anlayabilmek için, o toplumun küçük bir modeli olan aileye bakmak gerekir. Ailenin iyi tahlil edilmesiyle, o devlete ait birçok mesele rahatlıkla çözülmüş olacaktır. Ailede, çocuklar üzerinde babanın otoritesi ile, devlet yönetiminde, hükümdarın millet üzerindeki otoritesi birbirine benzerlik göstermektedir. Eski Türk anlayışına göre "*Gök kubbesi devletin, çadır ise ailenin*" birer örtüsü gibi kabul ediliyordu. *Gök altında devlet, çadır kubbesi altında ise aile düzeni*" yer alıyordu¹. Aile içinde "*karı-koca*" münasebeti ile devlette "*kagan-hâun*" hukuku arasında pek fazla fark görülüyordu.

Bir ailenin fertleri arasında sosyal, siyasî, hukukî ve ahlâkî denge varsa, o toplumlarda da sosyal, siyasî, hukukî ve ahlâkî denge var demektir. Eski Türk ailesi incelendiği vakit, Türk devletlerine etki eden bazı özelliklerini de görmek mümkündür².

Eski Türk aile yapısı ile Osmanlı dönemi aile yapısının gelenek-göreneklerini, çeşitli özelliklerini daha iyi anlayabilmek için, bazı toplumların aile yapılarına kısaca bakmanın fâideli olacağı kanısındayız.

I — *Değişik Toplumlarda Aile ve Evlenme Usulleri*

1 — *Çin Toplumunda Aile ve Evlenme Usulleri*

* Bu makale, 2-6 Temmuz 1986 tarihleri arasında Tokat Valiliği ile İbn-i Kemâl Araştırma Merkezi tarafından Tokat'ta tertiplenen "Türk Tarihinde ve Kültüründe Tokat Sempozyumu"na tebliğ olarak sunulmuştur.

** Fırat Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Elazığ.

¹ Bahaeddin Ögel; *Türk Kültürünün Gelişme Çağları, II* (1000 temel eser, No: 50), İstanbul, 1971, s. 137.

² İbrahim Kafesoğlu; *Türk Millî Kültürü*, İstanbul, 1984, s. 201-220.

Çin ailesi, önceleri kadının hâkim olduğu “*maderşahî-anaerkil*” (matriarkal), daha sonraları ise, babanın hâkim olduğu “*pederşahî-babaerkil*” (patriarkal) tipinde idi.

Evlenmeler, kadının güvey adayı tarafından satın alınması şeklinde olup, gelin adayı da ana evinden çeyiz getirirdi. Eski Çin’de kadın, koca, baba, kardeş ve büyük oğlanın nüfuzu altında bulunurdu.

Aile reisi babadır. Babanın otoritesi mutlak olup, çocukları satmaya, hatta öldürmeye kadar varabilirdi. Velâyet hakkı babaya aitti.

Ölen, baba veya kardeşlerin eşlerini, hiç kimse yanlarına alamazdı. Eski Çin ailesi “*Geniş aile*” (Büyük aile) tipinde idi³.

2 — *Hind Toplumunda Aile ve Evlenme Usulleri*

Eski Hind aile yapısı kadının hâkimi olduğu “*matriarkal*” (maderşahî) tipinde daha sonraları dîni telâkkîlerin değişmesiyle baba hâkimiyetinin kabul edildiği “*patriarkal*” (pederşahî) tipine dönüştü. Bu değişiklik olmazdan önce, bir kadın birkaç kocaya sahip olabildiği gibi, bazan erkek kardeşler aynı kadınla evlenebiliyorlardı.

Evlenmenin gayesi, babaya varis olacak, babanın günahlarını affettirecek, cehennem azabından kurtulması için, âile dinini devam ettirebilecek bir oğlan evlâdına sahip olmaktır. Eğer, bir erkeğin çocuğu olmuyorsa, veya erkek çocuğuna sahip olamamışsa, karısını başka bir erkekle birleştirerek erkek çocuğuna sahip olabiliyordu. Ailede, erkek çocuğun doğumu saadet kabul edilirken, kız çocuğun doğumu ise felâket kabul ediliyordu. Bu anlayıştan dolayı, baba mirası yalnızca oğlan evlatlar arasında pay edilip, kızlar mirastan mahrum edilirlerdi.

Boşanma hakkı yalnızca kocaya ait olup, kadının boşanma hakkı yoktu. Kocası ölen kadın evlenemezdi. Kocanın, öbür alemde de sevgiye muhtaç olduğu düşünülerek, dul kadın da yakılarak öldürülürdü⁴.

³ Abdülkâdir Donuk; “Çeşitli Toplumlarda ve Eski Türklerde Âile”, *İÜEF, Tarih Dergisi (Fatih Sultan Mehmed’e Hatıra Sayısı)*, Sayı, 33 (Mart-1980-1981), İstanbul, 1982, s.148-149; M.Şemseddin Günaltay; *Uzak Şark ve Kadim Çin ve Hind*, İstanbul, 1937, s.87.

⁴ Abdülkâdir Donuk; “Çeşitli Toplumlarda ve Eski Türklerde Aile”, *İÜEF, Tarih Dergisi*, S.33, İstanbul, 1982, s.149-150; M.Şemseddin Günaltay, *Uzak Şark ve Kadim Çin ve Hind*, İstanbul, 1937, s.73-79.

3 — İran'da Aile ve Evlenme Usulleri

İran'da aile, babanın hâkim olduğu "*pederşâhî*" (patriarkal) tipinde idi.

Evlenmede, kan bağı evliliğe mani olmadığından, bir erkek kendi kızı, ya da kız kardeşi ile evlenebiliyordu. Evlilikte, poligami (çok evlilik) usûlü yaygındı. İranlı erkekler, satın alma yoluyla birçok cariyeye de sahip olabiliyorlardı.

Ailede baba otoritesi hâkimdi. Bu otoriteye, kadın da çocuklar da uymaya mecburdu. Baba otoritesini tanımayan çocuklar, mirastan mahrum edilebilirdi⁵.

4 — Yunanlılarda Aile ve Evlenme Usulleri

Aile yapısı, "*patriarkal*" (pederşâhî, babaerkil) tipinde idi. Aile, bir atadan meydana gelen "*Genos*" (Geniş aile) şeklinde idi. Kanbağı ile meydana gelen "*Genos*" lar bir arada yaşar, en yaşlı olanı dinî ve idârî lider olurdu.

Atina ve Isparta'da "*monogami*" (tek kadınla evlenme) usûlü yaygındı. Yakın akraba evlilikleri yaygın olduğundan, iki kardeş birbiri ile evlenebilirdi.

Evlenmenin gayesi, devlete çocuk yetiştirmek şeklinde tanımlandığından, bir erkeğin evlenip devlete çocuk vermesi mecburdu. Bu amaçla, yaşlı bir erkek genç karısını bir erkeğe takdim edip, bu münasebeten doğan çocuğu öz evladı olarak kabul ederdi. Bu tür uygulamanın bir ürünü olarak, bu şehir devletlerinde nüfusun yarısı gayr-ı meşru insanlarla dolu idi.

Hellas erkekleri arasında, birbirlerinin karılarını satın alma geleneği de yaygındı. Böyle bir ortamda, kadının hiçbir siyâsî hakkı da yoktu.

Yunan Filozofu Eflâtun (m.ö. 4 yy.) aile ve devleti tanımlarken, kadınların erkekler arasında ortak olmasını, hiçbir kadının hiçbir erkekle ayrı oturmamasını, çocukların ortak olmasını, bu sebeplerle yapılan kavgaların bitmesiyle herkesin devleti sevmiş olacağını kabul ederek, devlet bünyesinden aile mefhumunu çıkarmaktadır⁶.

⁵ M.Şemseddin Günlaltay; *İran Tarihi I*, Ankara, 1948, s.268; A Donuk; *a.g.m.*, s.150-151.

⁶ A.Donuk; *a.g.m.s.*152-153; *Aristoteles I-III* (Yunan Klasikleri, no, 64), İstanbul, 1944, s.80; Eflâtun; *Devlet*, İstanbul, 1971, s.146-161.

5 — Roma'da Aile ve Evlenme Usulleri

Roma ailesi "*patriarkal*" (pederşâhî, babaerkil) tipinde idi. Cumhuriyet devrine kadar, ailedeki kadın ve çocuklar üzerinde babanın otoritesi sınırsızdı. Baba isterse, çocuğu terk edebilir, atabilir, satabilir, zincire vurabilir, hatta öldürebilirdi. Çocuğa ait olan herşey babanın malı sayılırdı. Baba, aile içinde hem dinî hem de idarî lider durumundaydı.

Evlenmelerde "*monogami*" (tek evlilik) esastı. Evlenecek kız ve oğlan iradelerini istedikleri yerde istedikleri şekilde beyan edebiliyorlardı. Evlenme merasimi bir çeşit satın alma şeklinde olup, kadın, kıymetli eşya veya bir köle gibi satın alınıyordu.

Roma toplumunda aileler "*Gens*"leri, "*Gens*"ler "*Curia*"ları, "*Curia*"lar da "*Tribus*"ları meydana getiriyordu⁷.

6 — Moğollar'da Aile ve Evlenme Usulleri

Moğol ailesi, annenin hâkim olduğu, ana hukukunun kabul edildiği "*matriarkal*" (maderşâhî, anaerkil) usûle bağlı iken, zamanla bu usûl terk edilerek, babanın hâkim olduğu "*patriarkal*" (pederşâhî, babaerkil) aile tipine geçilmişti.

Moğol ailesi, kan bağı esasına tabi olduğundan, dıştan evlilik prensibi esastı. Ailede, poligami (çok evlilik) uygulaması yaygındı. Bu tür uygulamada, kadınlardan biri "*asil kadın*" kabul edilip, bundan doğacak olan çocukların hükümdârlık hakkına vâris oldukları görülmektedir.

Evlilikte, iki kabile anlaşarak evlilik akdi yaparlardı. Evlenme olayında, bazen, kızın rızasına hiç ihtiyaç duyulmazken, bazen de evlenecek kız ve oğlanlar bir ırmak kenarında eğlence tertipleyip, evlenebilecekleri adayları serbestçe seçebilirlerdi.

Güvey adayı, kız evine "*kalın*" adı verilen belirli bir para verirdi. Buna karşılık, gelin adayı kız da çeyiz getirirdi.

Değişik nedenlerle dul kalan kadının evlenmesi yasaktı. Ama, "*Leviratus*" sistemi denilen gelenekle dul üvey anneyi oğullardan biri alabiliyordu.

Baba ve ananın malı erkek çocuklar arasında taksim edilirdi. Kız çocukların mirastan pay alması gibi, bir adet yoktu. En büyük erkek çocuk da mirastan özel olarak yararlanırdı.

⁷ Halil Demircioğlu; *Roma Tarihi*, I, Ankara, 1953, s.49 vb; A.Donuk a.g.m., s 153-155.

Kan bağı ile meydana gelen Moğol ailesine “*uruğ*”, uruğların meydana getirdiği topluluğa da “*Ayimağ*” (Oymak) denirdi. Moğol aile yapısı “*Geniş aile*” (büyük aile) şeklindeydi⁸.

7 — Câhiliyye Devrinde Araplarda Aile ve Evlenme Usûlleri

Câhiliyye devri Araplarında aile, “*patriarkal*” (pederşâhî, babaerkil) yapıya sahipti.

Evlenme akdi, satım olayı gibiydi. Baba satıcı, erkek alıcı, kız ise satılan meta durumundaydı. Evliliğin câiz olabilmesi için, erkeğin, kızın velisi olan babasına, erkek kardeşine veya akrabasından birisine “*mehir*” vermesi gerekiyordu. Mehir verilmezse, evlilik akdi geçersiz sayılıyordu.

Aile yapısında, poligami (çok evlilik) usûlü yaygındı. Kan bağı evliliğe mani olmadığından bir erkek iki kız kardeşle evlenebiliyordu. Ayrıca, “*Leviratus*” (ölen erkek kardeşin dul kalan zevcesi ile veya dul fakat genç ve çocuksuz üvey anne ile evlenme şekli) olarak nitelendirilen uygulamalar da mevcuttu.

Bu dönemde, kadın, toplumun bir parçası sayılmazdı. Sadece erkeklerin ihtirasını tatmin eden, onlara yardım ve hizmet eden, fakat mirastan da pay almayan varlık olarak görülmektedir.

Eski Araplarda 10 çeşit nikâh akdi vardı.

1 - İstibdâ Nikâhı: Bir erkek, karısının asil bir kimse ile birleşmesine izin vererek, asil bir erkek çocuğa sahip olabilme adetidir.

2 - Bedel Nikâhı: İki erkeğin karılarını muayyen bir süre için değiştirmeleridir.

3 - Hıdn Nikâhı: Bir çeşit metres hayatı yaşama usûlüdür.

4 - Ortak Nikâh: On kişiden az olmak kaydı ile, bir takım erkeğin kendi aralarında analaşarak bir kadını müşterek zevce olarak almaları âdetidir.

5 - Biga Nikâhı: Bir takım kadınların evlerine gelen erkeklerle beraber olmaları âdetidir.

⁸ B.Y.Vladimirtsov; *Moğolların İçtimâî Teşkilâtı*, Ankara, 1944, s. 74-75 vd.; Bahaeddin Ögel; *Türk Mitolojisi*, c.I, Ankara, 1971, s.85; Abdulkâdir Donuk; *a.g.m.*, s.156-159.

6-Şigar (takas) Nikâhı: Evlenmek için erkeklerin hiçbir şey vermeden velisi bulundukları kadınları (kızlarını, kız kardeşlerini, kardeşlerinin kızlarını) mübadele suretiyle alma usûlüdür.

7 - Makt Nikâhı: Babası ölen adamın üvey analarını alma, bir çeşit "Leviratus" âdetidir.

8 - Mut'a Nikâhı: Velilerin rızasına lüzum görülmeksizin, kadınla erkek arasında belli bir zaman için, yapılan nikâh âdetidir.

9-Ortaklaşa Nikâh: Aralarında kardeşlik akteden iki adamın, malları gibi, karılarına da müştereken sahip olmaları âdetidir.

10 - Sahih Nikâh: Evlenecek erkekle kızın velisi arasında yapılan bir anlaşmaya dayanan nikâh şekline denmektedir.

Eski Araplarda nikâh dinî nitelik taşımazdı. Kadın, çocuk doğurduğu zaman kocası ailesine girebilirdi. Çocuk doğurmayan kadın, babası ailesine tâbi sayılıyordu.

Doğan çocukların oğlan olması istenirdi. Kız çocuğunun doğması, aile için utanç meselesi kabul edildiğinden, zaman zaman kız çocuklarının diri diri topırağa gömüldüğü de olurdu.

Boşanma hakkı, yalnızca kocaya aitti. Bazan, boşanan kadın, eski kocasının tahakkümü altında da kalabiliyordu⁹.

8 — Orta Asya Türklerinde Aile ve Evlenme Usûlleri

Orhun Kitabelerine göre, Türklerde aile "Oguş" (Kabile, boy, soy, oymak, hısım, akraba, nesil ve aile) manalarına gelmektedir.

Ziya Gökalp'e göre, Türk ailesi, baba hâkimiyetinin kabulü demek olan "pederî" (velî, dost, yardımcı) tipinde olup, değişik toplumlarda görülen, ve çoğu kere zor ve cebre dayanan "patriarkal" (pederşâhî, baba-erkil) aile tip ve anlayışlarından ayrılmaktaydı¹⁰.

⁹ A.Donuk; *a.g.m.*, s.159-161; M.Şemseddin Günaltay; "İslâmdan Önce Araplar Arasında Kadının Durumu, Aile ve Türklü Nikâh Şekilleri", *Belleten*, Sayı, 60, Ankara, 1951, s.692 vd.; Sabri Şakir Ansay; "Âile Hukuku", *AÜ. İlâhiyat Fakültesi Dergisi*, S, 2-3, Ankara, 1952, s.21-23; İbrahim Kafesoğlu; *Türk Millî Kültürü*, İstanbul, 1984, s. 216, 361-368; Bernard Lewis; *Tarihte Araplar*, İstanbul, 1979, s.27 vd; İlber Ortaylı; "Anadolu'da XVI. Yüzyılda Evlilik İlişkileri Üzerinde Bazı Gözlemler", *Osmanlı Araştırmaları I*, İstanbul, 1980, s.33-35.

¹⁰ Ziya Gökalp; *Türk Medeniyeti Tarihi*; İstanbul, 1924, s.149.

Aile, kan akrabalığına dayandığı için, ekzogami (dıştan evlenme) usûlü yaygındı. Evliliklerde genellikle “*monogami*” (tek evlilik) geleneği yaygın bir uygulama olmakla beraber, bazen siyâsî ve askerî mülâhazalarla, hükümdârlar arasında poligami (çok evlilik) şeklinin de uygulandığı görülmektedir.

Evlenme çağına gelen kız, hayat arkadaşını hür iradesiyle seçme hakkına sahipti. Evlenecek erkek, kız evine “*kalm*” veya “*sep*” denilen belirli bir para veriyordu. Bu para, kızın satın alınma değeri olarak telâkki edilmeyip, yetiştirilip, büyütülmesinde gösterilen gayret ve emeğin karşılığı olarak alındığı kabul ediliyordu. Verilen para miktarı, evlenen kişilerin serveti ile orantılı idi. “*Kalm*” veya “*sep*” güveyi adayı tarafından, gelin adayına verilen çeyiz durumundaydı. Gelin adayı, bu çeyizle beraber baba ocağından da belirli bir çeyiz getirir ve kocası bu çeyiz üzerinde hiç bir hak iddia edemezdi. Oğlan evinden “*kalm*” alan kız evi, kızlarını vermek zorunda idiler. Eğer, kızın verilmesinden vazgeçilirse, alınan “*kalm*”ın da iade edilmesi gerekiyordu. Bazen, birbirlerini seven aileler, “*kalm*”ı hesaba katmaksızın “*beşik kertmesi*” denilen usûlle çocuklarını beşikte iken nişanlayabiliyorlardı. “*Kalm*” alıp-verme usûlünün X. yüzyılda Oğuz Boyları arasında da devam ettiği görülmektedir.

Evlenme, aileler arasında yapılan, törenlerle gerçekleşiyordu. Yapılan evliliklerde, kadını korumak, malının, aile malından ayrılmasını önlemek gibi nedenlerle, ölen kardeşin dul karısı ile babanın ölümünden sonra çocuksuz üvey anne ile evlilik (Leviratus) usûllerinin de yaygın olduğu görülmektedir.

Aile içinde, gerek anne, gerekse çocukların kullanabildikleri, satabildikleri, kiraya verip rehin edebildikleri özel mülkiyetleri vardı. Bu gibi konularda, anlaşmanın kimsenin aleyhine bozulmaması için, şahitler huzurunda mukavelelerin imzalanması gelenekten idi.

Evlenen kız ve erkek baba ocağını terk ediyordu. Özellikle, büyük oğul evlenirken, baba ev yaptırıp içini döşerdi. Fakat, küçük oğul evlendikten sonra, baba ocağını terk etmeyerek, yaşlı ana-babasıyla beraber kalır ve bu oğula “*Odteğ*” (Ocak, ateş prensi) adı verilirdi.

Aile içinde kadının (Hâtunun) yeri büyüktü. Aile reisi olan koca, evin dış işlerini yürütürken, kadın, çadırın kurulması, keçe çorap örülmesi, elbise dikilmesi, süt sağıp peynir ve tereyağı yapılması vb. işlerini yürütürdü. Gerektiği zaman ata biner, silah kullanır, ok atar, değişik spor

faaliyetlerinde bulunabilirdi. Normal zamanlarda ise, dikkati çeken elbise-ler giymeyi, saçlarına koku sürüp ruj kullanmayı da ihmal etmezdi.

Türk aile yapısında, erkek ve kadının zina suçu işlemesi yasaktı. Bu suçu işleyenlerin cezası ise ölümdü. Aynı şekilde toplum fertlerinin de hırsızlık etmesi yasaktı. Hırsızlık yapanın başı kesilip babasının boynuna asılırdı.

Türk ailesi, "Geniş aile" (Büyük aile) tipinde olmayıp, anne-baba ve çocuklardan oluşan "Küçük aile" (Dar aile) tipindeydi¹¹.

II — İslâm Hukuku ile Osmanlı Kanun-nâmelerinde Ailenin Yeri

1 — İslâm Hukukunda Ailenin Yeri

İslâm Hukukunda, önemli bir mani olmadığı sürece bekâr bir kızla bekâr bir erkeğin evlenmesi dinî vecibe olarak kabul edilmiştir. Özellikle Nûr Suresi'nin 32-33¹², Rûm Suresi'nin 21.¹³ ve Nisâ Suresi'nin 3, 22, 23, 24, 25, 128, 129 vd. Ayetlerinde¹⁴ durum açık olarak belirtilmiştir. Yine,

¹¹ İbrahim Kafesoğlu; *Türk Millî Kültürü*, İstanbul, 1984, s.201-216-233, 257, 267, 271; Bahaeddin Ögel; *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, II, İstanbul, 1971, s.28-29, 72-73; *Türk Mitolojisi*, c.I, Ankara, 1971, s.56-57; *Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi*, I, Ankara, 1981, s.347-353; Abdülkadir İnan; *Makaleler ve İncelemeler*, Ankara, 1968, s.127-137, 274-280, 341-349; Faruk Sümer; *Oğuzlar*, Ankara, 1972, s.403-406; Muharrem Ergin; *Dede Korkut Kitabı*, İstanbul, 1984, s.130; A.Donuk; *a.g.m.*, s.162-168.

¹² "İçinizden bekârları (kız, dul, kocası olmayan kadın veya karısı olmayan erkek) ve kölelerinizden, câriyelerinizden saali (mü'min) olanları evlendirin, Eğer, fakir iseler Allah onları (evlenmeleri sayesinde) fazl (-u kerem) ile zengin yapar. Allah (ın lütfu) boldur, (O, her şey'i) hakkıyla bilendir" (Ayet-32), "Nikâha (evlenmeye çare) bulamayanlar, Allah kendilerine fazl (-u kerem) inden zengin kılincaya kadar (zinâyâ karşı) iffetlerini korusun..." (Ayet 33), (Bkz. Hasan Basri Çantay; *Kur'an-ı Kerim ve Meâl-i Kerim* c, II, İstanbul, 1965, s. 634; Diyanet İşleri Başkanlığı Yayını; *Kur'an-ı Kerim ve Türkçe Anlamı*, Ankara, 1983, s. 353).

¹³ "Size nefislerinizden, kendilerine ısınmanız için, zevceler yaratmış olması, aranızda bir sevgi ve esirgeme yapması da Onun ayetlerindendir. Şüphe yok ki bunda fikrini iyi i'mâl edecek bir kavim için elbette ibretler vardır", (Bkz. Hasan Basri Çağatay; *KHMK.*, c, 2, İstanbul, s. 721, DİBY.; *KKTA.*, Ankara, 1983, s. 405).

¹⁴ "Eğer yetim kızlar hakkında (adâleti yerine getiremeyeceğinizden) korkarsanız sizin içih helâl olan (diğer) kadınlardan ikişer, üçer, dörder olmak üzere nikâh edin. Şâyet (bu suretle de) adâlet yapamayacağınızdan endişe ederseniz o zaman bir (dâne ile), yahud mâlik olduğunuz câriye (ile iktifa edin). Bu (tek zevce veya cariye) sizin (Hakdan) eğilip sapmamanıza daha yakındır" (Ayet-3),

"Kadınlar arasında adalet (ve müsâvâtı tatbik) etmenize ne kadar hırs gösterseniz, aslâ güç yetiremezsiniz. Bâri (birine) büsbütün meyledib de ötekini (ne dul, ne kocalı bir du-

Hız Peygamber (a.s.) değişik hadis-i şeriflerde, müminlerin evlenip çoğalmalarını emretmektedir¹⁵.

İslâm hukukunda, her ne kadar, dört kadına kadar poligami (çok evlilik) bir evlilik kabul edilmiş görünüyorsa de, zevceler arasında adâletin¹⁶ sağlanması şart koşulmakla bu kapı kapatılıp monogami (tek evlilik) evlilik usûlü kabul edilmiş gibi görünmektedir.

Eski Yunan'da, İran'da, Hindistan'da, Moğollar'da, İslâm Öncesi Orta Asya Türkleri ile Cahiliyye çağı Arapları arasında, kardeşlerin birbiri arasında evlenmesi, babanın kızı ile evlenmesi, bir kadının birden çok erkekle evlenmesi, "*Leviratus*" denilen uygulama ile bir erkeğin ölen erkek kardeşinin karısı ile evlenmesi, ölen babasının dul kalan üvey anası ile evlenmesi gibi uygulamalar yaygındı. İslâm dini zuhur edince, kendine has, ekzogami (dıştan evlilik) usûlünde yeni bir evlenme kâidesi getirerek yukarıda belirtilen tüm uygulamaları kaldırıp, çeşitli ayet ve hadislerle kimlerin kimlerle evlenebileceğini hükme bağlamıştır¹⁷.

rumda) askılı gibi bırakmayın. Eğer (nefsinizi ıslah eder, (haksızlıktan) sakınırsanız şüphe yok ki Allah çok yarlıgayıcı, çok esirgeyicidir" (Ayat-129), (Bkz.H.B.Çantay; *KHMK.*, c, 1,s, 117, 118, 124, 125, 145, DİBY.; *KKTA.*, s, 76, 81, 98, Elmalı Hamdi Yazır; *HDKDT.*, c, 2, İstanbul, 1971, s, 1269-1270, 1318-1319, 1325, 1329-1330 vd.).

¹⁵ "Ey Gençler zümresi, kim içinizden evlenmeye muktedir ise evlensin. Çünkü gözü haramdan en çok saklayan, ırzı en sağlam muhafaza eden budur. Kimin de gücü yetmezse oruca devam etsin. Zira bu, onun için bir inemedir" (Buhârî, Müslim; İbni Mes'ud (r.a.)dan rivayet edilmiştir),

"Muhabbetli ve doğuran kadınlarla evlenin. Çünkü ben kıyamet günü sizin çokluğunuzla iftihar ederim" (Ebû Davûd, Neseî; Ma'kûl bin Yesâr (r.a.)dan rivayet edilmiştir),

"Evleniniz, ümmetimin çokluğu ile iftihar ederim" (Buhârî),

"Nikâha râğbet ediniz, çoğalınız, Ben kıyamet günü sizin çokluğunuzla öbür ümmetlere karşı iftihar edeceğim", (Bkz. *Sahîh-i Buhârî Muhtasarı Tecrid-i Sarîh Tercemsi*, DİBY., c,11, Ankara, 1975, s, 251, 255, 257, 280, H.B. Çantay; *KHMK.*, c, 2, s, 634); Hüseyin Atay; "Kurân-ı Kerim ve Hadisi Şerifde Aile Plânlamasına Âit Bir Tetkik", *İÜ, İslâm Tetkikleri Enstitüsü Dergisi*, c, 4, cüz, 1-4, İstanbul, 1973, s, 229-232.

¹⁶ Zevceler arasında "adâlet" yedirme, giydirme, barındırma, zevcî muamele sevgi vb. hususlarda tam bir eşitliktir. Bu temin edilemeyince -ki temini hemen hemen imkânsızdır- bir zevce ile iktifa etmek zarûridir. "...Bu (bir tek zevce veya cariy) sizin (hakdan) eğrilib sapmamanıza daha yakındır" kaydı da, asıl olan kâidenin, yani adâlet kâidesinin bir tek zevce ile evlenmekten ibaret olduğunun açık bir delildir (Bkz. Çantay; *KHMK.*, c, 1, s, 118).

¹⁷ "Analarınız, kızlarınız, kız kardeşleriniz, halalarınız, teyzeleriniz, birâder kızları, hemşire kızları, sizi emziren (süt) analarınız, süt hemşireleriniz, karılarınızın anaları, kendileriyle zifâfa girdiğiniz karılarınızdan olup himâyelerinizde bulunan üvey kızlarınız (la evlenmeniz) size haram edildi. Eğer onlarla (üvey kızlarınızın analarıyla) zifâfa girmemişseniz

Evlilik sosyal bir olaydır. Baba ocağını terk eden kız ve erkek, toplumun küçük, fakat en değerli bir nüvesi olan aileyi meydana getirirler. İslâm dini, meydana gelen ailenin karı-koca münasebetlerinin bilinmesi, doğan çocukların neseplerinin tayin edilmesi, analık-babalık, evlatlık hak ve vazifelerinin tesbiti, velâyet, miras, nafaka vb. gibi konuların zabt u rabt altına alınması için nikâh akdinin yapılmasını şart koşmaktadır. Değişik ayet ve hadislerde nikâhın şahitler huzurunda herkese açık olarak yapılması emredilirken, evliliğin açık ve devamlı olmasını istemektedir¹⁸.

Evlenme sırasında, güvey adayının gelin adayına "mehir" adı altında belirli bir para vermesi dinî vecibelerdendir. Cahiliyye devri arapları arasında da olan bu uygulamayı, İslâm dini kadının lehine düzelterek yalnızca kadının almasını, kocasının, babasının ve kardeşlerinin alması adetini kaldırmıştır¹⁹.

(onlarla evlenmenizde) size bir beis yok. Kendi sulbünüzden (gelmiş) oğullarınızın karıları (ile evlenmeniz) ve iki kız kardeşi birlikte almanız da (keza haram edildi). Ancak (câhiliyye devrinde) geçen geçmiştir. Çünkü Allah hakıykatene yargılayıcıdır, çok esirgeyicidir", Nisa Su.Ay.23, 22 vd. (Bkz. Elmalılı Hemdi Yazır; *HDKDT.*, c.2, s.318-319; Çantay; *KHMK.*, c.1, s. 123), Câbir (r.a.)'dan, Hz.Peygamber (a.s.)in "Bir kadının, onun halası üzerine, yahud onun teyzesi üzerine nikâh olunmasını nehyetti" dediği rivayet olunmaktadır. Bundan başka, değişik hadislerde kardeşlerle, babaların öz ve üvey kızlarıyla, süt kardeşlerle vb. evlenmenin yasak olduğu belirtilmektedir (Bkz. *Buhârî*, c. 11, s. 268-289).

¹⁸ Nisâ Suresi, Ayet, 3, 24, 25, 129 vd. (Bkz. Çantay; *KHMK.*, c. 1, s. 117-118, 123-124, 145), *Buhârî*, c. 11, s. 253-280; Sabri Şakir Ansay; "Aile Hukuku", *AÜ. İlâhiyat Fakültesi Dergisi*, S. 2-3, (1952), Ankara, 1952, s. 22-26.

¹⁹ "...Kiminiz kiminizden (hasıl olmuşsunuz)dur. O halde -fuhuşda bulunmayan, gizli dostlar da edinmeyen namuslu kadınlar olmak üzere- Onları, saahiblerinin izniyle, kendinize nikâhlayın. Ücretlerini (mehirlerini) de güzellikle onlara verin...", Nisâ Su.Ay.25, Aynı surenin 19. Ayeti: "...Ey iman edenler, kadınlara zorla mirasçı olmanız ve onları -kendilerine verdiğiniz (mehir) den birazını gider(ib elinize geçire) bilmeniz için- tazyik etmeniz size helal olmaz..." ile 20. Ayetlerinde: "Eğer bir zevceyi bırakıp da yerine başka bir zevce almak isterseniz öbürüne yüklerle (mehir) vermiş olsanız bile içinden bir şey almayın..." ve benzer çeşitli ayetlerde kadına mehir verilmesi emredilmektedir (Bkz. Çantay; *KHMK.*, c. 1, s. 122, 124-125).

Sehl İbn-i Sa'd (r.a.)'dan şöyle rivayet olunmuştur: Resûlullah (a.s.)'a bir kere bir kadın gelip kendisini (zevelige almasını) teklif etti. (Resûl-i Ekrem gözlerini indirip sükût etti) Orada hazır bulunan bir sahâbî: "Yâ Resûlallah, bu kadını bana tezvic etseniz" dedi. (Mehir olarak dünyalık verecek) bir şeyin var mı? diye sordu. O Sahâbî: Hayır yâ Resûlallah, yanımda hiçbir şey yoktur, dedi. Resûl-i Ekrem« Haydi git, araştır ve demir bir yüzük olsun (bul, getir, tak,) buyurdu. Sahâbî gitti. Sonra dönüp gelerek: hayır Yâ Resûlallah, dünyalık bir şey, demir bir halka bile bulamadım ve lâkin şu izarım (belden aşağı ihrâmım) var. Bunun yarısını verebilirim, dedi..." Peygamberimiz izarını kadına verirken sen

Cahiliyye çağında kadın toplumun bir parçası olarak kabul edilmeyip, erkeklerin ihtirasını yerine getiren, onlara yardım eden bir varlık olup, mirastan da pay almazdı. İslâm hukuku, bu durumu çağın şartlarına göre kadın lehine düzeltilmiştir. Birçok ayet ve hadiste, kadının, toplumun bir parçası olduğu, saygı görmeye lâyık olduğu, değişik konularda erkeklerle eşit olduğu, hatta "Cennetin anaların ayakları altında" olduğu şeklinde hükümler yer almaktadır. Evlenirken, hür iradesiyle eşini seçebilmesi, mahkemelerde şahitlik edebilmesi, babası ile kocasının malına mirasçı olabilmesi gibi insanî ve hukukî haklar belirli kâide ve prensiplere bağlanmıştır²⁰. Özellikle kadınların ticârî faaliyetlerde, karşılıklı akidler yapabilme, nikah, hibe, şüfa, idâ, icâre, iâre, vekâlet, şirket, kismet, da'vâ, ikrâr,

çıblak kalırsın, diyerek bunun mümkün olmayacağını ima etti. Bunun üzerine fakir sahâbi üzgün ve umutsuz bir şekilde oradan gitti. Daha sonra Hz. Peygamber o zatı çağırarak veya çağırarak "... -Kur'andan ezberinde bir şey var mı? diye'sordu. Fakir Sahâbi: -Ezberimde şu sûre var, şu sûre var, şu sûre var, diye bir takım sureler saymağa başladı. Bunun üzerine, Resûlullah (a.s.): Kur'an'dan ezberindeki surelerle seni bu kadına mâlik kıldım (tezviç eyledim) buyurdu" (Bkz. *Buhârî*; c. 11, s. 293-296), Görüldüğü gibi, Kur'an-ı Kerim öğretmek bile olsa, mehirin verilmesi şarttır. Verilen mehrin de hiç kimse tarafından alınmaması istenmektedir.

²⁰ "Ey insanlar, sizi bir tek candan yaratan, ondan da yine onun zevcesini vücûda getiren ve ikisinden birçok erkekler ve kadınlar türeten Rabbiniz(e karşı gelmek)den çekinin..." Nisâ Su., Ay. 1, "Zevcelerinizin çocuğu yoksa terikesinin yarısı sizindir. Eğer onların çocuğu varsa size terikesinden (düşecek hisse) dörtde birdir. (Fakat bu da) onların (zevcelerinizin) edecekleri vasiyyet(i) ve borc(u edâ) dan sonradır..." Nisâ Su. Ay. 12, "Kadınlara iyilikle mûâşeret ediniz" Nisâ Su. Ay. 19, "... Erkeklerin, kendi kazandıklarından bir payı olduğu gibi kadınların da yine kendi kazandıklarından bir hissesi vardır..." Nisâ Su. Ay. 32 vd. (Bkz. Çantay; *KHMK*, c. 1, s. 117-125), Ebu Hureyreden rivayet edilen bir hadiste, Hz. Peygamber (a.s.): "Dul kadın, kendisinin sarahaten emri olmadıkça nikâh olunmaz. Er görmedik kız da kendisinden istizân olunup izini alınmaksızın nikâh olunmaz. Mecliste hazır bulunanlar: Yâ Resûlallah bâkir bir kızın izni nasıl olur? diye sorduklarında, Resûlullah: Onun izni sükût etmesidir, buyurdu" yine başka bir hadiste, Ensar kadınlarından dul olan Hansa'nın babası, Hansa'nın izin ve rızasını almadan tezviç etmişti. Hansa bu izdivâcı hoş görmüyerek Hz. peygamber'e (a.s.) gelerek: "Babam beni birisine nikâh etmiş. Halbûki başkası ile evlenmek benim için daha hayırlı olurdu" der. Bunun üzerine Hz. Peygamber bu nikâhı red ve iptal eder (Bkz. *Buhârî*, c. 11, s. 298-299 vd.; ayrıca şahidlik konusunda, Bkz. *Buhârî*, c. 4, s. 565, 570, c. 8, s. 241-247 vd.); Ebu Hureyre (r.a.)'ın şöyle dediği rivayet olunmaktadır: "Bir kimse kadınına buğuz etmesin, zira hoşlanmadığı huyları varsa ona mukabil memnun olacağı huyları da vardır". Bu hadisi Sahih-i Müslim rivayet etmiştir (Bkz. Muhyiddin-i Nevevî; *Rivâzû's-Sâlihîn ve Tercemesi*, Çev., Hasan Hüsnü Erdem, Kıvamüddin Burslan; Diyanet İşleri Başkanlığı Yayını, c. 1, Ankara, 1972, s. 315-321); A. Donuk; *a.g.m.*, s. 147-168; Sabri Şakir Ansay; *a.g.m.*, s. 23-24; İlber Ortaylı; "Anadolu'da XVI. Yüzyılda Evlilik İlişkileri Üzerine Bazı Gözlemler", *Osmanlı Araştırmaları*, I, İstanbul, 1980, s. 34-35.

sulh, vasiyyet vb. gibi medenî haklar ile şer'i konularda erkeklerle tamamen eşit kabul edilmektedirler. Hatta, kocasının iznini almadan, malını dilediği gibi tasarruf edebilir, satabilir, alabilir, terhîn edebilir, vâris olabilir, velî olabilir, küçük çocuklara vasî nasb edilebilir. Sadece şahitlik vb. konularda hakkı sınırlandırılmıştır²¹. Görüldüğü gibi, birçok konuda erkeklerle eşit kabul edilirken, bazı konularda ise kocalarına bağımlı olmadan hür iradelerini ortaya koyabilmektedirler.

İslâmdan önceki çeşitli toplumlar, önceleri ana hukukunun geçerli olduğu "*madriarkal*" (maderşahi, anaerkil) yapıya sahip iken, çeşitli nedenlerle daha sonraları baba hukukunun geçerli olduğu "*patriarkal*" (pederşahi, babaerkil) yapıya dönüşmüştür. İslâm hukukunda ise ailede baba hukuku ve babanın otoritesi geçerlidir. Fakat, bu otorite sınırsız olmayıp, belirli bir nizamla bağlanmıştır. Aile yapısının bir dilimini oluşturan kadının, kocası üzerinde maddî ve manevî hakları vardır. Koca, istediği an sorumsuzca kadını boşayamaz, başka birilerine devr edemez, kendi mal ve mirasından mahrum edemezdi. Aynı şekilde aile içinde doğup büyüyen öz evlatların baba üzerinde hakları vardır. Baba, Çin'de, Hindistan'da, İran'da Moğollar'da, Cahiliyye devri Araplarında olduğu gibi çocukları, atamaz, satamaz, öldüremez, mirastan mahrum edemez, kız veya oğlan çocuğu şeklinde ayırım da yapamazdı. Birçok ayet ve hadisler, bu konularda, babalara yasaklamalar getirdikleri gibi, bunları belirli hukukî prensiplere bağlamayı da ihmal etmemişler²².

²¹ *Buhârî*, c, 6, s, 481.

²² "... Anaya, babaya iyilik edin. Fakirlik endişesiyle çocuklarınızı öldürmeyin, sizin de, onların da rızkını biz vereceğiz...", En'am Su. Ay. 151, "Ana ve baba ile yakın hısımların bıraktıklarından erkeklerle, ana ve baba ile yakın hısımların bıraktıklarından kadınlara -azından da, çoğundan da- farz edilmiş nasiyb olarak, hisseler vardır", Nisâ, Su. Ay. 7, "Allah size (miras hükümlerini şöyle) tavsiye (ve emr) eder: Evlâtlarınız hakkında (ki hüküm) erkeğe, iki dişinin payı mikdardır. Fakat, onlar (o evlâdlar) ikiden fazla kadınlar ise (ölünün) bıraktığının (terikenin) üçde ikisi onlarındır. (dişi evlâd) bir tek ise o zaman (bunun) yarısı onundur. (Ölenin) çocuğu varsa ana ve babadan her birine terikenin altıda biri (verilir). Çocuğu olmayıp da ona ana ve babası mirasçı olduysa üçde birisi anasıdır. (Erkek, dişi) kardeşler varsa o vakit altıda biri anasıdır. (Fakat bütün bu hükümler ölenin) edeceği vasiyyet(in tenfizinden) veya borc(unun ödenmesinden) sonradır...", Nisâ Su. Ay. 11, aynı surenin 12. ayeti de bu mealdedir. "... Kadınlara iyilikle muâşeret ediniz..." Nisâ Su. Ay. 19, "Erkekler kadınlar üzerinde hakimdirler..." Nisâ Su. Ay. 34, "Öyleyse sakın öksüze kötü muâmele etme" Duhâ Su. Ay. 9, ayrıca, Kuran-ı Kerim de bu konularla ilgili birçok ayet-i kerime bulmak mümkündür (Bkz. Hamdi Yazır; *HDKDT*, c, 2, s, 1270, 1299, c, 3, s, 2090, Çantay, *KHMK*, c, 1, s, 118, 120, 211, DİBY, *KKTA*, s, 148, 595). Aile arasındaki miras taksimi, ferâiz hukuku ile sistematik hâle getirilmiştir (Bkz. Ali Himmet

İslâm dini, kadın ve erkekten oluşan aileyi kutsal kabul etmiştir. Bu kutsal yuvanın yıkılmasına, madden veya manen hastalanmasına, etki eden davranış ve fiilleri yasaklamıştır. İslâm hukuku, ailenin temelini sarıyan davranışların başında, zina suçunun geldiğini belirtmektedir. Değişik ayet ve hadislerde bekâr olsun, evli olsun, erkek ve dişilerin zina yapmasını yasaklamış ve zina edenlere "recm" ve "hadd" cezası uygulanmasını emretmiştir²³.

Berki; *İslâm Hukukunda Ferâiz ve İntikal*, DİBY, Ankara, 1985), İbn-i Ömer (r.a.)'dan rivayet edilen bir hadiste Hz. Peygamber (a.s.) "Hepiniz çoban, yâni muhafızsınız, ve hepiniz de maiyetinizde bulunanların hukukundan mesûlsünüz. Âmirler maiyetindekilerden muhafızdır. Aile reisi, aile efrâdının çobanıdır. Kadın da kocasının evi ve çocukları üzerinde muhafızdır. Hulâsa, hepiniz muhafızsınız ve hepiniz de idârenizde bulunanların hukukundan mesûlsünüz", Hadisi Buhârî ve Müslim rivayet etmiştir (Bkz. Muhyiddin-i Nevevî; *Riyazü's-Sâlihîn*, Çev. Hasan Hüsnü Erdem, c. 1, Ankara, 1972, s. 324), Muğire ibn-i Şu'be(r.a.)'dan rivayet edilen bir hadiste Hz. Peygamber(a.s.) şöyle buyurmuştur. "Allah size analara isyanı, kız (mevlûd)ları diri diri defni, verilecek borcun verilmemesini, verilmeyen bir şeyin alınmasını haram kıldı. Yine Allah sizin için kıl-ü kâli çok süali, izâa-i mâli kerih gördü", (Bkz. *Buhârî*, c. 7, s. 292), aynı mealde, Ubâde b. es-Sâmit (r.a.)'dan rivayet edilen başka bir hadiste Hz. Peygamber (a.s.): "Alla'a (ibâdet)te hiçbir şeyi şerik etmek, sirkat etmek, zinâ eylememek, evlâdınızı öldürmemek (hem kızları hem de oğlanları diri gömmek), kendiliğinizden uyduracağınız hiçbir yalanla (kimseye) bûhtan etmemek..." buyurmuştur (Bkz. *Buhârî*, c. 1, s. 34-b), Hz. Peygamber (a.s.) Veda Hutbesinde de şöyle buyurmuştur "...Ey nâs, kadınların haklarına riâyet etmenizi ve bu hususta Allah'tan korkmanızı tavsiye ederim. Siz kadınları Allah emaneti olarak aldınız. Ve onların namuslarını ve ismetlerini Allah adına söz vererek helâl edindiniz. Sizin kadınlar üzerinde hakkınız, onların da sizin üzerinizde hakları vardır...", (Bkz. *Buhârî*, c. 10, s. 397-407).

²³ "Zinâ eden kadınla zinâ eden erkekden her birine yüzer deynek vurun... müminlerden bir zümre de bunların azâbına (bu cezalarına) şahid olsun", Nur Su. Ay. 2, En az dört erkek şahidin olması gerekir. Bu hususları fıkıh kitapları ayrı ayrı açıklamaktadır. "Zevcelelerine zinâ isnâd eden ve kendilerinin kendilerinden başka şahidleri de bulunmayan kimseler(e gelince) onlardan her birinin (yapacağı) şahidlik, kendisinin hakıykatın saadıklarından olduğuna Allah'a yemin (ile) dört (def'a ifâde ve tekrar edeceği şahidliktir", Nûr Su. Ay. 6, "Kocasının yalancılardan olduğuna Allah'ı dört defa şahid tutması, cezayı (recmi) kadından kaldırm. Beşincisinde, kocası doğrulardan ise kendisinin Allah'ın gazabına uğramasını diler", Nûr Su. Ay. 8-9, "Açık olsun, gizli olsun fuhşiyata yaklaşmayınız", En'am Su. Ay. 151, "Kadınlarınızdan fuhuşu irtikâb edenlere karşı içinizden dört şahit getirin. Eğer şehâdet ederlerse -onları ölüm alıp götürünceye, yahud Allah onlara bir yol açincaya kadar kendilerini evlerde alıkoyun (insanlarla ihtilâtdan men edin)", Nisâ Su. Ay. 15, "Sizlerden fuhuşu irtikâb edenlerin her ikisinde eziyete koşun. Eğer tevbe edip (nefislerini) ıslah ederlerse artık onlar(a eziyet)den vaz geçin...", Nisâ Su. Ay. 16, Kur'an-ı Kerim'de bunlara benzer birçok ayet bulmak mümkündür (Bkz. Hamdi Yazır; *HDKDT.*, c. 2, s. 1314, c. 3, s. 2090, c. 5, s. 3463; Çantay; *KHMK.*, c. 1, s. 121, 211, c. 2, s. 628-629) Abdullah İbn-i Mes'uddan rivayet edilen bir hadis-i şerifte Hz. Peygamber (a.s.) şöyle buyurmuştur: "Mü'minleri Allah'tan ziyâde fenalıklardan koruyan bir kimse yoktur. Mü'minlerin

İslâm hukuku, evlenmeyi teşvik edip aileyi kutsal olarak kabul ederken, boşanma olayını da hoş karşılamamıştır. Mümkün olduğu kadar, boşanma ve ayrılıklardan kaçınılmasını, bütün çabalara rağmen evlilik yürümezse, tarafların birbirlerinin haklarına tecavüz etmeden, ayrılmalarnı hükme bağlamıştır²⁴.

büyük hâmîsi olduğu için Allâhu Teâlâ açık, kapalı bütün fuhşiyatı haram kılmıştır...” (*Buhârî*, c, 11, s, 104), İbn-i Abbasdan rivayet edilen bir hadiste Hz. Peygamberin (a.s.) huzurunda Hilâl ibni Ümeyye; ‘karım Şerik ibn-i Sehmâ ile zina etti’ der. Bunun üzerine Hz. Peygamber de “Dört şahidini hazırla, yahud arkana hâd (vurulur) buyurdu... Sen şahidlerini hazırla, aksi takdirde arkana hadd-i kazf (seksen değnek) vurulur...”, (*Buhârî*, c, 11, s, 140; Hüseyin Atay; “Kur’an-ı Kerim ve Hâdis-i Şerif’de Âile Plânlanmasına ait bir tetkik”, *İslam Tetkikleri Enstitüsü Dergisi*, c, 5, cüz, 1-4 (1973), İstanbul, 1973, s, 229-232; İlber Ortaylı; *a.g.m.*, s, 39; Sabri Şakir Ansay; *a.g.m.*, s, 29-30).

²⁴ “... En iyi âile kuran kadınlar, Allah’a ve kocalarına itaat ve muhabbet eden, Allah’ın tevfiik ve inâyetiyle kocasının gıyabında (onun malını canını, namusunu) muhafaza edenlerdir...”, Nisâ Su. Ay. 34, “(Eğer karı ile kocanın) aralarının açılmasından endişeye düşerseniz o vakit (kendilerine erkeğin) âilesinden bir hakem, (kadının) âilesinden bir hakem gönderin. Bunları barışdırmak isterlerse Allah aralarında (ki dargınlık yerine geçme), onları (uyuşmaya) muvaffak buyurur...”, Nisâ Su. Ay. 35, “Eğer bir kadın, kocasının uzaklaşmasından (yatağını terk etmesinden, nafakasında ihmâl göstermesinden), yahud (herhangi bir suretle kendisinden) yüz çevirmesinden endişe ederse sulh ile aralarını düzeltmekde vebâl yoktur. Sulh daha hayırlıdır. Zaten nefislerde kıskançlık hazırlanmıştır. Eğer iyi geçinir (kadınlara cefâdan) sakınırsanız şüphesiz ki Allah, yapacağınız her şeyden tamamen haberdardır”, Nisâ Su. Ay. 128, “Boşanmış kadınlar kendi kendilerine üç hayız ve temizlenme müddeti beklerler (beklesinler). Eğer onlar Allah’a ve âhiret gününe inanıyorlarsa Allah’ın, kendi rahimlerinde yarattığını (söylemeyererek) gizlemeleri onlara halâl olmaz. Kocaları bu bekleme müddeti içinde barışmak isterlerse onları geri almıya (herkesden) çok lâyıkdırlar. Erkeklerin meşrû suretde kadınlar üzerindeki (hakları) gibi kadınların da onlar üzerinde (hakları) vardır. (Yalnız) erkekler onlar üzerinde (daha üstün) bir dereceye mâlikdirler. Allah mutlak gaalibdir, gerçek hüküm ve hikmet sahibidir”, Bakare Su. Ay. 228, “Hem kadınları boşadınız da iddetlerini bitirdiler mi? Artık onları ya (kendilerine ric’atle) iyilikle tutun, ya iyilikle bırakın. (Fakat) onları, sırf zulmedebileniz için, zararlarına olarak, tutmayın. Kim böyle yaparsa muhakkak kendisine yazık etmiş olur...” Bakare Su. Ay. 231, “Kadınları boşadınız da iddetlerini bitirdiler mi, aralarında meşru’ bir suretde anlaşıldıkları takdirde (Ey velîlar), artık kendilerini kocalarına nikâh etmelerine engel olmayın...”, Bakare Su. Ay. 232, “Ey Peygamber (ve ümmeti) siz müslümanlar kadınları boşayacağınız vakit iddetlerine doğru boşayın. O iddeti (üç hayız ve temizlenme süresi) de sayın. Rabbiniz olan Allah’dan korkun. Onları evlerinden (sakin oldukları evlerden) çıkarmayın. Kendileri de çıkmasınlar. Meğer ki apaçık bir kötülük (meydana) getirmiş olsunlar...”, Talaak Su. Ay. 1, “Sonra (o kadınlar) müddetlerini doldur(mıya yaklaş)dıkları zaman onları ya güzellikle tutun (tekrar zevce edinmek suretiyle), yahud güzellikle kendilerinden (haklarını vererek) ayrılın ve içinizden adâlet sahibi iki kişiyi de şahid yapın. (Ey şahidler siz de) şahidliği Allah için edâ edin...”, Talaak Su. Ay. 2, Kur’an-ı Kerim’de bu konuları aydınlatan başka ayetler de mevcuttur. (Bkz. Hamdi Yazır; *HDKDT.*, c, 2, s, 779-780, 790, 1340, c, 3, s, 1480, c, 7, s, 5044-5045; Çantay; *KNMK.*, c, 1, s, 6-62, 125-126, 145, c, 3, s, 1055-1056), Hz. Peygam-

İslâmın kabul ettiği, aile kurumunun sarsıntı geçirilmesi, ayrılık veya boşanma olayının süruncemede kalması, değişik nedenlerle ailenin reisi olan kocanın uzun süre ailesinden uzak kalması vb. gibi nedenlerle kadına, küçük yaşta, babanın ölmesiyle yetim kalan çocuklara nafaka bağlanması, İslâmî hukukun prensiplerinden idi. Kur'an-ı Kerim ve Sahîh kitaplarında, bu konuda birçok ayet ve hadis bulmak mümkündür²⁵.

2 — Osmanlı Kanun-nâmelerinde Ailenin Yeri

Bilindiği gibi, Osmanlı İmparatorluğu, Türk-İslâm karakterli bir devlettir. Kuruluşundan beri, devlet yönetiminde ikili hukuk sistemi hâkimdir. Bunlardan birincisi, kaynağını ayet, hadis, kıyas ve icma hükümlerinin teşkil ettiği şer'i hukuk, ikincisi ise, kaynağını, Türk teşkilât ve idarecilik geleneği ile fethedilen memleketlerde tesadüf edilen vergi usulleri ile kanunların teşkil ettiği örfî hukuftur. Bunlardan, birincisi olan, şer'i hukuku (bazı yönleriyle) genel hatlarıyla yukarı da açıklamaya çalıştık.

ber (a.s.): "Nikâhlanıp çiftleşiniz ve evleniniz, fakat kurduğunuz bu âile yuvasını talâk ile yıkmayınız. Onun tarrâkasından arş-ı ilâhî titrer" buyurmuştur., Yine başka hadislerde: "Kadınlarınızı ancak zinâ töhmetiyle boşayabilirsiniz" buyurulmuştur., "Talâk üzerine yemin -ki: şöyle yaparsam karım boş olsun, gibi sözlerle- ancak münafık olan kişi yemin eder" buyurmuştur., "Bir kimse yalnız tatmin-i şehvet için nikâh eder, mehrini de vermezse, o kimse zinâkâr bir mücrim olarak ölür" buyurmuştur., "Sık sık kadın boşayan çeşneci erkeklerle sık sık koca değiştiren çeşneci kadınlara Allah lânet etsin" buyurmuştur. (Bkz. *Buhârî*, c, 11, s, 328-331; Sabri Şakir Ansay, *a.g.m.*, s, 30-31; İlber Ortaylı, *a.g.m.*, s, 38, 39; Hüseyin Atay, *a.g.m.*, s, 230-231).

²⁵ "... (Yine) sana hangi şeyi nafaka vereceklerini sorarlar. De ki: "ihtiyacınızdan artan (verin)" ..., Bakare Su. Ay, 219 (Bkz. Hamdi Yazır; *HDKDT.*, c, 2, s, 760-761; Çantay; *KHMK.*, c, 1, s, 58, *DİBY.*, *KKTA.*, s, 33), nafaka konusunda Hz. Peygamber (a.s.) çeşitli hadis-i şerifleri de mevcuttur. Ebû Mesud'dan rivayet edilen bir hadiste: "Her hangi bir Müslüman kendi ehline -Allah'ın rızasını kasdederek- infâk edip zarûri ihtiyaçlarını te'min ederse bu infâk o Müslüman için sadaka olur" buyurulmaktadır., Ebu Hüreyre (r.a.)'dan rivayet edilen bir kutsi hadiste: Allahu Teâlâ: "Ey Âdem oğlu sen âileni infâk etki, sen de Allah tarafından infâk olunub me'cûr olasin" buyurulmaktadır., yine Ebû Hüreyre (r.a.) rivayet olunan bir hadiste: "Dul kadınların ve bir günlük geçimi olmayan fakirlerin nafakalarını kazanmağa koşan Müslüman, Allah yolunda harb eden mücâhid gibidir. Yahud gece namazlı, gündüz oruçlu kimse gibidir" buyurulmaktadır., yine Ebû Hüreyre (r.a.) rivayet edilen başka bir hadiste: "sadakanın efdali, sadakanın sahibini ganî bırakan ve fakirliğe düşürmeyen sadakalardır. çünkü veren el, alan elden hayırlıdır, üstündür. Ey mü'min, nafaka vermeğe nafakası üzerine vâcib olan âile efradınla başla, sonra başkalarına sarf et. Âile efradının nafakaları verilmezse kadın der ki: Ya beni besle, yahud yakamı bırak, Hizmetçi de: Beni besle, beni çalışdır, der, Çocuk da: Beni besle, beni kime bırakırsın? der" (Bkz. *Buhârî*, c, 11, s, 271-273; Sabri Şakir Ansay, *a.g.m.*, s, 30-31; İlber Ortaylı, *a.g.m.*, s, 38-39).

Osmanlı kayıtlarında, kanun-nâmeler hakkında şu isimlerin: "*Padişah Kanunu*", "*Kanun-ı Hümayûn*", "*Kavanîn-i Örfiye*", "*Kavanîn-i Örfiyye-i Osmaniye*", "*Kazayây-ı Örfiyye*", "*Kavanin-i Divan-ı Osmanî*", "*Ferman-ı âlişân-ı zıll-ı Rabbânî*" vb. yer aldığı görülmektedir.

Türkler, değişik asırlarda, çeşitli toplumların yaşadığı coğrafi mekanlarda birçok devletler kurmuşlardır. Kurulan bu devletlerin idarî, askerî, sosyal ve ekonomik yönden teşkilâtlanması, sevk ve idare edilmesi hususlarında küçümsenmeyecek kadar büyük tecrübe ve bilgiler kazanmışlardır. Kurulan devletlerin, büyüyüp gelişmesi için, zaman zaman gaza ve cihad politikası takip ederek birçok memleket fethettiler. Fethedilen yerlerde yaşayan insanları mutlu etmek, hoşlanmadıkları konularda taciz etmemek için, yıkılan devletin koyduğu kanunları, vergi usûl ve yönetmeliklerini çoğu kere aynen kabul ettiler. Sadece, o toplumlara ağır gelen hükümleri, toplum yararına değiştirdiler. İşte, bu iki tarihi sebeble Osmanlı örfi hukuku doğdu.

Bazı fethedilen bölgelerin, eski kanun ve vergi usulleri hemen değiştirilmeyip, uzun süre Osmanlı yöntemi tarafından aynen kabul edildi. Örneğin: Akkoyunlu Hükümdârı Uzun Hasan Bey'in Fatih tarafından yenilmesinden sonra Diyarbekir, Mardin, Erzincan, Ergani ve Urfa'da 1518 (924h.) tarihine kadar, bazı yönleri aynen, bazı yönleri ise tadil edilmiş şekilde Hasan Padişah Kanun-nâmesi adı altında devam etti. Ancak, Osmanlı yönetimi tarafından, 1540 tarihlerine doğru, Diyarbekir Kanun-nâmesinin vaz edildiği görülmektedir. Yine, Sis (Adana) ve Tarsus bölgelerinde Mısır ve Suriye Sultanı Kayıtbay'ın Kanun-nâmesi, Zülkadiriye Vilâyetinde (Maraş ve çevresi), muhtemelen 1511 (911h.) tarihine kadar Alâüd-düvle Bey'in kanunu geçerli olup, bu tarihlerde tahriri yapılan Maraşta, Zülkadiriye Kanunu yerine Rum Kanunu (Osmanlı Kanunları) kabul edilmiştir. Fakat, hazırlanan Osmanlı Kanunları adı altında Alâüd-devle Bey'in Kanunları tagyidir ve tebdil edilmeksizin kabul edilmiştir. Aynı şekilde, Arap ve Acem ülkelerinde yapılan fetihler sonunda, o bölgenin eski yönetimleri tarafından kabul edilmiş kanunların birçok hükümlerinin Osmanlı Yönetimi tarafından kabul edilerek, Osmanlı Kanun-nameleri hükümleri altına sokulmuş oldukları görülmektedir²⁶.

İslâm hukukunun, Osmanlı Örfi Kanunun-nâmelerine tesiri hususu hâlâ aydınlığa kavuşturulmuş değildir. Hammer, İslâm hukuk prensipleri-

²⁶ Ömer Lütfi Barkan; *Kanunlar*, I, İstanbul, 1943, s. XVI, XXXVI, LIX, LXV, 119, 145, 170, 191, 196, 200.

nin, kanun-nâmelere tesir ettiğini savunurken, Ömer Lütfi Barkan tesir etmediğini savunmaktadır. Yine Barkan, kanunnâmeler hazırlanırken, İslâmî hukukun tesiri olmayıp, çeşitli belde ve kıtalarda yaşayan insanların ihtiyaçlarının etkili olduğunu belirttikten sonra, fethedilen yerlerdeki toprakların statüsü konusunda, "...bir insanın toprağı veya evi üzerindeki tasarruf hakları ve bu gibi gayr-i menkullerinin alımı, satımı, ve kiraya verilmesi gibi fıkıhın muamelât kısmını alâkadar eden meselelerle, evlenme, boşanma ve miras usulleri gibi şeriatin en aslı kaynakları tarafından şekilleri sarahatle tâyin edilmiş..." olan bazı konularda, kanun-nâmelerin İslâmî hükümlere müdahale ederek zaman zaman onları hükümsüz kıldığını belirtmektedir²⁷.

Çeşitli "*ferman*", "*emir*" ve "*hükümler*" şeklinde meydana gelen kanun-nâmelerin hazırlanmasında, Müftü ve Şeyhulislamların etkisi yoktu. Bunların düzenlenmesinde, kendi görevlerinde temayüz etmiş olan yüksek seviyeli devlet memurlarının etkili olduğu görülmektedir. Hatta, Barkan, Şeyhulislam Ebussuud Efendi tarafından tanzim edilen toprak hukukunun, Şeyhulislamlık sıfatı ile olmayıp, "*Tahrîr Emîni*" veya "*İl Yazıcısı*" sıfatı ile hazırlanmış olabileceğini belirtmektedir²⁸.

Değişik zamanlarda "*Ferman*", "*Emir*" ve "*Talimat-nâmeler*" şeklinde vaz edilen hükümler, zamanla toplanıp Osmanlı Kanun-nâmeleri haline getirilmiştir. Bugüne kadar bilinen ilk "*Kanun-nâmeler Külliyyâtı*" I.Murat Hüdavendigâr zamanında ve onun emri ile Beylerbeyi Timurtaş Paşa tarafından hazırlandığı sanılmaktadır. Daha sonra, Fatih ve Kanûnî Sultan Süleyman Kanun-nâmeleri hazırlanmıştır. Zamanla, bu kanun-nâmelerin derlenip toparlanmasıyla "*Kanun Mecmuaları*" meydana getirilmiştir. Bugüne kadar, bilinen belli başlı kanun-nâmeler, Hezâr Fen Hüseyin Efendi'nin (1675 (1086 h.) tarihlerine doğru hazırladığı, "*Telhis'ül-beyan fî-Kavânîn-i Âlî Osman*" adlı eser ile, Aynî Ali Efendi'nin 1609 (1018 h.) (İstanbul, 1280 (1863)) tarihli "*Kavânîn-i Âlî Osman Der-Hülâsâ-i Mezâmîn-i Defter-i Divân*" adlı risalesi yanında, Ankara Mahkemesi Mukayyidi Mehmed Emin Efendi'nin 1817 (1233 h.) tarihlerinde hazırladığı eserler ile Tanzimat sonrası hazırlanan Mecelle, Aile, Nafaka, Arazi vb. kanun-nâmeleri saymak mümkündür²⁹.

²⁷ Ömer Lütfi Barkan; *Kanunlar*, I, İstanbul, 1943, s, XXXV, XLV, XLVI.

²⁸ Ö.L. Barkan; *Kanunlar*, I, s. XX, XXIII, XXIV, XXVII, XXIX.

²⁹ Ö.L. Barkan; *a.g.e.*, s, XX, XXIII, XXIV, XXVII, XXIX.

Buraya kadar, Örfî hukuku yansıtan Osmanlı Kanun-nâmeleri hakkında bilgi vermeye çalıştık. Pekiyi, bu kanun-nâmelere göre Osmanlı toplumunun aile yapısı neydi?

Kanun-nâmeler, idarî, askerî, sosyal ve ekonomik konularda bölge ve toplumlara göre düzenleyici hükümler getirirken, aile hukuku konusunda böyle bir düzenlemeye gitmemiştir. Zaman zaman fıkıhın muamelât kısmını ilgilendiren evlenme, boşanma ve miras usulleri gibi bazı şeriatlık konulara ufak tefek müdahalelerin dışında bu konuyu İslâm şeriatına bırakmıştır. Bu bakımdan, Osmanlı toplumu aile yapısının iyi bilinebilmesi için, İslâm hukukunun aile ve aile fertleri hakkında vaz ettiği hükümlerin de iyi bilinmesi gerekmektedir. İslâm hukukunun aile hakkında ortaya koyduğu hükümler iyi bilinirse, arşivlerimizde bulunan belgelerden, özellikle Şer'îye Sicillerine yansıyanlar daha iyi anlaşılmış olacaktır. Teorik olarak ortaya konulan İslâm hukuku ile bu hukukun uygulanmasında görülen başarılar, başarısızlıklar, çelişkiler, hukuk yolundan sapmalar Kadı Sicillerinin incelenmesi, bunlarda görülen belgelerin bilimsel ölçülerle ortaya konulmasıyla mümkün olacaktır.

Biz, Osmanlı toplumunun bir kesitini oluşturan Tokat'ın aile yapısını işlerken, ister istemez İslâm hukukunun aileye bakış açısını ortaya koymak zorunda kaldık. Araştırmamızın bundan sonraki bölümlerinde, teorik İslâm hukuku ile, Osmanlı kadısının uygulamalarını yan yana getirerek, Osmanlı toplumunun aile yapısını aydınlatmaya çalışacağız.

III — *Tokat'ta Bulunan Müslim ve Zimmî Gruplar*

Bilindiği gibi, imparatorluklar, homojen yapıya sahip olmayıp, değişik din, dil ve ırklardan meydana gelmektedirler. Üç kıtada hüküm sürmüş olan Osmanlı imparatorluğu da böyledir. İmparatorluk şehirlerinin incelenmesi, bunu açık olarak ortaya koymaktadır. Birçok Osmanlı şehirlerini incelediğimiz zaman din, dil ve ırk bakımından karışık olduklarını açık olarak görebiliriz. XVIII. yüzyılın sonlarında (1771-1810) incelemeye tabi tuttuğumuz Tokat'ta durum böyleydi. Bu dönemde dinî bakımdan müslim ve zimmî olmak üzere iki toplum görülmektedir. Yapılan tahrirlerde, genellikle din faktörü esas alındığı için, Müslim zümrelerin, Türklerden başka hangi etnik unsurlardan meydana geldiğini, kesin olarak tesbit etmek mümkün olmadığı halde, zimmî zümrelerin tahririnde, dinî yapısıyla beraber, etnik yapısının da belirtilmiş olmasından dolayı, Tokat'ta oturan zimmî kesimin diniyle beraber milliyetini de tesbit etmek mümkün olmaktadır.

Devlet zaman zaman, şer'î ve örfî vergiler toplamaktaydı. Bu vergilerin âdil ve eşit olarak tarh u tevzî edilebilmesi, belirlenen resimlerin biran önce toplanabilmesi amacıyla, şehir halkı belirli aralıklarla tahrîr ediliyordu. Bu tahrirlerde, Müslim ve zimmî mahallelerin halkları ayrı ayrı sayılarak, kimin ne kadar vergi vereceği tesbit edilirdi. Bu şekilde tanzim edilerek Şer'iyye Sicillerine geçirilen kayıtlara, "*Mevkufat Defteri Suretleri*", "*Sal-yâne Defterleri*", "*Mahallat Haneleri Defterleri*", "*Mahallet Defteri*", "*Hane Defteri*", "*Müfredât Defteri*", "*Tevzî ve Taksim Defteri*" vb. isimler verilmekteydi³⁰. İşte, bu defterlerden yararlanarak, şehirde ne kadar mahalle olduğunu, hangi adları taşıdığını, mahallelerde oturanların dinî ve etnik yapılarını, mahalle halkının kaç avâriz ve nüzül-hânesi sayıldığını, her hânenin ne kadar vergiye müstahak olduğunu vb. ayrı ayrı tesbit etmemiz mümkün olmaktadır. Örneğin: 15 Eylül 1795 (Gurre-i Rebiyü'l—Evvel 1210) tarihli "*Müfredat Defteri*" ne göre Tokat'ta toplam olarak 77 tane mahalle vardı³¹. Bu sayımda, mahalleler Müslim, zimmî ve karışık şeklinde belirtilmemiştir. Onun için, kesin olarak mahallelerin hangileri Müslim mahallesidir, hangileri zimmî mahallesi, hangilerinin karışık olduğunu tesbit edemedik. 1830 yılında yapılan ilk nüfus tahririnde, şehir halkı sayılırken Müslimlerin oturduğu mahalleler, zimmîlerin oturduğu mahalleler ile karışık olan mahalleler ayrı ayrı belirtilmiştir. Biz, Tokat Şer'iyye Sicilleri üzerinde çalışırken bu defteri aramamıza rağmen bulamadık. O nedenle, bu konuyu tam olarak aydınlatmak mümkün olmadı. Fakat, 1455 (860 h.) tarihli tahrîre göre 54 mahalleden 62 tanesi Müslim, 8 tanesinin Müslim ve zimmî karışık olduğunu tesbit etmek mümkün oldu³². İncelediğimiz dönem zimmî mahallerinden, birisinde Yahudiler, geri kalanlarda ise (muhtemelen 10 mahalle olmalı) Ermeni ve Rumlar ya ayrı ayrı, ya da müslimlerle karışık olarak oturuyorlardı. Zimmîlerin adını taşıyan bazı mahallelerde cami, mescit ve türbelerin bulunması, buraların Müslimlerle karışık olduğunu göstermesi bakımından önemlidir³³.

³⁰ *Tokat Şer'iyye Sicili*; Defter No: 2, Sayfa No: 6, Bilindiği gibi, Tokat Şer'iyye Sicilleri, Tokat Arkeoloji ve Etnoğrafya Müzesi'nde bulunmaktadır. Bundan sonraki dipnotlarda Tokat Şer'iyye Sicilleri (TŞS) şeklinde, defter numarası ile sayfa numarası (—/—) şeklinde kısaltılacaktır.; Rifat Özdemir; *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Ankara (Fiziki, Demografik, İdari ve Sosyo-Ekonomik Yapısı) 1785-1840*, Ankara, 1986, s. 75-77.

³¹ *Tokat Şer'iyye Sicili*; Defter No: 2, Sayfa No: 6 (Bunun dipnotu, TŞS, 2/6 şeklinde kısaltabiliriz).

³² *Başbakanlık Arşivi*; TTD, No: 772, s. 41-42 vd. Bana bu bilgiyi temin eden Doç. Dr. Mehmet İpşirli Bey'e teşekkür ederim.

³³ TŞS., 2/9; 13/126-127.

Anlaşıldığı gibi, incelediğimiz dönem Tokat'ında, etnik yapısı kesin olarak bilinmeyen Müslimler yanında Ermeniler, Rumlar ve Yahudiler olmak üzere toplam olarak 4 tane etnik toplum (müslimlerin durumuna göre bu sayı fazlalaşabilir) ile üç tane semavî dine mensup insanların bir arada yaşadıkları görülmektedir.

IV — Tokat'ta Aile ve Evlilik Gelenekleri

1 — Nikâh Akdi ve Ailenin Teşekkülü

İslâm hukukunda aile, kutsal bir yapı olarak nitelendirilmiştir. Türk toplum yapısında da durum bundan farklı değildir. Osmanlı mahkemesinin başı olan kadı da bu kutsallığı korumuştur.

Ailenin teşekkül edebilmesi için evlenmenin, evlenmenin teşekkül edebilmesi için de nikâh akdi denilen sözleşmenin yapılması şarttır. İslâm hukukuna göre evlenme ve nikâh akdinin alenî olması şarttır³⁴. İşte, bu şarttan dolayı olmalıdır ki, Osmanlı döneminde yapılan evliliklerin büyük bir çoğunluğu Şer'iyye Sicillerine kayıt edilmektedir.

Evlenecek bir kızla, erkeğin iradelerini kullanmaları İslâmî bir prensiptir³⁵. Bu dönemlerdeki uygulamalarda, bu prensibin geçerli olduğunu görmek mümkündür. Evlenirken, şu tür evlenme ve nikâh akidlerinin yapıldığını görmekteyiz.

a — Evlenecek kız ve erkek hür iradelerini kullanarak kendileri ve aileleri arasında anlaşıp karara vardıktan, sonra, mahkeme-i şer'e gelerek, şahitler huzurunda, nefislerini birbirlerine tezviç ettiklerini beyan ederek nikâh akidlerinin yapılmasını isterlerdi. Nikâh akidleri yapılarak, sonuç Sicil-i Mahfuza kayıt edilirdi.

b — Evlenecek kız ve erkek, kendileri ve aileleri arasında anlaştıktan sonra, kız, mahkemeye gelmeyerek (mahremiyyet nedeniyle olsa gerek) anasını, babasını veya güvendiği yakın akrabalarından birisini şahitler huzurunda vekil tayin ederek mahkeme-i şer'e gönderir. Mahkemede yapılan duruşmada, vekâlet suretiyle bu nikâh akdi de yapılarak sonuç Sicil-i Mahfuza kayıtlı edilirdi. Zaman zaman, vekâlet usulünü erkeklerin de uyguladığını görmek mümkün olmaktadır.

³⁴ Bkz. Dipnot 18'de bu konuda bilgi verilmiştir.

³⁵ Bkz. Dipnot 20'de bu konuda bilgi verilmiştir.

c — Bazan evlenecek kız ve erkek kendileri ve aileleri arasında anlaş-
tuktan sonra, mahkeme-i şer'e müracaat ederek, nikâh akidlerinin evde ya-
pılmasını isterlerdi. Bu gibi hallerde, bazan mahkemenin başı olan kadı
veya nâib (bunların gitmesi çok ender olurdu) ama çoğunlukla da mahke-
menin başkâtibi, birinci, ikinci veya üçüncü kâtipleri ile mukayyidler vb.
bu gibi görevlere gönderilirlerdi. İstenilen yere giden mahkeme görevlileri,
şahitler huzurunda nikâh akdini yaptıktan sonra, sonucu getirip Sicill-i
Mahfuza yazarlardı. Bazan bu usullerle yapılan nikâh akidleri, kız ve er-
keğin, veya evli çiftlerin mahkemeye gelerek, şahitler huzurunda hür ira-
delerini kullanarak evlenmekten vazgeçtiklerini belirterek, nikah akidleri-
nin feshini isteyebilirlerdi. Bu isteğe uyan mahkeme, kıydığı nikâhı feshe-
debilirdi. Örneğin: 2 Ağustos 1798 (19 Safer 1213) tarihinde Tokat'ta Baş
Meydan Mahallesi'nde oturan es-Seyyid Mehmet Efendi, Şerife binti Meh-
met Emin adlı bâkir ve bâliğa kızla, kendi rızaları ile birbirlerine "*namzed*"
olurlar. Fakat, aradan 6 ay geçtikten sonra araları açılır ve Seyyid Meh-
met Efendi, es-Seyyid Halil bin Mustafa ile Hasan bin Hızır'ın şahadetle-
riyle, es-Seyyid Mustafa Efendi ibni Ebubekir Efendi'yi kendine vekil tayin
ederek mahkemeye gönderir. Seyyid Mehmed Efendi'nin vekili olan, Sey-
yid Mustafa Efendi, mahkemede hazır bulunan "*namzed*" Şerife binti
Mehmed Emin üzerine dava açarak, "vekilinin 6 ay önce Şerife'ye "*nam-
zed*" olduğunu, aralarında nikâh akdinin geçmediğini, şimdi ise namzed-
likten vazgeçtiklerini, Şerife'nin isterse nefsinin başkasına tezviç edebileceği-
ni" beyan ettiğini ve mahkemenin de bu isteğe uyduğunu görmekteyiz³⁶.
Mahkemenin bu kararı, tamamen İslâm hukukuna uygun düşmektedir³⁷.
Yine, 1 Nisan 1810 (25 Safer 1225) tarihli başka bir kayıta, Tokat'ta
Mahmut Paşa Mahallesi'nde oturan Rukiye binti Süleyman adlı kız mah-
kemeye gelerek şu beyanda bulunur. "Bundan üç sene önce, babam
müteveffa, beni, şu anda Tokat'ta bulunmayan Mustafa bin Abdullah'a
evlenmek vaadiyle "*namzed*" etti. Aramızda sahih bir nikâh da yok. "...ben
âkile ve bâliğa ve âkillâ-i fâile muhtar olduğum ecilden nefsimi ahara tezvice izin
murad eylerim..." diyerek serbest kalmasını ister. Mahkeme şahidleri de
dinledikten sonra "*namzed*" Rukiye kızın isteğini yerine getirerek, istenme-
yen bir evlilik akdinin önüne geçmiş olduğu görülmektedir³⁸.

³⁶ TŞS., 3/130; Rifat Özdemir, *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Ankara (Fizikî, Demografik, İdari ve Sosyo-Ekonomik Yapısı) 1785-1840*, Ankara, 1986, s. 175-202.

³⁷ Ömer Nasuhi Bilmen; *Hukukî İslâmiye ve Istılahatı Fahiyye Kamusu*, c. 2, İstanbul, 1985, s. 152-155.

³⁸ TŞS., 13/168; Rifat Özdemir, *a.g.e.*, s. 175-202.

Orta Asya Türklerinde, kan bağı evliliğe mani olduğu için, evliliklerde ekzogami (dıştan evlilik) usûlü yaygındı. İslâm dini de zuhur edince, kan bağının evliliğe mani olduğunu, Nisâ Suresinin 22 ve 23. ayetlerinde kimlerin kimlerle evlenebileceğini karara bağlayarak, üvey anne, kız, kız kardeş, hala, teyze, sütanne ve süt kardeşlerin vb. birbirleri ile evlenemeyeceklerini kesin prensip haline getirmiştir³⁹. Osmanlı Arşivlerinde yaptığımız çalışmalarda, üvey anne, kız, kız kardeş, sütanne ve süt kardeşler arasında ceryan eden, evliliklerle ilgili hiçbir belgeye rastlamamız mümkün olmadı. Bu tür, bir evlilik girişimi olduğu zaman mahkeme müdahale ederek evliliğe mani oluyordu. Örneğin: 21 Ocak 1774 (27 Şevval 1186) tarihinde Tokat'ta Huruş (gürültü, şamata ve telaş manasına gelmektedir) Mahallesinde oturan es-Seyyid Ebubekir bin Abdurrahman adlı kişi, aynı mahallede oturan Hatice binti Ömer adlı kızla kendi aralarında "*namzed*" (nişanlanma) olurlar. Tam nikâh akdi yapacakları zaman, bazı kişiler bunların süt kardeşi olduklarını mahkemeye intikal ettirirler. Mahkeme, durumun aydınlığa kavuşması için, evlenecek erkeğin süt kardeşi olmadıklarına dâir şahit getirmesini ister. Güveyi aday olan Seyyid Ebu Bekir şahidler getirir ve getirilen şahitler bunların süt kardeşi olmadıklarını, söylentinin iftira olduğunu beyan ederler. Bunun üzerine mahkeme adayların kendi aralarında evlenebileceklerini nikâh akdi yapmada sakınca olmadığını belirten *hüccet-i şer'iyye* vererek davayı sonuçlandırmıştır⁴⁰. Bu örnekte de görüldüğü gibi mahkemenin kararı İslâm fıkıhına uygunluk göstermektedir.

2 — Müslimlerde Evlilik Gelenekleri

Yukarıda belirttiğimiz gibi, Müslim kesimin evlenmesi, evlenecek kızla erkeğin kendi hür iradeleri ile anlaşmalarına bağlı idi. Aralarında anlaşılan adaylar, önce belirli bir süre nişanlı kalırlardı. O günkü ifadeyle, buna "*namzed*" deniliyordu. Birbirlerine "*namzed*" olan adaylar, bu süre içinde birbirleri ile ailelerini daha yakından tanımış oluyorlardı. Eğer bu süre içinde, kendi aralarında evlilik akdi yapmaya mâni bir durum çıkarsa, mahkemeye müracaat ederek, şahitler huzurunda, "*namzed*" olmaktan vazgeçtiklerini beyan ederek, nikâh akdini yaptırmazlardı. Yukarıda verdiğimiz iki örnekte, bu durum daha iyi anlaşılmaktadır.

³⁹ Bkz. Dipnot 17'de bu konu hakkında birçok ayet ve hadisler verilmiştir.

⁴⁰ TŞS., 1/76.

Eğer, evlenecek adaylar, nikâh akdi yaptırarak seviyeye kadar gelebilirlerse, ya mahkemeden bir görevliyi evlerine çağırarak veya kendilerine bizzat mahkemeye giderek şahidler huzurunda nikâh akdini yaptırıyorlardı.

Evlenecek kızın, mehir alması, İslâm hukukunun prensibi olduğu kadar, Türk töresinin de bir gereği idi⁴¹. Mahkemede nikâh akdi yapılırken, günün şartlarına göre, ne kadar *mehr-i muaccel* ile *mehr-i müeccelin*, güveyi adayı tarafından gelin adayına verileceğinin bildirilmesi şarttı. Birçok sicil kaydına bakılacak olursa bu durum açık olarak görülmektedir. Eğer, nikâh sırasında mehirin miktarı belirtilmezse, boşanma veya ölüm hallerinde emsallerine göre terekeden alınmaktaydı⁴².

Orta Asya Türkleri arasında, bazı istisnalar olmakla beraber, poligami (çok evlilik) evlilik usûllerine pek rastlanmaz. Genellikle, yaygın olan evlenme biçimi, monogami (tek evlilik) usûlüdür. İslâm hukuku, değişik ayet ve hadislerde, geçerli bir mazeretin yanında, adaletin mutlaka sağlanması şartıyla, dörde kadar evlenmeye müsaade etmiştir⁴³. Fakat, hanımlar arasında, adaletin sağlanması şartıyla bu kapı hemen hemen kapatılarak, tek kadınla evlenme usûlü teşvik edilmiş gibidir.

Biz, Tokat Sicilleri üzerinde yaptığımız araştırmada, İslâm hukukunun müsaade etmesine rağmen, poligami evlilik usûlünün tatbik safhasına konulmadığını gördük. 1772-1810 (1186-1225) tarihleri arasında ki sicillerden örnekleme yöntemiyle 26 tane tereke seçtik. Bu terekeler, şehrin değişik yerlerinde oturan Müslim ve zimmî karışık olmak üzere ehl-i örf mensubu olan eski Tokat Voyvodasına, bazı askerî tâîfeye, hekime, bakkallık ve attarlık gibi ticaretle iştigal eden esnaf kesimi ile evinde oturup ev işlerini yapan bazı ev kadınlarına âit bulunmaktadır. Bu 26 terekeden % 69,23 oluşturan 18 tanesi Müslimlere, % 30,77 oluşturan 8 tanesi de zimmî gruplara âittir⁴⁴. 18 tane Müslim erkekten sadece 4 tanesi (% 15,38'i) 2 evlidir. Bunlardan birisinin ilk karısı öldüğü için evlenmiştir. Öbür üç kişi ise, birinci hanımlarından ya hiç çocukları olmadığından, veya bir erkek çocuğa da sahip olabilmek için, ikinci evliliği yapmış görünmektedir. Çünkü, bu üç erkeğin de birer çocuğu vardır. Bunlardan iki tanesinin bi-

⁴¹ Bkz. Aynı makalenin Eski Türklerde Evlenme Böl.

⁴² TŞS., 1/370; 2/6; 3/161-165.

⁴³ Bkz. Dipnot 16'da bu konu açıklanmaktadır.

⁴⁴ TŞS., 1/276, 288, 315, 370; 2/6, 9, 10, 11, 13, 16, 33, 36, 50, 83, 108, 109, 142, 158, 176, 177; 3/2, 9; 13/47, 93, bu numaralı terekeleri incelemeye tabi tuttuk.

rer erkek çocuğu, bir tanesinin de bir kız çocuğu vardır. Burada açık olarak görüldüğü gibi, ikinci evlilikler, sırf bazı arzuları tatmin etmek için yapılmaktan çok, bazı zaruretlerden dolayı yapılmış olduklarını açık olarak göstermektedirler. Erkeklerin, % 84,26'sının tek evli olması, bunun delili olsa gerekdir.

Bu örnekler ile, XVI. yüzyılın sonlarında Türkiye'den geçen Alman protestan papazı Salomon Schweigger'in verdiği şu bilgiler: "Türkler dünyaya, karıları da onlara hükmeder. Türk kadını kadar gezen, eğleneni yoktur. Çok karılık yoktur. Herhalde bu işi denemiş, dert ve masrafa neden olduğunu anlayıp vazgeçmişler. Boşanma pek görülüyor. Çünkü boşanırken erkek para ve eşya veriyor ve kız çocuk anaya kalıyor"⁴⁵ birbirlerini tamamlamaktadırlar.

Bu örnek ve ifadelere dayanarak, Anadolu'da ve Tokat'ta çok evlilik usûlünün yerleşmediğini söylemek mümkündür.

3 — *Zimmilerde Evlilik Gelenekleri*

Osmanlı döneminde yaşayan zimmîler dil, din ve gelenek yönünden tamamen serbest idiler. Kendi kitaplarına inanıp, kendi kilise ve havralarında âyin yapma haklarına sahip oldukları gibi, kendi dillerini konuşarak gelenek ve göreneklerini rahatlıkla yaşatabiliyorlardı. Aile hukuku ile ilgili bazı konuları, kendi cemaatleri arasında hallederken, bazılarında ise mahkeme-i şer'iyeye gelerek çözümlemekte oldukları görülmektedir. Bu nedenle, kadı sicillerinde, zimmîlere âit evlilik uygulamalarıyla ilgili bazı kayıtlar, Müslimlerininki kadar, çok sık olarak yer almamaktadır. Ama, zaman zaman görülen belgelerde, zimmî kız ve erkeğin de kendi aralarında anlaşdıktan sonra günün şartlarına ve malî kudretlerine göre aralarında mehr-i muaccel ile mehr-i müecceli kararlaştırdıktan sonra, mahkemede, şahidler huzurunda nikâh akdi yaptırarak evlenme olayını gerçekleştirdikleri gözlenmektedir. Eğer, evlenirken mehr-i müeccel kararlaştırılmaz, veya verilmezse, kocanın ölümü halinde, bu mehir günün şartlarına göre mutlaka terekeden düşülüyordu. Örneğin: 9 Aralık 1797 (19 Cemaziye'l Âhir 1212) tarihinde Tokat'ta, Kaya Mahallesinde oturan Kırkor Veled-i Gabril ölür. Terekkesi karısı Seronaz binti Vartan ile üç çocuğuna kalır. İslâm ferâiz hukukuna göre, terekkeyi taksim etmeye gelen, mahkeme-i şer' görevlisi, önce terekeden borçlar ile kadına takdir edilen 33 gurusluk mehri çı-

⁴⁵ İber Ortaylı; *a.g.m.*, s. 37.

kardıktan sonra taksimatı yapar⁴⁶. Görüldüğü gibi, zimmî kesim kendi geleneklerini rahatlıkla yaşatırken, mahkeme-i şer'iyenin yürütmekte olduğu haklaştırma hizmetlerinden de yararlanmaktaydılar.

Zimmî unsurlar arasında da, poligami (çok evlilik) usûlü var mıydı? Bu sorunun cevabını bulabilmek için, incelemeye tâbi tuttuğumuz 26 terekeden, zimmîlere âit olan 8 tanesini yeniden gözden geçirdik. Fakat, zimmîler arasında 2 evli olan erkeklere rastlamamız mümkün olmadı.

İncilde, sarîh bir hüküm olmamakla beraber, din azizleri tarafından iki evlilik pek hoş karşılanmıyordu⁴⁷. Acaba, zimmî kesimin bu davranışında, bu, dinî telâkkilerin etkisi var mıydı? Bunu kesin olarak bilemiyoruz. Belki, zamanla aydınlığa kavuşacaktır.

4 — *Mehir*

Mehir, güvey adayı tarafından, gelin adayına verilen belirli bir miktardaki paradır. Moğollarda güveyi adayının, gelin adayını evine verdiği paraya "*kalın*" deniyordu. Orta Asya Türkleri arasında da, güveyi adayının, kız evine verdiği paraya "*kalın*" veya "*sep*" deniliyordu. Cahilliyye çağı Araplarında ise, evlenecek erkeğin, evleneceği kızın babasına, erkek kardeşine veya akrabasından birisine mutlaka "*mehir*" vermesi gerekmektedir⁴⁸.

İslâm hukuku, zuhur ettiği zaman, bu gelenekleri devam ettirmiştir. Ancak, kadın lehine fevkalâde güzel düzenleme ve yenilikler getirerek, mehirin mutlak surette kadının hakkı olduğunu, bu parada, babanın, kardeşlerin ve diğer akrabaların hiç hakkı olmadığı gibi, kocanın da hakkı olmadığını kesin kurallara bağlamıştır⁴⁹. Mehiri kızın dışında başka birisinin almasını kesinlikle yasak ettiği gibi, evlenmeden önce *mehr-i muaccel* ile *mehr-i müeccel* adını taşıyan ve günün şartlarına göre, ailelerin zengin veya fakir oluşlarına göre değişen belirli bir paranın kızı verilmesini şart koşturmuştur. Hatta, öyleki, mehir veremeyecek kadar fakir olan bir gencin, kızı Kur'an-ı Kerim öğretmekle bu borcunu ödemesi istenmektedir⁵⁰.

⁴⁶ TŞS.; 3/10; 13/126-127.

⁴⁷ Sabri Şakir Ansay; *a.g.m.*, s. 25.

⁴⁸ Bkz. Moğollar, Türkler ve Araplarda Aile ve Evlenme usulleri hakkında yukarıda ayrı ayrı bilgi verildi.

⁴⁹ Bkz. Dipnot 19'da bu konuda birçok ayet ve hadisler verilmiştir.

⁵⁰ Bkz. Dipnot 19.

Mehirin miktarı, günün şartlarına, evlenecek kızın güzel, çirkin, maharetli vb. oluşuna göre değişmekteydi. İslâm fıkıhına göre, gelir getiren herşey mehir olabilmektedir⁵¹.

Güvey adayı gelin adayına mehir verirken, gelin adayı da cihaz getirmektedir. Ancak, verilen mehir ile cihazın denk olması diye bir kural yoktur⁵². Kadına verilen mehirleri birkaç isim altında toplamak mümkündür.

a — *Mehr-i Muaccel*

İslâm hukukuna göre, nikâh akdinden önce veya nikâh akdi sırasında, şahitler huzurunda güveyi adayı tarafından gelin adayına verilmesi gereken bir paradır. Eğer bu para, akid sırasında verilmezse, boşanma veya ölüm halinde terekeden alınmaktadır.

İncelediğimiz 1771-1810 tarihleri arasındaki sicil kayıtlarında, bu dinî ve hukukî geleneğin uygulandığını açık olarak görmekteyiz. Bu dönemde, gelin adaylarına verilen mehirin miktarı kesin olmamakla beraber 50 ile 500 guruş arasında değişmekteydi⁵³.

b — *Mehr-i Müeccel*

Bu mehir de, gelin adayının hakkıdır. Nikâh akdi sırasında, miktarının şahidler huzurunda tesbit edilmesi lâzımdır. Eğer, akid sırasında tesbit edilmezse, boşanma veya ölüm halinde, emsallerine göre miktarı tesbit edilerek terekeden alınıp, kadına verilmekteydi. Örneğin: 20 Nisan 1808 (23 Safer 1212) tarihinde Tokat'ta Yazıcık Mahallesinde oturan Hüseyin b.Mehmed vefat eder. Eşi, Fatma b.Hasan terekenin yazımı sırasında, kocasının nikâh akdi sırasında kendine 150 guruş mehr-i müeccel verdiğini beyan ederek, iki tane de şahid getirir. Mahkeme-i Şer' görevlileri, bu durumu kabul ederek 150 guruş mehr-i müecceli terekeden düşerek Fatma b.Hasan'a vermişlerdir⁵⁴.

Bazan, nikâh akdi sırasında mehr-i müeccelin miktarı tesbit edilmeyebiliyordu. Bu durumlarda, boşanma veya ölüm olayı vuku bulursa, o za-

⁵¹ Ömer Nasuhi Bilmen; *Hukukî İslâmiyye ve Istılahatı Fıkhiyye Kamusu*, c, 2, İstanbul, 1985, s, 121-124, mehirin miktarı ile çeşitleri ehl-i sünnet imamaları arasında farklılık göstermektedir.

⁵² Ömer Nasuhi Bilmen; *a.g.e.*, c, 2, s, 147-150.

⁵³ TŞS., 2/11-83; 3/165 vd.

⁵⁴ TŞS., 2/176.

man emsaline göre veya bazan vereselerin kendi aralarında takdir edecekleri miktara göre, belirli bir para mehr-i müeccel adı altında terekeden düşölerek kadına verildiği de oluyordu. Örneğin: 21 Nisan 1796 (23 Şevval 1211) tarihinde Tokat'ta Sogukpınar-ı Müslim Mahallesinde oturan Mustafa Ağa ibni Abdullatif Ağa ölür. Karılarından Alime binti Mahmud'a, terekenin yazımı sırasında, vereseler arasında 25 gurusluk mehr-i müeccel takdim edilerek terekeden düşölmüş olduğu görölmektedir⁵⁵.

c — *Namzedlik Akçesi*

İslâm hukuku, evliliğin, âkil ve bâliğ olduktan sonra yapılmasını, evlenecek kız ve erkeğin kendi hür iradelerini kullanmalarını, velilerin kesinlikle müdahale etmemelerini, kız veya erkeğin dışında nikâh akdi veya zorla evlendirme gibi uygulamaların yapılamayacağını hükme bağlamıştır⁵⁶. Fakat, toplum hayatında zaman zaman bazı sapmalar olarak, bu yasakların dışına çıkıldığı da oluyordu. Bazan bir baba, küçük yaştaki kızını birisine vererek belirli bir para ve mal alıyordu. Kız büyüüp geliştikten sonra da ona vererek evlendiriyordu. Bu uygulamaya "*namzed*", alınan paraya da "*namzedlik akçesi*" deniyordu. Bu usül, bir çeşit "*başlık*" alınarak "*beşik kertmesi*" usülü ile evlendirme şekliydi. Ankara, Çankırı ve Konya gibi Osmanlı şehirlerinde bu tür evliliklere rastlanmaktadır⁵⁷. İncelediğimiz dönemde, bu tür evlendirme şeklinin Tokat'ta da uygulandığı görölmektedir. Örneğin: 1 Nisan 1810 (25 Safer 1225) tarihli bir sicil kaydında, Tokat'ın Mahmud Paşa Mahallesinde oturan Rukiye binti Süleyman adlı kız, mahkeme-i şer'e gelerek şöyle der: "...*Tarih-i kitabdan üç sene mukaddem, babam müteveffa Süleyman beni, gâip ani'd-diyâr Mustafa bin Abdullah nâm kimesneye tezvice vadeyleyip beynimizde akd-i nikâh-ı sabk (sabh) olmayup mücerred namzed olduğumuzdan gayri ben âkile ve bâliğa ve âkilâ-i fâile muhtar olduğum ecilden nefsimi ahire tezvice izin murad eylerim...*" şeklinde ifade vermektedir. Mahkeme Rukiye'nin şahitlerini de dinledikten sonra, isteğini yerine getirerek, İslâmî olmayan bir evliliğin gerçekleşmesine mani olmuştur⁵⁸. Burada, açık olarak göröldüğü gibi, mahkeme, kızın hür iradesini kullanma prensibine uyararak istenmeyen evliliği engellemiştir. Bu tür namzedlik olay-

⁵⁵ TŞS., 2/142, vereselerin, kadına az bir mehr-i müeccel tâyin ederek haksızlık yaptıklarını söylemek lâzımdır. Takdir edilen mehir, emsallerine göre % 50 veya % 75 daha azdır.

⁵⁶ Bkz. Dipnot 20'de bu konuda birçok ayet ve hadisler verilmiştir.

⁵⁷ İlber Ortaylı; *a.g.m.*, s. 37-38.

⁵⁸ TŞS., 13/168; 3/130-129.

larında, Ankara, Çankırı ve Konya'da "*Namzedlik Akçesi*" adı altında belirli bir para veya mal alınıyordu. Fakat, Tokat sicilleri üzerinde yaptığımız araştırmalarda böyle bir paranın alındığına dâir bir belgeye rastlamamız mümkün olmadı.

d — *Kalın (Seb) veya Başlık Verme Usûlü*

Moğollarda, güveyi aday, kız evine belirli bir para verirdi. Bu paraya "*kalın*", uygulamaya da "*kalın verme veya kalın alma*" denilirdi. Orta Asya Türkleri arasında da aynı uygulamalar vardı. Türkler arasında verilen bu paraya "*kalın veya seb*" deniliyordu⁵⁹. Türklerin, İslâma girmesiyle beraber, bu isimlerin "*mehir*", "*namzedlik akçesi*", "*başlık*", "*halat*" vb. gibi isimlerle değişmiş olmaları kuvvetle muhtemeldir.

Osmanlı aile yapısı incelenirken, mehr-i muaccelin, mehr-i müeccelin, ve namzedlik akçesinin alınıp verildiğini kadı sicillerinden tesbit etmek mümkün olmaktadır. Bazı yörelerde "*başlık parası*" alma adeti ile "*halat alıp verme*" adetinin uygulandığı bugün dahi bilinmektedir⁶⁰. Sicillerde, "*başlık parası*", "*halat*" veya "*kalın*" alıp verme ile ilgili belge bulunabilir mi? Bu soruyu şimdilik olumlu olarak cevaplamak pek mümkün görünmüyor. Ankara ve Tokat Sicilleri üzerinde yaptığımız araştırmalarda bu konuları aydınlatan belgelere rastlamamız mümkün olmadı. Kadı sicilleri incelendikçe, bu konunun da aydınlığa kavuşacağını belirtmek isteriz.

e - *Cihaz Yapımı*

Moğollarda ve Orta Asya Türkleri arasında güveyi aday kız evine "*kalın*" veya "*seb*" adını taşıyan belirli bir para verir, buna karşılık kız evi de oğlan evine cihaz getirirdi. Cahiliyye çağı Arapları arsında böyle bir uygulamaya pek rastlanmıyor.

İslâmın zuhuru ile, bu konunun da, belirli kâide ve nizamlara bağlandığı görülmektedir. Güveyi aday, ne kadar mehir verirse versin karşılığında mehire denk bir cihaz talebinde bulunamaz. Hatta, bir baba, yarısı mehir yarısı da cihaz yapımı için para alıp da cihazı yapmasa, güveyi

⁵⁹ Bkz. Dipnot 8, 10, 11'de bu konular hakkında bilgiler verilmektedir.

⁶⁰ Anadolu'nun değişik yerlerinde, özellikle de doğu bölgelerinde "*başlık parası*"nın alındığı, yine Doğu-Anadolu'da özellikle Elazığ, Tunceli vb. gibi bazı illerimizde kızın dayasına "*Halat*" adı altında belirli bir para (50-1000000 lira, veya daha fazla olabilir) veya silah verme (12 Eylül 1980 sonrası bu usûlün uygulanmadığı veya şimdilik uygulanmadığı gözlenmektedir) adetinin olduğu bilinmektedir.

adayı, ne kızı ne de babasını (kayın babasını) taciz edemez⁶¹. Cihaz yapımı Anadolu'nun değişik yörelerine göre farklılıklar arz etmektedir. Bazı yerlerde oğlan evi mehiri verip, hiçbir cihaz yapımına karışmaz, bazı yerlerde cihaza yarı yarıya ortak olur, bazı bölgelerde ise cihazın tamamını da oğlan evi yapar. Bugünkü uygulamalarda dahi bölgelere veya şehirlere göre farklılık arzeden cihaz yapma usûlü, acaba incelediğimiz dönem Tokat'ında nasıldı? Bu sorunun cevabını bulmak için, incelediğimiz Tokat Şer'iyye Sicillerinde, cihazı hangi tarafın ve ne miktar yaptığını, cihazda nelerin bulunduğunu, bunların, ekonomik değerinin ne olduğu, yapılmadığı zaman ne gibi sorunların çıktığını isbat eden herhangi bir belgeye rastlamamız mümkün olmadı.

5 — *Nafaka Tayini*

Nafaka, çıkmak, gitmek, sarf etmek manalarını taşıırken, fıkıh ıstılâhında ise, yeme, giyinme, barınma ve bunlara tabi olan şeylere denmektedir.

İslâm hukukuna göre, evin reisi erkektir. Erkek, kadın ve çocukların kimseye muhtaç olmayacak şekilde yeme, içme, giyinme ve barınma vb. ihtiyaçlarını karşılamakla yükümlü tutulmuştur. Eğer, erkek bu yükümlülüğünü yerine getirmiyor veya değişik nedenlerle getiremiyorsa, mahkeme kanalıyla bu görevin nerede ve nasıl yerine getirileceği tayin edilecektir⁶².

Evin reisi olan babanın, korumakla görevli olduğu karısı ve çocuklarının yeme, giyinme ve barınma ihtiyaçlarını yanlarında bulunduğu sürece karşılamakla yükümlü tutulduğu gibi, beldeden kaybolması, çok uzaklara gitmesi, iflas edip fakir düşmesi vb. gibi durumlarda bile nafakalarını karşılaması emredilmektedir⁶³.

İslâm hukukuna göre, evinde olduğu halde, veya, uzaklara gitmesi durumunda, veyahutta kadının boşandıktan sonra beklemesi gereken iddet müddetinde, kocasının karısı ve çocuklarına nafaka tayin etmesi bir vecibe olarak kararlaştırılmıştır⁶⁴. Bu İslâmî hükmün, çeşitli Osmanlı Mahkeme-

⁶¹ Ömer Nasuhî Bilmen; *a.g.e.*, c, 2, s, 147-150; İlber Ortaylı; *a.g.m.*, s, 35-36.

⁶² Ömer Nasuhî Bilmen; *a.g.e.*, c, 2, s, 444-448, belirtilen sayfalarda, nafaka konusu ayrıntılı olarak işlenmektedir.

⁶³ Ö. N. Bilmen; *a.g.e.*, c, 2, s, 444-448, bu sayfalarda değişik durumlar ve çözümleri üzerinde ayrı ayrı durulmaktadır.

⁶⁴ Ö. N. Bilmen; *a.g.e.*, c, 2, s, 444-488; İlber Ortaylı; *a.g.m.*, s, 38.

leri ile Tokat Mahkeme-i Şer'iyesinde de uygulandığını görmekteyiz. Örneğin: 31 Ocak 1798 (3 Şaban 1212) tarihinde Tokatın Hoca Ahmet Mahallesinde oturan Akîde Dudu binti Abdülbakî adlı kadın, vekili olan babası vasıtasıyla mahkeme-i şer'iyeye başvurarak, Abdurrahman bin İsa Efendi ile evli olduklarını, şimdi ise kocasının diyar-ı aharda ikâmet ettiğini beyan ederek, kocasına âit kiralık ev ile bağın gelirlerinden yeteri kadar "*Nafaka ve Kisve Baha*" tayin edilmesini istediğini görmekteyiz⁶⁵. Yine, 8 Şubat 1798 (21 Şaban 1212 tarihinde Tokat'ın Soğukpınar Mahallesinde oturan Şerife binti es-Seyyid Salih adlı kadın, kocası es-Seyyid Zeynelabin bin Mehmed'le *mehr-i müeccel*, *nafaka-i iddet* konularında aralarında anlaşarak boşandıklarını görmekteyiz⁶⁶. Yine, 4 Ocak 1810 (28 Zilkaade 1224) tarihinde Tokat'ın Akdeğirmen Mahallesinde oturan Mehmed bin Mahmud ölünce, arkada kalan 4 küçük yetim çocuğa mahkemenin yevmî olarak her birine 6'şar para "*nafaka ve kisve baha*" tayin ettiğini görmekteyiz⁶⁷. Bu örneklerde görüldüğü gibi, Osmanlı mahkeme-i şer'iyesi İslâm hukukunun nafaka konusundaki prensiplerine aynen uymuştur.

6 — *Boşanma (Mufarakat) ve Zina*

a - Mufarakat

Lügatte bir şeyin, iki kişinin birbirinden ayrılması, fıkıh ıstılahında ise "zevciyyet bağlarının çözülmesi, karı ile kocanın birbirinden ayrılması" manalarını taşımaktadır.

İslâm dini, evlenmeyi teşvik edip, aileyi kutsal kabul etmiştir. Birçok ayet ve hadis evlenmeyi evlenen çiftlerin birbiri üzerinde hakları olduğunu, müsterek hayatta her birinin ayrı ayrı sorumlulukları bulunduğunu açıklamaktadır⁶⁸. İslâm hukuku, evlenmeyi böyle teşvik edip aileyi kutsal kabul ederken geçimsizlik ve boşanmayı da hiç hoş karşılamamaktadır. Boşanmalarda yaygın olarak uygulanan yöntem "*talâk*" usûlü idi. En çok uygulanan talâk ise "*bain ve ric'i*"dir. Talâk-ı Bain, kocanın, karısına üç talakla sahip olması, bu üç hakkı kullanırsa, karısı üzerindeki, zevciyyet hakkını tamamen kaybetmesi demektir. Talâk-ı Ric'i ise, kadının iddet müddeti bitmeden, kocasının tekrar karısına dönebilmesi yani evliliğin devam etmesi manasına gelmektedir⁶⁹.

⁶⁵ TŞS.; 3/161.

⁶⁶ TŞS.; 3/157.

⁶⁷ TŞS.; 13/180.

⁶⁸ Bkz. Dipnot 12, 13, 14, 15'de bu konuda ayet ve hadisler verilmiştir.

⁶⁹ Ö.N. Bilmen; *a.g.e.*, c. 2, s. 175; Sabri Şakir Ansarı; *a.g.m.*, s. 29-30.

Karı-koca arasında, bazı anlaşmazlıklar olursa, önce bunları kendi aralarında iyilikle hal etmelerini, eğer bu mümkün olmazsa, kadın ve erkek ailelerinden seçilecek temsilcilerin anlaşmazlığı gidermesini, anlaşmazlığı olmayan kadın ve erkek arasına girilmemesini, bütün şartları zorlayarak sulh yoluna gidilmesini, bütün çabalara rağmen anlaşmak mümkün olmazsa, kadınların haklarını vererek iyilikle boşanmalarını, boşanan kadınların üç hayız (3 ay kadar) müddeti beklemelerini, bu iddet süresince eski kocasının nafakasını vermesi konusunda birçok ayet ve hadis hükmünü görmek mümkündür⁷⁰.

İslâm dininin, bu hükmünü uygulayan Osmanlı kadısının aynı doğrultuda kararlar verdiğini birçok sicil kaydında görmek mümkün olmaktadır. Bazan karı-koca arasındaki anlaşmazlık hemen boşanma noktasına gelmiyordu. Eski Cahiliyye devri Arapları arasında, sırf nefis terbiyesi olmak üzere karılarından bir iki yıl ayrı kalma ve bu ayrılık süresince de durumu düzeltmek için yemin edilirdi. İslâm dini bu süreyi, azamî olarak dört aya indirmiştir. Dört aydan fazla, karısına yaklaşmamak için yemin eden kimse, bu yemininde ısrar etmiyerek yeminini bozup kefarete vererek karısının yanına gitmesi hükme bağlanmıştır⁷¹. Osmanlı mahkemesinde de bu tür uygulamaların olduğunu görmekteyiz. Bazan, karı-koca birbirlerinin yanına 12 ay kadar varmamağa and içip, eğer varırlarsa belirli bir parayı nezir etmeyi şart koşarlardı. Bu uygulama, bir çeşit geçici ve hukuken kesin olmayan bir yöntemle, eşlerin birbirinden ayrılıp, bu kararlaştırılan süre içinde daha mantıklı ve tarafsız olarak, düşüncelerine fırsat vermekte, hata yapıyorlarsa muhtemel bir boşanmanın önüne geçilmiş oluyor, veya yıkılacak bir yuvanın yıkımını hızlandırmış oluyordu. Örneğin: 1807 (1222) tarihinde Tokat'ta, Çay Mahallesinde oturan Ayşe binti Osman bin Mehmed'in kocası, yanında 12 ay kadar varmamağa andiçer. Eğer varırsa, ikisi beraber ayrı ayrı yüzer gurus nezir ederler⁷². Bu hüküm, İslâmî prensibe tamı tamına uymuyor idiysede, Hanefî fıkhına göre, bu durumlarda 4 ayı geçiren kimsenin karısı telâk-ı bain ile bir telâk boş olmakta, ama, erkek iki talâk-ı bain ile zevcesine yine sahip olabilmekteydi⁷³.

⁷⁰ Bkz. Dipnot 24 ve 25'de bu konuda uzun uzun bilgi verilmektedir.

⁷¹ Sabri Şakir Ansay; *a.g.m.*, s. 31-32.

⁷² TŞS.; 10/Kapak sayfası (numarasız).

⁷³ S. Şakir Ansay; *a.g.m.*, s. 31-32.

Bazı uygulamalarda, bu tür ayrılıklar görülmeden direkt olarak boşanmalara gidildiği de olurdu. Örneğin: 22 Aralık 1797 (3 Receb 1212) tarihinde Tokat'ta Kiras Mahallesinde oturan Şerife binti İbrahim adlı kadın, mahkeme-i şer'e gelir ve kocası üzerine dava açarak; "aralarında *"adem-i hüsn-ü imtizaç"* (anlaşma)⁷⁴, olmadığından, aralarında *"mufarakat"* istediklerini, kocası Ahmed bin Ahmed'in de *"mufarakatı"* kabul ettiğini, bu kabulden sonra kocası Ahmed'in kendini *"muhalea-i sahih-i şer'iyye ile hal"* ettiğini⁷⁵, kendisinin de bu hal'i kabul ettiğini, şimdi ise eski kocasının zimmetinde bulunan 100 guruş mehr-i müeccel ile bir döşek, bir yorgan vb. alacaklarını talep ve dava ettiğini beyan ederek" mahkemenin haklarını alıvermesi hususunda istekte bulunduğunu görmekteyiz⁷⁶.

Mahkeme, kadının isteklerine uyarak, kocasından hakkının alınması hususunda girişimde bulunarak mahkemeyi sonuçlandırmıştır.

Bazan, boşanmak isteyen karı-koca kendi aralarında anlaşarak, kadının, *"mehr-i müeccel"* ile *"nafaka-i iddet"* istememesi, buna karşılık da, kocanın, *"muhalea"*yı (nikâhı, talâk sözleri ile bitirme, yani, kadını boşama) kabul etmesiyle evlilik ve nikâh akdinin sona ermesi şeklinde boşanmalara da rastlamaktayız. Örneğin: 8 Şubat 1798 (21 Şaban 1212) tarihinde Tokat'ta Soğukpınar Mahallesinde oturan Şerife binti es-Seyyid Zeynelabidin bin Mehmed üzerine dava açarak şu beyanda bulunur: *"Zevcem Zeynelabidin ile aramızda "adem-i hüsn-ü zindegâne" mizden (geçim, hayat, dirlik) dolayı "mufarakat" (ayrılık, boşanma) gerekti. Şimdi, kocam zimmetinde olan "...mehr-i müeccel ile nafaka-i iddet-i müennet-i sükenamdan fârîğa ve muhâleaya tâlibe ve râgibe olduğumda, mezbur dahi beni ol mukâbeledde hâl-i şer'i ile hâl' itmekle, ben dahi hâl'-i mezburu kabul idüb..."* bundan sonra zevciyyet hukuku ile doğabilecek bilcümle haklarımdan vazgeçtim" diyerek ifadesini bitirdiğini görmekteyiz⁷⁷. Bu belgede de görüldüğü gibi, taraflar en tabi ve hu-

⁷⁴ Bazı boşanmalarda, şiddetli geçimsizlik ve anlaşmazlıklar için *"adem-i hüsn-ü imtizaç"* (anlaşma, geçim, dirlik, yaşayış), tabiri kullanılırken, bazı boşanmalarda ise *"adem-i hüsn-ü zindegâne"* (dirlik, hayat, yaşayış, geçim, maiyet) gibi tabirlerin kullanıldığı görülmektedir. Ankara, Çankırı ve Konya'daki boşanmalarda daha çok *"zindegâne olma"* tabiri kullanılıyordu (Bkz. İlber Ortaylı; *a.g.m.*, s. 38).

⁷⁵ *Muhalea*; Hulû, nikâh rabitasını bilinen talâk sözlerinden biri ile koparmaktır. Belli olan ve olmayan olmak üzere ayrılmaktadır.

Hal'; Ortadan kaldırmak, bozmak, kesmek vb. manaları taşımaktadır (Bkz. Ömer Nasuhi Bilmen; *a.g.e.*, c. 2, s. 174-298 vd.).

⁷⁶ *TŞS.*; 3/165.

⁷⁷ *TŞS.*; 3/157.

kukî haklarından vazgeçerek boşanma olayını gerçekleştirmiş görünmektedirler.

b — Zina

Zina; Bir akdi şer'îye müstenid olmaksızın bi'l-ihiyar yapılan haram bir cimadır. Bunu yapan erkeğe “*zani*” kadına da “*Zaniye*” denir.

Zina yapanların aralarında, meşru bir akid olmaması, âkil ve bâliğa olmaları gerekmektedir.

İslâm dini zina konusunda çok titiz davranarak, zinayı aile ve toplumun helâkine neden olan hastalık olarak nitelendirmiştir. Birçok ayet ve hadiste, zinanın en büyük ve en kötü günah olduğu tekrar tekrar açıklanarak müminlerin zinadan kaçınması istenmiştir⁷⁸. Zinadan kaçınma ve zina suçunu işleyenler için İslâm fıkhı birçok hükümler vazetmiştir.

Zinada, evli erkek ve kadına *recm*, bekar erkek ve kıza *had* vurulabilmesi için zina olayının vuku bulması, şüpheden ârî olması, aralarında itilaf olmayan dört erkek şahidin aynı mecliste şahadet etmesi, veya zina edenlerin, hâkim huzurunda ayrı ayrı dört meclis önünde itiraf etmesi vb. gibi şartlar aranmaktadır⁷⁹.

İslâm dini, zina konusunda bu kadar titiz davranmasına rağmen asr-ı saadet döneminde bile zina olaylarına rastlanılmamıştır.

Osmanlı döneminde de zaman zaman zina olaylarına tesadüf edilmektedir. Devlet, zina fiilinin işlenmemesi için ehl-i örf ve ehl-i şer' mensuplarını görevlendirmiştir. bu görevlilerin çeşitli zaman ve saatlerde “*kola çıkarak*” zina ve diğer suçları men ettiklerini biliyoruz⁸⁰.

Osmanlı toplumunu incelerken, zina suçları ile ilgili davaları kadı sicillerinden bolca bulmamız mümkün olmaktadır. Fakat, Osmanlı kadısı zina suçu ile baktığı davalarda “*zinanın sübut ettiği*” hükmüne pek varamamış gözükmetedir. Mahkemeye intikal eden davalarda, dört erkek şahidin şahadetiyle zinanın sübut ettiği hükmüne vararak “*recm*” ve “*hadd*” cezası verememiştir. Sadece, Osmanlı Tarihinde, 1680 yılında, İstanbul'da Aksaray'da kocası seferde olan bir kadının, ipekçilikle geçinen zimmî bir

⁷⁸ Bkz. Dipnot 23'de bu konuda birçok ayet ve hadis verilmiştir.

⁷⁹ Ömer Nasuhi Bilmen; *a.g.e.*, c. 3, s. 26, 197, 199, 201, 202, 209, 210, 212-218 vd.

⁸⁰ Rifat Özdemir; *a.g.e.*, s. 143-155, 175-202.

gençle zina halinde yakalandığı iddia edilmiş, ve mahkeme kadının evli olduğu için "*recm*" edilmesine, zimmî gencin de idam edilmesine hükm etmiştir. Rumeli Kadıaskeri hükmü, istemiyerek onaylamış ve ceza infaz edilmiştir. Fakat, bu olay ulema arasında nefretle karşılanmış ve bir daha da böyle bir ceza Osmanlı Mahkemeleri tarafından verilmemiştir⁸¹.

Zina suçlarında, "*recm*" ve "*hadd*" cezaları verilmeyişi, ilk bakışta İslâm hukukundan sapmalar olduğu intihabını vermekte ise de, aslında bu, sapmalar olduğu şeklinde yorumlanmayıp, zinanın sübut ettiğini, dört erkek şahitle aynı anda ve aynı mecliste tesbit edilmesi, veya zina yaptığını itiraf eden kişilerin hâkim huzurunda ayrı ayrı dört mecliste zina yaptıklarını itiraf etmeleri, eğer bu durum tesbit edilir de zina yapan kişiler de Allah'ın lânetini üzerine çekerek zina yaptıklarını inkar ederlerse, kadı veya nâibin, "*zinanın sübut ettiği*" hükmüne varmalarının mümkün olmayışı şeklinde değerlendirilmesi gerekmektedir. Zina fiilinin, "*sübut ettiği*" hükmüne varmayan Osmanlı kadısının, "*recm*" ve "*hadd*" cezası vermemesi de beklenemezdi. Mahkemelerde verilen kararlar, genellikle "*zina isnadı*" hükmünde kaldıkları görülmektedir.

XVI. yüzyılda, bazı örf mensuplarının şüphelendikleri evlere baskın yaparak, uygunsuz halde yakaladıkları kişileri mahkemeye getirdikleri vakit, mahkemenin hükmü "*zina isnadı*" şeklinde olup, yakalananlara kürek ve hapis cezaları verilmiştir⁸².

1771-1810 tarihleri arasında incelemeye tabi tuttuğumuz Tokat Şehrinde durum neydi? Bu sorunun cevabını Tokat Şer'iyye Sicillerinde bulmamız mümkün olmaktadır.

Zaman zaman, şehrin çeşitli mahallelerinde oturan kadınlar için, zina suçu işlediklerine dâir şikayetler gelmekteydi. O günün ifadesiyle, buna "*fiil-i şeni*" deniyordu. Ehl-i Örf ve Ehl-i Şer' mensupları bunun önüne geçmeye çalışıyorlardı. Yönetim baskısına maruz kalan, zina etmiş kadın, mahkemeye gelerek, bir daha zina etmeyeceğini, "*tevbe-i nasuh ile tevbe ettiğini*" beyan ederek Sicill-i Mahfuza tevbesini kayıt ettiriyordu. Bu şekilde tevbe edenler bir daha bu suçu işlemezlerse herhangi bir cezâi müeyyide (*recm* veya *hadd* gibi) uygulanmıyordu. Eğer, zina yapan kadın, bu suçu tekrar işler veya işlemede ısrar ederse, ya kendi mahallesinden çıkartılarak

⁸¹ *Silâhdar Tarihi*; c. 1, s. 750.

⁸² İlber Ortaylı; *a.g.m.*, s. 39.

başka bir mahalleye, veyahutta başka bir şehire sürgün cezası ile cezalandırılıyorlardı. Zina fiilini işleyenler arasında din ve milliyet farkı yoktu. Müslim kadınlar arasında zina fiilini işleyenler olduğu gibi, zimmî kadınlar arasında da işleyenler mevcuttu. Örneğin: 31 Ocak 1796 (21 Receb 1210) tarihinde Tokat'ta Hoca Ahmed Mahallesinde oturan mühtedi Fatma binti Abdullah meclis-i şer'e gelerek "*fiil-i şeni*" (zina) *etmemek üzere tevbe-i nasuh ile tevbe ve istiğfar ettiğini*" beyan ederek Sicill-i Mahfuza tevbesini kayıt ettirmiş olduğu görülmektedir⁸³. Yine, 25 Şubat 1772 (21 Zilkade 1185) tarihinde mahkeme-i şer'î tarafından Tokat Sübaşısı ve Şehir Zabiti olan Hasan Ağa'ya yazılan bir *mürasele-i şer'iyye* göre, Tokat şehrinde oturan, Şerife Ayşe ile Şerife adlı kadınlar gece gündüz, gelip-geçen, mukim ve misafir erâzil ve eşkiya tâfesi ile ülfet ve işret ettikleri, çevreyi ifsad eden hareketlerde bulundukları belirtildikten sonra, belde halkının emniyeti amacıyla bu kadınları ahar beldelere tard (sürgün) edilmelerini birçok Müslüman mahkeme-i şer'den istediklerini, bu nedenle bu kadınların Karahisar-ı Şarkî (Rize) tarafına sürülerek orada ikamete mecbur edilmelerini, bu amaçla bu kadınların bir an önce oraya tard ettirilmesinin istendiği görülmektedir⁸⁴. Burada açık olarak görüldüğü gibi, kadınlar zina suçu ile yargılanmışlar, ancak mahkeme "*zinanın sübut ettiği*" kararına vararak bunlar hakkında "*recm*" veya "*hadd*" cezası verememiştir. Mahkemenin kararı "*zina isnadı*" şeklinde kaldığı için "*tevbe-i nasuh ile tevbe*" ettirme yöntemiyle, islah etme yolu yanında, mahalle ve şehirden başka şehirlere sürgün ve orada "*mecburî ikâmet*" cezası verilmiştir.

Siciller üzerinde yaptığımız çalışmalarda, 1772 (1186 h.) tarihinden 1826 (1241 h.) tarihine kadar geçen 54 yıllık zaman dilimi içinde, Tokat Şehri'nin değişik mahallelerinde "*fiil-i şeni*" (zina) işleyip de, mahkemeye gelerek "*tevbe-i nasuh ile tevbe eden*" 54 tane kadın ve erkeğin "*tevbe-i istiğfar*" kaydına rastladık⁸⁵. Bu rakam ilk bakışta fazla gibi görünürse de, yırım asırdan fazla bir dönemde, yılda sadece bir tek zina olayına rastlanması pek öyle yadırganacak bir durum olmasa gerek. Hele bu rakamı, günümüz insanların "*fiil-i şeni*"leri ile karşılaştıracak olursak, ihmal edilecek kadar küçük bir değer olduğu ortaya çıkacaktır.

⁸³ TŞS.; 2/1 (kapak sayfası).

⁸⁴ TŞS.; 1/356; Rifat Özdemir; *a.g.e.*, s. 175-202.

⁸⁵ TŞS.; Defter No; 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 14. Belgeler, bu sicillerin genellikle ya kapak sayfasında, ya da ilk sayfalarında yer almaktadır.

V — *Doğum Olayı ve Çocuk Sayısı*1 — *Müslim Ailelerin Çocuk Sayısı ve Cinsiyetleri*

İslâm hukukuna göre, aile kutsal bir yuvadır. Bu yuvanın içine renk katacak çocukların olması değişik hükümlerde prensip haline getirilmiştir⁸⁶. Bu hükümler, bütün islâm memleketlerinde aynı şartlarda uygulanamıyordu. Bölgenin durum ve şartları bunu etkiliyordu.

İncelediğim dönem Tokat Şehri'nde durum neydi? Bunu kesin olarak tesbit edebilmek için, incelememize 26 terekeyi ölçü olarak aldık⁸⁷. Bunlardan 8 tanesi (%30,77'si) zimmilere âit olduğu için buraya almadık. Geriye kalan 18 (% 69,23'ü) terekeye bakıldığı zaman şu sonuç ortaya çıkmaktadır.

a — *Ailelerin Sahip Oldukları Çocuk Sayısı*

Bir çocuklu aile sayısı	10
İki " " "	4
Üç " " "	1
4-5 ve daha fazla çocuklu aile sayısı	Hiç yok
Yalnız erkek çocuğu olan aile sayısı	8
Yalnız kız çocuğu olan aile sayısı	5
Hiç çocuğu olmayan aile sayısı	3
b — <i>Çocukların Cinsiyeti</i>	
Erkek çocuk sayısı	12
Kız " "	8
Toplam " "	21

Bu sonuçlarda açık olarak görüldüğü gibi, 15 ailenin 21 çocuğu vardır. Bunlardan 13 erkek 8 kızdır. 3 ailenin ise hiç çocuğu yoktur.

Bu sonuçlar, 1771-1810 yılları arasında Tokat Şehrinde oturan müslümanlar arasında doğum oranının çok düşük olduğunu, ailelerin en fazla bir veya iki çocuk sahibi olduklarını, üç veya dört çocuklu ailelere pek fazla rastlamanın mümkün olmadığını çok açık olarak göstermektedir.

⁸⁶ Bkz. Dipnot 22'de bu konuda birçok ayet ve hadis verilmiştir. Bazı hükümlerde müminlerin çoğalması teşvik edilirken, bazı hükümlerde de plânlı bir aile yapısına cevaz verilmektedir (Bkz. Hüseyin Atay; *a.g.m.*, s. 228-232).

⁸⁷ Dipnot 44'de bu terekelerin defter ve sayfa numaraları ayrı ayrı verilmiştir.

2 — *Zimmî Ailelerin Çocuk Sayısı ve Cinsiyetleri*

yukarıda, Müslim ailelerin çocuk sayısı ile cinsiyeti üzerinde durduk. Acaba, zimmîlerde durum neydi? Bunu tesbit edebilmek için, ölçü olarak aldığımız 26 terekeden, zimmîlere âit olan 8 (% 30,77'si) tanesini esas kabul edeceğiz⁸⁸.

a — *Ailelerin Sahip Oldukları Çocuk Sayısı*

Bir çocuklu aile sayısı	2
İki " " "	2
Üç " " "	2
4-5 ve daha fazla çocuklu aile sayısı	Hiç yok
Yalnız erkek çocuğu olan aile sayısı	3
Yalnız kız çocuğu olan aile sayısı	Yok
Hiç çocuğu olmayan aile sayısı	2
b — <i>Çocukların Cinsiyeti</i>	
Erkek çocuk sayısı	9
Kız " "	3
Toplam " "	12

Bu sonuçlarda da açık olarak görüldüğü gibi, 6 zimmî ailesinin toplam olarak 12 çocuğu vardır. Bunlardan 9'u erkek, 3'ü de kızdır. 2 ailenin ise hiç çocuğu yoktur.

Bu sonuçlar incelediğimiz dönemde Tokat zimmîleri arasında da doğum oranının, Müslimlere göre birazcık fazla olmakla beraber çok düşük olduğunu, zimmî ailelerin de en fazla üç çocuğa kadar sahip olduklarını, yine zimmî ailelerin Müslim ailelere göre fazla oğlan çocuğuna sahip olduklarını açık olarak göstermektedir.

VI — *Sosyal Güvenlik kurumları*1 — *Vasilik, Nâzırlık ve Hacı-ı Terbiye*a — *Vasi Tayini*

Vasi; Bir kimsenin mallarında veya çocuklarının işlerinde tasarruf etmek üzere nasb edilen kimsedir. Taşındığı sığata da "*vesâyet*" denir.

⁸⁸ Bkz. Dipnot 44'te bu terekelerin defter ve sayfa numaraları verilmiştir.

Vasiyyi Muhtar; Bir kimse tarafından vefatını müteakip terekasında veya sâir işlerinde tasarruf etmek üzere tayin olunan vasidir.

Vasiyyi Mensub; Bir kimsenin herhangi bir hususu için hâkim tarafından nasb ve tayin olunan vasidir.

Vesâyetin câiz olabilmesi için, bir kimsenin, veya hâkimin, bir kimseyi vasi tayin etmesi, onun da kavlen veya fiilen kabul etmesi lâzımdır.

Bir kimsenin vasi olabilmesi için, âkil, bâliğ, hür, müstakim ve tasarrufunda tüm yetkilerini kullanmaya hâiz olması lâzımdır.

Çocukların vasileri öncelikle babalar, babaların tayin ettiği vasiler, daha sonra sahih cedler (en yakın akrabalar), onların vasileri, hiçbiri bulunmazsa hâkimin nasb ve tayin edeceği kişiler vasi olarak tayin edilebilir⁸⁹.

İslâm dini, aileyi kutsal olarak kabul ederken, çocukları da ailenin *ziyneti* olarak kabul etmektedir.

Küçük çocukların veya değişik nedenlerle geçimini temin edemeyen çocukların nafakası babaya aittir., Ailenin reisi olan hiçbir baba, eşinin ve çocuklarının nafakasını temin etmekten kaçınmaz⁹⁰. Nafaka temini babaya aittir. Eğer baba, sağlığında akli veya bedenî bakımdan değişik hastalıklara yakalanır veya çeşitli israf ile kötü alışkanlıklara müptela olursa ya kendi veya hâkim tarafından, eğer vasiyet etmemişse ölümü halinde hâkim tarafından babanın küçük çocuklarına bakmak, malı üzerinde meşru tasarruflarda bulunmak üzere vasi tayini İslâmın prensiplerindendir⁹¹. Tayin edilen vasinin hangi şartlar dahilinde bu görevi yerine getireceği fıkıhî hükümlerle tanzim edilerek bir sosyal güvenlik kurumu oluşturulmuştur. Belirttiğimiz hükümler İslâm hukukunun teorik yönüdür. Acaba, bir Türk-İslâm Devleti olan Osmanlı İmparatorluğu'nda bu hükümler tam olarak uygulanabilmiş midir? veya uygulandıysa ne derece başarı sağlanmışdır? İncelediğimiz dönem Tokat Şer'iyye Sicillerinden topladığımız bazı belgelerle, bu durumu aydınlatmaya çalışacağız.

Vasi tayinlerinde, İslâm hukuku prensiplerine uyularak, vesâyet görevini yerine getirebilecek en yakın akrabalar (anne, baba, kardeşler, dede ve nineler, dayı ve halalar, amcalar vb.) ile emin ve mutemet kimselerin

⁸⁹ Ömer Nasuhî Bilmen; *a.g.e.*, c. 5, s. 116, 179-180, 189 vd.

⁹⁰ Bkz. Dipnot, 25'te bu konuda değişik ayet ve hadisler verilmiştir.

⁹¹ Ömer Nasuhî Bilmen; *a.g.e.*, c. 5, s. 180-202, ayrıca bkz. dipnot 25'te yetim mallarını korumak hakkında ayet ve hadisler verilmiştir.

seçildiğini görmekteyiz. Çoğu kere boşanma veya ölüm nedeniyle yetim kalan çocuklara, mahkeme-i şer'iyyenin başı olan kadı veya nâib, çocuklara bakmak, büyüyünceye kadar mallarını tasarruf etmek, yevmî olarak çocuklara "*nafaka ve kisve baha*" adıyla belli bir parayı sarf etmek üzere "*hüccet-i şer'iyye*" ile uygun gördüğü bir kimseyi "*Vasi-i muhtar*" sıfatıyla tayin ediyordu. Örneğin: 1 Ekim 1795 (17 R. Evvel 1210) tarihinde Tokat'ta Semerkandî Mahallesinde oturan, Ömer bin Ahmet ölür. Mirası, küçük oğlu Ömer'e kalır. Küçük Ömer'e bakmak, nafaka ve kisvesi ile ilgilenmek, babasından kalan terekeyi koruyup tasarruf etmek amacıyla akrabalarından es-Seyyid Ali Alemdâr ibni Mehmed'in bu işi yapmaya muktedir olduğu, mahkeme-i şer'iyyede şahitlerin şahadet etmesi üzerine kadı (nâib) tarafından vasi tayin edildiğini, vasi Seyyid Ali Alemdâr ibni Mehmed'in, küçük Ömer'in şiddetle "*nafaka ve kisve baha*" ya muhtaç olduğunu beyan etmesiyle mahkeme, günün rayiç fiyatlarına göre yevmî 4'er paranın terekeden alınarak "*nafaka ve kisve baha*" adı altında Ömer'e sarf etmek üzere, vasinin eline "*hüccet-i şer'iyye*" verdiği görülmektedir⁹².

Müslim yetim çocuklar için, vasilik kurumu işlerken, acaba zimmî aileler için de aynı usûl işliyor muydu? Siciller üzerinde yaptığımız çalışmalarda, aynı sosyal güvenlik kurumunun zimmîlere de hizmet verdiğini açık olarak görmek mümkün oldu. Örneğin: 8 Ocak 1796 (27 C.Âhir 1210) tarihinde Tokat'ta Hoca Ahmet Mahallesinde oturan Kırkor veled-i Toros ölür. İki küçük oğlu Bedros ve Bogos ile küçük kızı Memayık'e bakmak, çocuklara babalarından geçen terekeyi korumak ve tasarruf etmek amacıyla yukarıdaki örnekte belirttiğimiz usulle mahkeme-i şer'iyye tarafından çocukların anası (ölenin karısı) Elmas bitni Ohan adlı nasranî kadın vasi tayin edilir. Yine, vasinin isteği üzerine mahkeme, çocukların terekesinden harç ve sarf edilmek üzere yevmî olarak her birine 10'ar para "*nafaka ve kisve baha*" tayin ederek eline "*hüccet-i şer'iyye*" vermiş olduğu görülmektedir⁹³.

Görüldüğü gibi, iki örnekte de, Osmanlı Mahkemesinin İslâmî prensiplere uygun olarak kararlar vermiş olduğu açık olarak gözlenmektedir.

b — *Nâzır Tayini*

Nâzır; Vasinin yapacağı tasarruflara nezârette bulunmak üzere mûsi (mal sahibi) veya hâkim tarafından tayin olunan kişidir. Buna "*müşrif*" de

⁹² TŞS.; 2/295, 289, 274; 13/180.

⁹³ TŞS.; 2/283.

denilmektedir. Bir kişi veya hâkimin, bir kimseyi nâzır tayin etmesi, onun da nâzırlığı kabul etmesi şarttır.

İslâm dinine göre, çocuk, mal vb. işler için bir veya birden fazla vasi tayini câiz olduğu gibi, vasi ile nâzır tayini de câizdir. Fakat, nâzırın, vasi gibi tasarrufa yetkisi yoktur. Ancak malı sadece koruma konusunda nâzır, vasiye tercih edilmektedir. Hâkim, bir çocuk üzerine vasi tayin ederken, vasi ve çocuk üzerine nâzır da tayin edebilir⁹⁴. Nâzır konusunda, özet olarak, islâm fıkıhının hükümleri bunlardır. Osmanlı toplumunda durum neydi? Bu konuyu sicil kayıtlarından aydınlatmak mümkün olmaktadır. Birçok sicil kaydı, Osmanlı dönemi ailesi ve çocukların durumu hakkında bilgi verirken bu konuyu da aydınlatmaktadır. Osmanlı Mahkemesi, bu konuda da İslâmî prensiplere hemen hemen aynen uymuş gözükmektedir. Bir babanın ortadan kaybolması, veya aile reisliği görevini yerine getirerek eşi ve çocukların nafakasını karşılayamaması, veyahutta ölümü halinde, mahkeme, çocuklarını büyütüp beslemek, yedirip-giydirmek, terbiye etmek, babanın çocuklara bıraktığı terekeyi koruyup tasarruf etmek amacıyla bir vasi, *vasi* ve çocuklar üzerine de bir *nâzır* tayin etmekteydi. Örneğin; 7 Haziran 1796 (Gurre-i Zilhicce 1210) tarihinde Tokat'ta Yâr Ahmed Mahallesinde oturan es-Seyyid Mustafa Efendi ibni es-Seyyid Salih Efendi ölür. Terekesi küçük oğulları Ahmed ve Salih'e kalır. Küçük çocukları yedirip-giydirmek, büyütüp-beslemek, terbiye etmek, babalarından kalan malı koruyup tasarruf etmek amacıyla çocukların anası Fatma binti Ahmed, mahkeme tarafından vasi tayin edilir. Tayin edilen vasi, ve çocuklar üzerine Amcaları (ölenin kardeşi) es-Seyyid Mehmed Efendi ibni el-Mezbur es-Seyyid Mustafa Efendi de nâzır tayin edilir. Tayin edilen nâzır da, nâzırlığı kabul ettikten sonra mahkeme tarafından eline "*hüccet-i şer'iy-ye*" verilmiş olduğu gözlenmektedir⁹⁵.

c - Hacr ve Terbiye

Hacr; Lügatta mutlaka men' manasınadır. Tazyik, haram manasına da gelir. Akla da hacr denmiştir, çünkü sahibini çirkin ve âkibeti muzir şeylerden men'eder. Fıkıh ıstılahında ise, "Bir muayyen şahsı tasarruf-ı kavlisinden men'etmekdir" ki o şahsa bu hacrdan sonra "*mehcur*" denir.

⁹⁴ Ö. N. Bilmen; *a.g.e.*, c, 5, s, 116, 231 vd.

⁹⁵ *TŞS.*; 2/261, 241.

Tasarruf-ı kavlıden men; O tasarrufu hükümsüz, gayr-i sâbit ve gayri nâfiz addetmek demektir.

Hacr, fiilde geçerli değildir. Çünkü yapılan işin reddi mümkün olmaktadır.

Kârla zararı ayırt edemeyecek kadar küçük olan çocuklar, aklî dengesini kaybetmiş bunaklar, deli olanlar, cinnet getirenler, malını lüzumsuz yere sarf ederek israf edenler, ölüm döşeğindeki hastalar vb. kendilerine âit olan meşru mallarını, bu halleri düzelmedikçe kullanamazlar. Meşru mallarını doğru olarak kullanmada, çeşitli engeller olduğu için, İslâm fıkhı bu gibilerin mağdur olacağını hesap ederek kullanım ve tasarruf hakkını yasaklamıştır⁹⁶.

İslâm hukuku, hacr'a maruz kalan kişilerle ilgilenmeyi, onların beslenme ve barınma ihtiyaçlarının giderilmesi, mallarının korunup en uygun şartlarda tasarruf edilmesi görevini babalarına, babalarının vasilerine, velilerine, velilerinin vasilerine, hâkimlere, hâkimler bulunmazsa cemaâti müslimîne bırakmıştır⁹⁷.

Bir kız veya erkek çocuğu rüştünü ispatlamadan, âkile olmadan babasından kalan malı istediği gibi tasarruf edemez. Ettiği takdirde, ileride pişmanlık doğuracak zarar ve mağduriyetler olacaktır. Eğer, bu tür çocuklara tayin edilen vasiler, şahitler huzurunda "şahid olunuz ki, vesâyetim altında bulunan falan oğlanla falan kızın rüşdüne ve malını hıfz edeceğine kanaat ettiğim için, onun hacrını fekettim, tasarrufunu kendisine bıraktım, kendisine temlik ettim" şeklinde beyanlarda bulunurlarsa o zaman bu çocuklar, mallarını istedikleri gibi tasarruf edebilmektedirler⁹⁸.

Burada amaç, çocukların ve diğerlerinin mağduriyetini önlemektir.

Osmanlı Mahkemelerinde bu tür uygulamaları bolca görmek mümkün olmaktadır. Bir kişi vasi tayin edilirken, o çocuğa bakmak, yedirip-içirmek, besleyip-büyütmek, terbiye etmek, babasından kalan terekeyi korumak ve en uygun şartlarda tasarruf etmek şartıyla tayin ediliyordu. Zaman zaman nâzır tayininde de aynı şartların arandığını görmekteyiz. Hatta öyleki vasi ve nâzır tayin edilen şahıslar, çocukların malından, çocuklara istedikleri kadar "nafaka ve kisve baha" dahi tayin edemezlerdi. Günün şartlarına göre, babalarından kalan maldan, her çocuk için ne ka-

⁹⁶ Ö. N. Bilmen; *a.g.e.*, c, 7, s, 267-294 vd.

⁹⁷ Ö. N. Bilmen; *a.g.e.*, c, 7, s, 273-274 vd.

⁹⁸ Ö. N. Bilmen; *a.g.e.*, c, 7, s, 274.

dar yeme ve giyinme parası sarf edeceklerini belirlemek üzere mahkemeye başvurmak zorunda idiler. Mahkemenin, bir "hüccet"le günlük olarak belirlendiği "nafaka ve kisve baha" kadar kullanmakla yükümlü idiler. Örneğin; 1 Ekim 1795 (17 R. Evvel 1210) tarihinde Tokat'ta Semerkandî Mahallesinde oturan Ömer bin Ahmed'in çocuklarına Sayyid Ali Alemdâr vasi tayin edilmiş, mahkeme, çocuğun babasından kalan maldan yevmî olarak 4'e para "nafaka ve kisve baha" adı altında sarf etmesine izin vermiştir⁹⁹. Yine 1 Aralık 1795 (19 C. Evvel 1210) tarihli bir hüccette yevmî 3 para¹⁰⁰, 1 Temmuz 1810 (28 C. Evvel 1225) tarihli bir hüccet kaydında ise yevmî 4'er para tayin edildiği görülmektedir¹⁰¹. Bunlara benzer, çeşitli konularda çeşitli belgeleri sicil kayıtlarında bulmak mümkündür.

d - Kayyım Tayini

Mefkud; İkametgâhı ve hayatta olup olmadığı bilinmeyen gâib kimse-dir. Bir mefkud, kendi nefsi hakkında diri, başkaları hakkında ise ölü sayılır.

Kayyım; Mefkûdun mallarını muhafaza, nâsın zimmetlerinde bulunan alacaklarını kabz, mefkûdun emvâlinde usûlü dâiresinde tasarruf için hâkim tarafından nasb edilen emin, mutemet kimse demektir.

Mefkud hakkında, hâkimin velâyeti câridir. Mefkûdun malını korumakla görevlidir.

Hâkim, mefkûdun malını ve menfaatlerini korumak için, mefkûdun akrabasından veya hariçten kayyım tayin edebilir. Bu tayini, mefkûdun akrabalarının isteyip istememesi önemli değildir. Çünkü hâkim, kendi işini göremeyen âciz kişiler için kayyım tayin etmekle görevini yerine getirmiş olmaktadır¹⁰². Bu hükümler, İslâm fıkıhının prensipleridir. Bu hükümlerle, ne şekilde olursa olsun, kişi haklarının garanti altına alınması istenmiştir. Osmanlı Mahkemesinin de bu prensipler doğrultusunda kararlar verdiğini birçok sicil kaydında bulmak mümkündür.

Bir kimse, âkil, bâliğ, hür ve muktedir ise, akli ve bedenî hastalıklardan arınmış ise, bunak, deli ve mecnun değilse, bilinen yer ve adreste ikâmet ediyorsa öncelikle ve mutlaka kendi malını onun koruyup tasarruf et-

⁹⁹ TŞS.; 2/295.

¹⁰⁰ TŞS.; 2/289.

¹⁰¹ TŞS.; 13/148, 180.

¹⁰² Ö. N. Bilmen; *a.g.e.*, c. 7, s. 208-217-224 vd.

mesi şart ve haktır. Eğer belirttiğimiz arazlardan biri özellikle de beldeden habersiz olarak kaybolma gibi durumlar zuhur ederse beldenin kadısı veya nâibi hemen o kişinin mal ve haklarını korumak için ehliyet ve liyâkatı temayüz etmiş mutemet kişilerden birini *kayyım* tayin etmekteydi. Örneğin; 20 Şubat 1772 (16 Zilkade 1185) tarihinde Tokat'ta Seyyid Necmeddin Mahallesinde oturan es-Seyyid Mehmed bin Ebubekir vefat eder. Büyük oğlu Ebubekir de beldeden kaybolur. Kaybolan Ebubekir'e babası malından isabet eden terekeyi korumak için, kızkardeşinin kızı (yeğeni) şerife binti Ahmed mahkeme tarafından kayyım tayin edilmiştir¹⁰³.

Beldeden kaybolan, veya malı korunması gereken kişinin Müslim veya zimmi olması fark etmezdi. Aynı sosyal güvenlik hukuku, zimmîler için de geçerliydi. Örneğin; 30 Ocak 1797 (Evâhir-i Şaban 1211) tarihinde, Tokat'ta Soğukpınar Mahallesinde oturan Asdor veled-i Bogos ölür. Terekesi oğlu Bogos'a kalır. Fakat, Bogos beldeden kaybolur. Mahkeme, kaybolan gâibin tereke ve haklarını korumak için, mahkemede hazır bulunan şahitlerin şahadetiyle annesi Durik binti Bogos'u kayyım tayin eder. Durik ise kayyımılığı kabul ederek eline "*hüccet-i şer'iyye*" verilir¹⁰⁴. Görüldüğü gibi, İslâm hukukunun prensipleri ile Osmanlı kadısının (nâibinin) verdiği hükümler birbirine uymaktadır.

2 — Çocuklara Nafaka ve Kısve Baha Tayini

İslâm dini, müminlerin evlenip çoğalmalarını emrederken, aile ve çocukların da her türlü tehlikeden korunmalarını prensip haline getirmiştir. Yukarıda üzerinde durduğumuz vasi, nâzır ve kayyım tayinleri bunun en açık örnekleridir.

İslâm fıkıhı, prensip olarak, kişi ve kişi haklarını, âciz ve muhtaç olanların korunmasını, dünyaya masum olarak gelen çocukların mutlaka yaşama haklarını garanti altına alıcı tedbirler almayı ihmal etmemiştir¹⁰⁵.

Osmanlı mahkemesi de, bu doğrultuda tedbir almayı ihmal etmemiştir. Kimsesiz ve bakıma muhtaç olan küçük çocuklara vasi ve nâzır tayini ile çocukların can ve mal emniyetleri garanti altına alınmış oluyordu. Ama, onların beslenme, giyim-kuşam ve barınma ihtiyaçları nasıl giderile-

¹⁰³ TŞS.; 1/18.

¹⁰⁴ TŞS.; 2/235; 1/18.

¹⁰⁵ Ö. N. Bilmen; *a.g.e.*, c. 5, s. 116, 179, 180, 189, 202, 208, 217, 224, 231, 267, 273, 274 vd.

cekti? İşte bu sorunların cevaplarını da kadı sicillerinde bulmamız mümkün olmaktadır.

Ailesini kaybeden yetim çocuklara vasi ve nâzır tayin ediliyordu. Ancak, bu kişiler yetimin babasından veya anasından kalan malı istedikleri gibi kullanarak çocuklara yiyecek, giyecek veya yatacak yer alamazlardı. Eline vasilik veya nâzırlık hücceti alan kişi, önce mahkemeye müracaat ederek vesâyeti altındaki çocuğa günün şartlarına göre "*nafaka ve kisve baha*" adı altında belirli paranın takdir edilmesini, takdir edilen parayı da kullanabilmek üzere kendine izin verilmesini talep ederdi. Mahkeme bu durumu inceleyip şahitleri de dinledikten sonra vasi veya nâzırın istediğini yerine getirerek günün şartları ve rayiç fiyatları esas alarak "*nafaka ve kisve baha*"yı tayin ederdi. Bu tür tayinlerde, kişilerin veya çocukların Müslim veya zimmi olması durumu değiştirmezdi. Örneğin: Şubat başları 1772 (Evâsıt-ı Zilkade 1185) tarihinde Tokat'ta Yâr Ahmet Mahallesinde oturan Karabet veled-i Bogos ölünce, çocukları Mıgırdıç, Kirkor, Agob ve Baybuk'a (?) vasi tayin edilen anaları Hurbesme binti Kirkor, mahkemeye müracaat ederek, "çocukların nafaka ve kisve bahaya şiddetle ihtiyaçları olduğunu" beyan ederek, babalarının malından harcanmak üzere, günün şartlarına göre "*nafaka ve kisve baha*" tayin edilmesini istediğini, mahkemenin de bu isteği kabul ederek her çocuğa yevmi 3'er para "*nafaka ve kisve baha*" tayin ettiğini görmekteyiz¹⁰⁶. Yine, aynı yöntemle, 4 Ocak 1810 (28 Zilkade 1224) tarihinde Tokat'ta Akdeğirmen Mahallesinde oturan Mehmed bin Mahmut ölünce, çocuklarına vesâyet eden vasinin isteği üzerine, mahkeme babalarının terekesinden sarf etmek üzere her çocuğa yevmi olarak 6'şar para "*nafaka ve kisve baha*" tayin ettiği görülmektedir¹⁰⁷.

Tayin edilen bu "*nafaka ve kisve baha*"nın miktarı ailelerin zengin veya fakir oluşuna göre değişmekle beraber, 1771-1810 yılları arasında bizim bulduğumuz rakamlar şöyledir.

1771-1772 yıllarında	2, 3, 4,	para arasında
1795-1797 "	3, 4, 5, 10	" "
1800-1801 "	6, 10	" "
1810-1811 "	4, 6	" "

¹⁰⁶ TŞS.; 1/3.

¹⁰⁷ TŞS.; 13/180.

değişen miktarlara rastladık¹⁰⁸. Görüldüğü gibi, “*nafaka ve kisve baha*” miktarı durum ve şartlara göre değişkenlik arz etmektedir.

VII — Çocukların Miraslardan Aldıkları Paylar

Çocuklar, İslâm hukukuna göre ailenin ayrılmaz bir parçasıdır. Eski Çin’de, Hindistan’da, Cahiliyye Çağı Araplarında olduğu gibi çocuklar istenildiği zaman atılan, satılan, mirastan mahrum edilen, diri diri toprağa gömülen, acımasızca öldürülen birer varlık kabul edilmeyip, şerefli ve mübarek bir yaratık olarak kabul edilmişlerdir. Bu varlığın, ana ve baba tarafından korunması, beslenip büyütülmesi, terbiye edilmesi şarttır. Eğer ana ve baba bunu yapmaktan âciz kalırsa, yukarıda anlattığımız vasi ve nâzırlık kurumu devreye girerek bu görevi yerine getirir. Hiçbir baba, kız ve erkek evlâdını mirastan mahrum etmeğe, aralarında kız, erkek ayrımı yapmağa, birini, diğerine tercih etmeğe mezun değildir¹⁰⁹.

İslâm hukukuna göre, babanın mirası, üçte ikisi (2/3) erkeğe, üçte biri (1/3) kıza verilecek şekilde tanzim edilmiş, ve bu durumların dışında zuhur edecek konuların halli ise, İslâm’da ferâiz ve intikâl hukukuna bırakılmıştır¹¹⁰.

Acaba, İslâm hukukunun bu hükümlerini Osmanlı kadısı veya nâibi nasıl uyguluyordu? Bu sorunun cevabını kadı sicillerinde yer alan tereke ve diğer kayıtlardan açık olarak öğrenmemiz mümkün olmaktadır. Bir kişi öldüğü vakit, Osmanlı mahkemesinden bir görevli, olay yerine giderek, ölenin çeşitli menkûl servetini, ev, bağ, bahçe, dükkan vb. gibi gayr-i menkûl varlığını, nakit parasını, dükkanlarında bulunan ticarî emtiayı, evine, yaylasında bulunan tüm canlı hayvanları, bütün hububat ve gelir kaynaklarını, evine ailece kullandıkları tüm ev eşyasını sayıp, günün şartlarına göre rayiç fiyatlar vererek “Sicill-i Mahfuz”a kayıt ediliyordu. Sonra, bu fiyatları toplayarak tüm serveti tesbit ettikten sonra, ölenin borçlarını, karısına verilecek mehir miktarlarını, ölen için sarf edilen “*teçhiz, tekfin ve telkin*” masraflarını, “*Resm-i Kısmet-i Âdi, Kâtibiyye, Çukadariyye, Emniyye, Hud-damiye, İhzariyye, Kaydiyye, Kalemiyye vb.*” gibi mahkeme görevlileri için alınan ücretleri¹¹¹ vb. çıkardıktan sonra, kalan terekeyi İslâm ferâiz hukuku-

¹⁰⁸ TŞS.; 1/13, 25, 27, 34, 35, 93; 2/283, 289, 295; 7/178, 186; 13/148, 180 vd.

¹⁰⁹ Bkz. Dipnot 22’de bu konuda birçok ayet ve hadisler verilmiştir.

¹¹⁰ Ali Himmet Berki; *İslâm Hukukunda Ferâiz ve İntikâl*, Sadeleştiren, İrfan Yücel, Ankara-1985.

¹¹¹ Bu ücretlerin miktarları, zaman zaman gönderilen ferman ve kanun-nâmelerle belirleniyordu (Bkz. Rifat Özdemir, *a.g.e.*, s. 175-202 vd.).

na göre, erkek ve kız çocuklar, anne veya baba, veya bunlar yoksa en yakın akrabaları ile beytül-mala gidecek şekilde taksim ediyordu. İşte, bu tereke kayıtlarını kullanarak, Tokat'ta doğup büyüyen bir erkek çocuğu ile kız çocuğunun babalarının veya analarının terekelerinden ne kadar pay aldıklarını açıkça görmekteyiz.

Çalışmamızda, yukarıda belirttiğimiz 26 terekeyi ölçü olarak aldık. Bu terekelerden 18'i (% 69,23'ü) Müslim ailelere, 8'i de (% 30,77'si) zimmî ailelere âittir. Biz önce, Müslim ve zimmî karışık olmak üzere 26 terekeyi ayrı ayrı ve toplam miktar olarak, bu toplam mirastan ölen Müslim ve zimmîlerin cenaze masraflarını ayrı ayrı ve toplam miktar olarak, Müslim ve zimmî kadınlara verilen mehirleri ayrı ayrı ve toplam miktar olarak, Müslim ve zimmî terekelerinden mahkemenin aldığı ücretleri ayrı ayrı ve toplam miktar olarak, taksim edilmesi gereken Müslim terekelerin miktarı, taksim edilmesi gereken zimmî terekelerin miktarı, Müslim ve zimmî erkek ve kız çocukların terekelerden aldıkları payları ayrı ayrı ve toplam miktar olarak, Müslim ve zimmî kadın ve erkeklerin mirastan aldıkları payları ayrı ayrı ve toplam miktar olarak, Müslim ve zimmî terekelerinden çeşitli hukukî nedenlerle beytül-mal (hazine) ile akrabalarının aldıkları payları ayrı ayrı ve toplam miktar olarak bir tabloda vermeye çalışacağız. Ancak, çocukların payları hesap edilirken Müslimlerin 12 erkek 8 kız, zimmîlerin 9 erkek, 3 kızı esas alınmış ve Müslimlerin 3, zimmîlerin 2 çocuksuz ailesinin terekesi hesaba katılmamıştır. Anne, baba ve başka akrabaların aldıkları paylarda da işlem gören terekeler esas alınarak, sayıları da ayrıca belirtilecektir.

26 Terekenin Miktarı ve Varislere Dağılım Tablosu

Sıra No	Terekelerden Pay Alanların Din, Cinsiyet ve Nesep Durumları	Ölçü olarak alınan tereke sayısı	Alınan Pay Miktarı ve Birimi	
			Guruş	Para
1	Müslim terekelerinin toplam miktarı	18	119158,5	-
2	Zimmî " " "	8	10554	-
3	Müslim-Zimmî " " "	26	129712,5	-
4	Müslimlerin toplam cenaze masrafları	17	1300	-
5	Zimmîlerin " " "	7	364,5	21
6	Müslim-Zimmî " " "	24	1664,5	21

Sıra No	Terekelerden Pay Alanların Din, Cinsiyet ve Nesep Durumları	Ölçü olarak alınan tereke sayısı	Alınan Pay Miktarı ve Birimi	
			Guruş	Para
7	Müslim Kadınlara verilen toplam mehirler	13	2059,5	-
8	Zimmî " " " "	2	49,5	-
9	Müslim-Zimmî " " " "	15	2019	-
10	Müslim terekelerinden mahkemenin aldığı toplam ücret miktarı	18	4255	-
11	Zimmî terekelerinden mahkemenin aldığı toplam ücret miktarı	8	498,5	-
12	Taksim edilmesi gereken müslim terekelerin miktarı	18	103435	-
13	Taksim edilmesi gereken zimmî terekelerin miktarı	8	9662	3
14	Müslim erkek çocukların terekelerden aldıkları payların toplamı	10	44490	15
15	Müslim kız çocukların terekelerden aldıkları payların toplamı	7	30157	11
16	Zimmî erkek çocukların terekelerden aldıkları payların toplamı	6	4187	85
17	Zimmî kız çocukların terekelerden aldıkları payların toplamı	3	1014	96
18	Müslim-Zimmî, erkek ve kızların toplam olarak aldıkları paylar	21	79849	90
19	Müslim kadın ve kocaların, miraslardan aldıkları payların toplamı	18	15786	32
20	Zimmî kadın ve kocaların miraslardan aldıkları payların toplamı	6	1257,5	102
21	Müslim-Zimmî kadın ve kocaların miraslardan aldıkları payların toplamı	24	17044,5	14
22	Müslim terekelerinden çeşitli hukukî nedenlerle beytül-mal ile akrabalarının aldıkları paylar	10	13001	32
23	Zimmî terekelerinden çeşitli hukukî nedenlerle beytül-mal ile akrabalarının aldıkları paylar	3	1196	20

Yukarıda verilen tabloda görüldüğü gibi, Müslimlerin tereke miktarı 119158,5 guruş, zimmîlerin tereke miktarı 10554 guruş, ikisinin toplamı ise 129712,5 guruştur. bu terekelerden Müslim erkek çocuklara 44490 guruş, Müslim kız çocuklara 30157 guruş, zimmî erkek çocuklara 4187 guruş, zimmî kız çocuklara 1014 guruş, Müslim-zimmî kız, erkek çocuk olarak hepsine beraber 79849 guruşluk bir miras isabet etmiştir.

Buradaki, payların dağıtımı İslâm Ferâiz Hukukuna göre olup, Osmanlı kadısı ferâizin prensiplerine uymuş gözükmektedir.

VIII — *Ekonomik Yönden Aile*

Toplumun temelini teşkil eden aileyi, dinî, ahlâkî, hukukî, millî ve ananevi yönden koruyup gözetmenin yanında, ekonomik yönden de tatmin edilmesi gerekmektedir. Eğer aile ekonomik yönden iyi duruma getirilmezse, sosyal ve hukukî yönden alınan birçok tedbir uygulanamaz olur. Bu durumu, iyi değerlendiren İslâm hukuku bir taraftan kişilerin çalışmasını, helâlinden rızık kazanılmasını, rızkın onda dokuzunun ticaretten aranmasını, ailenin reisi olan babanın, karısını ve çocuklarını kimseye muhtaç etmemesini isterken öbür yandan kişi ve toplum hakkını koruyarak hile ve harama sapılmamasını emretmektedir.

Ailenin, sosyal ve ekonomik yönden, iyi dengelenmesi konusunu, çok iyi bilen Osmanlı yönetimi de aldığı değişik tedbirlerle ailenin ekonomik yönünü korumaya çalışmıştır. Yayınlanan, çeşitli ferman ve kanun-nâmelerde, birçok ailenin geçimini temin ettiği meslek erbabının mesleklerine, törelerine, atölye ve dükkânlarına dokunulmaması, ehl-i hiref zümresinin korunması, ihtisap işlerinin iyi organize edilmesi, esnafın kullandığı ölçü ve tartıların sık sık kontrol edilmesi, ibadullahın korunması için yılda birkaç defa narh verilmesi vb. gibi konuların emredildiğini görmekteyiz¹¹². Bu emirler, ilk bakışta toplumu ve devleti ilgilendiriyor gibi görünüyorsa da, aslında toplum ve devletin en küçük nüvesi olan aileyi ilgilendirmektedir.

İncelediğimiz dönem Tokat Sancağında, bu tür uygulamaları görmekteyiz. Siciller tarandığı vakit, esnaf zümresinin kendi törelerine göre yöneticilerini seçtiklerini Ahî ve Lonca Teşkilâtı geleneklerine bağlı kaldıklarını, yılda en az iki defa tüm eşyalara narh verildiğini, herkesin kendi atölye ve

¹¹² Rifat Özdemir; *a.g.e.*, s. 143-147, 159-163, 201-202, 226-236.

dükkânlarında rahatça imalat ve ticaret yapabildiklerini, kendilerinin rahatsız edildiği veya zarara uğratılmaya çalışıldığı zaman mahkeme-i şer'e müracaat ettiklerini görmek mümkün olmaktadır¹¹³. Bu şartlarda, Tokat ailesi, kendi geçimini karşılayacak parayı rahatlıkla kazanabiliyordu. Biz, iki toplumun ekonomik durumlarını yansıtabilmek için, Müslimleri bir ayrı, zimmîleri bir ayrı olarak incelemeye çalıştık.

1 — Müslim Ailelerin Ekonomik Durumu

Müslim ailelerin ekonomik durumunu incelerken değişik kesimlere mensup kimselerin terekelerini almaya çalıştık. Bunların içinde, eski Tokat Voyvodası olan el-Hac İbrahim Ağa ibni el-Hac'ın terekesi, Hekim Seyyid el-Hac Hasan bin Abdullah'ın terekesi, asker kökenli es-Seyyid Hüseyin Alemdâr ibni el-Hac Ahmed'in terekesi, Bakkal es-Seyyid Ahmed bin Sahih'in terekesi ile değişik işler yapan kimseler ile ev kadınlarının terekelelerinden oluşmaktadır. Müslim ailelerden 18 terekeyi esas aldık. Bu terekelerin toplam miktarı 119158,5 guruştur. Bu terekelerden en azı, 207 guruş ile Tokat'ın Mihmar Hacı Mahallesinde oturup çiftçilik yapan Hasan bin Hüseyin'e, en fazlası ise 69880 guruş ile, Debbaghâne-i Cedid Mahallesinde oturan eski Tokat Voyvodası el-Hac İbrahim Ağa ibni el-Hac'a âitti¹¹⁴. Asker kökenli es-Seyyid Hüseyin Alemdâr ibni el-Hac Ahmed'in terekesi 4000 guruş, hekim es-Seyyid el-Hac Hasan bin Abdullah'ın terekesi 1442,5 guruş, bakkal es-Seyyid Ahmed bin Sahih'in terekesi 2226 guruş, yine asker kökenli olan Mustafa Ağa ibni Abdüllatif Ağa'nın terekesi 13600 guruş, diğer zümrelere âit olan terekeler ise 672, 871, 1188,5, 4000, 5290, 8435 vb. guruş civarında değişiklik göstermekteydi¹¹⁵.

En fazla terekeye sahip olan, Tokat Voyvodası ise "*Has Mukataa*" şeklinde idare edilen Tokat'ın valisi durumundaydı. İkinci sırada 13600 guruşla en yüksek terekeye sahip olan Mustafa Ağa ise, muhtemelen o dönemin bir çeşit garnizon komutanı durumunda olan Yeniçeri Serdarı idi. Devletin en yüksek görevlisi ve üzerinde birçok idarî ve maddi sorumluluğu olan kişiler için bu para pek öyle fazla bir miktar olmasa ge-

¹¹³ TŞS.; 1/74, 372; 2/2; 4/3; 5/2; 7/2, 11; 8/2; 9/1; 10/1; 11/1; 12/1; 13/2; 14/21; 167; 15/11; 16/18; 17/18; 19/2; 20/130; 21/194; 22/66; 24/120; 25/161, 130; 26/1; 27/8; 28/112; 29/7.

¹¹⁴ TŞS.; 2/10, 83.

¹¹⁵ TŞS.; 1/315; 2/6, 11, 18, 36, 83, 142, 158; 13/93 vd.

rektir. Normal vatandaşın sahip olduğu tereke ise çok fazla bir meblağ değildir, ama o kadar da düşük sayılmamalıdır.

Buraya kadar verdiğim tereke miktarlarının içine, ilgili kimsenin evi, bağı, bahçesi, dükkanı, bütün gelir kaynakları, alacakları canlı hayvanlar, tüm ev eşyaları dahildir. Konunun, bir de bu açıdan değerlendirilmesi gerekirse, Tokat'taki Müslim kesimin maddi durumu çok kötü değildi, ama, buna karşılık çok mükemmel de değildi demek mümkündür.

2 — *Zimmî Ailelerin Ekonomik Durumu*

Müslim kesimle, aynı mahallelerde hatta komşu evlerde oturan zimmî toplumun ekonomik durumu neydi? Bu sorunun cevabını da sicillerden bulmak mümkün olmaktadır. Ölçü olarak aldığımız 26 terekenin 8 tanesi (% 30,77'si) zimmîlere aittir. Bu 8 terekenin toplam miktarı 10554 guruştur. Bunlardan en azı 86 guruş ile Tokat'ta Veled-i Ayas Mahallesinde oturan Hanem binti Aynuk adlı kadına, en fazlası ise, 5411 guruş ile Hoca Ahmed Mahallesinde oturup, voyvoda hanında tuhafiyecilik yapan Kırkor veled-i Toros'a aittir¹¹⁶. Diğer zimmîlerin terekesi de 228, 480, 1172, 1907 guruş arasında değişmekteydi¹¹⁷. Bunlarda çeşitli iş kollarında çalışıyorlardı. Burada ölçü olarak aldığımız tereke sayısı azdır. Konuyu, o doğrultuda değerlendirecek olursak, zimmî kesim de ne çok fakir, ne de çok zengin durumdaydı.

Bu sonuçlara göre, Tokat'ta oturan Müslim ve zimmî kesimin ekonomik yönden eşit kudretlere sahip olduklarını söylememiz mümkündür. Halbuki, aynı dönemlerde, Ankara Kadı Sicilleri üzerinde yaptığımız araştırmada, Müslim kesim oldukça fakir, (hatta öyleki, çoban ve ırgatlıktan başka mesleği olanı bulmak çok zor gibiydi) zimmî kesim ise oldukça çok zengin durumda olduğunu görmüştük¹¹⁸.

3 — *Meslek Gruplarına Göre Ailenin Ekonomik Yapısı*

İncelemeye tabi tuttuğumuz 26 terekeyi, mal sahiplerinin adları, ünvanları, yaptıkları işler ve tereke miktarlarını bir tablo haline getirecek olursak, meslek gruplarına göre terekeler sıralanmış olacaktır.

¹¹⁶ TŞS.; 2/33.

¹¹⁷ TŞS.; 1/288, 370, 2/9, 33, 50, 108; 13/47.

¹¹⁸ Rifat Özdemir; *a.g.e.*, s. 131-133 vd.

**1771 - 1810 Yılları Arasındaki Terekelerin
Mesleklere Göre Dağılışı Tablosu**

Sıra No	Tarihi	Tereke Sahibinin Adı	İşi	Tabi olduğu Dini Topluluk	Tereke Miktarı	
					Guruş	Para
1	1796	El-Hac İbrahim Ağa İbni el-Hac	Eski Tokat Voyvodası	Müslim	69880	—
2	1797	Mustafa Ağa İbni Abdüllatif Ağa	Muhtemelen Eski Yeniçeri Serdarı	"	13600	—
3	1772	Rabia binti El-Hac Abdülbaki Efendi	Muhtemelen ev kadını	"	8435	—
4	1795	Kirkor veled-i Toros	Voyvoda	Zimmî	5411	19
5	1795	Es-Seyyid Hüseyin Alemdâr İbni el-Hac Ahmet	Muhtemelen emekli Asker	Müslim	4000	—
6	1797	Es-Seyyid el-Hac Feyzullah İbni el-Hac Ahmed	Sipah Pazarında Tuha- fiyeci	"	4000	—
7	1797	Es-Seyyid Ahmed bin Salih	Bakkal	"	2226	—
8	1772	Derihi bindi Serkiz	Muhtemelen ev kadını	Zimmî	1907	—
9	1796	Es-Seyyid Mustafa Ağa ibni el-Hac İbrahim	Muhtemelen çiftçi	Müslim	1607	—
10	1797	Fatma binti Derviş	Muhtemelen ev kadını	"	1575,5	—
11	1810	Es-Seyyid el-Hac Hasan bin Abdullah	Hekim	"	1442,5	—

Bu şekilde 26 terekeyi de saymak mümkündür¹¹⁹.

Burada açık olarak görüldüğü gibi, servet yönünden birinci sırayı ehli-i örf mensubu olan Tokat Voyvodası, ikinci sırayı eski Tokat Yeniçeri Serdarı, üçüncü sırayı muhtemelen bir ev kadını, dördüncü sırayı bir

¹¹⁹ TŞS.; 1/276, 315, 370; 2/18, 33, 36, 83, 109, 142, 158; 3/9, 93.

tüccar, beşinci sırayı emekli asker, 6 ve 7. sıraları tüccarlar almaktaydı. Bu sonuca göre, Tokat'ta bulunan ehl-i örf ve askerî tâife mensupları olan zâbitlerin ekonomik yönden, diğer zümrelere göre daha iyi olduğunu söylemek mümkündür.

IX — Ailenin Etnoğrafik Yapısı

Aile, kendi içinde küçük bir devleti andırır. Kendine göre, hukukî ve ahlâkî prensipleri olduğu gibi, maddî ve manevî yönden ihtiyaçlarını karşılayan, değişik ev eşyalarına, giyim-kuşam, yeme-içme, süslenip-gezme gibi donanım malzemelerine de sahiptir. O gün kullanılan, bu etnoğrafik eşyanın, günümüze getirilebilmesi, değişik renk, sanat ve kullanım amaçları yönünden irdelenebilmesi, Türk kültür ve folklorünün derinliğini açık ortaya koyacaktır. Özellikle, Osmanlı dönemi Şer'iyye Sicillerinde bulunan tereke defterleri bu açıdan çok büyük kıymet arz etmektedirler. Biz, bu tereke defterlerinden yararlanarak Tokat'ta oturan Müslim ve zimmî ailelerin etnoğrafik yapılarını, dinî ve etnik yönden ayrılan zimmî ve müslim toplulukların kültürel ve etnoğrafik yönden birbirleri ile nedenli kaynaştıklarını, aralarındaki farklılıkları, ve bu farklılıkların neler olduğunu ortaya koymaya çalışacağız.

Müslim ve Zimmî Ailelerin Etnoğrafik Yapısı

Osmanlı toplum yapısı incelenirken, yönetici, ve bazı zümrelerin farklı elbiseler giydiği, zaman zaman renklerde Müslim-zimmî ayrımı yapıldığı görülmektedir¹²⁰. Fakat, bu ayrılık bütün tebaya girememiş görünmektedir. Terekeler incelendiği vakit, bir Müslimin evinde ne bulunuyorsa, bir zimmînin evinde de aynısını bulmak mümkün olmaktadır. Biz, bunu daha iyi vurgulayabilmek için, Tokat'ın Soğukpınar Mahallesi'nde oturup, Sipah Pazarında tuhafiyecilik yapan es-Seyyid el-Hac Feyzullah ibni el-Hac Ahmed ile yine Tokat'ın Hoca Ahmed Mahallesi'nde oturup, Voyvoda Hanında tuhafiyecilik yapan Kirkor veled-i Toros adlı zimmînin terekelelerinden bazı örnekler vererek durumu aydınlatmaya çalışacağız¹²¹.

¹²⁰ Askerî tâifenin halktan ayrılan elbiseler giymesi, Seyyidlerin, beyaz sank, yeşil cübbe giymesi, zimmîlerin beyaz ve yeşil gibi renkleri tercih etmemeleri, hamamlarda müslimlerle zimmîlerin havlu ve takunyalarının ayrılması vb. gibi konuları saymak mümkündür.

¹²¹ TŞS.; 2/33, 158.

Müslim ve Zimmî Terekelerinin Tablosu

1 - Müslim es-Seyyid el-Hac Feyzulah ibni el-Hac Ahmed'in terekesinde bulunan bazı gayr-ı menkûl ve ev eşyaları Mesleği : Tuhafiyeci		2 - Zimmî Kırkor veled-i Toros'un terekesinde bulunan bazı gayr-ı menkûl ve ev eşyaları. Mesleği : Tuhafiyeci	
Sıra No	Eşyaların Adı	Sıra No	Eşyaların Adı
1	Ev	1	Ev
2	Bağ	2	Dükkân
3	Kürkçü Dükkânı	3	Kalpak
4	Kavuk ve sarık	4	Alaca entari
5	Alaca entari	5	Çağşır
6	Çağşır	6	Çuka penis
7	Çarşeb	7	Zincab kürk (Sincab)
8	Gömlek ve don	8	Kuşak
9	Şalvar	9	Gömlek ve don
10	Hama kuşağı	10	Mest
11	Şal kuşak	11	Dolama peşkir
12	Çuka penis	12	Sofra bezi
13	Beyaz libade	13	Tüfenk
14	Beyaz kürk	14	Fişeklik ve vezne
15	Yeşil çukaya kaplı kürk	15	Pistoy
16	Peştamal	16	Kılınc ve kabzası
17	Sofra Peşkiri	17	Minder
18	Piştov	18	Yan minderi
19	Simli bıçak	19	Canik kilimi
20	Kılıç	20	Kadife yastık
21	Saat	6	Dimi yastık
22	Minder ve makat	22	Çit yorgan
23	Kâlice seccâde	23	Dimi döşek
24	Kilim	24	Billur bardak
25	Yastık	25	Büyük sini
26	Yorgan	26	Kalay tuzluk
27	Döşek	27	Kalay kaşık
28	Sim zarf	28	Cam fanus

1 - Müslim es-Seyyid el-Hac Feyzul-lah ibni el-Hac Ahmed'in terekesinde bulunan bazı gayr-ı menkûl ve ev eşyaları Mesleği : Tuhafiyeci		2 - Zimmî Kırkor veled-i Toros'un terekesinde bulunan bazı gayr-ı menkûl ve ev eşyaları. Mesleği : Tuhafiyeci	
Sıra No	Eşyaların Adı	Sıra No	Eşyaları Adı
29	Tonbak zarf	29	Sarı şamdan
30	Fincan	30	Bakır mangal
31	Kahve Takımı	31	Tahta sandık
32	Fener		
33	Şamdan		
34	Bakır kab		
35	Sandık		

Burada açık olarak görüldüğü gibi, Müslim ve zimmî terekelerinde geçen, giyim-kuşam eşyası, oturma odası eşyası, yatak odası eşyası, mutfak eşyası, aydınlatma ve ısınma eşyaları, silah-bıçak ve donanımlarının adları, renkleri, bunlarda kullanılan malzemeye verilen adlar ve kullanım amaçları hemen hemen aynı olduğu görülmektedir. Bu durum, asırlarca Selçuklu, Beylikler ve Osmanlı yönetiminde kalan zimmîlerin Türk-İslâm kültürünü ne kadar benimsediklerini açıkça göstermektedir.

Burada hemen şunu da belirtmek gerekir. Acaba Müslim ve zimmîler arasında hiç ayrılık yok muydu? Elbette ki vardı. Zaten eğer ayrılık olmasaydı, birine Müslim, birbirine de zimmî denemezdi. Bir defa Müslimler, *Kur'an-ı Kerim* ile Hz. muhammed'e (A.S.) inanırken, zimmîler, *İncil* ve Hz. İsa ile Hz. Musa'ya (A.S.) inanıyorlardı. Müslimler, "*kelime-i tevhid*" getirirken, zimmîler inkâr ediyordu. Müslimler, camilerde ibadet ederken, zimmîler *kilise* ve havranlarda ayin yapıyordu. Bunlara benzer ayrılıkları çoğaltmak mümkündür.

Biz, Tokat Sicillerinde bulunan bazı tereke defterlerinde kaydedilen eşyalar arasında ara-sıra da olsa bazı ayrılıkları gösteren belirtilere rastladık. Örneğin; 9 Aralık 1797 (19 Cemaziye'l-âhir 1212) tarihinde Tokat'ta Kaya Mahallesinde otururken ölen Kırkor veledi Gabriel'in terekesi, mahkeme görevlileri tarafından yazılırken, "*İncil Kitabı*" şeklinde yazılması uy-

gun iken “*Kefere Kitabı*” şeklinde yazıldığını¹²², bazan muhtemelen oyuncak veya süs olarak kullanılan altını tereke içinde yazarken başka bir dil kullanması gerekirken “*Yahudi altunu*” şeklinde yazdığını¹²³, bazan evde kullanım eşyası olarak kullanılan minder için normal “*minder*” ismini yazması, veya daha değişik bir şekilde zimmîlere ait olduğunu belirtmesi gerekirken “*Kefere minderi*” şeklinde yazılarak, aradaki farklılıklar ortaya konulmuş oluyordu¹²⁴.

Bu gibi ufak-tefek farklılıklar dışında, Müslimlerle zimmîlerin etnoğrafik yönden kaynaşmış vaziyette olduklarını söylemek mümkündür.

XI — Müslim ve Zimmîler Arasında Sosyal Münasebetler

İncelediğimiz dönem, Tokat şehrinde, Türklerden başka, etnik yapısını kesin olarak tespit edemediğimiz Müslim grup ile, Hristiyan ve Musevî dinine mensup Rum, Ermeni ve Yahudi etnik yapısına sahip zimmî topluluklar mevcuttu. Bu toplulukların şehrin muhtelif mahallelerinde ya ayrı ayrı, ya da karışık olarak iskân olduklarını, birbirlerine komşu evlerde oturduklarını¹²⁵, ticarî ortaklıklar kurduklarını, birbirlerinden ödünç para alışverişinde bulunduklarını, yukarıda belirttiğimiz gibi, evlerinde çok az farkla hemen hemen aynı etnoğrafik malzemeleri kullandıkları, aynı mahkemede hak talep ettiklerini açık olarak görmekteyiz. Örneğin 13 Haziran 1796 (7 Zilhicce 1210) tarihinde Tokat'ın eski Voyvodası el-Hac İbrahim Ağa ibni el-Hac'ın değişik zimmîlerde alacağı olduğunu¹²⁶, 21 Haziran 1797 (25 Zilhicce 1211) tarihinde Tokat'ta, Soğukpınar-ı Müslim Mahallesinde oturan tuhafiyeci Es-Seyyid el Hac Feyzullah ibni el-Hac Ahmed'in Müslimler yanında zimmîlerden de alacağı olduğu¹²⁷, 5 Ocak 1796 (24 Cemaziye'l-Âhir 1210) tarihinde Tokat'ın Hoca Ahmat Mahallesinde oturup Voyvoda Hanında tuhafiyecilik yapan Kirkor veled-i Toros zimmînin polişe karşılığı Müslimlerden de alacağı olduğu¹²⁸, Şubat başları 1772 tarihinde Yâr Ahmet mahallesinde ölen Karabat veled-i Bogos zimmînin ço-

¹²² TŞS.; 3/10; 1/288.

¹²³ TŞS.; 1/288.

¹²⁴ TŞS.; 1/288.

¹²⁵ TŞS.; 2/6.

¹²⁶ TŞS.; 2/83.

¹²⁷ TŞS.; 2/158.

¹²⁸ TŞS.; 2/33.

cuklarına mahkemenin vasi ve nafaka ve kisve-bahâ tayin ettiğini görmekteyiz¹²⁹.

Buradaki ve önceki bölümlerde verdiğim örneklerden anlaşıldığı gibi, Osmanlı yöneticileri Müslim ve zimmîler arasında tarafsız bir idare uyguluyorlardı. Bu idâri ve hukukî eşitlik içinde, Müslim ve zimmî kesim, birarada, bölünüp parçalanmadan, birlik halinde yaşamayı tercih etmişler gibi gözükmetedir. Bu birlik ve dayanışma, karşılıklı diyalok içinde yaşayıştan olmalı ki, zimmîler arasında İslâma girme adeti, oldukça yaygındı. Bir zimmî mahkeme-i şer'e gelerek kendi etnik yapısını, dinini, adını belirttikten sonra, âkil, bâliğa ve hür olduğunu beyan ederek, kendi batıl dinini bırakıp şeref-i İslâm ile müşerref olmak istediğini açıklayarak, gerekli muamelenin yapılmasını isterdi. Örneğin: 3 Eylül 1772 (5 C.Âhîr 1118) tarihinde Tokat'ın Hoca Ahmed Mahallesinde oturan Toros'un kendi batıl dinini bırakarak, şeref-i İslâm ile müşerref olup, adını da Salih olarak değiştirdiğini görmekteyiz¹³⁰.

Osmanlı Müslim ve zimmîleri, birbirinden kopuk birer toplum olmaktan çok, birbirleri ile kaynaşmış vaziyetteydi demek daha doğru olacak sanıyorum.

Sonuç

Buraya kadar, Çin'de, Hindistan'da, İran'da, Roma'da, Eski Yunan'da, Moğollar'da, İslâm öncesi Orta Asya Türklerinde, Cahiliyye çağı Araplarında, İslâm hukukunda, Osmanlı Kanun-nâmelerinde ve en son olarak da 1771-1810 yılları arasında Tokat'ta aile, evlilik usulleri, nikâh, mehir, nafaka, boşanma, zina, doğum, çocuk sayıları, aile nüfusu, vasi, nâzır, kayyım tayini, ekonomik ve etnoğrafik yönden ailenin durumu gibi konular üzerinde durduk.

Bu açıklamalardan sonra, Osmanlı aile yapısını, İslâm hukuku ile Türk töresinin şekillendirdiğini, İslâm fıkıhında görülen teorik hükümlerin, tatbikatta çoğu zaman Osmanlı Kadısı tarafından uygulandığını, erkekler arasında çok evliliğe itibar edilmediğini, ailelerin en çok bir veya iki çocuğa sahip olduğunu, yetim kalan çocukların, mutlak surette güvenlik altına alındıklarını, terekelerden, kız ve erkek evlatların ferâiz hukukuna

¹²⁹ TŞS.; 1/13.

¹³⁰ TŞS.; 1/1, 2, 3, 4, 5, 6 vd.

göre mutlak pay aldıklarını, incelediğimiz dönem, Tokat ailesinin, orta halli ekonomik yapıya sahip olduğunu, etnoğrafik yönden Müslim ve zim-mî ailelerin aynı yapıda olduklarını, aralarında sosyal münasebetlerin sıkı olduğunu, zimmîlerin, dinî ve etnik yönden ayrı olmalarına rağmen, Türk-İslâm kültürünü benimsemiş olduklarını, Tokat halkının itilâfsız bir toplum yapısı arzettiğini belirten sonuçlara varmak mümkündür.

KISALTMALAR

- a.g.e. : Adı geçen eser.
a.g.m. : Adı geçen makale.
a.g.y. : Adı geçen yer.
AÜİFD. : Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi.
Ay. : Ayet.
Buhârî : Sahîh-i Buhârî Muhtasarı Tecrîd-i Sarîh Tercemesi ve Şerhi (DİBY).
DİBY. : Diyanet İşleri Başkanlığı Yayını.
g.y. : Gösterilen Yer.
Ha. : Hadis.
HDKDT. : Hak Dini Kur'an Dili Tefsiri (E.H. Yazır'a âit).
İÜEFTD. : İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Dergisi
İÜİTED. : İstanbul Üniversitesi İslâm Tetkikleri Enstitüsü Dergisi.
Kanunlar : XV. ve XVI. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğu'nda Zirâi Ekonominin Hukukî ve Malî Esasları, c, 1.
KHKM. : Kur'an-ı Hakîm ve Meâl-i Kerim (H. B. Çantay'a âit)
KKTA. : Kur'an-ı Kerîm ve Türkçe Anlamı (DİBY).
OA, I. : Osmanlı Araştırmaları, I.
Su. : Sure.
TŞS. : Tokat Şer'iyye Sicili, arkasından gelen rakamlardan birincisi defter numarasını, ikincisi ise sayfa numarasını göstermektedir (TŞS, 2/6 gibi).

BİBLİYOGRAFYA

I — Arşiv Belgeleri

1 — Tokat Arkeoloji ve Etnoğrafya Müzesinde Bulanan Tokat Şer'iyye Sicilleri

Sıra No	Şer'iyye Sicili No	Ait Olduğu Tarih	Safya Adedi
1	1	1185-1189 / 1771-1776	374
2	2	1210-1211 / 1795-1796	300
3	3	1212-1213 / 1797-1799	177
4	4	1213-1214 / 1798-1800	265
5	5	1214- - / 1799-1800	214
6	6	1215- - / 1800-1801	192
7	7	1216-1217 / 1801-1803	209
8	8	1217-1219 / 1802-1805	181
9	9	1219-1220 / 1804-1806	178
10	10	1221-1222 / 1806-1808	166
11	11	1222-1223 / 1807-1809	189
12	12	1223-1224 / 1808-1810	151
13	13	1224-1225 / 1809-1810	190
14	14	1226- - / 1811 -	194
15	15	1227- - / 1812 -	176
16	16	1227-1228 / 1812-1813	159
17	17	1228- - / 1813 -	190
18	18	1229- - / 1813-1814	96
19	19	1229-1230 / 1813-1815	200
20	20	1230-1231 / 1814-1816	183
21	21	1231-1232 / 1815-1817	188
22	22	1232-1233 / 1816-1818	196
23	23	1234- - / 1818-1819	118
24	24	1234-1235 / 1815-1820	129
25	25	1234-1235 / 1818-1820	167

II — *Başbakanlık Arşivi, Tapu Tahrir Defteri*, No.772.

III — *İnceleme ve Tetkikler*

- 1 — Ansay, Sabri Şakir; "Aile Hukuku", *AÜ. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı, 2-3, Ankara, 1952, s.21-23.
- 2 — Atay, Hüseyin; "Kur'an-ı Kerim ve Hadis-i Şerifde Aile Plânlamasına Ait Bir Tetkik", *İÜ.İslâm tetkikleri Enstitüsü Dergisi*, c.4, cüz,1-4, İstanbul, 1973, s.229-232.
- 3 — Aristoteles; I—II, (Yunan Klasikleri, No.64), İstanbul, 1944.
- 4 — Barkan, Ömer Lütfi; *XV. ve XVI. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Ziraî Ekonominin Hukukî ve Malî Esasları*, c.I, İstanbul, 1943.
- 5 — Berki, Ali Himmet; *İslâm Hukukunda Ferâiz ve İntikâl*, Sadeleştiren, İrfan Yücel, DİBY, Ankara, 1985.
- 6 — Bilmen, Ömer Nasuhî; *Hukukî İslâmiye ve Istilâhatı Fıkhiyye Kamusu*, c.1-8, İstanbul, 1985.
- 7 — Çantay, Balıkesirli Hasan Basri; *Kur'an-ı Hakîm ve Meâl-i Kerim*, c.1-3, İstanbul, 1965.
- 8 — Demircioğlu, Halil; *Roma Tarihi*, I, Ankara, 1953.
- 9 — Diyanet İşleri Başkanlığı; *Kur'an-ı Kerim ve Türkçe Anlamı*, Ankara, 1983.
- 10 — Donuk, Abdülkâdir; "Çeşitli Toplumlarda ve Eski Türklerde Aile", *İÜ EF, Tarih Dergisi*, (Fatih Sultan Mehmed'e Hatıra Sayısı), sayı, 33 (Mart-1980-1981), İstanbul, 1982, s. 147-168.
- 11 — Eflâtun; *Devlet*, İstanbul, 1971.
- 12 — Ergin, Muharrem; *Dede Korkut Kitabı*, İstanbul, 1984.
- 13 — Günlaltay, M.Şemseddin; *Uzak Şark ve Kadim Çin ve Hindistan*, İstanbul, 1937.
- 14 — Günlaltay, M. Şemseddin; *İran Tarihi*, I, Ankara, 1948.
- 15 — Günlaltay, M. Şemseddin; "İslâmdan Önce Araplar Arasında Kadının Durumu, Aile ve Türlü Nikâh Şekilleri", *Belleten*, Sayı, 60, Ankara, 1951, s.692.
- 16 — İnan, Abdülkadir; *Makaleler ve İncemeler*, Ankara, 1968.
- 17 — Kafesoğlu, İbrahim; *Türk Milli Kültürü*, İstanbul, 1984.
- 18 — Lewis, Bernard; *Tarihte Araplar*, İstanbul, 1979.
- 19 — Muhyiddîn-i Nevevî; *Riyâzü's-Sâlihîn ve Tercemesi*, Çev. Hasan Hüsnü Erdem, Kıvamüddün Burslan, c.1-3, DİBY, Ankara, 1972.
- 20 — Ortaylı, İlber; "Anadolu'da XVI. Yüzyılda Evlilik İlişkileri üzerine Bazı Gözlemler", *Osmanlı Araştırmaları*, I, İstanbul, 1980. s. 33-40.

- 21 — Ögel, Bahaeddin; *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, II, İstanbul, 1971.
- 22 — Ögel, Bahaeddin; *Türk Mitolojisi*, c,I, Ankara, 1971.
- 23 — Ögel, Bahaeddin; *Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi*, c, 1-2, Ankara, 1981.
- 24 — Özdemir, Rifat; *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Ankara (Fiziki, Demografik, İdarî ve Sosya-Ekonomik Yapısı, 1785-1840)*, Ankara, 1986.
- 25 — Vladimirtsov, B.Y.; *Moğolların İctimâî Teşkilâtı*, Ankara, 1944.
- 26 — Yazır, Elmalılı Hamdi; *Hak Dini Kur'an Dili Tefsiri*, c,1-8, İstanbul, 1971.
- 27 — Zeynü'd-din Ahmed b.Ahmed b.Abdi'l-Lâtîfî'z-Zebîdî; *Sahîh-i Buhârî Muhtasarı Tecrîd-i Sarîh Tercemesi ve Şerhi*, Mütercim ve Şârihi, Kâmil Miras, c,1-12, DİBY., Ankara, 1974.
- 28 — Ziya Gökalp; *Türk Medeniyeti Tarihi*, İstanbul, 1924.

İKİNCİ SULTAN MAHMUD'A DAİR ERMENİ HARFLİ TÜRKÇE DÖRT MANZUM METHİYE

KEVORK PAMUKÇIYAN

Osmanlı padişahları arasında, Hristiyanlara karşı en fazla sempati besleyen üç hükümdardan ilki, İkinci Sultan Mahmud olmuştur. Bilhassa Ermenilere çok iyi nazarla bakmıştır. Kanaatimizce, bunda akıl hocası ve Darphane emini Kazaz Artin'in (nam-ı diğer Harutyun Amira Bezciyan) (1771-1834) de büyük etkisi vardır.

Asıl mevzuza geçmeden önce, tarihçi ve müderris Avedis Berberyan'ın (1798-1873), 1871'de İstanbul'da, ilk Ermeni kadın sahne sanatkârı Arusyak Papazyan-Bezirciyan'ın (1841-1907) ve kocası ressam Sopon Bezirciyan'ın (1839-1920'den sonra) maddi yardımı ile basılan, *Badmutyun Hayotz* (Ermeniler Tarihi) adlı çok önemli eserin sonunda bulunan, *Kronoloji* kısmından istifade ederek, İkinci Sultan Mahmud'un şahsı ile ilgili, biyografik kısa bilgiler vermek istiyoruz. Çünkü muhtemelen Türkçe kaynaklarda bunlardan bazıları ya meçhuldür, veyahut günü gününe tarihleri belli değildir. Berberyan, Milâdî tarihlerle birlikte, umumiyetle Hicrî tarihleri de kaydetmiştir. Vakayinamesi 1769-1860 yıllarını kapsamaktadır.

13 Ramazan 1199/9 Temmuz 1785'te, Birinci Sultan Abdülhamid'in oğlu Mahmud doğdu (s. 438).

4 Cemaziyel-âhır 1223/11 Ağustos 1808'de, Sultan Mustafa, Sultan Selim'i boğdurdu. Bunun üzerine, Rusçuklu Mustafa Paşa hiddetlenerek, veziri (sadrızamı, K.P.) makamından aldı ve Saray-ı Hümayun'u basarak, Sultan Mustafa'yı tahttan indirdi ve yerine İkinci Sultan Mahmud'u tahta çıkardı. Kendisi de vezir-i âzam oldu. Yeniçerilerin bir çoğunu da imha etti (s. 447).

6 Şaban 1225/4 Temmuz 1810'da, Sultan Mahmud'un Hamid adında bir oğlu doğdu (s. 449).

27 Zilkade 1225/19 Ağustos 1810'da, Sultan Mahmud'un Bayazid isminde bir oğlu dünyaya geldi (s. 449).

13 Eylûl 1816'da, Padişahın Sarayı'nda yangın vuku buldu ve Sultan'ın iki yaşındaki kızı, sultanası ile birlikte yandı (s. 452).

1 Ekim 1819'da, Sultan'ın Ahmed isminde bir oğlu doğdu (s. 455).

3 Aralık 1819'da, Padişah'ın oğlu Sultan Süleyman öldü (s. 456).

12 Ocak 1820'de, Padişah'ın oğlu Sultan Ahmed, üç aylık iken öldü (s. 456).

7 Cemaziyel-evvel 1237/8 Nisan 1822'de, Padişah'ın Ahmed isminde bir oğlu dünyaya geldi (s. 466).

2 Şubat 1823'te, Padişah'ın oğlu Sultan Bayazid 14 yaşında iken, çiçek hastalığının kurbanı oldu (s. 467).

11 Şaban 1238/11 Nisan 1823'te, Padişah'ın oğlu Sultan Mecid doğdu (s. 468).

29 Şaban 1240/30 Aralık 1825'te, Padişah'ın oğlu Sultan Mehmed öldü (s. 470).

15 Şaban 1245/27 Ocak 1830'da, Padişah'ın oğlu Sultan Abdül Aziz dünyaya geldi (s. 483).

23 Mayıs 1831'de, Sultan Mahmud Boğazdaki kaleleri ziyaret etmek için Çanakkale'ye ve Bohçaada'ya gitti (s. 483).

23 Haziran 1831'de, avdetinde, Ermeniler, Rumlar, Katolikler ve Yahudiler, Ahırkapı'nın önünde Sultan'ı karşıladılar (s. 483).

27 Haziran 1833'te, milliyeti ne olursa olsun, Devlet ricalini Nişan-ı iftihar ile taltif etti (s. 486).

12 Temmuz 1833'te, Sultan Mahmud'la Hidiv Mehmed Ali Paşa arasında sulh muahedesi imzalandı (s. 486).

12 Mayıs 1834'te, Padişah'ın kızı Salihe Sultan Halil Paşa ile evlendi (s. 488).

16 Receb 1251/24 Kasım 1835'te, Padişah'ın oğlu Nizameddin doğdu (s. 490).

15 Nisan 1836'da, Padişah'ın kızı Mihrimah Sultan Said Paşa ile evlendi (s. 491).

28 Nisan 1836'da, Şehzadelerin Kâğıthane'de sünnet düğünü yapıldı. Merasime, Ermenilerin, Rumların, Katoliklerin ve Yahudilerin çocukları da, padişahı tebrik etmek üzere davet edildiler ve hocaları ile birlikte Sultan tarafından mükâfatlandırıldılar (s. 491-492).

11 Temmuz 1836'da, Sultan portresini şehrin askerî binalarına astırdı ve karşı gelenleri cezalandırdı (s. 492).

1 Nisan 1837'de, Saçlı Şeyh isminde bir derviş, yeni inşa edilen Galata Köprüsü'nün üzerinde Sultan Mahmud'un karşısına çıkarak, onu ahmakça azarladı ve aynı yerde idam olundu (s. 493).

17 Nisan 1837'de, Sultan Mahmud Karadeniz'deki Varna, Rusçuk, Silistre ve Vidin kalelerini ziyaret etti ve 25 Mayıs'ta avdet etti (s. 493).

26 Nisan 1839'da, Sultan Mahmud istiska (hydropisie) hastalığına tutuldu ve hava tebdili için kızkardeşinin Çamlıca'daki köşküne gitti (s. 497).

21 Rebiülâhır 1255/19 Haziran 1839'da Sultan Mahmud vefat etti ve yerine 18 yaşındaki oğlu Sultan Mecid tahta geçti (s. 498).

Not. 1823'te doğduğuna göre, 16 yaşında idi.

Şimdi de asıl mevzuya geliyoruz. Elimizin altında bulunan birinci, ikinci ve üçüncü şiirler, Papaz Hovannes Sakayan-Hünkârbeğendi'nin kaleminden çıkmıştır. Türkçe yazan ünlü bir şair olmasına rağmen, Türkçe kaynaklarda hemen hemen hiç bilinmeyen şairi önce tanıtmak istiyoruz.

Papaz Hovannes veya Ohannes Sakayan-Hünkârbeğendi hakkında elimizin altında kaydedeğer üç kaynak mevcuttur. Kronolojik sıra ile birincisi ve en etraflısı araştırmacı Apraham Ayyavazyan'ın (1846-1909), 1893'te İstanbul'da Karekin Bağdatlıyan'ın (1851-1912'den sonra) matbaasında neşredilen *Şar Hay Gensakrutyanz* (Ermeni Biyografileri Serisi) adlı eserin ikinci cildidir (s. 8-32).

İkincisi Melkon-Asadur'un (Hımayak Uğurluyan) (1873-1942) 1931'de İstanbul'da, K. M. Makasciyan'ın Gütemberg adlı matbaasında basılan Balat Ermeni Kilisesi'nin Tarihçesi'dir (s. 223-229).

Üçüncüsü ise, araştırmacı Bimen Zartaryan'ın (1880-1956), 4 ve 5 Aralık 1944 tarihli *Jamanak* gazetesinde dercedilen makalesidir. Daha fazla birinci kaynaktan istifade ederek, önce Papaz Hovannes'in biyografisini sunuyoruz.

Kendisinin hazırladığı Türkçe mezartaşının kitabesine göre 1773'te, Ermenice mezartaşı kitabesine göre de 1774'te Balat'ta doğmuştur. Mezartaşının kitabesine göre, pederi sakaların bölükbaşı olan Tavit isminde biridir. Bundan dolayı ahvadı Sakayan soyadını almıştır. Zartaryan onun 10

Eylül 1794'te vefat ettiğini yazıyorsa da, 1949'da, Edirnekapi Mezarlığı'nda tesadüf ettiğimiz mezartaşının kitabesine göre, 10 Eylül 1798'de ölmüştür. Zartaryan, Bayburtlu olduğunu da yazmıştır; ancak, mezartaşının kitabesinde doğum yeri kaydedilmemiştir. Uğurluyan'a göre de, Saka Tavit Bayburt'tan Trabzon'a hicret etmiştir. Orada evlenmişse de, karısını erken kaybetmiştir. Bunun üzerine İstanbul'a gelerek, Diruhi isminde bir kızla tekrar evlenmiştir. Asıl adı Serovpe olan Hovannes Sakayan işbu izdivaçtan doğmuştur. Saka Tavit aynı zamanda, ünlü dilci ve tarihçi Balatlı Kevork Tıbir Der-Hovannesyan'ın (1736-1811) amcasıdır.

Serovpe'nin ilk öğretmeni amcazadesi mezkûr Kevork Tıbir olmuştur. Müteakiben, bir Türk hocadan da dersler alarak, Türkçedeki bilgisini de iletmiştir. Sekiz yaşında iken, Patrik Hagopos Seropyan'ın (1788-1862) pederi, keresteci Serovpe Sütçüoğlu'nun yanında çıraklığa başlamıştır. Yıllar sonra, kendisi de bir kereste mağazası açmışsa da, bir yangın neticesinde mahvolmuştur. Ancak, Kaptanıderya Tahir Paşa'nın (? - 1851) kayınpederi Şeritçi Lâtif Ağa'nın hayırseverliği sayesinde, yeni bir dükkân açabilmiştir. Onun tavassutu ile, Tersane'nin kerestelerini de kendisi temin etmiştir. 1801'de, eski patronunun kızı Veronik ile evlenmiştir.

1825'te, Balat'taki Surp Hreşdagabed Kilisesi'ne yönetim kurulu üyesi seçilmiştir. Aynı yıl, aynı kilise üzerine, Kumkapı Meryem Ana Kilisesi'nde, Astvadzadur Başpiskopos'un (bilâhare patrik) (1768-1846) eliyle, papaz takdis edilmiştir.

Dostu, Keçecizade İzzet Molla'nın (1785-1829) yardımı ile, şiir yazmakta bir hayli başarı kazanmıştır. Onun delâleti ile, İkinci Sultan Mahmud'un huzuruna da kabul olunmuş ve Padişah tarafından şiirleri takdir edilmiştir. Bir rivayete göre, Hünkâr onun çok uzun ve beyaz sakalını da beğenmiştir. Bundan sonra, Sakayan soyadını terkederek, Hünkârbeğendi lâkabını kullanmıştır. Şiirlerini ise, "Selâsi" mahlâsı ile imzalamıştır ki, düzgün ve akıcı mânâsını haizdir.

Apraham Ayvazyan'a göre, Sultan Mahmud'a, İzzet Molla'ya, Kazaz Artin'e ve Darphane emini Düzyanlara dair manzum tarihler yazmıştır. 1890 sıralarında, bunların elyazmaları torunları Kamik (Kamağiyel) ve Partik (Partoğimeos) Hünkârbeğendiyanların nezdinde bulunmaktaymış.

Papaz Hovannes Hünkârbeğendi, mezartaşının kitabesine göre, 7 Ekim 1837 tarihinde vefat etmiştir. Ölümünden az önce, mezartaşı için

bir kitabe de kaleme almıştır ki, Apraham Ayvazyan (s. 31) ve Bimen Zartaryan neşretmişlerdir. İlgilenenler için, metnini burada da dercediyoruz.

1. *Benden ibret al gelib ey zedegân,
Çark-i keş retarden? ah-i fiğan.*
2. *Defteri içre beni çün gördü çok,
Akıbet dünyaden iltı beni yok.*
3. *Sad hezar hamdola ki kabrim yeri,
Secdegâh-i zülcelâl hazretleri.*
4. *Altmış dördte kıldı Felek yaşime,
Böyle yazsınlar bu mezar taşime.*
5. *Gülmedim güldürmedi asla inan,
Rahmi yok çark-i Felekden el'aman.*
6. *Hasılı бүkdü bu ömrüm defteri,
Üstüme aldı bu taş-i mermeri.*
7. *Var idi emlâki malî devletim,
Ey birader ger sorarsan şöhetim.*
8. *Hem Der Ohannes hem de Selisî dir,
Mekânım Balad kilisesi dir.*
9. *Ey ziyaret iyleyen gör beni hoş,
Gel gel Allah'î seversen geçme boş.*
10. *Kabrim üzre bir dua kıl bir dua,
Cürmüm afitsün Cenab-ül Kibriya.*

Der Ohannes'in vasiyeti maalesef yerine getirilmemiştir. Hattâ, Apraham Ayvazyan'ın ifadesine göre, 1890 sıralarında, henüz üzerine bir mezar taşı dahi koyulmamıştı. Kendisinin ismini taşıyan ve onun gibi papaz

olan oğlu Hovannes Hünkârbeğendiyan (1818-1894), Ermenice 17 satırlık mensur bir kitabe hazırlayarak yazdırmışsa da, edebî bir kıymeti yoktur. İki kitabedeki yaşı da birbirini tutmamaktadır. Türkçede 64 olarak, Ermenicede ise 63 olarak kayıtlıdır. Birincisi bizzat kendisi tarafından kaleme alındığı için, bunun doğru olduğunu kabul edebiliriz.

Mezkûr oğlu da değerli bir eğitimci ve dilcidir. Bilhassa, 1894'te İstanbul'da neşredilen Ermenicenin Etimolojik Sözlüğü ile tanınmıştır.

Bimen Zartaryan, sözü geçen makalesinde, kendi kitabevine ait 138 No.lu Ermeni harfli Türkçe cönkde de, Hünkârbeğendi'nin "*Mahşer-i Selîsî*" başlığı altında, beş altılıktan mürekkep bir Semaîsi bulunduğunu kaydederek, son altılığını da yazısına ilâve etmiştir. Biz de burada ona yer vermek istiyoruz.

*Selîsî bendei Mahşer gününde seyret buna,
Fiğân-i ah u zarimden benim için ider ukba,
Bîlcümle ehl-i Mahşer olsa âlâ ile edna,
Serâpa evliyalar embiyaler ande hazır ha,
Meğr hep alışan ande şefaet eylesin yoksa,
Mukar(r)er hakkımı hak eylemeklik Hazret Mevlâ.*

Zartaryan, işbu şiirin içinde bulunduğu cönkün 200 sayfadan ibaret olduğunu ve 18 rûbai, 36 gazel, 70 semaî, 23 kalender, 78 divan ve 5 koşma olmak üzere, 70 şaire ait 230 manzume ihtiva ettiğini iş'ar etmiştir. Ayreten, Ermeni alfabesinin sırasıyla, 70 şairin isimlerini de, bazılarının yanında parantez içinde izahatlarla kaydetmiştir. Onları Türk alfabesine göre tasnif ederek, halk edebiyatı tarihçilerine nâçiz bir hizmette bulunmak üzere, biz de burada işbu isimleri aynen sunuyoruz.

Abadî (Ebadî), Agâhî, Akif (Paşa), Aşkîya, Bağriya, Baharî, Baki, Cehdî (Cehdiya), Civanî, Cüdaî, Dertli, Devranî, Fakirî, Fazlı, Fehima (Feyima), Fendî, Feridî, Fethî, Fiğânî, Fiğnat, Fitnat (Hanım), Fizulî (Fuzulî), Hakî (Hakiya), Haletiye, Hamdi, Hazmî (Hazmiya), Hüda, İzzet, Karib (Karibî), Kâtibî, Kevnî, Lâyikî, Leylâ (Hanım), Mecmuî, Mevzunî, Mülkî (Mülkiya), Nabî (Nabiya), Nadim (Nedimî), Namî (Namiya), Natukî (Natkiya), Nailî, Nazif, Nazirî, Nihadî, Ömer, Pertev (Paşa), Perverî, Radiya, Rağîba, Ratekî (Radeğî), Resmî (Resmiya), Ridaî, Ruhi, Ruknî, Ruştî-

ya, Sabri (Sabriya), Saî, Segâhî, Selisî, Serverî, Seyranî, Şemmî (Şemmiya), Talebî, Vasîf, Vehbi, Yesarî (İsarî, Esarî), Yusuf, Zayıfı, Zulâlî (Zülâlî).

Zartaryan, Selisî'den maada, Ermeni asıllı olduklarını tesbit ettiği diğer dört şair hakkında da bilgi vermiştir ki şunlardır:

Agâhî (Üsküdarlı Harutyun veya Artin), 24 adet muhtelif türde şiirleri mevcuttur; Nami (İstanbul Agop), 30 adet muhtelif türde şiirleri vardır; Nihadî (Patrik Hagop Başpiskopos Nalyan) (1706-1764), dört divanı ve bir kalenderi bulunmaktadır; Serverî (Bursalı Kirkor) (1819-1889), iki semaîsine tesadüf edilmektedir.

İşbu kıymetli cöknün, halen Venedik Mikhitharistler Kütüphanesi'nde bulunduğunu tahmin ediyoruz. Zira, Amerikalı araştırmacı Harutyun Kürdyan (1901-1976), Zartaryan'ın elyazmalarının büyük kısmını satın almıştı ve diğerleri ile birlikte onları mezkûr manastıra vasiyet etmişti. Sayısı 350 kadar olan yazmalar, birkaç yıl önce Venedik'e nakledilmişti.

Apraham Ayvazyan, Hünkârbeğendi'nin şairliği hususunda ilginç bir bilgi daha vermiştir (s. 12). Buna göre, 1835'te tahta çıkan Avusturya İmparatoru Birinci Ferdinand'ın (1793-1875) eşine, Osmanlı Sarayı'ndan hediye olarak gönderilen entarinin eteklerinin kenarlarına, Selisî'nin yazdığı beyitler işlenmiştir. Ayvazyan'a göre, tarihî entari o sıralarda Viyana Arkeoloji Müzesi'nde bulunmakta idi.

Hünkârbeğendi'nin Sultan Mahmud hakkında telif ettiği ilk manzum methiye, Ayvazyan tarafından, yukarda sözü geçen kitabında neşredilmiştir (s. 11). Şiir altı beşlikten mürekkep olup, herbir beşliğin son iki mısraı nakarattır. Metnini aşağıda dercediyoruz.

1. *Ey şehriyar-ı hoş eda,*
Ve menba-ı lûtf u atâ,
Ömrün füzun etsin Hüda,
Şad oldu âlem sertapâ,
Şahım sefa geldin sefa.
2. *Ey saye-i Perverdigâr,*
İtsun heman ol Girdigâr,
Eyyam-ı ömrün sad hezar,

*Şad oldu âlem sertapâ,
Şahım sefa geldin sefa.*

3. *Hakka Süleyman-ı zaman,
Zıll-ı Hüda MAHMUD HAN,
Hem padişah hem kahraman,
Şad oldu âlem sertapâ,
Şahım sefa geldin sefa.*

4. *Devlette sadık ismimiz,
Nakş olmuş halka resmimiz,
Ruh buldu mürde cismimiz,
Şad oldu âlem sertapâ,
Şahım sefa geldin sefa.*

5. *Gel ey sehavet madeni,
Gördük de şad olduk seni,
Milletde bizler Ermeni,
Şad oldu âlem sertapâ,
Şahım sefa geldin sefa.*

6. *Çaker Selisî bendeniz,
Subh u mesa nalendeniz,
Daim dua hanendeniz,
Şad oldu âlem sertapâ,
Şahım sefa geldin sefa.*

Kanımızca, bu nefis şiir, bir bestenin güftesi olmasına lâyıktır.

Hünkârbeğendi'nin ikinci methiyesi, Kilikya Ermeni Katoğikosluğu Kütüphanesi'nin 10 sayfalık 198 No.lu elyazmasında bulunmaktadır ve yanılmıyorsak, bugüne kadar neşredilmemiştir. İstanbullu bir aileye mensup olan ve halen Yunanistan'da mukim Bay Garo Aprahamyan, ricamız üzerine pederi vasıtasıyla, fotokopisini tarafımıza göndermek lûtfunda bulundu. Kendisine burada da teşekkür ediyoruz.

Manzume 29 beyittir ve aslında altı sayfadır. Ermenice "nodr" denen ufak fakat okunaklı bir yazı ile kaleme alınmıştır, ve zamanına aittir. Şöyle

ki, bizzat Hünkârbeğendi'nin elyazması olması çok muhtemeldir. Mısraların sonunda bulunan bir iki kelime maalesef okunaksızdır. Metnini hemen hemen aynen aşağıda sunuyoruz

Şerefli Mahmud Han'ın/nasıl ki Sani Şah denilmiştir

*Zehi(y) şahinşehi ol bahdiyar-i Ali Osmanî,
Zehi(y) sahib kran-i kahraman-i Rüstem-i sani.*

*O hakan-i mükerrem padişah-i heft kişver kim,
Kalır dehşetde adem gûş idince şefket-i şani.*

*O Dârâ'ni muazzam şehriyar-i bâniye-i devlet,
Süleyman-i zemani vâris-i milk-i Süleymani.*

*Ol sultan-i muzaffer ced-be-ced sultan ez sultan,
Ki kılmış anğa¹ Mevlâ saltanat-i tahd-i erzani.*

*Serefraz-ı şahan Sultan Mahmud Han san kim,
Odur şimdi cihanın padişah-i azimüs şani.*

*Ferudun-i zeman-i Cemşid-i hakan ile fa(ğ)fur,
Yahod Keykâvus ile Keyküban-i Nuşirevani.*

*Acem cah ile Behram Belkis ile Hüsrev-i Dârâ,
Sezadır olsalar hep dergehinde kul-u derbani.*

*O şahın saye-i adlinde âlem hep safasında,
İder gülşende bülbül gül için feryad-i efgani.*

*Çeker destini devrinde hiç bir kimsenin kimse,
Meğer bus itmeğe talip çeke dest-i suhandani.*

*Hüdaverdi mükemmel hakka kâmil menbeh-i ihsan,
Hıdiv-i akl-ı evvel gayre mail bir keremkâni.*

*O şah-i âlemara tahd-i vâlâ bahd-i âlâ kim,
En edna bendesin isderse iyer Mısır'e sultani.*

¹ Ana, ona.

*O kim râm olmamış emrin eger ol keremkârın,
Ne denlû server olsa ser verir lebib öz imkânî.*

*Heman adem midir memduhi sandın ol şehinşahın,
Melekler asumande çığrısr hu zıll-i Yezdani.*

*İnayetde mürüvvetde şefketi adl u adaleti,
Keremde mer(h) amelde gelmemişdir misl u akrani.*

*Serapâ üsdümüzden sayesin dûr itmeye Mevlâ,
Ol şahın sayesinde bulunmuşuz hep emn u emani.*

*Ne mimkin² iylemek efsafın eda ol şehinşahın,
Cem olsa cümle dehrin pür kemalın ehl-i irfani.*

*İnayet menbai âlem penahe mer(h)ametkâre,
Âya şahinşahın âlem hıdıv-i şah-i devrani.*

*Sipîhr-i bedmenişin dâd elinden elaman olsun,
Bana itdiği cevr-i zulmin olmaz hadd ü payani.*

*Çerağan itdürüp her nem ki varse dest-i irhakle,
Harab itdirmedik ne menzilim koydi ne tükânî.*

*Kulun müstağrak itdi haylice bir deyne kadar,
Dönüp halim nite ada-yi şûmin kalb-i virani.*

*Egerçi vardır dağlar kadar mendyunluğum³ emma,
Tokun de lûtfunun bir zer(r)esi ger mafider⁴ ani.*

*Bu abdi acız u mahsun u bikes kim dürür⁵ pese,
Selişî reaya bendesinden bir senahani.*

*Yüzün sür yerlere gel desdin açıp bir niyaz iyle,
Ta kim amin diyeler kudsiyan-i⁶ arş-i rahmani.*

² Mümkün.

³ Doğrusu "medyunluğum".

⁴ "Mahveder".

⁵ "Durur".

⁶ Metinde "kuktsiyan-ı" yazılıdır.

*Şaha şad iyledin bu bendeni lûtf-ı atalerle,
Senin de her ne ise maksudin Hak ide ihsani.*

*Tığın her kande varse düşmanın olsun vefadari,
Hemişe te(v)fik-i Hak rehberin ey Hüsrev-i sani.*

*Ol şahın kande var a'daleri kahrı eylesün kahhar,
Süre tahtında daim afiyette dem-i devrani.*

*Ol şahın bahd-i civan gendüsün pır iyle Mevlâ,
Serir-i saltanatde ömr-ü müdded ide Süp(h)ani.*

*Hüda eksikliğin göstermesün âlemde ol şahın,
Budur Hak'dan niyazım bahş ide ömr-ü firavani⁷.*

*Bu maksun kemterin ya Reb duasın müstecab iyle,
Emin et cümle ekderden Hüda'ye ol cihanbani.*

Hünkârbeğendi'nin üçüncü methiyesi de aynı elyazmada bulunmaktadır. Şiir dokuz dörtlükten ibarettir ve herbir kıt'anın son mısrası nakarattır. Yukarda bahsettiğimiz "Sultan Mahmud'un Tarihi" adlı manzumesi bu olmalıdır. Birinci dörtlüğün altında Arabî rakamla 1242 tarihi kayıtlıdır ki Milâdî 1827 yılına tekabül etmektedir. Üçüncü methiyeyi de aşağıda takdim ediyoruz.

İşte budur ol zatın tarihi

Müjdeler ey dil sana zem çekse bûsud devridir,

Serfiraz-i şah-i âlem bahd-i mesud devridir,

Herkes halinden bihamdillâh hoşnud devridir,

Nakarat

Oldu tarih-i sani-i Sultan Mahmud devridir.

1242—1827

Rabbim ol şahzadelere var ide ol daveri,

İnşallah ol şehin tevfiği Hak dır rehberi,

⁷ Aslında "firevavi" yazılıdır.

*Çeyru bir vakte kıyas itme burana demleri,
Oldu tarih-i sani-i Sultan Mahmud devridir.*

*Ol şehin a'dasını kahr iylesün Rabb elibat,
Hak Taalâ iylesün günden güne ömrün ziyat,
Saye-i adlinde olmuş şimdi âlem bir mürat,
Oldu tarih-i sani-i Sultan Mahmud devridir.*

*Hali kılmış âlemi ağyardan heç ismi yok,
Çem sitem nâbud-u napeyda gibi hiç resmi yok,
Fitne devrinde inan kim ismi vardır cismi yok.
Oldu tarih-i sani-i Sultan Mahmud devridir.*

*Bize Hak'dan niyeti yazmadı ol şah-i cihan,
Ömrün efzun ide sıh(h)etle Cenab-i müstean,
Dem bu demdir dem bu demdir müjde dünyaye heman,
Oldu tarih-i sani-i Sultan Mahmud devridir.*

*Şükri kıl herkes sana rahetde başın var diye,
Nazm ile şöret bulub rengin kumaşın var diye,
Kim kime kadir gözün üsdünde kaşın var diye,
Oldu tarihi sani-i Sultan Mahmud devridir.*

*Şimdi ragbed marifet ehlinde çekme intizar,
Ger kemalin var ise iyle bu demde aşikâr,
Şimdi olmayub ne vakıt olsun kemale itibar,
Oldu tarih-i sani-i Sultan Mahmud devridir.*

*Olma gâfletde gönül iyle düa virdi zeban,
Öyle bir hengâm-i gurremdir⁸ ki âlem şadüman,
Ey dü çeşmim desde geçmez böyle bir vadd-ü zeman,
Oldu tarih-i sani-i Sultan Mahmud devridir.*

*Ey Selisî ol şehin asrın Hüda-i lâizal⁹,
Üsdümüzden sayesin dur itmeye her mah ü sal,*

⁸ Doğrusu "hurrem" olmalıdır.

⁹ Doğrusu "lâyezal" veya "lâyüzal" olmalıdır ki "ebedî" demektir.

*Hak Taalâ ırkına göstermesün asla zeval,
Oldu tarih-i sani-i Sultan Mahmud devridir.*

Yazımızın üçüncü kısmında, Sultan Mahmud'un vefatı münasebetiyle, halk şairi Gülzârî'nin kaleme aldığı meçhul bir destanı tanıtacağız. Kaynağımız, geçen yüzyılın ortalarından kalma, Sivaslı ozan, mütercim ve muallim, âmâ Tateos Gezürân'a (1838-1910) ait elyazma bir cönktür. İşbu yazma, biri mezkûr şairin kalemine ait olmak üzere, diğer üç cönkle birlikte, torunu Bayan Araksî Herliyan'ın ve kızı, müteveffa piyanist, şair ve ressam Arpine Herliyan'ın nezdinde bulunmakta idi. Halen aslı, aziz dostumuz, değerli nümizmat sayın Garo Kürkman'a aittir. Bir fotokopisi ise şahsî arşivimizde bulunmaktadır.

Cönkün tümü 390 sayfadır ve yüzlerce, Türk ve Ermeni ozanın şiirlerini ihtiva etmektedir. Yazı kaligrafik değildir ve bazı kelimeler güçlükle okunmaktadır. Destan 27 dörtlükten ibarettir. Metni, 386-388 inci sayfaları kapsamaktadır.

Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi şair hakkında şu bilgileri vermektedir (cilt III. s. 402a):

“Ondokuzuncu yüzyılda İstanbul muhitinde yaşamış âşıklardandır. F. Köprülü'nün bir kaydına ve bir destanının sonundaki eklerme mısralara bakılırsa, Osmanlı Donanması'na mensuptur. Uzun yıllar bu müesseseye hizmet etmiş ve kendisini “emektar” olarak tanıtmaya yolunu tutmuştur.

Kırım Savaşı üstüne söylemiş olduğu Destan-ı Sivastopol başlıklı destanı, iki defa (1857 ve 1892) taşbasması olarak bir destan mecmuasında basılmıştır (bk. Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi, cilt II., s. 267). Gülzârî, bu destanında, 1855 yılında İngiliz ve Fransız ordularının yardımıyla kazanılan Osmanlı-Rus Savaşı'nı anlatmaktadır. Devrin padişahı Sultan Abdülmecid ile Rusya'yı konuşturuğu bu destanda, savaşın bazı ayrıntılarına da yer verilmiştir”.

Şimdi de destanın metnini sunuyoruz.

Destan vefat-ı Sultan Mahmud

Gülzârî

Şefketli Mahmude oldı namizac,

Ciğergâh-i sine üryan ağladı

Asla kâr etmedi zahmine ilâc,

Eyub kimi derd-i giran ağladı.

*Hasta düşdü asla yüzü gülmedi,
Ne olduğun kendisi de bilmedi,
Aradı derdine derman bulmadı,
İpdida tabibi Lokman ağladı.*

*Fiğani erişdi arş-i alâye,
Terk etdi Serayi çıkıdı uhraye,
Mecnuni¹⁰ sığındı gani Mevlâye,
Kelbelâ-i¹¹ ulu meydan ağladı.*

*Dedi evlâdlarım bana getirin,
Heþ beyler paşalar gelin oturun,
Ben ölçiyem menzilime yetirin¹²,
İşitdi valide sultan ağladı.*

*Der incitmen fukarayı evlâdım,
Ben göçersem kalsın cihanda adım,
Asumane çıkıdı ah-i feryadım,
Yıldız gemer şems-i rahşan ağladı.*

*Dedi böyle olduğunu bilmezdim,
Bu cihane elden gelse gelmezdim,
Sanırdım ki ben bu derdi bulmazdım
Ciğer parelendi hicran ağladı.*

*Dedi melek hasret misin yüzüme?
Kuduret ateşin saldın özüme,
Dört etraftan can serildi dizime,
Çezildikce tenimden can ağladı.*

*Dedi melek nice geldin yanıma,
Dedi Al'osmanım yazık şanıma.*

¹⁰ "Mecnuni".

¹¹ "Kerbelâ-i".

¹² "Yatırın".

*Akıbet pençeni urdun¹³ canıma,
Damarlar sızladı al kan ağladı.*

*Ah idüb çıkardı başdan dalfesi,
Şeyhler melâikler eyler nefesi,
Can bülbülü uçdu kaldı kafesi,
Ol cemal-i pâk-i gülşan ağladı.*

*Emr-i Hak'dan ecel câmu içildi,
Tabud hazırlandı kefen biçildi,
Bağ-i cennet konçe gülü açıldı,
Dağ-i Tuba hur ü gılman ağladı.*

*Binikiyüz elli beşde fevt oldu,
Kan ile vücudi deruni doldu,
Dergehinde olan hep mahzun oldu,
Kılıc kaftan taht Süleyman ağladı.*

*Öldüğünü etraftan duydular,
Zinnet gömleyini gelib soydular,
Mevtasını beş çiftleye koydular,
Hep silkindi bahr i ümman ağladı.*

*Erişmişdi elliyyedi¹⁴ yaşına,
Felek zehir katdı tatlu aşına,
Bir şah iken gör ne geldi başına,
Mevta tabur tahtirevan ağladı.*

*Tabud vezir üzereler¹⁵ kolunda,
Melekler hu çeker sağ i solunda,
Merkat-i şerifi Divanyolu'nda,
Hasret imiş kabırısandan ağladı.*

¹³ "Vurdun".

¹⁴ Doğrusu ellidört olacaktır.

¹⁵ "Vüzeralar", vüzera, vezirin çoğuludur.

*Tutub emrini ol Hakk'ın gıtdiler,
Etrafdan yüzbin tevbet itdiler,
Varıb maheline teslim etdiler,
Ayrılnca cümle ihvan ağladı.*

*Bu bir nasihatdır diyen kardaşlar,
Yed iklim çar köşe tağ ile taşlar,
Göde melâıklar semade kuşlar,
Duydu Mısır Arabisdan ağladı.*

*Kim geru el çekdi andan bu fena,
Medet senden kerem senden Rabbina,
Hafızler okurlar inne fetejna¹⁶,
Zikreyleyib şidin züban¹⁷ ağladı.*

*Fikrolunur Hak emriyle geleni,
Mevlâ rahmet etsin böyle öleni,
Hatadan saklasın geri kalani,
Dediler hep ehl-i iman ağladı.*

*Atasının şahi geçdi devleti,
Yedi kıral alsın bunun ibreti,
Sultan Mecid Han'e pırler ümmeti,
Ah edib erbab-i tüvan ağladı.*

*Dilerim efendim bey ile paşa,
Nüfuzun yürüdsün dağ ile taş, a,
Edernekapısı hem Said paşa,
Sevgülü damadı canan ağladı.*

*Şehid şühedaler üçler yediler,
Cem olub Eyub'e kırklari diler¹⁸,*

¹⁶ "Fâtiha".

¹⁷ "Züban", güzeller.

¹⁸ Kanımızca doğrusu "kırklar idiler" olmalıdır.

*Eyleyib düvai¹⁹ amin dediler,
Tekbirler çekildi kurban ağladı.*

*Kuşandı kılıcı şahler serveri,
Nur ile donandı göğü(n) her yeri,
Sultan Mecid Han'e hak(k)ın enveri,
Ziyaret eyliyen şihan²⁰ ağladı.*

*Ol şahın hizmetin etdiler eda,
Bizler de ederiz sena i duva,
Sultan Mecid Han'e canımız feda,
Böyle dedi cümle insan ağladı.*

*Beylere bey oldu hem şeh i paşa,
Sadarete geçti pır Hüsrev Paşa,
Serasker nasboldu ol Halil Paşa,
Cümle rütbedar müşiran ağladı.*

*Yasına girdiler hep bay i geda,
Peygamber posduna çün oldu heda,
Hatadan saklasın Hazret-i Hüda,
Müminler şaz olub düşman ağladı.*

*Gel ey gözüm hab-i gâfletden uyan,
Nafile boş yere gezersin yayan,
Sene binkiyüz elli beşde beyan,
İden tarih-i nümayan ağladı.*

*Gülzârî seyreden daim cihani,
Kıyametin ezel budur nışani,
Elbetde Hak alır verdiği canı,
Baki değil çok kahraman ağladı.*

¹⁹ "Duayı"

²⁰ Kanaatımızca, aslı "şah"ın çoğulu olan "şahan" kelimesidir.

Yazımızı, İkinci Sultan Mahmud hakkında çok ilginç bir anekdotla bitirmek istiyoruz ki, şayan-ı dikkat bir tesadüfle, daha önce sözü geçen kaptan-ı derya Tahir Paşa ile ilgilidir. Makale, İzmit'e yakın Armaş (Ermeşe) Manastırı'nda neşredilmiş olan "Huys" (Ümid) dergisinin 1 Mayıs 1869 tarih ve 31 No.lu nüshasında dercedilmiştir (s. 162-163). Tarihe "âdil" unvanıyla ismi geçen Sultan'ın adaletini yansıtan işbu yazının, Türkçe kaynaklardan bilinip bilinmediği bizce meçhul olduğundan, tercümesini aynen aşağıda veriyoruz. Eminiz ki ilgi ile okunacaktır.

SULTAN MAHMUD'UN MEŞHUR AHLÂK DERSİ

Navarin'de, Osmanlı Donanması'nın baş komutanı olan Tahir Paşa, bütün Doğuda ve Türkiye'de merhametsizliği ve siyasi önemi ile tanınmıştır. Vay o adama ki, onun hışmına uğradı. Sultan Mahmud, halkın hayat ve ölüm mesuliyetini devlet ricalinin elinden alıp deruhde ettikten sonra, her ne kadar Tahir Paşa kendi eliyle adam öldürmezdi amma, buna mukabil yeni kanuna karşı gelmemek için, falaka darbeleriyle başkalarına öldürtürdü.

Aşağıdaki hikâye, cennetmekân Sultan'ın adaletperverliğini ve kaptan-ı derya'nın merhametsizliğini ispat etmektedir.

1825²¹ de, bir denizci ehemmiyetsiz bir suç işlemiştir. Tahir Paşa, karnına 500 defa sopa ile vurulmasını emretti. Ancak, zavallı bahriyeli, henüz toplam sayısının yirmide biri dahi vurulmadan hayatını kaybetti. Bu barbarca hareket iskandala sebebiyet verdi. Keyfiyet, merhametli Sultan'ın kulağına yetişerek, deruninde infial uyandırdı. Ertesi sabah Tahir Paşa Beylerbeyi Sarayı'na davet edildi.

Tahmininin hilâfına iyi karşılandı. Sultan, Arap hizmetkârları tarafından hususî surette hazırlanan rahat el lokum'dan birkaç tane almaya onu mecbur etti. Tahir Paşa, ihtiram hareketleriyle yere eğilerek, bir tanesini ağzına götürdü. Ancak, Hünkâr'ın bu büyük hürmetinin bir istihza olmasından korktu.

— Ye, ye, zira sana faydalı olacaktır, dedi misafirperver Sultan, paşanın titreyerek tepsiye yaklaştığını görünce.

Tahir Paşa aç değildi, fakat yine de tevazu ile eğilerek bir tane daha aldı ve rica etti ki, artık yemeğe zorlanmasın.

— Devam et, bütün bu lokumları bitireceksin, dedi Sultan.

²¹ Bir baskı hatası sebebiyle 1875 kaydedilmiştir. Doğrusu 1815 veya daha muhtemelen 1825 olmalıdır.

Tahir Paşa'nın âniden rengi attı. Efendisinin bu icraatının şaka olmadığını anladı. Müteakip lokumlarda zehir olabileceğini tahmin etti. Buna rağmen yemeğe devam etti. Ancak boğulacak hale gelince, durakladı ve şunları söyledi:

— Tanrı'nın nazarının üzerinde olduğu Peygamber'in vekili, bana istediğini yapabilir, lâkin artık yiyecek durumda değilim. Arzu ederse başımı vurdursun. Zira lokumlar artık boğazımdan aşağı inmeyor.

Bunun üzerine Sultan Mahmud ona merhamet ederek, şöyle dedi:

— Sen ki 50 adet lokumu yiyemiyorsan, mahiyettekilerinin 500 adet falaka darbesine tahammül edebileceklerini nasıl tasavvur ettin?

Padişahın bu azarı üzerine, Tahir Paşa'nın işbu insafsızlığından ve vicdansızlığından vaz geçtiği belki düşünülebilir. Fakat maalesef, sonuna kadar tavrında her hangi bir değişiklik meydana gelmedi. Ancak icraatını Sultan'ın gözünden ve kulağından gizli tutmağa çalıştı.

Bu hususta kısa bir mülâhaza da tarafımızdan yapılarak, sözümüzü burada bitirelim.

Merhametten ve insaftan mahrum olduğu anlaşılan Tahir Paşa'nın üzerine, âlicenap ve iyi kalpli kayın pederi Şeritçi Lâtif Ağa'nın da her hangi bir müspet tesir icra etmediği anlaşılmaktadır.

CHRISTIAN ANTI SEMITISM IN THE OTTOMAN EMPIRE

By STANFORD J. SHAW

Professor of Turkish History
University of California Los Angeles

As a result of the tension now existing between Israel and the Muslim world, it long has been assumed that the anti-Semitism to which Jews of the Ottoman Empire were subjected over the centuries was the result of Muslim antipathy for Judaism and Jews, and that it was carried out largely by Muslims. This idea was spread by Christian nationalist groups within and outside the Ottoman Empire for the purpose of gaining the support of world Jewry for their causes. At times, moreover, these groups even stimulated Muslim attacks on their own people to gain the support of the Christian nations of Europe¹. The fact, however, was quite different. It was the Muslim Turks who invited Jews to the Ottoman Empire as they were driven out of western Europe and Russia by massacres, blood libels, and persecutions of all sorts. It was the Muslim Turks who provided Ottoman Jewry with the kind of opportunities and protection which enabled them to prosper during four centuries of Ottoman rule. During the centuries of Ottoman decline which began in the seventeenth century, it was the Ottoman Turks who provided Jews with what protection they could against the advancing anti-Semitism of Christians both within and outside the Empire. During the nineteenth and early twentieth centuries in particular it was Christian armies invading the Ottoman empire as well as Christian national movements arising within that carried out most of the mass attacks, persecution and massacres which decimated much of Ottoman Jewry before World War I despite the continued protection provided by the Ottoman government.

CHRISTIAN ANTI SEMITISM. Anti-Semitism originated as a Christian and not a Muslim phenomenon. Jews were driven from the

¹ The latter efforts were well-documented in William L. Langer, *The Diplomacy of Imperialism, 1890-1902* (2nd ed., New York, Knopf, 1956) and Louise Nalbandian, *The Armenian Revolutionary Movement: The Development of Armenian Political Parties Through the Nineteenth Century* (Berkeley and Los Angeles, 1967), particularly pp. 110-112.

Holy Land by Pagan Rome primarily for political rather than religious reasons. The Jews of Eretz Israel refused to accept Roman rule and wanted to remain independent. But once rule over Palestine was settled, Pagan Rome had no antipathy to Jews, and allowed them to settle freely elsewhere in its domains, particularly in Anatolia where they constituted a large portion of the population. It was only after Rome converted to Christianity, and in particular after the East Roman Empire became Byzantium and developed its own form of Orthodox Christianity, which was particularly virulent regarding Jews, that the latter came to be subject to intense persecution so that hardly any Jews were left by the time the Ottoman Turks came onto the scene.

Just as the Turks began moving into the Middle East and Anatolia from Central Asia at the end of the eleventh century, thus beginning the process by which they would take over the area and establish the Ottoman Empire, the Jews who earlier had found refuge and relative prosperity in Europe as they had fled from late Roman pressure and attacks, themselves began to experience new waves of persecution that accompanied the political and moral degeneration of European Church and society. In 1078, the Pope decreed that Jews should not occupy important positions in Christian countries and that in particular no Jew could be superior to any Christian. Jews who had settled in France and Germany found their occupations increasingly narrowed by economic and religious prejudice to trades associated with banking and money changing, which in turn exacerbated long-held religious prejudices into ever-deepening political and economic persecutions based on racial and religious anti-Semitism². Jews had long been accused of being Christ killers, those who had caused the Crucifixion. Added to this, however, were new accusations, of which the most influential were the popular myths known as the 'blood libel', or 'ritual murder' accusations, invented by the ancient Greeks, the idea that Jews kidnapped and murdered Christian children and drained their bod-

² "Anti-Semitism", *EJ* III (Jerusalem, 1972), 87-159; Hermann L. Strack, *La Superstition du Sang dans l'Humanité et les Rites Sanguinaires* (Munich, 1892); Salomon Reinach, "L'Accusation du Meurtre Rituel", *Revue des Etudes Juives*, XXV (1892), 161-180; J.W. Parkes, *Conflict of the Church and Synagogue: A Study in the Origins of Antisemitism* (1934). A. Tcherikover, *Hellenistic Civilization and the Jews* (1961). G. Kisch, *Jews in Medieval Germany* (1949). B. Blumenkrantz, *Juifs et Chrétiens dans le monde occidental 430-1096* (Paris, 1960). Philip P. Argenti, *The Religious Minorities of Chios: Jews and Roman Catholics* (Cambridge, 1970). These events are related in detail in Stanford J. Shaw, *History of the Jews of the Ottoman Empire and the Turkish Republic* (Macmillan, London, 1991).

ies of blood for use in religious ceremonies, especially those associated with wine and the making of unleavened bread, or 'matzoh'³. Added to this was the myth of 'desecration of the host', by which Jews were alleged to be profaning the wafer consecrated in the Catholic ceremony of the Eucharist which, since the Fourth Lateran Council of 1215, was believed to be the actual body of Jesus, which the Jews were said to be stabbing, tormenting or burning in order to subject Christ once again to the agonies of the Cross⁴. These accusations seem utterly absurd in the modern world. It stretches the imagination to believe that such ideas could stir people up to such frenzies of emotion that they could attack even aged and crippled Jews in the street, not only stoning them and pulling their beards and hair but massacring them and destroying their shops and homes, particularly during the week preceding Easter when Christian religious passions were at their peak. Yet such incidents took place repeatedly in Europe, starting first at Norwich, England in 1144⁵, and continuing into the late nineteenth century, and also, with even more vehemence and violence, in the Middle East by native Christians infected by the prejudices of their European coreligionists. Of course in many cases those who spread the myths and stimulated these attacks had motives which were not religious, using them to avoid payment of debts owed to Jews, to eliminate Jewish competition, or particularly in the Middle East, to transfer to Jews Muslim hatred of Christians resulting from Christian attacks on Muslims in the newly independent states of Southeastern Europe.

Stimulating and exacerbating these long-held religious passions and economic motives were the Crusades, particularly in the twelfth and thirteenth centuries⁶. On November 27, 1095 Pope Urban II went to Cler-

³ On the blood libel, see "Blood Libel", *EJ* (Jerusalem, 1972) IV, 1119-1131; "Blood Accusation", *The Jewish Encyclopedia: New Edition* III (New York, 1925) 260. M. Samuel, *Blood Accusation* (1966). Cecil Roth, *The Ritual Murder Libel and the Jew* (1935). Bernard Lewis, *Semites and anti-Semites: An Inquiry into Conflict and Prejudice* (New York and London, Norton, 1986), 101. On its invention by Greeks in the 1st century A.D. see Philip P. Argenti, *The Religious Minorities of Chios: Jews and Roman Catholics* (Cambridge, 1970), 20.

⁴ "Host", *EJ*.

⁵ "Blood Libel", *EJ* (Jerusalem, 1972) IV, 1121, *The Jewish Encyclopedia: New Edition* III (New York, 1925), 260. Jessopp and James, *St. William of Norwich* (Cambridge, England, 1899). "England", *EJ* VI, 747.

⁶ A. Neubauer and M. Stern, *Hebraische Berichte über die Judenverfolgungen während der Kreuzzüge* (Berlin, 1892), and review by Charles Porgès, "Les Relations Hébraïques des Persécutions des Juifs pendant la Première Croisade", *Revue des Etudes Juives* XXV (1892), 181-201, XXVI (1893), 183-197.

mont-Ferrand in southern France and delivered a speech which started almost half a millenium of Crusades against the 'infidel' Muslims. With great emotion, he said the Christians of the East, and particularly in the Holy Land, were suffering at the hands of the Muslims, formerly the Arabs and now the advancing Turks. He said that Jerusalem already had been profaned by the anti Christians and that Christian Constantinople now was under threat, and he appealed to all of Christian Europe to send off armies to save Byzantium and rescue the Holy Land from the unbelievers, offering remission from all sins, past and future, for those who shared in this endeavor. All of Christian Europe was stirred to frenzy by religious and political leaders who spread the idea of freeing the Holy Land and Byzantium from the infidel Muslims, though again, as with the blood libel and desecration of host accusations, economic motives were probably as important as religious ones, at least for many of the leaders. There was no particular reason that these Crusades should have effected the Jews, but they did because of the passions involved. Those Christians who were stirred to believe that the Muslims were the embodiment of all evil soon found it convenient to include the Jews who were prospering in the Muslim lands and therefore supporting the Muslims against the Crusader attacks in fear of renewed spread of anti-Semitism into the Middle East, and who were in any case considered just as bad as the Muslims⁷. People who felt that they were servants of God, with all sins forgiven in advance for what they were going to do in the Holy Land, were in no way inhibited from plundering the Jews as they went along, particularly when the monks who accompanied them suggested that it would add to their favor with God if they forced the Jews they found to convert to Christianity as well. So as the Crusaders marched along from England and France through Germany and Austria toward the Islamic Middle East, they sacked and often destroyed Jewish communities found along their paths, massacring many as they went in Germany and Bohemia in particular.

When one group of Crusaders led by Emmerich Count of Leinigen, reached Worms they demanded ransom from its Jews, who paid. But soon afterwards he sent his men to break into their houses, slaughtering

⁷ The situation of Jews in Europe during the Crusades is described in "Crusades", *EJ* V, 1135-1140. Bernard Lewis, *Semites and anti-Semites: An Inquiry into Conflict and Prejudice* (New York and London, Norton, 1986), 101. "France", *EJ* VII, 13. "Anti-Semitism", *EJ* III (Jerusalem, 1972), 102. "Germany", *EJ* VI, 462-463.

the men and children and raping the women, with many committing suicide to save themselves. Many Jews were burned alive in their synagogues. After seven days of this, the Jews who survived were offered the opportunity to baptism and convert to Christianity with the alternative of being turned over to the crowd to be torn apart. They were given time to think about it in the local synagogue, but when no answer came, the mob broke in and found all the Jews had committed suicide. The same thing happened as the Crusade went on to Mainz and Cologne, and throughout the Rhineland.

These Crusaders left in their wake new 'blood libel' and 'desecration of host' passions which in turn led to later attacks on the surviving Jewish communities wherever there was even the slightest rumor which provided a pretext and rallying cry. The spread of the Black Death throughout Western Europe, particularly between 1348 and 1350, provided a new pretext to blame Jews for catastrophe, in this case with the story that they poisoned water supplies to cause the plague and wipe out Christianity, with the hope that by persecuting them its spread would be checked⁸. Many Jews who survived were ultimately allowed to resettle in their old homes, but invariably on worse terms than before⁹. The Black Death and the resulting pogroms not only caused deaths and destruction of homes and shops of thousands of Jews, thus, but also intensified the popular Christian stereotypes of the Jews, many of which have remained the basis for anti-Semitism in modern times.

There often were massacres, as for example in Frankfurt in 1241, Munich in 1285-6¹⁰ and Amleider in 1336¹¹. Expulsions had been carried out in earlier centuries, but they always had been limited both in time and area. But now as royal authority extended more widely in each kingdom, so also did the expulsions become more permanent and extensive. Now there were sudden and violent deportations, sometimes for very long periods of time. They began in England, strangely enough the last country of

⁸ "France", *EJ* VII, 16. "Germany", *EJ* VI, 468.

⁹ J. Trachtenberg, *The Devil and the Jews* (1961), 97-108. P. Ziegler, *Black Death* (1969). "Black Death", *EJ* IV, 1063-1068.

¹⁰ "Germany", *EJ* VI, 467. *The Jewish Encyclopedia: New Edition* III (New York, 1925), 266. Zunz, *Synagogale Poesie des Mittelalters*, 33. *Mon. Germ.* XI. 210, 872, XVII, 415. A.M. Hebermann, ed., *Sefer Gezerot Ashkenaz ve-Zarefat* (1946), 199. "Blood Libel", *EJ* (Jerusalem, 1972) IV, 1122. Stobbe, *Die Juden in Deutschland*, 282.

¹¹ "Germany", *EJ* VI, 468.

Western Christendom to admit Jews, starting with the decree of Edward I issued on 18 July 1290, which was enforced for almost four centuries, until 1650¹². In France, Louis IX (1226-1270) enforced the decrees of the Fourth Lateran Council with great severity, decreeing the expulsion of all Jews from his Kingdom as he left for the first Crusade in 1249. Philip the Fair (1285-1314) ordered all French Jews to be arrested (July 1306), following this up with a decree condemning them to expulsion and confiscation of their property, though this later was revoked by his successor. Charles IV expelled the Jews again in 1322, and it was only due to a financial crisis in 1359 that they were admitted again. In 1380 and 1382 there were riots against the Jews in Paris, and starting in 1394 they were expelled again, this time not to return for centuries, in some areas not until the start of the French Revolution four centuries later¹³. Jews were excluded from Russia from the fifteenth century until 1772, when masses of Jews were included as a result of the Russian annexation of Poland and Lithuania. They were banned from Hungary after 1376¹⁴, from Naples in 1510-1511, and from almost everywhere in Germany in the fourteenth and fifteenth centuries, though in some cases because of its lack of unity these deportations were temporary and local at best, with Jews simply going from one locality to another, and then ultimately returning to their original homes as time passed and the deportation decrees were annulled or forgotten by political and religious leaders who saw their own incomes falling in the absence of their Jewish advisers.

Things were no better in Byzantium. Byzantine Jews were nominally free to follow their own faith, but just as the Romans had reduced Jews to no more than subject status, so also Byzantines excluded Jews from rights of full citizenship. The motives of Romans were mainly political; but Byzantines were moved also by religious reasons as well. From their absolute conviction, taught by the Greek Orthodox church, that the Jews were condemned by God for rejecting his Word and for the Unforgivable Crime of killing Jesus Christ, it was logical to conclude that the Jews ought to be punished by God's new chosen people, the Christians, by being subjected to various restrictions.

¹² "England", *EJ* VI, 751-752.

¹³ S.A. Rozanes, *History of the Jews in Turkey* (in Hebrew) (2nd edition, Sofia, 1930-8), 11, 128; Barisa Krekic, *Dubrovnik in the Fourteenth and Fifteenth Centuries* (Norman, Oklahoma, 1972), 30. "France", *EJ* VII, 17.

¹⁴ "Germany", *EJ* VI, 469.

Byzantine leaders demanded on numerous occasions that Jews be removed from Constantinople and the Empire altogether, and several expulsion orders were issued. Judaism actually was outlawed and Jews ordered forceably converted at least five times, by Emperor Heraclius in 632, in 680 in an effort to secure a united front against Islamic attacks, by Leo III in 721-723, by Basil I in 873-874, and by Romanos I in 930. Jews were allowed to seek 'salvation' through conversion, but even those who did convert were suspected of potential acts of blasphemy and were therefore subjected to periodic persecution, as was later the case in Spain. Legends of Jewish moneylenders took on the negative dimensions of the later Shylock traditions. In church services Jews were normally referred to as "the accursed", but they could benefit from divine guidance to baptism, as opposed to other non Christians who could be converted only by the sword. There were also passion plays and the like which played on popular prejudice. All these religious traditions and folklore accounts influenced the Orthodox urban neighbors of Jews, causing a great deal of persecution and conflict¹⁵.

Those Jews who lived in Byzantium were subjected to various legal restrictions, severely limiting even minor details of their religious activities, excluding them from most of the privileges of citizenship while imposing all sorts of intolerable burdens. Theodosius II (408-450) excluded Jews from all offices of honor and prohibited them from building new synagogues, though he did allow them to repair old ones. Soon afterwards, during a battle between parties in the chariot races at Rome, many Jews were murdered, their synagogues burned, and their bodies thrown into the fire.

Justinian (527-565) was the first emperor to set a precedent for interference with the social and religious practices of Judaism, in 553 even going so far as to dictate that Greek and Latin translations of the Old Testament should be used in Jewish religious services in hope that this would convince some Jews to convert. He forbade the use of the phrase "our God is the one and only God" in Jewish services because he considered this to be blasphemy against the Christian Holy Trinity, and he outlawed the reading of sayings by Isaiah promising consolation for the downtrodden people of Judaism. He went on to forbid the observance of religious services during Passover, forbade the celebrating of Passover at the

¹⁵ Bowman, 34-36.

same time as Easter, and ordered end to the baking of unleavened bread¹⁶. He even placed spies in synagogues during services to watch out for any violations of his rules, though he soon found they could not prevent secret praying of the disputed passages at other times of day when the spies were not present. He also imposed many disabilities on Jewish citizens, prohibiting them from testifying against Christians in court and restricting them to minor positions in the bureaucracy. As a result of all of this, when his armies attacked Naples, its Jews gave up their property and even their lives joining in defence of the city against the Byzantines.

Heraclius (610-641) was the first emperor to convert the Jews to Christianity by force, and other emperors did the same between the eighth and tenth centuries. After the Vandals destroyed the Jewish synagogue in the late fifth century, the Byzantines refused to allow it to be restored, and soon after Heraclius died, the Church prevented the survivors and newly arriving Jewish immigrants from building new synagogues to meet their religious needs. Basil I (867-886) first tried to convert the Jews by persuasion, inviting rabbis to debate to defend their faith and offering them benefits if they accepted defeat. He then had recourse to bribery, providing gifts to those who agreed to convert. After that failed, in 884 he ordered all Jews converted to Christianity, and though this effort was abandoned under his immediate successors, the pressure continued, and most Byzantine theologians and church leaders protested vigorously when those who had converted under pressure during the preceding regime were allowed to return to Judaism. Emperor Romanus Lucapenus, in about 935, again ordered the forcible conversion of all the Jews of Byzantium, leading to the murder of hundreds of Jews and the desecration of many synagogues throughout the Empire.

To the Greek Orthodox Church, Jews were absolute filth, whose touch was considered to be contaminating. Christians who had any contact with Jews had to be excommunicated.

Thus the Quinisext Council of 692 declared that "Whatever remnant of pagan or Jewish perversity is mixed with the ripe fruit of the truth must be uprooted like a weed... Neither clergyman nor layman may partake of the unleavened bread of the Jews, associate with them, accept

¹⁶ "Byzantine Empire", *EJ* IV, 1550-1552. Starr, *Jews in the Byzantine Empire*, 4-6, 212-213; Philip P. Argenti, *The Religious Minorities of Chios: Jews and Roman Catholics* (Cambridge, 1970), 39-63. Galante, *Istanbul*, 39.

medical treatment from them, or bathe with them. Should anyone attempt to do it, he shall, if a clergyman, be defrocked, if a layman excommunicated."¹⁷

The *Corpus* of law issued by the Emperor Justinian produced the following laws issued about the year 890:

"Jews are excluded from all civil and military service.

Jews may not testify in cases involving Orthodox Christians on either side.

Intermarriage between Jews and Christians is subject to the same penalty as adultery...

Jews must not be guided simply by their own in contracting marriages, nor may they practice polygamy.

Cases between Jewish litigants involving religious matters are to be adjudicated according to Roman law in Roman courts...

If there be a quarrel between a Christian and a Jew, it must be judged by a magistrate, and not by the Jewish priests.

The Jew who circumcizes a Christian, or who causes one to be circumcized, will have his property confiscated and will be permanently exiled.

The holding of public office is forbidden to Jews.

Although synagogues may be repaired, new ones may not be built...

Attempting to convert a Christian is punishable by confiscation of property and death.

A Jew seeking conversion with the ulterior motive of escaping some obligation thereby, is not to be received into the church.

No Jew may possess a Christian slave...

If a Christian transfers to a Jew the ownership of a plot on which a church is located, or bequeaths it to him, or appoints him administrator over it, both parties forfeit their right to the local church. A newly built synagogue is also subject to seizure by the Church.

¹⁷ Starr, 89.

The Scriptures are to be read in the synagogue in the (Greek) vernacular, preferably the Septuagint version. Interference on the part of Jewish leaders is forbidden.

The study of post Biblical literature is prohibited.

It is permitted to the Jews to circumcize their own children, but if they circumcize another's, they will be punished by decapitation and confiscation of property.

The Christian who turns Jew will have his property confiscated.

A Jew who throws stones at, or in any other manner, disturbs a convert to Christianity will be burned.

A Jew may not purchase a Christian slave. If a Jew circumcizes a slave who is a Christian or an adherent of some other non Jewish group, he will be punished by decapitation..."¹⁸

In 894, Emperor Leo VI issued a decree stating that "we hereby annul all the old laws enacted with reference to the Hebrews, and we command that they not dare to live in any other manner than in accordance with the pure and salutary Christian faith, and if any if any of them should be found disregarding the ceremonies of the Christian religion and to have returned to his Jewish practices and beliefs, he shall suffer the penalties prescribed for apostates."¹⁹

The Orthodox church theologian Matthew Blastares wrote in 1335:

Concerning the Jews, one must not have any communion with them at all.

Canon 70 concerns fasting with Jews, either celebrating with them or accepting festival gifts from them, either the feast of the unleavened bread or any other of these the cleric who does must be defrocked and the non-cleric excommunicated. Even if he admits he does not believe, although he acts in such a way that he does, but they give scandal to many and suspicion against him that he honors the Jewish rite, which before the killing of Christ God seemed to have detested, saying 'Fast and rest days, my spirit hates your fasts...'

¹⁸ G.E. Heimbach, *Basilicorum libri LX*, ed. J. Mercati and F.C. Ferrini, (Leipzig, 1833-97), quoted in Starr, 144-146.

¹⁹ Leo VI, Novel 55, quoted in Starr, 147.

The 71st Christian canon concerns the Christian who offers oil in pagan temples or in synagogues of the Jews, or the Christian who lights oil in the evenings. It excommunicates him because he will be thought to have honored their rites...

The 11th canon of the Vito Synod, in the case of one who does not stop eating the unleavened bread of the Jews; who does not stop esteeming their friendship worthy; who does not stop from summoning them for medical aid when sick; who does not stop bathing together with them in the communal bath; if a cleric he must be defrocked, if a non-cleric he must be excommunicated...

The 29th canon of the Laodikeian Synod says: Christians who have received the true law, which is more perfected, yet who still follow a shady and incomplete end must not adhere to the Jews or to the Sabbath as they celebrate it and their resting from business is to be condemned, but rather on this day they should work, honoring the Mistress of Days by regular attendance in the churches for those staying away from work. For the one who out of poverty or any other need and who during this day, which has the name of the Lord, does work, but does it secretly, he is thought as one who acts without judgment and therefore pardon will not be granted. Also for all those who do not avoid the Jewish customs, but openly honor the thing dedicated, all things will happen and they shall openly be given anathema.

The Jews in the Sabbath and their other feasts neither minister bodily nor do anything nor are brought to trial for public or private reason, nor can they accuse Christians.

If a Jew possesses a Christian and circumcises him, or if anyone dares to pervert his Christian thinking, let him suffer capital punishment...

Concerning the cleric who because of fear of danger is weighed down, the 62nd canon of the Holy Apostles says if any cleric because of human fear, whether of a Jew or a pagan Greek, or a heretic, denies the name of Christ, let him be defrocked completely.

Canon 64, concerning the cleric or non cleric who enters a synagogue of the Jews or heretics to seek a favor, the first defrock, the second excommunicate...

Canon 37 does not allow one to partake of things sent by Jews or heretics for a feast, or to celebrate with them... A Jew must not marry a Christian woman nor a Christian a Jewess; nor a heretic nor one another faith with the excuse that he would be united through marriage to the Christians"²⁰.

Jews came under increasingly savage attack by Byzantine popular preachers and writers as well as by the rulers who tried to stir the Greek populace to resist the knights coming from the West²¹.

Things became even worse for the Jews during the time of the Latin Kingdom, when the presence in Constantinople of thousands of Crusaders who brought with them all the anti Semitic prejudices of Christian Europe, as compounded by the Crusading fervor under which they lived, added to the persecution, not only by the invaders but also by the established population. The Jewish quarter of Salonica was burned several times by the Latins, while the Jews of Constantinople and the other major cities were subjected to a series of attacks. During the Byzantine restoration that followed, the danger posed by the rise of the Muslim Turkomans and Seljuks in Anatolia added to the fear, not entirely without justification, that the surviving Jews were sympathetic to the Muslim drive to take over the Byzantine world. Frequent Byzantine attacks on Jews and efforts to suppress Judaism followed during the thirteenth and fourteenth centuries, particularly particularly under John Vatatzes (1222-1254).

As the Byzantine empire declined further, the Byzantine state repeatedly attempted to outlaw Judaism as means to restore religious unity within the embattled state. Emperors pressured Jews even more through secular laws which restricted their social and economic activity. Emperors who happened to favor Jews were condemned for allowing them to live and work beside Christians so that they might contaminate or even influence them. Thus patriarch Athanasius I complained to the Emperor An-

²⁰ Matthew Blastares, *Syntagma*, in *MPG* 144, cols. 690-1400, ed. Rhalles and Pitles, *Syntagma tontheion kai hieron kanonon*, VI (Athens, 1859); see Juster, *Les Juifs dans l'empire romain*, vols. I-II; Parkes, *The Conflict of the Church and the Synagogue*; Starr, *Jews of the Byzantine Empire*, ch. III and documents. Pantazopoulos, *Church and Law in the Balkan Peninsula during the Ottoman Period*, pp. 49-50. Argenti, *The religious Minorities of Chios; Jews and Roman Catholics*, pp. 36-63.

²¹ Salo Baron, *A Social and Religious History of the Jews*, Second Edition, Revised and Enlarged: Late Middle Ages and Era of European Expansion, 1200-1650, vol. XVII, *Byzantines, Mamelukes, and Maghribians* (New York, 1980), 6-43.

dronicus II Palaeologues early in the fourteenth century about the presence of a Jewish synagogue in Constantinople:

... the Byzantines simply tolerate that one should erect in public view of the Orthodox city a synagogue of the deicide people who ridicule that (city's) religion, its faith in Jesus Christ, its sacraments, and its worship of images... The masses have not only been allowed to live in ignorance, but have also been contaminated by the admission of Jews...²²

Some felt that even touching Jews could produce illness, as for example the 14th century writer Joseph Bryennios, who stated:

We make use of Jewish physicians and those things which are touched by their hands and sullied by their saliva, and we thoughtlessly eat on plates that they have used...²³

While Byzantine Jews continued to live in uneasy toleration during the late Byzantine centuries, they were subjected to many new legal restrictions in 1345, among which were:

A heretic or a Jew cannot testify against an Orthodox Christian, but they may witness against each other.

If one born a Christian becomes a Jew, all of his property is to be confiscated.

If a Jew purchases a Christian and circumcises him, he is to be decapitated.

If a Jew should act to pervert the Christian faith, let the one born a Jew be decapitated²⁴.

Nor were things any better in the Christian lands which threw off Byzantine rule. Following the establishment of the Second Bulgarian Kingdom at Tirnovo starting in 1186, the Bulgarian monarchs, while extending their realm from the Danube to the Aegean and the Black Sea to the Adriatic, including Albania, Serbia, Macedonia, Thessaly and Thrace, and attempting on several occasions to capture Constantinople, continued Byzantine persecution of the Jews who were accused of having 'preached

²² Baron, VIII, 21.

²³ L. Oeconomus, "L'état intellectuel et moral des Byzantins vers le milieu du XIVe siècle d'après une page de Joseph Bryennios", *Melanges Charles Diehl* I, 227, 229. Translated in Bowman, 278-279.

²⁴ Gustav Heimbach, ed., *Const. Harmenopuli Manuale Legum sive Hexabiblos*; summary in E.H. Freshfield, *A Manual of Byzantine Law Compiled in the Fourteenth Century by George Harmenopoulos*, vol. VI on Torts and Crimes, p. 40 English translation in Bowman 273:

the religion of Israel among the Christian population in the capital itself, with the result that 'Jewish propaganda undermines the foundation of the dominant Christian faith. By emulating the nobility, Jews endeavor to penetrate the ruling classes in order to create the necessary conditions for the triumph of their religion.'²⁵ Jews were accused of conducting 'themselves arrogantly toward the priests, cursing the icons, and denying the sanctity of Christ and the Virgin. Three advocates of Judaism were sentenced to death, but subsequently, by order of the king the sentence was commuted to expulsion. One of the Jews renounced his faith and embraced Christianity. But the other two stubbornly resisted. Then irate Turnovo citizens attacked them, beating one to death, while the other was taken away and his tongue was cut out. The pious were overwhelmed with joy, whereas the theophobe Jews, now threatened with complete annihilation, were mortified and devastated.'²⁶

There had been thousands of Jews living in Byzantium following the exodus from the Holy Land, but in consequence of all this persecution many were forcibly converted or massacred, and most of the remainder fled in the north of the Black Sea to the Russian Principality of Kiev, where they soon found more persecution in the eleventh century when it was converted to Orthodox Christianity, leading most of them to move onward to more friendly territory, to the Jewish Khazar Empire in the Caspian region²⁷ and, as it was subsequently conquered by Muscovy, to Kafa and the Khanate of the Crimea in the thirteenth century. As a result by the time that the Ottomans conquered Anatolia during fourteenth and fifteenth centuries, hardly any Jews remained²⁸.

²⁵ Vicki Tamir, *Bulgaria and Her Jews: The History of a Dubious Symbiosis* (New York, 1979), 38-39.

²⁶ V.S. Kiselkov, *Žitije i podvizi na nashiya prepodoben Otets Teodosi* (Sofia, 1926), 19-21, quoted in Vicki Tamir, *Bulgaria and Her Jews* (New York, 1979), 39.

²⁷ al-Mas'udi, *Kitāb muruj al-dhahab wa-ma'adin al-jawahir* (*les Prairies d'Or*), ed and tr. C.B. de Meynard and P. de Courteille (Paris, 1861) II, c. 17, pp. 8, quoted in Starr, 151-2.

²⁸ Baron, 10; S.M. Dubnow, *History of the Jews in Russia and Poland from the Earliest times Until the Present Day* (2 vols, New York, 1975), 21-35; there had been a substantial Jewish population in Roman and Hellenistic times in Izmir, for example, but as result of Byzantine oppression not a single Jew remained when the Ottomans conquered it in 1424, though there were a few in neighboring Tire. See Dr. Jacob Barnai, "The Origins of the Jewish Community in Izmir in the Ottoman Period", (in Hebrew) *Pe'amim: Studies in the Cultural Heritage of Oriental Jewry*, no. 12 (1982) (475-9). Juster, *Les Juifs dans l'empire Romain* (Paris, 1914) I, 183; Galante, *Anatolie* (1937) I, 7-9; L. Roth Garson, "The Judicial Sta-

JEWISH PROSPERITY IN THE EMPIRES OF ISLAM. In Islam, there were two parallel traditions regarding Jews. On one hand it shared and strengthened the pre-Islamic Arab feeling of friendship with their Jewish neighbors, both in northern and southern Arabia, who were praised in the Arabic literature of the time for their loyalty, hospitality and generosity²⁹. It considered Jews, like Christians, to be 'people of the book', or *dhimmis*, possessors of the Old and New Testaments, which were accepted as being as much the word of the one God as were those which he spoke to the Prophet Muhammed in words set down in the Koran. This was emphasized by the fact that the great figures of the Old and New Testaments, Moses, Isaac, Abraham, and Jesus Christ, were incorporated into the Koran, with the familiar biblical stories appearing in only slightly altered form in the holy book of Islam. To Muslims, Moses was a Prophet just like Muhammad. Moses was the man that God chose to speak to the Jews just as he later chose Muhammad the Prophet to speak to the Muslims and Jesus Christ to speak to the Christians. Therefore to Muslims the Jews and Christians were considered to be people of the same God who had to be tolerated and accepted and protected in the Muslim community³⁰.

At the same time there was another less favorable tradition, less influential but still important. Since Jews and Christians worshipped the same God as did Muslims, and since Moses and Jesus Christ were considered to be earlier recipients of the message of God, and since the Prophet Muhammad brought a later version of the same message, there was no real reason, insofar as the Prophet and later Muslims were concerned, why Jews and Christians should not accept his message and become Muslims. The fact that they did not, even when invited to do so, brought a certain irritation, in a few cases persecution, and at times attacks. But these cases were few and far between in the great Islamic empires, except in Shi'a

tus and Religious Status of the Jews in Asia Minor from the days of Alexander of Macedon to Constantine", (in Hebrew), Unpublished Ph.D. dissertation, Hebrew University of Jerusalem, 1972. p. 16; Y. Hacker, "Jewish Society in Saloniki and its adjacent areas in the sixteenth and seventeenth centuries", (in Hebrew), Unpublished Ph. D. dissertation, Hebrew University of Jerusalem, 1979, pp. 22, 223, 279.

²⁹ Hirschberg, 123-124.

³⁰ Bernard Lewis, "The Pre-Islamic Jews", *Islam in History: Ideas, Men and Events in the Middle East* (London, 1973), 137; Rudi Paret, "Toleranz und Intoleranz in Islam", *Speculum* XXI (1970), 344-365; Andrew Mango, "Remembering the Minorities", *Middle Eastern Studies* XXI (October 1985), 118-120.

Iran and the parts of Irak which it ruled, where extreme religious fanaticism led to persecution, not only of Jews but also of Muslims who followed the Orthodox Sunni Islam which dominated most of the Muslim world. Except in Iran, there were hardly ever any cases of the kind of forced conversion or open attacks that were all-too common in Christian lands. For the most part, then, Jews and Christians lived as prosperous minorities in the classical Islamic empires of the Umayyads of Damascus and Spain and the Abbasids of Baghdad, preserving their religions and freedoms within their own religiously-based communities and paying a special poll tax called *harac* or *cizye* in return for the protection of the Muslim rulers and exemption from military service while living with great comfort and prosperity. There were limitations, there were some marks of discrimination, so that one could say that Jews and Christians were not as equal as Muslims, but compared to the active persecution to which Jews were subjected in the Christian lands of Europe, the world of Islam was paradise for them³¹.

But Muslim Spain began to disappear with the start of the Christian reconquest in 1100, which continued steadily until the elimination of the last Muslim state at Granada in 1492³². The Christian reconquest of Spain did not mark a sudden change for its Jews. The new Christian rulers found it convenient to retain Jews in their service for a time, not only as bankers but in many other high court positions, so that many Spanish Jews prospered for quite some time after the reconquest began. King Alfonso VI (1072-1109) and his grandson Alfonso VII (1126-1157) in fact offered refuge to Jews fleeing from persecution in the Almohad kingdom in North Africa, taking them into the court to serve as interpreters, bankers, advisers and even tax farmers. Jews were granted large estates and they were encouraged to engage in trade and commerce in the major cities. Jewish men of letters made significant contributions to the development of Castillian literature in the early centuries of the reconquest. But conditions became more and more difficult as time went on and Christian vic-

³¹ On the Jews in Islamic Spain in particular see Eliyahu Ashtor, *The Jews of Moslem Spain* (Philadelphia, 1973).

³² The definitive study of the Jews of Spain during the centuries of the Christian reconquest is Yitzhak Baer, *A History of the Jews in Christian Spain* (2 volumes, Philadelphia, 1961-1966, reprinted in 1978). See also "Spain", *EJ* XV, 222-246; Léon Poliakov, *The History of Anti-Semitism*, vol. 2, *From Mohammed to the Marranos* (New York, 1973), pp. 1006-278.

tories over Muslims made them more and more confident. As the Christians drove out the Muslims and as Christian rule in Spain became solidified, then, there was less need for Jews than there had been earlier, so the Jews of Christian Spain came to be subjected to the same persecution as had taken place earlier elsewhere in western Europe. Starting early in the fourteenth century, blood libel and desecration of host accusations spread through Christian Spain. Jews were attacked and driven from their homes. Blood libel attacks took place at Saragosa early in the thirteenth century. Crusaders in Toledo attacked its Jews in 1212, and again just a century later. In 1281 all the Jews in Castille were arrested and imprisoned, and they were released only after the payment of a huge ransom. Under the influence of preachers from France, a whole series of disturbances almost exterminated the Jewish communities of Navarre in 1328. The Jewish community of Toledo was sacked in 1355. Violence spread throughout the Iberian Peninsula in 1391, causing the extermination of many Jewish communities and destruction of their synagogues, including those at Cordova, Barcelona, and Toledo and throughout Castille and Valencia, with only those of Granada remaining untouched because of its continued rule by the Muslim Nasirids. Many Jews who survived were forced to flee elsewhere in Europe and some were forced to convert to Christianity, particularly in mass conversions carried out in 1391, though many of these 'new Christians', called *Conversos* or *Marranos*, secretly continued to practice the Jewish faith and, along with those whose conversions were sincere, were at times persecuted and burned at the stake as the Inquisition extended its activities throughout the Iberian peninsula, into Portugal, and into the Spanish possessions elsewhere in Europe³³.

Repression increased during the early years of the fifteenth century. Under the influence of the *converso* Bishop of Burgos, in 1408 Jews were forbidden to be given positions in Castille which would enable them to have any authority over Christians, and in 1412 they were forbidden to leave their quarters, to practice the professions or crafts, to employ Christians, carry arms, go into public without beards, or even to levy community taxes or have cases judged in Jewish community courts. The year before mobs inspired by the Dominicans forced thousands of Jews in Castille

³³ Joao Lucia de Azevedo, *Historia dos Christaos Novos Portugueses* (1st ed., Lisbon, 1921, 2nd ed., Lisbon, 1975); Gérard Nahon, "Les Sephardim, les Marranes, les Inquisitions péninsulaires et leurs archives dans les travaux récents de I.-S. Révah", *Revue des Etudes Juives*, CXXXII (1973), 5-48.

and Aragon to convert to Christianity. These New Christians actually did amazingly well, rising rapidly in all aspects of life and becoming extremely prosperous and important in the government, the army and the universities, so that it did not take long for the more fanatic clergy to inspire the masses to jealousy of these as well, accusing them of secretly remaining Jews and causing attacks on them as well during the later years of the century. As a result of two centuries of anti-Semitic persecutions, including mass conversions, thousands of Jews had already fled from Spain long before the final expulsion took place. So it was that by the accession of the Catholic monarchs Ferdinand II of Aragon (1479-1516) and Isabella I of Castile (1474-1504), the once flourishing Jewish communities of Barcelona and Valencia had already disappeared, while even Castille, which once had the most densely-settled Jewish quarter in Europe, had no more than 30,000 Jewish families, though many more had become *conversos*, seeking to prove their loyalty by persecuting their former co-religionists even more fiercely than their Christian colleagues.

In the end, it was the accession of Isabella in 1474 that led to the final destruction of Spanish Jewry. Her advisers convinced her that the only way to solve the kingdom's many problems was to purify it religiously by introducing a special court called the Inquisition, established in 1478, which was given the job of hunting out and punishing all heretics, particularly those like the *conversos* who were accused of remaining Jews in secret and thus corrupting not only the Church but also the Kingdom. The work of the Inquisition led to nothing less than Genocide, imposed first on many *conversos*, and then on all Jews who had continued to be attached to their religion despite the persecution. It was the defeat of the last Muslim dynasty in Spain, with the capture of Granada in 1492, that doomed Spanish Jewry, for as a result of the long centuries of persecution in Christian Spain, its Jews had strongly supported the Muslims, leading directly to the expulsion that followed. By this time, despite the fact that hundreds of Jews were converting daily to Christianity, it had become clear to the masters of the Inquisition that such conversions could not solve the problem of converts who secretly remained Jewish so long as professing Jews continued to live in Spain to influence them.

The final expulsion of Jews from Spain and Sicily decreed by Ferdinand and Isabella on the 31st of March 1492³⁴, and their forced conversion

³⁴ French translation in Franco, 35-37.

and subsequent expulsion from Portugal starting in 1497, thus were only culminations of what had been going on for at least three centuries. While the Marranos remained longer, their persecution by the Inquisition intensified, particularly in the seventeenth century, forcing many of them to immigrate as well, just like their Muslim counterparts, the *Moriscos*, whose conversion to Christianity remained equally suspect by the Inquisition, and after their use of Arabic as well as their traditional customs and costumes were forbidden by Philip II in 1566, were also deported between 1609 and 1614³⁵.

The expulsions from Spain were particularly brutal, with over 100,000 Jews being forced to leave in just four months between the end of April and the start of July 1492. The cruelty and chaos was described by an eye witness, the learned Spanish Jew Jacob Tam ben David Ibn Yahya, in his *Josippon*, published in Istanbul in 1510:

I witnessed with my own eyes the bitter expulsion. I saw how my brethren were pursued with venomous wrath from land to land, from one people to another, and nowhere found rest-only bestial hatred and cruel, barbarous massacre... Deadly terror seized the exiled people. Cold despair filled their heart, for the people do not remember what happened to them in former times. They do not know of the sufferings and afflictions they endured in earlier generations, and why this great misfortune occurred. And this ignorance is an immense loss, especially in our frivolous day, for great would be the consolation of downcast spirits if they knew that their fathers suffered much only because they departed from God's way, and that as soon as they directed their hearts to God He manifested His great wonders and redeemed them from suffering and distress with his mighty hand³⁶.

But where to go? Where could they go? Some survived for a time in Germany and Italy where, despite the many persecutions, massacres and expulsions, their very lack of unity made possible refuges in neighboring districts at least for a time, but these were temporary and uncertain at best in view of the popular prejudices and passions particularly in Germany, where people often were stirred up as a result of the arrival of more than a few Jews at once. As a result, few refugees remained there

³⁵ "Marranto Diaspora", *EJ* XI, 1019-1024; Yitzhak Baer, *A History of the Jews in Christian Spain, vol. II, From the Fourteenth Century to the Expulsion* (Philadelphia, 1966).

³⁶ Zinberg, 19-20.

for any length of time. Many took the relatively easy overland road eastward into Poland and Lithuania where they founded the great Jewish communities of Eastern Europe which flourished for centuries before being destroyed, first by the great nineteenth century Russian pogroms and then by the Holocaust. But already in the fourteenth century the Jewish immigrants to Eastern Europe were being subjected to persecution, not only by native Polish Christians who resented the influx of so many strangers, but also by Germans emigrating eastwards who brought with them the same religious prejudices which had driven the Jews out of their Central European homes not long before. Thus John of Capistrano, who had spread a blood libel in Germany which had caused the massacre of most the Jews of Breslau and the expulsion of the rest early in the fifteenth century, was brought to Poland by Roman Catholic religious leaders, leading to the Edict of Nieszawa in 1454, which annulled all the charters of freedom which the Jews had obtained from earlier rulers and caused their temporary expulsion from Lithuania in 1495. These edicts ultimately were annulled and the charters restored, but a feeling of incipient persecution remained, so nowhere as many Jews went to Eastern Europe at that time as might otherwise have been the case. Some instead joined the Arab *Moriscos* in going across the Straits of Gibraltar to the seaports of Algeria, Morocco and Tunisia, themselves soon to come under Ottoman rule. But most followed the bulk of Jewish brothers from all of Europe eastward through the lands bordering the Mediterranean into the territory of the greatest Muslim power of the time, the Empire of the Ottoman sultans, in the hope of regaining the power and prosperity they had achieved in Islamic Spain.

JEWS ENCOURAGED TO TAKE REFUGE IN EMERGING OTTOMAN EMPIRE. Byzantium was breaking up, fortunately for the Jews who remained under its dominion. The Ottomans first established their principality in northeastern Anatolia about 1300 under the leadership of the founder of the dynasty, Osman I (1300-1324?). Within a century, after taking over most of Western Anatolia they had expanded through Southeastern Europe all the way to the Danube, conquering what are today Greece, Bulgaria, Rumania and Yugoslavia for a time bypassing Constantinople, which remained, though already depopulated and ravaged by the Crusaders who reached it early in the thirteenth century, isolated from the outside world, until it finally was conquered by Mehmed II the Conqueror (1451-1481) in 1453. At the same time the Ottomans expanded ra-

pidly thorough Anatolia to the East, reaching the Tigris and Euphrates in the late fourteenth century, and after a temporary check due to an invasion of Anatolia by the Tatar chief Tamerlane, solidifying their rule of eastern Anatolia by the end of the fifteenth century and then going on to conquer Eretz Israel and the Arab world under the leadership of Selim I (1512-1520). His successor, Suleyman the Magnificent (1520-1566), completed the great Ottoman conquests in Europe, crossing the Danube and conquering Hungary in 1526 and then moving on unsuccessfully to place Vienna under siege, and in the East by conquering Irak and much of the Caucasus in 1535, and then extending Ottoman rule across North Africa almost to the Atlantic before his reign came to an end³⁷.

These Ottoman conquests marked a very substantial change for the Jews of the Middle East and Europe. They meant instant liberation, not only from Christian subjugation, persecution, and humiliation, but often from actual slavery³⁸. As a result, Jews contributed significantly to the Ottoman conquests. There are countless stories how the Jews of Bursa, in northwestern Anatolia, actively helped Osman's son Orhan capture the city from the Byzantines in 1324, and then how he brought in Jews from Damascus and Byzantine Adrianople to repopulate the city after the flight of its Greek inhabitants so that it could become the first Ottoman capital, with the ancient *Etz Haim* synagogue marking the center of the Jewish quarter (*Yahudi Mahallesi*) established there to assure autonomy in religious and secular matters³⁹. The Ottoman capture of Adrianople (Edirne)

³⁷ Stanford J. Shaw, *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey*, vol. 1: *Empire of the Gazis* (Cambridge University Press, 1976 and later editions).

³⁸ Baron, 172. Charles Berlin, *Elijah Capsali's Seder Eliyyahu Zuta*, Unpublished Ph.D. dissertation, Harvard University (September 1962) II, 529. Vicki Tamir, *Bulgaria and Her Jews* (New York, 1979), 54-55; Eliyahu Capsali, *Likutim Shonim misefar Debei Elihahu* (Padua, 1869), quoted in Mark Angel, *The Jews of Rhodes: history of a Sephardic Community* (New York, 1980), 19; the Jews of Rhodes were massacred by the islands's Greek population in 1521, just before the Ottoman conquest in consequence of a 'blood libel' accusation: Galante, *Rhodes* VII, 148.

³⁹ Baron, 11; Franco, 27-28; *The Bondage and Travels of Jonannes Schillberger*, 1396-1427; Jorga, *Geschichte* I, 204. "Bursa", *Jewish Encyclopedia* III, 405-406. *Ibn Battuta* tr. H.A.R. Gibb II, 442. Bowman, 254. I. Meyendorff, "Greco, Turcs et Juifs en Asie Mineure au XIVe siècle", *Polychordia Festschrift Franz Dölger* I (1966-Byzantinische Forschungen I), 211-217; W.C. Brice, "The Turkish Colonisation of Anatolia", *Bulletin of the John Rylands Library*, XXXVIII, 18-44; Haim Gerber, "Jews in the Economic life of the Anatolian City of Bursa in the Seventeenth Century: Notes and Documents", (in Hebrew) *Sefunot* XVI (n.s.1), 235-271, with English summary pp. xxi-xxii. Halil Inalcik, "Bursa and the Commerce of

soon afterwards also was accomplished with considerable assistance from the small and impoverished Jewish community there, as a reward for which the Turks settled there large numbers of Jews transported from within the expanding empire as well as new refugees coming from Hungary, parts of southern Germany, Poland and Russia, making it quite suddenly the largest Jewish community in Europe at the time, with its Chief Rabbi being appointed to lead all the Jews of Southeastern Europe as the Ottomans conquered their provinces⁴⁰. When the Ottomans captured Constantinople in 1453, they are said to have broken into the city through the Jewish quarter, not for purposes of killing and destruction, as the Greeks later claimed as part of their campaign of vilification of the Muslim Turks throughout Christian Europe, but very likely with the encouragement and help of the local Jewish population who were overjoyed at the opportunity to throw off their Greek oppressors⁴¹. So also at Buda in 1526⁴², on the island of Rhodes⁴³, at Belgrade⁴⁴, in Azerbaijan (1534), Irak and Iran (1534-1535, 1638)⁴⁵, Yemen (1628) and elsewhere Jews played significant roles. In each case they were rewarded with tax exemptions, concessions for trade and exploitation of minerals, repair or expansion of old synagogues, and even free houses and shops to meet the needs of the increasing Jewish populations⁴⁶.

the Levant", *JESHO* III, 131-147. Claude Cahen, "Le problème ethnique en Anatolie", *Journal of World History* II, 347-362. S.A. Rosanes, *Qorot* III, 204-; Galante, *Anatolie*, S. Werses, "From the Lige of the Jewish Community in İzmir", (in Hebrew), *Yavneh* III, 93-111. *EJ: Supplementary Entries*, 1530.

⁴⁰ Baron, 14-54; Franco, 29-30; *EJ: Supplementary Entries*, 1530-1. Shmuelevitz, 11.

⁴¹ Bowman, 177-184. "Istanbul", *EJ* IX, 1086; Bernard Lewis, "The Privilege Granted by Mehmed II to His Physician", *BSOAS* XIV (1952), 550-563; Galante, *Turcs et Juifs*, VIII, 3-5.

⁴² The keys to the city are said to have been turned over to the Sultan by the Ashkenazi Jew Yusuf Ben Shelmo, whose family is said to have been given a perpetual tax exemption as reward: Franco, 49; Abraham Galante, *Nouveau Recueil de nouveaux Documents Inédit concernant l'Histoire des Juifs de Turquie* (Istanbul, 1952), reprinted in Galante, *Turquie* VI, 325-326; Galante, *Turcs et Juifs* VIII, 6-8.

⁴³ Mark Angel, *The Jews of Rhodes: History of a Sephardic Community* (New York, 1980). 19; Franco, 651-52 and Galante, *Rhodes* VII, 67-68.

⁴⁴ Vicki Tamir, *Bulgaria and Her Jews* (New York, 1979), 54.

⁴⁵ After the Ottomans recaptured Baghdad in 1638 after a short period of Iranian rule, the Jews of Baghdad considered the capture of the city to be a true miracle from God, and until 1917 celebrated its date, 16 Tevet 1638.

⁴⁶ See for example the case in Rhodes following the Ottoman conquest in 1522. Galante, *Rhodes* VII, 70.

Right from the start Mehmed the Conqueror conceived of conquered Constantinople, soon afterwards transformed into his capital Istanbul, as becoming the center of a great multinational empire, extending far beyond the Roman Empire and incorporating all the people of the world as he knew it, Muslims, Jews and Christians alike, all under the dominion of his Turkish dynasty. Therefore though by Muslim tradition Constantinople should have been subjected to looting since it had resisted the Muslim conquest by force, he prevented his soldiers from taking any more than nominal revenge during a single day, in order to fulfill Islamic tradition in theory, while in fact sparing it from destruction and going on to rebuild it so that it could become the capital of his great empire⁴⁷.

But how to repopulate the city? It had already been despoiled and depopulated by the Latin crusaders at the start of the thirteenth century, and there were few people and little wealth left by the time the Ottomans arrived. Mehmed II could not have an empire if his capital lacked people and prosperity. So he began an effort at forced migration of different elements of the population, Muslims, Jews and Christians, from all the conquered lands to constitute the populace of the reborn Istanbul. Sometimes they were brought by forced resettlement programs, sometimes by inducements such as free land and tax-free incomes if they developed shops, trades, and commerce, and, insofar as Jews were concerned, they were given the right to construct new synagogues and to repair and expand the old ones surviving from Byzantium, a considerable modification of Islamic tradition, which limited new construction in particular⁴⁸. As a further inducement Mehmed II allowed the members of the major religious groups to govern themselves in their own religiously based communities, or *millets*,⁴⁹ first the Greeks, then the Armenians, and finally the Jews, meaning

⁴⁷ Halil Inalcik, "Istanbul", *Encyclopaedia of Islam: New Edition* IV (1973), 224-248, and "The Policy of Mehmet II Toward the Greek Population of Istanbul and the Byzantine Buildings of the City", *Dumbarton Oaks Papers* 23/24 (Washington, D.C., 1969-70), pp. 229-249, republished in Halil Inalcik, *The Ottoman Empire, Conquest Organization and Economy* (London, 1978), 231-249, particularly 231, demolished the old Greek claims that the Ottomans ravaged the city.

⁴⁸ Ömer Lütfi Barkan, "Les Deportations comme méthode de peuplement et de colonisation dans l'Empire Ottoman", *Revue de la Faculté des Sciences Economiques de l'Université d'Istanbul* VI (1949-50), 67-131. "Istanbul", *EJ* IX, 1086-7. Galante, *Istanbul* I, 120, quoting *Evlîya Çelebi Seyahatnamesi* I, 114; Baron, 22 Kritovolos, *History of Mehmed the Conqueror*, tr. C.T. Riggs 93).

⁴⁹ The word *ta'ife* also was used, especially in the earlier centuries, but for purposes of simplicity the word *millet* will be used consistently in this study.

that they would not be forced to accept Islam and could live under their own leaders in their own quarters and follow their own religions and customs as they had in past. This system gave Mehmet II another great advantage in his conquest, the support of the religious leaders to whom he was giving secular as well as religious authority over their followers, an extent of power they never were able to achieve or exercise in states where they had to share it with temporal rulers.

But Mehmed could secure only so many people from the conquered lands without depopulating them. And in any case he did not entirely trust his new Christian subjects, since they remained strongly anti Muslim and, still not reconciled to the Ottoman conquest, also were trying to stir Christian Europe to reconquer their lands from the Ottomans. It was therefore to the Jews that he turned most of all. Not only did they offer the same sort of economic and financial skills which had earlier attracted them to political and even religious leaders in Europe despite great religious prejudice, but they also constituted a people who had no liking for Christian Europe, who were in fact being driven out and were desperately seeking new homes where they could live and work and prosper⁵⁰. Just as the Jews of England, France, Germany, Spain, and even Poland and Lithuania were being subjected to increasing persecution, blood libels, massacres, and deportations, the Turkish rulers of the expanding Ottoman state actively encouraged them to come and live in the Ottoman Empire under the same conditions of tolerance and freedom which had characterized the lives of Jews in the Empires of the Umayyads and Abbasids in Damascus and Baghdad, and more recently in Muslim Spain.

The sixteenth-century Jewish historian Elijah Capsali wrote at the time:

In the first year of the Sultan Mehmed, King of Turkey..., the Lord aroused the spirit of the king..., and his voice passed throughout his kingdom and also by proclamation saying: (from Ezra 1, 1-3)

⁵⁰ Bowman, 182, 189-195, 315; Epstein, 55, 103-105. Galante, *Istanbul* I, 122, 130, 170, *Seder Eliyahu Zatu*, by Rabbi Elihahu Kapsali, vol. I, ed. Shmuelevitz, 81-82; English translation in Bowman, 316-318. Rosanes I, 44, Charles T. Riggs, tr., *Kritovoulos, History of Mehmed the Conqueror*, 93. J.M. Angiolello, *Historia turchesca, 1300-1514*, tr. Walter Gerard, *La Ruine de Byzance, 1200-1453*, Appendix A, "La repopulation de Constantinople apres la conquete turque", p. 344. Chronicle was edited by I. Ursu as Donado da Lezze, *Historia Turchesca, 1300-1514* (Bucharest, 1910). See Franz Babinger, "Mehmet II der Eroberer und Italien", *Byzantion* XXI (191), 160-162; also Jean Reinhard, *Essai sur J.M. Angiolello* (Anvers, 1913), and *Edition de J.M. Angiolello, I. ses manuscrits inédits* (Besançon, 1913).

"This is the word of Mehmed King of Turkey, the Lord God of Heaven gave me a kingdom in the land; he commanded me to number his people the seed of Abraham his servant, the sons of Jacob his chosen ones, and to give them sustenance in the land and to provide a safe haven for them. (Based on verses in Ezra and Genesis) Let each one with his God come to Constantinople the seat of my kingdom and sit under his vine and under his fig tree with his gold and silver, property and cattle, settle in the land and trade and become part of it.' (From Genesis 34:10).

The Jews gathered together from all the cities of Turkey both near and far, each man came from his home; and the community gathered in the thousands and ten thousands and God assisted them from heaven while the king gave them good properties and houses full of goods. The Jews dwelled there according to their families, and they multiplied exceedingly. (Exodus 1:7) From that day hence, from every place that the king conquered wherein there were Jews, he immediately forced them to emigrate (paraphrasing Isaiah 22:17), taking them from there and sending them to Istanbul the seat of his kingdom. And he bore them and carried them all the days of old. (Isaiah 63:9).

Because the Jews feared the Lord, He gave them prosperity (based on Exodus 1:21), and in the place wherein formerly in the days of the Byzantine king there were only two or three congregations, the Jews multiplied and increased and became greater in number than (40) congregations and the land did not let them settle together because their property was so great. (Genesis 13:6). The congregations of Constantinople were praiseworthy. Torah and wealth and honor increased among the congregations. In the congregations they blessed the Lord, the fountain of Israel (Psalms 68:27), the doer of great wonders. They opened their mouth in song to heaven and blessed the Lord, all the servants of the Lord who stand in the house of the Lord in the night seasons. (Psalms 134:1)⁵¹.

The Ottoman rulers actively propagandized throughout Europe to secure Jewish emigrants to their newly expanding state. The most famous example of this effort was the letter supposedly sent by the Ashkenazi Rabbi Isaac Tzarfati⁵², who had come to the Ottoman dominions from

⁵¹ *Seder Eliyahu Zatu*, by Rabbi Eliyahu Kapsali, vol. I. ed. Aryeh Shmuelevitz (Jerusalem, 1975), 81; English translation: Bowman, 315-316:

⁵² The brilliant Ph.D. dissertation produced in 1978 at the Hebrew University of Jerusalem by Joseph Hacker, *Ha-hevra ha-yehudit be-Saloniqi ve 'agapeha ba-me'ot ha-15 veba-16*.

Germany, apparently just before the conquest of Istanbul, became Chief Rabbi of the Jewish community in the second Ottoman capital Edirne (Adrianople)⁵³, and who some time afterwards sent a letter to his brothers in Central Europe, in particular in Swabia, the Rhineland, Steuermärk, Moravia, northern France, and Hungary, informing them of the advantages of the sultanate and of its liberal attitude toward Jews.

Several versions of Tzarfati's letter have survived. One of them expresses vividly the enthusiasm which he conveyed to the oppressed Jews of Central Europe:

"My brothers and my masters, having prayed to God to grant you peace, I wish to relate to you the circumstances under which the young Rabbi Zalman and his companion Rabbi David Cohen came to me. They recounted to me all the ordeals, harsher than death, which our brothers, the sons of Israel who live in Germany, have undergone and still endure; the decisions taken against them, the martyrs, the expulsions, which take place very day and compel them to wander from country to country, from town to town, endlessly, without any place accepting them; for when these unfortunates arrive in a town of refuge hoping to find repose there, they do not find it, and they have so much misfortune that they say: the first town was the most welcoming and the second is more harsh than the first. It is 'As if a man did flee from the lion and a bear met him; or went into the house and leaned his hand on the wall and a serpent bit him' (Amos v. 19); also 'they shall not escape and their hope shall be as the giving up of the ghost.' (Job xi 20)... Now a decree harsher than all the others has been enacted, and no Jew is permitted to embark, and they are lost in a country which has closed the sea routes to them; and they do not know where the wind of persecution will blow them, nor whither they can flee.

These are the circumstances which Rabbi Zalman and Rabbi David recounted to me. When they arrived here in Turkey, a land on which the

Pereq be-toledot ha-hevra ha-yehudit ba-'imperia ha-'otmanit vihaseha im ha-siltonot (Jewish Society at Salonica and its environs in the 15th and 16th century. A chapter of history of Jewish society in the Ottoman Empire), analyzes this famous letter and its various versions, concluding that the author in fact was the contemporary Istanbul Jewish philosopher Mordehai ben Eliezer Comtino (1430-1480) as part of the latter's commentary on the *Milot Ha-Higayon* of Maimonides.

⁵³ His family continued to lead the Jewish community of Edirne until 1722.

wrath of God has not weighed heavily, when they saw the peace, the tranquillity and the abundance which holds sway in these lands and when they saw that the distance between Turkey and Jerusalem is short, and may be traversed overland, they were overcome with great joy and they said: without any doubt if the Jews who live in Germany knew a tenth of the blessings which God has bestowed on His people of Israel in this land, neither snow nor rain, neither day nor night, would be of consequence until they had journeyed here.

They have asked me to write to the exiles, to the Jewish communities which reside in Germany, in the towns of Swabia, of the Rhineland, of Styria, of Moravia and of Hungary, to inform them how agreeable is this country... When I realized that their desires were disinterested, I decided to acquiesce in their entreaties, for I too would like to give Israel the opportunity of acquiring its just deserts..."⁵⁴.

Another version of the same appeal was even more emotional:

"Your cries and sobs have reached us. We have been told of all the troubles and persecutions which you have to suffer in the German lands... I hear the lamentation of my brethren... The barbarous and cruel nation ruthlessly oppresses the faithful children of the chosen people... The priests and prelates of Rome have risen. They wish to root out the memory of Jacob and erase the name of Israel. They always devise new persecutions. They wish to bring you to the stake... Listen my brethren, to the counsel I will give you. I too was born in Germany and studied Torah with the German rabbis. I was driven out of my native country and came to the Turkish land, which is blessed by God and filled with all good things. Here I found rest and happiness; Turkey can also become for you the land of peace... If you who live in Germany knew even a tenth of what God has blessed us with in this land, you would not consider any difficulties; you would set out to come to us... Here in the land of the Turks we have nothing to complain of. We possess great fortunes; much gold and silver are in our hands. We are not oppressed with heavy taxes, and our commerce is free and unhindered. Rich are the fruits of the earth. Everything is cheap, and every one of us lives in peace and

⁵⁴ Philip P. Argenti, *The Religious Minorities of Chios: Jews and Roman Catholics* (Cambridge, 1970), 150-152; see also I. Loeb, "Epistle from Salonica, 1550", *REJ*, XV (1887), 270-272.

freedom. Here the Jew is not compelled to wear a yellow hat as a badge of shame, as is the case in Germany, where even wealth and great fortune are a curse for a Jew because he therewith arouses jealousy among the Christians and they devise all kinds of slander against him to rob him of his gold. Arise my brethren, gird up your loins, collect your forces, and come to us. Here you will be free of your enemies, here you will find rest..."⁵⁵.

As a result of these appeals, large numbers of Ashkenazi Jews who just then were being subjected to tortures, massacres, and expulsions from Bavaria and elsewhere in Central Europe, flooded into Mehmed's newly-conquered provinces in southeastern Europe, settling at Sofia, Vidin, Plevne and Nicopolis, establishing Ashkenazi synagogues and communities which subsequently received hundreds of Jewish refugees from persecution in Hungary⁵⁶.

Mehmed II's successor, Sultan Bayezid II, who ruled at the time of the expulsion from Spain, is said to have remarked during a conversation in his court 'you call Ferdinand a wise king, he who impoverishes his country and enriches our own' by expelling the Jews⁵⁷. Despite considerable religious conservatism of his own, Bayezid went on to decree that all Jews fleeing from Spain and Portugal should be admitted to his dominions without restriction, and with the same inducements that had been offered during the reign of his predecessor⁵⁸. Ottoman officials were ordered to do everything they could to facilitate the entry of Iberian Jews into Ottoman territory, and strict punishments were provided against all those who mistreated the immigrants or caused them any sort of damage⁵⁹.

As Elijah Capsali related:

"Sultan Beyazid, king of Turkey, having learned all the evil deeds that the King of Spain did to the Jews, who were seeking a place of refuge, had pity on them and ordered his country to greet them well, and

⁵⁵ Zinberg, 5-6.

⁵⁶ Vicki Tamir, *Bulgaria and Her Jews* (New York, 179), 54.

⁵⁷ Franco, 37.

⁵⁸ S. Franco, 37-38; Usque, *Consolaçam ds tribulaçoens de Israel* (Fefara, 1553), fol. 207-9; Joseph Sambari, *The Chronicle of Joseph Sambari*, ed. Neubauer, *Med. Jewm. Chronicles*, I, 138, quoted in Hirschberg, 146.

⁵⁹ Franco, 38.

he ordered the same thing for the island of Chios, which had been paying a tribute to him⁶⁰.

So it was not just in 1492, but already starting with the Ottoman conquest of Bursa in northwestern Anatolia in 1324, and particularly after Mehmed II's conquest of Constantinople, that Jews started flooding into the Ottoman Empire, Ashkenazi Jews from Germany, France, and Hungary, Italian Jews from Sicily (under Spanish rule), Otranto, and Calabria, Sephardic Jews from Spain and Portugal, first those driven out because they would not convert to Christianity, and starting in the early years of the sixteenth century *Marranos* who had converted but who had continued to be persecuted because either they continued to practice Judaism secretly or were accused of practicing it by the Inquisition.

Jews saw in the victorious Ottoman armies the punishing rod of God, his iron hand, predestined to carry through the righteous judgement of the Almighty against the enemies of his people and to destroy what they called the 'kingdom of Edom', steeped in blood and sin. They declared the Ottoman leaders to be scions of the 'righteous Cyrus', the 'annointed of God', and firmly believed that at the head of the warlike Ottoman hosts the angel Gabriel himself strode with sword in hand to bring near the 'end' and prepare the way for the glorious Messiah.⁶¹

Some of the new emigrants came directly by sea through the Mediterranean or overland from Central Europe. Some of them came indirectly, stopping off first across the Straits of Gibraltar in North Africa, or going by land or sea to Naples, Genoa or Venice in Italy or to the islands of the eastern Mediterranean and the Aegean, where they settled for a time before they were expelled and had to move on to the East. Some of them came in small boats with nothing but the clothes on their backs and had to be helped by the older Ottoman Jewish communities. Many of the wealthier Spanish and Portuguese Jews managed to survive in the West European dominions of the Spanish Habsburgs under Habsburg protection, in return for sizable gifts, before the Inquisition finally caught up with them and forced them onwards, though they still managed to bring with a great deal of their wealth. But whether in the fourteenth century or the sixteenth, and rich or poor, they continued to come in large num-

⁶⁰ Rosanes, I, 60; Abraham Galante, *Istanbul*, I, 123.

⁶¹ Zinberg, 4.

bers, settling in all the Ottoman dominions, in modern Hungary, Rumania, Bulgaria, Serbia, Greece, Egypt, Anatolia, Cyprus, and the other Aegean and Mediterranean islands. But most commonly they settled in the places that became the centers of Jewish life in the Ottoman Empire, in the capital Istanbul, along the shores of the Aegean at Salonica, or Thessaloniki, and in the Holy Land, Eretz Israel, in numbers estimated anywhere from 100,000 to 150,000 people, compared to little more than 30,000 Jewish refugees in Poland and Lithuania at the end of the fifteenth century, and seventy-five thousand in the mid sixteenth⁶², thus making the Ottoman Jewish community by far the largest Jewish community in the world at the time, at least during the sixteenth and early seventeenth centuries, which constituted the Golden Age of Ottoman Jewry.

CHRISTIAN PERSECUTION OF OTTOMAN JEWS IN THE SIXTEENTH CENTURY. Ottoman Jews were quite aware of a community of interest between them and Muslims, in relation to Christians in particular, for if there was persecution of Jews in the Ottoman Empire at its height, it came not from the Ottoman rulers and their Muslim subjects but, rather, from the Christian subjects, bitter not only at the establishment of Muslim rule in lands which had long been Christian, but also at the imposition in urban life, particularly in the spheres of finance, industry and trade, of domination by Jews, whom most Christians continued to consider beneath contempt, in particular as a result of the well-known contribution to Ottoman military armaments on the part of the Marranos⁶³. The Greek and Armenian Orthodox religious leaders in consequence constantly agitated at the Porte to advance their rights and privileges at the expense of the Jewish community and to denigrate the Jews and Judaism in the eyes of their Ottoman masters. The Orthodox patriarchs insisted with great vehemence, for example, that they, rather than the Chief Rabbis, should have precedence in official Ottoman ceremonies, finally achieving this objective in 1697 as a result of foreign pressure in the Ottoman court⁶⁴. As the Jewish community in the Ottoman Empire rose in numbers, influence and prosperity, moreover, there followed

⁶² *EJ*, XIII, pp. 712, 880.

⁶³ Philip Argenti, *The Religious Minorities of Chios* (Cambridge, 1970), 152: "...it was the kiahya's duty to protect the Jews from the Christian subjects of the Ottoman Empire, whose traditional hatred of Jews had been increased by the great influx of western Jews and by the subsequent growth of their power." Franco 38, 46. See Galante, *Istanbul* II, 7.

⁶⁴ Galante, *Documents* V, 105-106.

a long series of blood libels and persecutions led by Christians, who dragged Muslims along whenever they could, though with nowhere the sustained vigor and effect as in Europe because here the ruling Ottomans suppressed them as quickly and completely as possible so as to protect the economic prosperity which their Jews were providing⁶⁵.

Blood libel accusations were made against Jews by Ottoman Christian subjects starting in the sixteenth century, most frequently in the Arab provinces, first at Jerusalem in 1546⁶⁶. The most famous Christian assault on Ottoman Jews in medieval times came in the central Anatolian town of Amasya some time between 1530 and 1540, when a blood libel accusation against local Jews was spread by local Armenians who said that an Armenian woman had seen Jews slaughter a young Armenian boy and use his blood at the feast of Passover. Several days of rioting and pillaging and attacks on Jews followed. Finally the local Ottoman officials were convinced to imprison several Jews who, after severe torture, were said to have 'confessed' to their crimes and were hanged. Later, however, the Armenian boy who supposedly had been murdered was found and the Ottoman governor punished the Armenian accusers, though nothing could be done about the Jews who had suffered. At this point, however, the Sultan's personal physician, Moses Hamon, got him to issue a *ferman* which prohibited provincial and local officials and judges from hearing any such blood libel cases in future, requiring that all be brought before the Sultan and his Imperial Council in Istanbul so that real justice could be provided outside the highly emotional atmosphere such cases produced among the provincial Christian populations⁶⁷.

During the centuries that followed, whenever Christians resumed their attacks on Jews, or for that matter when Muslims showed prejudice, the Ottoman government intervened strongly in defense of the Jews, who therefore continued to live in a security far more permanent than that of

⁶⁵ Hirschberg, 159 claims that blood libel attacks against Jews were made by Muslims as well as Christians, but reports on these incidents indicate that by far the vast majority were when they were incited to join by Christians, who thus attempted to shift to the Jews Muslim hatred for Christians as a result of Christian attacks on Muslims in Southeastern Europe.

⁶⁶ Cohen, *Islam*, 125-126.

⁶⁷ Uriel Heyd, "Blood libels in Turkey in the 15th and 16th Centuries", (in Hebrew) *Sefunot: Annual for the Jewish Communities in the East* (Bin-Zvi Insitute, Hebrew University, Jerusalem, 1961) 144; Rosanes, II, 55-56; Franco, 47-48.

their co-religionists who remained in Europe. Blood libel incidents in the Ottoman Middle East were not as frequent as they became later, in the nineteenth century, but there were reports from time to time. In 1633 two Janissaries, recently converted from Greek Orthodoxy, accused Jews of having killed a Christian child six days before Easter, and it was only from the intervention of Sultan Murat IV (1623-1640) himself that the resulting attacks on Jews in the capital were finally put down⁶⁸. And there were other incidents of this sort which the Ottomans firmly suppressed.

PLAGUES AND FIRES. If anything brought the different *millets* and communities together, it was the constant threat of plague and of fires which decimated these closely packed urban communities on numerous occasions, affecting people of all classes and religions regardless of where they lived. The practices of cleanliness adhered to by Jews and Muslims alike had little effect, with all suffering terribly from the plague, which ravaged Salonica in 1532, 1545, 1553, 1570, 1581 and 1588 as well as numerous occasions thereafter⁶⁹, and Istanbul in 1526, 1599, 1625, 1647, 1660⁷⁰, and 1812⁷¹. Typhus, cholera, and other such diseases easily developed into city-wide epidemics against which even the wealthy had little defense. All sorts of precautions were taken, isolation houses or abandonment of the cities for refuge in the countryside or mountains for months on end, and citywide organization of the removal and burial of bodies, but with little impact so long as the real essentials of quarantine and infection were not yet known, and thousands of people of all religions were carried off on each occasion. If not epidemics, moreover, huge fires damaged communities extensively throughout the centuries. Needless to say, moreover, it did not take much for the same Christian communities who spread 'blood libel' and 'desecration of host' rumors to accuse Jews of starting the fires and causing plague by poisoning water supplies, leading inevitably to new mass attacks, by Muslims egged on by Christians, just as soon the immediate dangers had passed⁷².

⁶⁸ Franco, 87-88.

⁶⁹ Nehama, IV, 146.

⁷⁰ Franco, 89.

⁷¹ Galante, *Istanbul* II, 149-150.

⁷² According to Galante, *Istanbul* II, 142-149 in Istanbul in 1568, 1569, 1588, 1606, 1618, 1660, 1663, 1704, 1715, 1751, 1756, 1812, 1825, 1865, 1872, 1874, 1890, 1891, 1894, 1900, 1905, 1909, 1911, 1918, 1921, 1922, 1923 and 1924.

DECLINE OF OTTOMAN JEWRY AS A PRODUCT OF OTTOMAN DECLINE. As the Ottoman Empire disintegrated starting in the seventeenth century, the ability of Ottoman leaders to protect the Jews from Christian attacks declined accordingly, and the condition of Ottoman Jewry became worse and worse. Without the security and stability which had characterized the Empire in its age of greatness, it was inevitable that the trade, industry and commerce on which most Jews depended for their livelihood should decline, with depreciation of the currency and inflation adding to the difficulties⁷³.

In addition, as the ability of the Ottoman sultans and Ruling Class to protect their subjects from misrule lessened, as rule fell into the hands of converted Christians who retained much of the anti-Semitism which dominated the lands of their origins⁷⁴, as Christian European diplomats and merchants came into the Ottoman Empire to take advantage of its weakness for their own profit, and as Catholic Marseilles replaced Venice and Livorno, in which many Jews at least shared trade opportunities, as the principal port for the Levant trade, while Greek-dominated İzmir replaced Jewish-dominated Salonica in the East starting in the 1740's⁷⁵, and as the expansion of Christian rule into the Ukraine and Hungary after 1683 shut Ottoman merchants out of the rich markets which lay behind them in Central and Eastern Europe, it was inevitable that the participation of Ottoman Jewry in international trade should largely cease, while the same anti-Semitic prejudice which had driven so many Jews out of western Europe gained an increasing presence and influence within the Ottoman Empire.

Değişirme converts from Christianity and European diplomats and merchants actively worked to drive Jews out of positions of importance in the Ottoman palace and to replace them with native Christians, both Armenians and Greeks. They told the sultans and their officials that they

⁷³ Nehama V, 161-185.

⁷⁴ Trian Stoinanovich, however, in his otherwise very useful "Conquering Balkan Orthodox Merchant", *Journal of Economic History* XX (1960), 234-313, and particularly p. 245, has developed the novel idea that Greek intolerance against the Jews did not cause Jewish decline but, rather, was the result of it-i.e. Jewish poverty and weakness caused Greek intolerance, a novel theory indeed.

⁷⁵ Elena Frangakis, "The Ottoman Port of Izmir in the Eighteenth and Early nineteenth Centuries, 1695-1820", *Revue de l'Occident Musulman et de la Méditerranée* no. 39/1 (1985), 149-162.

would not deal with Jews as interpreters or agents, forcing the Sultans to hire Christians if they wanted to negotiate. Jewish merchants often were not allowed to import or export goods from and to Europe, as the Europeans used the Capitulations agreements signed between their nations and the Ottoman government to favor the local Christians, who thereby got legal, financial and trade privileges and tax exemptions not available to their Jewish and Muslim counterparts⁷⁶.

The *Devşirme* men in control of the Istanbul government, moreover, in active cooperation with the Janissary infantry, sometimes even with the cooperation of their puppet sultans, directed the misrule, the overtaxation, and the robbing and ravaging of homes and shops against Jews and Muslims more than the Christian elements of the population, particularly since the latter were able to rely on the protection of the European diplomats and consuls against the worst abuses, while the Jews and Muslims had no outside protectors. Jews thus were frequently subjected to the *corvée*, or forced labor, on roads as well as farms owned by members of the Janissary corps. Jewish corporations were charged double the fees demanded of other corporations, which themselves were excessive. Agents of the Treasury collected far more than the official taxes. Special war taxes, moreover, were charged on businessmen and merchants as well as wealthy householders whenever the army marched through or even near various cities and towns. At the accession of each new Sultan, whether the result of a revolt by the Janissaries or natural causes, each community had to pay him an accession tax, contribute to the 'gift' which he customarily gave to the Janissary garrison of Istanbul in return for allowing him to ascend the throne, and then also provide substantial 'gifts' to the local Janissary garrisons in the European provinces and to the *Mamluks* who supplanted their Ottoman masters in most of Arab provinces⁷⁷. Sometimes even this failed to protect them.

The pillaging went on every where, by the Janissaries throughout the empire along with local Christian bands in Macedonia and Thrace, Muslim *Celali* rebels, only partially restrained by the notable *Derebeyis* in Ana-

⁷⁶ Paul Dumont, "Jewish Communities in Turkey during the Last decades of the Nineteenth Century in the Light of the Archives of the Alliance Israélite Universelle", Braude/Lewis 130; Engin D. Akarlı, "Abdülhamid II's Attempt to Integrate Arabs into the Ottoman System", *Palestine in the Late Ottoman Period*, ed. David Kushner (Jerusalem, 1986), 74-89, particularly pp. 76-77.

⁷⁷ John Livingston, "Ali Bey al-kabir and the Jews", *Zion* III (1939), 237-249.

tolia, and converted Christian *Mamluks* in the Arab provinces, with the Sultan having little power or ability to protect anyone outside the capital. In July 1703 the Janissary rebellion which dethroned Sultan Mustafa II in Istanbul was followed by large-scale Janissary sacking of Salonica's Jewish quarter. After the death of Osman II in October 1757, Jews as well as Greeks were the objects of exactions on the part of the military garrisons in most Ottoman cities and towns. All the wars that the Ottomans had to fight with Russia, Austria and other enemies during the eighteenth century, whether succesful or unsuccessful, were paid for by the levy of new and higher taxes on those still able to pay, as well as the various illegal taxes which continued to be collected. Süleyman III (1687-1691) charged an extra high war tax to pay for the costs of the war with Venice then in progress. After Venice siezed the Morea in April 1715, Grand Vezir Damad Ali Pasha brought an army of 12,000 men as well as a powerful fleet to Salonica, remaining there for a month in preparation for the campaign to regain the lost territories. Even though cultivation that year had been very limited due to lack of sufficient rainfall as well as the usual anarchy and was in very short supply, he confiscated almost all the food and money that could be found, leaving the inhabitants even worse off than usual. And on his return from the Morea, the Janissaries sacked Salonica's Jewish quarter once again, adding to the booty which they had secured from the Venetians. In 1721 the Janissary garrison of Salonica revolted against the governor because their salary had not been paid in time, and sure enough the revolt soon spread into the Jewish quarter, pillaging, burning and demolishing houses and shops and mercilessly killing all those tried to resist⁷⁸. Again in the spring of 1727 the Ottoman forces gathered in Salonica to resist an Albanian revolt in eastern Macedonia imposed their keep on the Jewish quarter, seizing goods and massacring people without mercy during April and May. Even after the Albanian revolt was put down, the troops returned to the attack while passing through Salonica on their way home, causing unusually terrible suffering and deaths throughout 1728. The Patrona Halil revolt which ended the Modernizing 'Tulip Period' in Istanbul in 1730 was followed by new Janissary exactions and massacres of Jews in Salonica, İzmir, and Bursa as well as throughout Macedonia. There were numerous appeals for protection to the Sultan and the Imperial council in Istanbul, and the attacks relented for a time, perhaps less because of imperial action than the fact

⁷⁸ Nehama VI, 173.

that there were no wars during these years and, thus, no occasion to bring the army together and send it on its destructive campaigns. On 30 July 1752, however, the Janissaries again revolted in Salonica and sacked the Jewish quarter in reaction to an earthquake, with neither their own officers or the local governor able to stop them. Similar attacks took place in 1758 and 1763. In 1770 after the Russian fleet commanded by Admiral Orlov sailed from the Baltic through the Mediterranean into the Aegean and armed Greek rebels, the latter proceeded to massacre large numbers of Turks and Jews in southern Greece and the Morea, and then went on to massacre the same peoples on many of the Aegean islands. In revenge the Janissaries in Salonica rose up and massacred not only Greeks but also Jews.⁷⁹ In the summer of 1774 one of Orlov's Russian squadrons captured an Ottoman ship carrying a number of wealthy Jews, freeing one of their number in the expectation that he would be able to deliver substantial ransoms or the remainder from Salonica, but after he failed to return in time, they put the remaining Jews to the sword⁸⁰. After the Muslims of Salonica revolted against the central government in 1808, the Janissaries put down the revolt and then charged local Greek and Jewish merchants for their expenses⁸¹.

As a result of all this musrule and anarchy, the resurgence of Christian blood-libel attacks against Jews starting at Amasya as well as the depredations of Janissaries and robber bands, there was an increasing tendency among Jews to flee their original centers at Salonica, Edirne and other places in Southeastern Europe as well as at Bursa and Manisa in Anatolia, going to places which were less subject to the prevailing anarchy, either to the capital Istanbul or to the increasingly important Aegean port of Izmir which though it had no Jews at all the time of the Ottoman conquest, and even at the end of the seventeenth century, became a major Jewish center by the end of the eighteenth century, though here Greeks remained dominant in the economy, doing all they could to prevent the Jews from achieving the success they had reached elsewhere,

⁷⁹ Nehama VI, 187-188.

⁸⁰ The slaughter took place on 26 October 1774. Among those who were killed were Samuel Sassos of Platamona, Eliezer Sarfati, Haim Rousseau and Abraham Salaniki, of Larassa. It was Moise Abulfida of Salonica who was sent to deliver the ransom. Described in Nehama, VI, 189.

⁸¹ Nehama VI, 135-137.

with the help of the Christian merchants from its principal trading partner, Marseilles⁸².

OTTOMAN AND JEWISH 19TH CENTURY REVIVAL LEADS TO RENEWED PERSECUTION OF OTTOMAN JEWS. During the nineteenth century, the Ottoman Empire undertook a systematic reform effort known as the *Tanzimat*, which had beneficial effects on all elements of the Sultan's subjects. The resulting modernization and secularization of the Jewish community, as well as the support of the newly emancipated and prospering Jews of Western Europe, led Ottoman Jewry to revive and Jews rose high once again in the Ottoman government and economy. Despite all the advances, however, the breakup and disintegration of the Ottoman Empire was disastrous for Ottoman Jewry. This was the age of Christian nationalism among the subjects of the Sultan, starting with the Greek Revolution early in the nineteenth century, which, based on the *Megali Idea*, or Great Idea, sought to take over large portions of the Empire, with the idea that there were in fact two main centers of Greek Hellenism, not only Athens and centers of the old Greek kingdom, but also the lands of the former Byzantine Empire centered in Istanbul and western Anatolia⁸³. The success of the Greek national movement, provided more in fact by the intervention of the Powers, stimulated similar uprisings among the other Christians of Southeastern Europe who had long been oppressed, not so much by the Ottomans but, rather, by the Greek religious hierarchy within the orthodox *millet*, leading first to pressure for religious independence, granted to the Bulgarian Orthodox Exarchate in 1870, to the Serbian Church in 1879, and to the Rumanian Church in 1885, with aspirations for, and achievement of, political independence soon following. These movements were helped by the *Tanzimat* reform policies which undermined the authority of the traditional *millet* leaders, who preferred continuance of Ottoman rule as a vehicle for their absolute domination of their communities, just as they faced the challenge of new modernist and nationalist leaders who were able to use the lay

⁸² There was a substantial Jewish population at Izmir in Roman and Hellenistic times, but all were driven out by the Byzantines so that not a single Jew remained at the time of the Ottoman conquest. See Dr. Jacob Barnai, "The Origins of the Jewish Community in Izmir in the Ottoman Period", *Pe'amim Studies in the Cultural Heritage of Oriental Jewry*, no. 12 (1982), 47-50; M. Benayahu, *Zion* XII (1944), 44.

⁸³ Andrew Mango, "Remembering the Minorities, *Middle Eastern Studies* XXI (1985), 123.

participation in *millet* affairs imposed by the Ottomans to exite the passions and allegiance of their followers. In this they were often greatly assisted not only by official foreign representatives but also by Christian missionaries from Britain and America, who emphasized feelings of superiority and hatred for Muslims which fortified the religious as well as ethnic bases of their pursuit of independence⁸⁴.

Christian nationalism, based as much on religious as on ethnic identity, and fueled by resentment at Jewish revival, soon resurrected the medieval religious bigotries which had driven Jews and Muslims together in the past, developing vicious anti Muslim and anti-Semitic movements, characterized by large-scale persecutions and massacres, carried out both by invading Christian armies and by the resulting independent Christian peoples, particularly because of Jewish and Muslim support for Ottoman integrity in fear of their fate in the emergent Christian states. The results were explosive and damaging, with Christian attacks on Jews far exceeding those of Muslims during the nineteenth century in both frequency and brutality⁸⁵.

1. ATTACKS ON OTTOMAN JEWS DURING EUROPEAN INVASIONS AND NATIONALIST REVOLTS AND UPRISINGS

The invading armies of Russia and Austria as well as the revolting Christian nationalists and, later, successfully established independent Christian states, committed systematic genocide against Jews and Muslims throughout the nineteenth century, despite Great Power admonitions to the contrary in the treaties of Paris (1858) and Berlin (1878). Starting with the Greek Revolution during the first quarter of the century, Christian nationalists attacked and murdered Ottoman officials, destroyed Jewish and Muslim villages and quarters, and spread not only anti-Muslim hatred

⁸⁴ On the effects of Christian missionary activity in the 19th century Ottoman Empire, see Jeremy Salt, "A precarious Symbiosis: Ottoman Christian and Foreign Missionaries in the Nineteenth Century", *International Journal of Turkish Studies* II/2 (Winter 1985-6), 53-67.

⁸⁵ Philip Argenti, *The Religious Minorities of Chios* (Cambridge, 1970), 172: "During the nineteenth century there was an upsurge of antisemitic hostility among the Greeks, not only of Chios, but of all Greek lands. The reason was that the Jews of the Ottoman Empire, not unnaturally, sided with their legitimate rulers in the long struggle between the Greek section of the population, which aspired to national independence, and the Turks, who strove to preserve Ottoman rule intact."

but also anti-Semitic propaganda, particularly the old 'blood libels' which had largely been laid to rest two centuries before as Ottoman Jewry had fallen into decline⁸⁶. As the Christian nations of Southeastern Europe achieved their independence, not only their Muslim minorities but also their Jews were systematically persecuted, massacred and driven beyond the ever-shrinking boundaries of the retreating Ottoman Empire in a kind of slaughter which had not been since the dispersal of the Jews from Palestine centuries earlier.

This genocide began as long before as the late sixteenth century. In 1579 the ruler of Moldavia, Peter the Lamb, banished its Jews because of their competition with its Christian merchants. When Prince Michael the Brave revolted against the Ottomans in the Rumanian principalities of Wallachia and Moldavia in 1593, he ordered the massacre of all the Jews as well as Turks in Bucharest. Many Jews immigrated to Rumania in the late seventeenth century as a result of the Chmielnicki Cossack massacres in Poland and the Ukraine, but this added to Rumanian hostility, with the encouragement of the Cossacks, who at times invaded the Principalities and murdered Jews and Muslims alike. Greek Orthodox churches in Rumania declared all Jews to be heretics, forbade all relations with them and refused to allow their testimony to be accepted in courts. After the Ottomans regained control and turned the Principalities over to the Istanbul-based Greek Phanariotes, Jews were re-admitted with special charters, exempting them from taxes and providing special places for temples, cemeteries and the like, but this enraged the Rumanian masses even more, and they became particularly hostile to the Jews because of their defense of the Ottomans who protected them. Blood libel charges and anti-Semitic tracts led to anti Jewish riots in Bucharest in 1801. When the Principalities were occupied by Russian forces in 1806-1812 Jews again were subjected to intense persecution. The Jews of Rusçuk fled across the Danube after the Russian 'liberators' had burned their synagogue and the Jewish quarter to the ground. After the Russians left, most of the refugees

⁸⁶ On the modern blood libels, in addition to the detailed references below, see "Blood Libel", *EJ* (Jerusalem, 1972) IV, 119-1131; "Ottoman Empire", *EJ* XVI, 1543-1545; Bernard Lewis, *Semites and anti-Semites: An Inquiry into Conflict and Prejudice* (New York and London, Norton 1986), 23, 66-68, 70-71, 101-109, 132-138; Cohen, *Middle East*, 17; Paul Dumont, "Jewish Communities in Turkey during the Last Decades of the Nineteenth Century in the light of the Archives of the Alliance Israélite Universelle", *Braude/Lewis* I, 221-225; and almost every issue of the *Bulletin de l'Alliance Israélite Universelle* (Paris).

returned, only to be subjected to similar violence by the Rumanians in 1811, and again in 1828. After signature of the Treaty of Bucharest in 1812, which gave up Bessarabia to Russia, the Jews of Ruşçuk returned once again to their homes, but continued persecution followed with little break throughout the remainder of the century.

Serbian nationalist uprisings against the Ottomans also severely affected their Jewish community. In 1807 the Serbs who were revolting against the Janissary garrison of Belgrade (*dahis*) expelled all the Jews and Turks, most of whom fled southwards, and while some subsequently returned, Alexander Karageorgevich (1842-1858) enacted a series of restrictions on Jewish residence, acquisition of property and participation in the professions. Jews were accused of competing unfairly with their Serbian counterparts and so were prohibited from settling in the countryside and instead concentrated in a dank ghetto in Belgrade, immediately beneath the great Ottoman fortress at Kalemeydan where they could be constantly watched by the army. The Serbian press was virulently anti-Semitic, accusing Jews of robbing the peasants and debauching them with drink, as well as of being Ottoman agents because of their continued support of Ottoman rule.

When the Greeks started to revolt against Ottoman rule early in the nineteenth century, many Greek volunteers coming from Russia and the Principalities to join in the effort slaughtered and plundered the Jewish communities along their paths as they went through Moldavia and Wallachia toward Greece. During the Russian occupation of the Principalities between 1835 and 1856, Jews were actively persecuted on the Russian model, including regulations denying them citizenship, forbidding them from settling in the countryside, leasing land, or establishing factories in the urban communities, all because of the prevailing belief that they had exploited the Rumanian Christians during the centuries of Ottoman rule⁸⁷.

Things were no better in Hungary when it was conquered by the Habsburgs after 1683. After Austria captured Buda in 1688, most of its Jews were slaughtered by the conquering army because they had sided with the Turks in defending the city. Austrian soldiers burned, looted and killed both the Turkish and Jewish population. The Jewish quarter was pillaged and the Torah scrolls were burned. A few managed to flee, but

⁸⁷ "Rumania" Ej.XIV, 386-388.

most were imprisoned and sold as slaves in Vienna or offered to other Jewish communities for ransom. Emperor Charles III later allowed the survivors to return, but Maria Teresa (1717-1780) exiled them again in 1746, though a protest by the Ottoman government subsequently caused this order to be annulled⁸⁸. The Austrian captures of Belgrade and Vidin in 1689 similarly were followed by massacres of their Jewish inhabitants. About a century later when the revolting governor of Vidin, Pasvanoğlu, suddenly died, his Jewish physician was blamed by his bandit supporters, who subsequently ravaged the Jewish quarter of the city and killed most of its inhabitants, though some managed to flee on the Danube to Rusçuk⁸⁹.

When Venice occupied the island of Chios in 1694, its Jewish population was either massacred or deported and all Jewish communal and personal property was stolen by the Greeks, leaving those who returned in utter poverty and reduced to begging during the eighteenth century, no longer able to compete with the Greeks in commerce⁹⁰.

Jews living in Greece suffered terribly because of their continued support for Ottoman rule. During the height of the Greek revolution in 1821, five thousand Jews were massacred in the Morea along with most of the Muslim population, numbering about twenty thousand in all, with the remaining Jews driven to the island of Corfu. Greek nationalists went from town to town on the mainland and from island to island in the Aegean, exterminating all the Jews and Muslims they could find, many along the roads as they desperately fled to safety in what was left of the Ottoman Empire. Contemporary accounts relate that the Greeks left the murdered Jews and Muslims lying exposed so their bodies could be torn apart by the buzzards⁹¹.

⁸⁸ *El Louzero de la Pacencia*, December, 1885 and January, 1886, cited in Galante, *Turcs* 321-342, VII, 1-177.

⁸⁹ Vicki Tamir, *Bulgaria And Her Jews* (New York, 1979), 79.

⁹⁰ Juilen Gallend, *Recueil des rites et cérémonies* (Amsterdam, 1754, 103, quoted in Philip Argenti, *The Religious Minorities of Chios* (Cambridge, 1970), 179.

⁹¹ Documented in Yitzchak Kerem, "Jewish Immigration Patterns from Greece to the Ottoman Empire in the Nineteenth Century", unpublished paper delivered at the *Comité International d'Etudes Pré-Ottomanes et Ottomanes, VIII Symposium, "Decrision-A aking and the Transmission of Authority in the Turkic System"*, University of Minnesota, Minneapolis, Minnesota, 14-19 August 1988. George Finlay, *History of the Greek Revolution* (London, 1861), 172, 179-186; Alfred Le Maitre, *Musulmans et Chrétiens. Notes sur la guerre de l'Indépendance Greque* (Paris, 1895). See also "Greece", *EJ* VII, 876-877.

The extermination of Jews and Muslims by the Greek revolutionaries, more than any other event, set the pattern for similar actions by later nineteenth century Christian independence movements against the Ottomans elsewhere in southeastern Europe, in Serbia, Bulgaria, and particularly Rumania, which had a population of 134,168 Jews in 1871, in a predominantly Russian Orthodox country⁹². Jews as well as Muslims were massacred, persecuted and driven out as part of the process by which independence was achieved⁹³. Jews were forbidden to own property and to acquire nationality, though they were at times able to get around these rules through bribery and the use of third parties. Jews unable to find work were often expelled from one town after the other until they finally were huddled together into dirty and insanitary ghettos in the larger towns and cities, where they were despised by the Rumanians as dirty and unsanitary menaces to public health⁹⁴. In 1866, during the course of anti-Semitic demonstrations organized by the police, the principal Jewish synagogue in Bucharest was demolished and the Jewish quarter plundered by Rumanian nationalist mobs. The new Rumanian constitution restricted citizenship to Christians, thousands of Jews were expelled from the villages, and Jews who were not citizens were expelled from the country⁹⁵. Large numbers of Jewish refugees from Russia, and particularly

⁹² Out of a total of 4,424,961, according to the Bucharest newspaper *Romani*, quoted in *Takvim-i Vekayi* of 29 October 1873. There were also 1,483 Muslims, 45,142 Catholics, 29,903 Protestants, 6,178 Armenians 2,631 Ottomans, 28,136 Austrians, 9,545 Greeks, 2,658 English, 2,700 Russians, and 1,142 French subjects. In 1803 there were about 10,000 Jews in Moldavia; an 1834 census showed 50,000 Jews in Moldavia and 5,000 in Wallachia, many of whom had fled persecution in southern Russia; this increased to 119,000 in Moldavia and 15,000 in Wallachia in 1859; in 1899 there were 269,000 Jews in united Rumania out of a total population of six million: Francis Rey, "La Question Israélite en Roumanie", *Revue general de droit international public* X (1903), 513-4; Seton Watson, *History of the Roumanians*, 348, U.R.Q. Henriques, "Journey to Romania, 1867", *The Century of Moses Montefiore* ed. Sonia and V.D. Lipman (Oxford, 1985), 232.

⁹³ Rumanian persecution of its Jews is described in detail in Carol Iancu, *Les Juifs en Roumanie, 1866-1919* (University of Provence, France, 1978); U.R.Q. Henriques, "Journey to Romania, 1867", *The Century of Moses Montefiore*, ed Sonia and V.D. Lipman (Oxford, 1985), 230-253; Isadore Loeb, *La Situation des Israélites en Turquie, en Serbie et en roumanie* (Paris, 1877), particularly pp. 93-394.

⁹⁴ U.R.Q. Henriques, "Journey to Romania, 1867", *The Century of Moses Montefiore*, ed. Sonia and V.D. Lipman (Oxford, 1985), 234.

⁹⁵ "Rumania", *EJ*, XIV, 388-389; Carol Iancu, "Adolphe Crémieux, l'Alliance Israélite Universelle et les Juifs de Roumanie au début du règne de Carol Hohenzollern Sigmaringen", *Revue des Etudes Juives*, CXXXIII (1974), 481-502; Carol Iancu, "Benjamin Franklin Peixottoù, l'Alliance israélite uiverselle et les Juifs de Roumanie. Correspondance inédite, 1871-1876", *Revue des Etudes Juives* CXXXVII (1978), 77-147.

from the Crimea, came to the Ottoman Empire in 1865 as a result of persecutions resulting from the Crimean War⁹⁶. In 1867, Rumanian police arrested Jews in the streets, dragging them off to prison in chains. Self organized popular courts organized house to house searches, tried and sentenced their Jewish captives and deported them. The anti Semitic press, for the most part operated by unemployed Rumanian teachers, incited the Christian masses against the Jews, saying that the latter had stolen their property, with British protests against these outrages being rejected by Prince Carol and the government who stated blandly that there were no such persecutions⁹⁷.

During the Russian invasion of Bulgaria in 1876-1878 in support of the Bulgarian national movement, Jews were officially declared to be a hostile element supporting the Turks, so they were subjected to intense persecution. Cossacks and Bulgarians plundered the shops of Muslims and Jews in Sofia and Vidin for four days, raping and killing all the non Christians they could find, and leaving the bodies along the road to be eaten by the dogs, very much in the manner of the Greek rebels a half century earlier⁹⁸. The Jewish communities of Kazanlık, Sishtov, Stara Zagora, Vidin and Nicopolis were ravaged and many were murdered by Bulgarian mobs with the help of the occupying Russian troops. Russian cannons destroyed the newly-built Vidin synagogue and completely destroyed the Jewish community of Nicopolis, one of the oldest in Bulgaria. Assaults, robberies and murders engulfed Jews all over the country. Thousands of Bulgarian Jews followed the fleeing Muslims out of Bulgaria into the shrinking territories of the Ottomans, taking refuge for the most part in Istanbul, where they were helped, not only by the Ottoman government and the local Jewish community, but also by a special fund set up in London by Baron Maurice de Hirsch⁹⁹.

⁹⁶ Galante, *Anatolie II*, 121.

⁹⁷ U.R.Q. Henriques, "Journey to Romania, 1867", *The Century of Moses Montefiore*, ed. Sonia and V.D. Lipman (Oxford, 1985), 237-8; Carol Iancu, *Les Juifs en Roumanie, 1866-1919* (University of Provence, France, 1978), 69-71.

⁹⁸ Haim Keshales, *Korot Yehudey Bulgariya* (History of Bulgaria's Jews), vol. 1 (Tel Aviv, 1971); Vicki Tamir, *Bulgaria and Her Jews* (New York, 1979), 93-94; *The Jewish Chronicle* (London), 5 October 1877. Foreign Office Archives (London), Public Record Office FO 195 1184, no. 15, enclosed in Blunt to Layard, Edirne, 7 January 1877.

⁹⁹ *Bulletin de l'Alliance Israelite Universelle*, 1977, 2 sem, pp. 7-24; Vicki Tamir, *Bulgaria and Her Jews; The History of a Dubious Symbiosis* (Yeshiva University Press, New York, 1979), 94-96.

During the same war, large numbers of Jews were persecuted in Serbia, but they were allowed to take refuge in Ottoman territory by terms of the Ottoman-Serbian peace treaty of 17 February 1877¹⁰⁰. And once again, following the war, large numbers of Russian Jews, as well as others from all the Balkan nations, were given refuge on Ottoman territory from mounting persecution of all sorts¹⁰¹. The sufferings of Serbian and Rumanian Jews in particular were described in a memorandum drawn up by the *Alliance Israélite Universelle* and presented to the representatives of the Great Powers who met in Istanbul late in 1876¹⁰².

The Treaty of San Stephano (3 March 1878) imposed on the Ottomans by the victorious Russian army left the Balkan Jews in the same state as their brothers in the Russian Pale, providing some rights for minorities, but no sort of equality, freedom of religion, or representation in parliaments of the newly-independent Christian states. However the Treaty of Berlin (July 1878) which supplanted San Stephano as a result of the intrusion of the western powers, dictated, largely as a result of *Alliance* pressure on the French and British governments, that all the newly independent Balkan countries should provide equal rights and protection to those Jews and Muslims who remained under their rule, with full access to all public offices, equality for the minorities, and religious freedom for the Jews of Bulgaria, Rumania and Serbia in particular, despite the objections of the Russian delegate Gorchakov that the Balkan Jews constituted a veritable cancer to the local populace¹⁰³.

Despite the protections for minorities written into the Treaty of Berlin, it only stimulated even more anti-Semitic and anti Muslim hysteria in all the Balkan countries, with blood-libel accusations once again being hurled forth as immediate pretexts for attacks. Because the Rumanians and Greeks regarded the Jews as supporters of the Turks, members of both groups were exelled in equally atrocious and brutal manners, with the survivors fleeing in desperation to Edirne and Istanbul¹⁰⁴.

¹⁰⁰ Galante, *Turquie* VII, 337.

¹⁰¹ Galante, *Anatolie* II, 121.

¹⁰² The original of this document is found in the Başbakanlık Arşivi, Istanbul S. 11, Karton 108, Dosya 27; it later was expanded by the Secretary-General of the *Alliance*, Isadore Loeb, into a major study, *La Situation des Israélites en Turquie, en Serbie et en Roumanie* (Paris, 1877). It was brought to my attention by retired ambassador İlhan Akant.

¹⁰³ Vicki Tamir, *Bulgaria and Her Jews: The history of a Dubious Symbiosis* (Yeshiva University Press, 1979), 98-107.

¹⁰⁴ "Bulgaria", *EJII*, 1483-4.

During the years from the Treaty of Berlin until World War I, the Balkan Jews did best in Bulgaria, though not without problems. In 1878, its new Prince Alexander of Battenberg attempted to fulfill the provisions of the Treaty by telling the Grand Rabbi of Bulgaria, Gabriel Almosnino, that: 'I shall love all my subjects, regardless of their creed. The law shall be applied to all without discrimination'.¹⁰⁵ As a result, many Jews who had fled into exile to Istanbul returned with hope to their Bulgarian homes, resulting in increases in the Sofia Jewish population to 4,274 in 1881, 5,102 in 1888, 6,872 in 1893, and 12,862 in 1910. Jews began to participate actively in Bulgarian public life, entering the administration and Parliament. However this enraged most Bulgarians, particularly since the newly-liberated Jews tended to emphasize their Ladino heritage and French culture in their schools, leading to increasing anti-Semitism during subsequent years, bias against Jews in government, anti Semitic attacks in the press and some political parties, mob attacks at times, but with the Jewish community continuing to maintain its legal position until World War I¹⁰⁶.

The Rumanian reaction to the Treaty of Berlin was far stronger, and its anti-Semitism far more severe and lasting. After 1885, Romanian Jews were excluded from the professions. They were not allowed to be lawyers, teachers, chemists, railroad officials, doctors in state hospitals, army officers or stock brokers and they were forbidden from selling commodities controlled by government monopolies, such as tobacco, salt and alcohol,¹⁰⁷ causing 41,754 Jews, out of a total of 262,348, to migrate between 1899 and 1905¹⁰⁸.

In 1891 Jews being persecuted on the island of Corfu (Greece) found refuge on Ottoman territory with the help of a popular subscription drive

¹⁰⁵ *Bulletin de l'Alliance Israélite Universelle*, 1879, 20.

¹⁰⁶ Vicki Tamir, *Bulgaria and Her Jews: The History of a Dubious Symbiosis* (Yeshiva University Press, New York, 1979), 104-126.

¹⁰⁷ See, for example, the report in *Rulletin de l'Alliance Israélite Universelle: Deuxième Série*, no. 1, 1er Semestre 1880 (Paris, 1880), pp. 24-30, no. 6, 1er Semestre 1883 (Paris, 1883), pp. 16-26, no. 10, 2e Semestre 1885-1er Semestre 1886 (Paris, 1886), pp. 12-18, no. 12, 1er et 2e Semestres 1887 (Paris, 1887), pp. 14-24, 59-86, no. 28, Année 1903 (Paris, 1903), pp. 85-114, no. 29, Année (Paris, 1904), pp. 45-56, *Troisième Série* no. 32, Année 1907 (Paris, 1907), pp. 32-49.

¹⁰⁸ *Bulletin de l'Alliance Israélite Universelle: Deuxième Série* no. 29, Année 1904 (Paris, 1904), pp. 53-55.

carried out in Istanbul under the leadership of the Banque Camondo¹⁰⁹. In 1881 and 1884, and again in 1892 and 1903, thousands of Jews came to Ottoman territory as a result of pogroms in Russia¹¹⁰. In 1893, Rumanian Jews were expelled from all public schools, and many Jewish political leaders and journalists were summarily expelled from the country, even those who had participated actively in the Rumanian War for Independence. In 1899 Jewish families arrived in Istanbul in flight from persecution at Vidin, in independent Bulgaria¹¹¹. And the conquest of Ottoman Thrace and Macedonia by Greek and Bulgarian forces during the Balkan Wars (1912-3), including Salonica and Edirne, was followed by general attacks on Jews, their homes and shops, resulting in a renewed exodus toward Istanbul and beyond¹¹². The Ottoman Empire thus received literally thousands of Jewish refugees who joined the Muslims who survived persecutions in eastern and southeastern Europe, flooding into the Ottoman Empire where they provided their skills as well as capital, when they had any remaining, joining with its old-established Jewish community in contributing significantly to the modernization of Ottoman agriculture and industry¹¹³.

2. CHRISTIAN PERSECUTION OF JEWS WITHIN THE OTTOMAN EMPIRE

The revival of Ottoman Jewry during the last half of the nineteenth century produced ugly reactions among their Christian rivals within the territory that remained under Ottoman rule. So long as the Jews were excluded from economic and financial life and remained in ignorance and poverty, the Ottoman Christians, secure in the protection they were getting from the Christian powers of Europe, left the Jews alone. But once Jewish competition rose once again, the violence resumed, as the Christians sought to divert onto the Jews the increasing Muslim hatred resulting from Christian assaults on Muslims throughout Southeastern Europe

¹⁰⁹ Galante, *Anatolie* II, 121.

¹¹⁰ Galante, *Anatolie* II, 121; Galante, *Recueil de Nouveaux Documents Inédits concernant l'Histoire des Juifs de Turquie* (Istanbul 1949), reprinted in Galante, *Turquie* V, 295-301; S.M. Dubnow, *History of the Jews in Russia and Poland from the earliest times until the Present Day* (2 vols. New York, 1975) 1, 243-323.

¹¹¹ Galante, *Anatolie* II, 121.

¹¹² Leon Sciaky, *Farewell to Salonica: Portrait of an Era* (New York, 1946); Galante, *Turc* VIII, 18-21.

¹¹³ Galante, *Istanbul* II, 120-2; Galante, *Anatolie* III, 318-9.

as well as North Africa and Russian Central Asia¹¹⁴. Frequent Greek uprisings, particularly in Macedonia and during the Ottoman-Greek war over Crete that started in 1897, exacerbated relations, not only between Greeks and Muslims, but also between the former and Jews, who invariably supported the latter against their persecutors. Jews thus were attacked in the Salonica newspaper *L'Acropolis* on May 2, 1897, with the accusation that they were profaning Christian churches¹¹⁵. Muslims sometimes were convinced to join the Christians in the resulting attacks in the Arab provinces, but these were relatively minor and far between compared with the Christian hatred which was nourished by both religious and economic factors, particularly since the Ottoman government regularly intervened to protect the Jews whenever possible¹¹⁶. In addition to the Greeks, "The Jews were also hated by the Christian Syrians, the Christian Arabs, and the Armenians for religious reasons—a religious hatred which was deeply implanted in their hearts—and out of jealousy for the general competition of the Jews in the Ottoman Empire."¹¹⁷

The American Presbyterian missionary H.H. Jessup, who spent some fifty three years in the Middle East at his church at Beirut, said about the Jews:

"They are hated intensely by all the sects, but more especially by the Greeks and Latins. In the gradations of Oriental cursing, it is tolerably reasonable to call a man a donkey, somewhat severe to call him a dog, contemptuous to call him a swine, but withering to the last degree to call him a Jew. The animosity of the nominal Christian sects against the Jews is most relentless and unreasoning. They believe that the Jews kill Christian children every year at the Passover and mingle their blood with the Passover bread. Almost every year in the spring, this senseless charge is brought against the Jews... the Jews of Beirut and Damascus are obliged

¹¹⁴ Robert Mantran, "La structure sociale de la communauté juive de Salonique a la fin du dix-neuvième siècle", *Revue Historique* no. 534 (1980), 384-389; David Kushner, "Intercommunal Strife in Palestine during the Late Ottoman Period", *Asian and African Studies* XVIII (1984), 187-204, particularly pp. 192-9.

¹¹⁵ Robert Mantran, "La structure sociale de la communauté juive de Salonique a la fin du dix-neuvième siècle", *Revue Historique* no. 534 (1980), 387-388.

¹¹⁶ Bernard Lewis, *Semites and anti-Semites: An Inquiry into Conflict and Prejudice* (New York and London, Norton, 1986), 265; Elie Kedourie, *The Chatham House Version* (London, 1970), 338.

¹¹⁷ *EJ: Supplementary Volume XVI*, 1544.

to pay heavy blackmail every year to the Greek and Latin 'Lewd fellows of the baser sort' who threaten to raise a mob against them for killing Christian children..., and not only do they regard them as children of hell, but would rejoice to send them there if they could ¹¹⁸.

On the basis of examining literally thousands of reports of anti-Semitic attacks found in the archives of the *Alliance Israélite Universelle* in Paris, Professor Paul Dumont reported:

"... the increase of anti-Semitic incidents in Turkey during the second half of the nineteenth century is striking. Though the Ottoman government never failed to punish the guilty parties, the antagonism between communities remained intense. In most towns of Rumelia, as well as Anatolia, Muslims, Jews and Christians lived in apparent harmony, often intermingled in the same quarter. But the slightest spark sufficed to ignite the fuse. Whenever a young Christian disappeared at the approach of Passover, Jews were immediately accused of having kidnapped him to obtain blood necessary for the manufacture of unleavened bread. Threats and violence followed close behind the suspicions and generally things ended with a boycott of Jewish shops and peddlers. It is especially with Greeks that the Jewish communities had a bone to pick. But anti-Semitic prejudice was also frequent among Armenians and Bulgarians. Furthermore, as a general rule, when an incident occurred, Christians, without regard to their particular ethnic or religious affiliation, forgot their own quarrels and formed a block against Jews. In the region of Izmir, where the Greek population was particularly cohesive the correspondents of the *Alliance* from the 1870's onward, reported anti-Jewish upheavals practically every year. These upheavals were usually based on the blood libel. Similar disorders were frequent in certain cities of Rumelia, in the islands, (Crete and Rhodes), and even in Istanbul in spite of the presence of the central government...

These disorders nearly always had a religious basis. It was usually at the approach of great Jewish or Christian holidays that accusations of ritual murder were made and riots broke out. During Easter week, the recital of the death of Jesus never failed to awaken the fury of Christians. At the least provocation, the 'Murderers of the Savior' were pursued, insulted

¹¹⁸ H.H. Jessup, *Fifty Three Years in Syria* (2 vols. London, 1910), II 424-425; quoted in Sonia and V.D. Lipman, ed., *The Century of Moses Montefiore* (Oxford University Press, 1985), 145.

and eventually beaten up. Naturally, such outbursts of anti-Semitism cannot be explained by solely religious motives. Suspicions against Jews were also due to the fact that most of them exercised ambulant trades. In the eyes of the sedentary population, Jewish peddlers, ragpickers, tinkers and cobblers seemed just as dangerous as Gypsy sellers of charms and fortune tellers. They were charged with spreading epidemics, suspected of carrying in their bales stolen goods, and were accused of abducting children. When some incident occurred in a locality, the scapegoat was always the same: the accusations were directed at a band of Gypsies or a Jewish rag-picker who had wandered through some time earlier.

It is striking to note that numerous anti-Jewish riots were accompanied by boycott. As soon as some trouble occurred, Christians forbade Jews access to their quarters and stopped trading with Jewish bazaar merchants. A simple phenomenon? These 'penalties' were in fact the direct expression of a growing anxiety among Greeks and Armenians faced with competition that ceaselessly encroached upon them. It would be an exaggeration to see in the intercommunal conflicts of the end of the nineteenth century nothing more than a reflection of economic rivalries, but this aspect of the question must nevertheless be stressed. As already stated the re-emergence of anti-Semitism among the Christian populations of Turkey, from the sixties onwards, was certainly linked-at least in part to the slow but steady progress of Jews in certain key sectors of the Ottoman economy (export of agricultural products and raw materials, import of manufactured goods and, to a lesser degree, light industry).

Naturally the disorders that occurred from time to time were a violent and occasional form of intercommunal rivalry. Ordinarily the rivalry was manifested in other ways: mockery, insults and various vexations. In certain towns Christians increased their efforts to prevent Jews from gaining access to crafts. The most significant example of this was the silk craft of Bursa, which was almost entirely in the hands of Greek and Armenian women. In 1899, the Jewish community had to undertake numerous steps with the inspector of the Public Debt to obtain the right to spin and weave silk at home. When this permit was finally granted, the weaving workshop created by the school of the Alliance met with incessant difficulties: under the pressure of Greek weavers, most of the silk traders refused to support the project. Women who were hired by the school to act as monitors left the workshop one after the other, looms were sabotaged, goods were soiled or torn. In spite of all these obstacles, the experiment

was pursued and the workshop functioned through several years. But the women trained as weavers and spinners by the Alliance continued to meet with open ill will on the part of the Christian workers¹¹⁹. The example of the silk workshops in Bursa is certainly an excessive but not an isolated case. Though Jews and Christians often worked together in the same offices and workshops, it also happened, not infrequently, that Greek and Armenian employers refused to accept young Jews as apprentices. They generally justified themselves by referring to the problem of the sabbath which reprimed them of their Jewish workers for two consecutive days Saturday and Sunday.

Relations between Jews and Muslims were, on the whole, much more satisfactory. Naturally we must not take the reports of the teachers of the Alliance too literally; at the time of Abdülhamid, it was decidedly more risky to complain of Turks than of Armenians or Greeks, but there is no doubt that Muslims of Rumelia and of Anatolia, even if they tended to despise to a certain extent the *çifti*, were much more tolerant than Christians. Though the belief in the blood libel was quite prevalent among Turks..., serious incidents based on such prejudice were extremely rare. The documents which we examined, covering a period of thirty years, note only two or three cases of anti-Jewish riots in Muslim quarters. In general the feelings of ill will of certain Muslim elements against Jews were expressed by quibbles and minor vexations..."¹²⁰

The distinguished Israeli scholar Professor Moshe Ma'oz,¹²¹ of the Hebrew University of Jerusalem, used contemporary Jewish reports to describe similar conditions in the Arab provinces:

"The employment of the blood libel weapon by Christians against Jews had already started in Ottoman Syria at the beginning of the nineteenth century and gradually replaced the traditional instruments of Christian-Jewish struggle, i.e., the Financial and political use of influence, intercession and subversion. These blood accusations which appeared

¹¹⁹ Archives of the *Alliance Israélite Universelle*, Turkey XV E, letters of Abala, 1898-1899.

¹²⁰ Paul Dumont, "Jewish Communities in Turkey during the Last decades of the Nineteenth Century in the Light of the Archives of the Alliance Israélite universelle", Braude/Lewis, 222. See also Narcisse Leven, *Cinquante ans d'histoire. L'Alliance Israélite Universelle*.

¹²¹ Professor of Modern Eastern history at the Hebrew University of Jerusalem.

sporadically in Syria from 1810 on took place more regularly during the reform period. This occurred not only because Christian-Jewish economic competition expanded with the growth of both economic activities and government administration, but also, particularly after 1840 when the incidence of such accusations increased, presumably because the growing Muslim animosity to the Christians induced the latter to try by this means to divert the hatred from themselves to the Jews—thereby providing Muslims and Christians with a common scapegoat. By accusing the Jews of such crimes, the Christians aimed at discrediting and delegitimizing the Jews in the eyes of Muslims, thus undermining the moral basis for their existence and justifying their physical destruction¹²².

The first big pogrom within the Empire came early. In 1663 two Janissaries of Christian origin accused Istanbul Jews of killing the child of one, who had in fact been killed by his own father, throwing the body into the Jewish quarter on the night on which Passover began. Greeks started assaulting Jews the next day, but the Grand Vezir learned of the plot, informed the Sultan, and the Janissaries in question were put to death¹²³. In 1774 Greeks in Izmir attacked the Jewish quarters in consequence of the first blood libel accusation in modern times¹²⁴. In 1821 Greek rebels in the Archipelago captured a ship coming from Mecca and mistreated the Muslim pilgrims on board including the Molla of Mecca and his harem. The cruelties inflicted against the veiled women and a venerated old man excited the indignation of Muslims throughout the Empire. As a result on 27 April 1821, first day of Christian Easter, Grand Vezir Benderli Ali Paşa went to the Patriarchate of Fener with a battalion of Janissaries who seized Patriarch Gregory V and hung him at the door of his palace in the presence of a large crowd. Those in attendance were mainly Greeks, but some Jews also were present, attracted by curiosity. The Grand Vezir is said to have remarked to them "Welcome you Jews. Here is hung your enemy and mine. Take him to the sea, I order you."¹²⁵

¹²² Moshe Ma'oz, "Communal Conflicts in Ottoman Syria during the Reform Era: The Role Political and Economic Factors", Braude/Lewis II, 91-105, particularly p. 101. Also a report from Beirut dated 14 July 1856 found in FO 78/1219, no. 33.

¹²³ Galante, *Istanbul* II, 131.

¹²⁴ Philip Argenti, *The Religious Minorities of Chios* (Cambridge, 1970), 175; Galante, *Anatolie* III, 141-142).

¹²⁵ Hirschberg, 159, considers the assignment of these Jews to throw the Patriarch in to the sea to have been an instance of humiliation of Jews, but in fact the Jews at the time welcomed the killing, and considered it an honor to participate in getting rid of a man who had led persecutions and blood libel attacks against them.

Either because they wanted to or because of the application of force, three Jews named Moutal, Bitachachi and Levy took the body to the shore of the Golden Horn and dumped it into the water under the watchful gaze of the Janissaries. This led to an absurd rumor which spread rapidly through the Greek community that Jews had inspired the government to murder the Patriarch, leading to large-scale anti Jewish riots most of the major cities, with many deaths and considerable damage. By the time the rumor arrived in Greece, it was so exaggerated that it was the Jews of Istanbul who had hung the Patriarch, and thousands of Jews as well as Muslims were besieged and massacred throughout mainland Greece and the islands¹²⁶. Blood libels followed at Safed in 1834 and 1838.

During the remainder of the nineteenth century Blood Libel accusations were spread hundreds of times to excite Christian mobs to attack and kill Jews and ravage their homes and shops¹²⁷.

There was the famous Damascus Pogrom of 1840, in which hundreds of Damascus Jews were attacked and killed as a result of the disappearance of an Italian Friar named Thomas and his Muslim servant and the rumor circulated by Capuchin monks, apparently with the support of the French Consul General, Batti-Menton, to counteract fears that Britain was gaining influence, that they were murdered by Jews in order to use their blood for the Passover service¹²⁸. Soon afterwards in the same year there

¹²⁶ M. Franco, "Les Juifs de l'Empire Ottoman au Dix Neuvième Siècle", *Revue des Etudes Juives*, XVI (1983), 114; Franco, 132; Philip Argenti, *The Religious Minorities of Chios* (Cambridge, 1970), 172.

¹²⁷ The nineteenth century was filled with such cases, many of which were reported in detail in the *Bulletin of the Alliance Israélite Universelle*, which was published both in monthly and quarterly editions. See also Uriel Heyd, "Blood Libels in Turkey in the 15th and 16th Centuries", (in Hebrew) *Sefunot: Annual for Research on the Jewish Communities in the East* (Ben-Zvi Institute, Hebrew University, Jerusalem, 1961), 137; Galante, *Anatolie* II, 131-141, III, 139-155; R. Walsh, *Narrative of a Journey from Constantinople to England* (London, 1829), 12-14; R. Walsh, *A Residence at Constantinople* (London, 1836) II, 533-536.

¹²⁸ Tudor Parfitt, "The Year of the Pride of Israel Montefiore and the Damascus Blood Libel of 1840", *The Century of Moses Montefiore*, ed. Sonia and V.D. Lipman (Oxford, 1985), 131-170; Lewis *Semites*, 137; "Damascus Affair", *EJ* V (Jerusalem, 1972), 1249-1251; S. Posener, *Adolphe Crémieux* I (France, 1933), 197-247, 259-60; Franco x, 158-159; Galante, *Documents* (1931), 157-61, 214-40; the well-known Arab Christian scholar from Syria, Abdulatif Tibawi, using the contemporary Christians Arab chronicler Mihail Mishaqa, continued to insist as late as 1969 that Jews were, indeed, responsible for the murder of Thomas and Ibrahim, though at least he admitted that the charge of ritual murder was false: A.L. Tibawi, *A Modern History of Syria*, (London, 1969), 90.

was a terrible blood libel in Rhodes, in which similar charges that a Jewish peddler kidnapped and murdered a ten year old Christian child led to large-scale Greek attacks on the Jewish community as well as the arrest and torture of leaders of the Jewish community before the real culprits were found¹²⁹.

Leading British Jews led by Sir Moses Montefiore interceded with the Sultan and secured the famous *ferman* of 18 October 1841 in which he specifically absolved the Jews of guilt in these particular incidents and ordered that if such accusations were made anywhere in the Empire, they should be investigated and judged only by his own Imperial Council, where the Jews would be assured of justice¹³⁰.

Sultan Abdulmecit issued another declaration in 1843 ordering equality and protection for all his subjects regardless of religion:

"The Sultan, our master and father to us all, has come among us as in the midst of a family whose joys are his joys and sorrows are his sorrows. He knows all the obligations that divine Providence has imposed on him... you should not doubt for an instance his justice. Muslims, Christians and Jews, you are all subjects of the same emperor, Children of the same father. If there are oppressed among you, it is the intention of His Majesty that the laws safeguarding life, honor and property of all subjects be strictly observed in the entire Empire... Muslims or Christians rich or poor, civil, military or religious officials, all Ottoman subjects should have full confidence in the sovereign who holds equal balance for all...¹³¹.

Grand Vezir Mustafa Reşid Paşa issued a similar statement in 1846:

"His Majesty the Emperor, just as he wants the good fortune of his Muslim subjects, wants also that the Christians and Jews, who are equally his subjects, enjoy tranquility and protection. Differences in religion

¹²⁹ Mark Angel, *The Jews of Rhodes* (New York, 1980), 37-38; Galante, *Histoire des Juifs de Rhodes, Chio, Cos, etc.* (Istanbul, 1935), reprinted in Galante, *Turquie VII*, 149-151.

¹³⁰ Galante, *Istanbul*, I, 146; Abraham Galante, *Turcs VII*, 340; Galante, *Documents*, V, 126-129, 172-181; Franco, 159-160; Rabbi Mark Angel, *The Jews of Rhodes* (New York, 1980), 38-39; Galante, *Rhodes VII*, 151-158; Isadore Loeb, *La Situation des Israélites en Turquie en Serbie et en Roumanie* (Paris, 1877), 13-14. Lucien Wolf, *The Life of Sir Moses Montefiore* (New York, 1881), 22-26. Paul Goodman, *Moses Montefiore* (Philadelphia, 1925), 64-69. Avrom Galante, "The Blood Libel in Damascus and Rhodes", *Mizrah Umaarav* V, 47-51.

¹³¹ M. Franco, "Les Juifs de l'Empire Ottoman au Dix Deuxième Siècle", *Revue des Etudes Juives*, XVI (1893), 126.

and sect do not concern him, nor do they hinder their rights; and as we all are subjects of the same government and citizens born in the same empire, we should not look on each other with a bad eye. Our sovereign is spreading his good works among all classes of his subjects, and they should live in good harmony among each other, and work together for national prosperity"¹³².

But the accusations continued, stimulating pogroms elsewhere in the Ottoman Empire, occasionally by Muslims but most often by Christians. They followed first on the island of Rhodes, then against the Jews in Istanbul, who were accused of murders or murder attempts by Greeks, Orthodox Armenians and Arab Christians, in order to use the blood of the dead in baking Matzohs, and were attacked by Christians and some Muslims who been encouraged by them¹³³. There were nine more blood libels in Damascus between 1840 and 1900. In Eretz Israel itself there were blood libel assaults in 1847, 1848, 1870 and 1871. Similar incidents took place in Mosul in 1841¹³⁴ Cairo in 1844 (started by Muslims)¹³⁵ and 1846, Alexandria in 1844, Damascus in 1840,¹³⁶ Cos island in 1850,¹³⁷ Kuş adası in 1859¹³⁸, Damascus in 1860,¹³⁹ Rhodes in 1861,¹⁴⁰ Beirut in

¹³² M. Franco., "Les Juifs de l'Empire Ottoman au Dix neuvième Siècle", *Revue des Etudes Juives*, XVI (1893), 126.

¹³³ Uriel Heyd, "Blood Libels in Turkey in the 15th and 16th Centuries", (in Hebrew) *Sefunot: Annual for Research on the Jewish Communities in the East* (Ben-Zvi Institute, Hebrew University Jerusalem, 1961), 137. M. Franco, "Les Juifs de l'Empire Ottoman au Dix Neuvième Siècle", *Revue des Etudes Juives*, XVI (1893), 220-233. Galante, *Anatolie*, II; Galante, *Istanbul* II. 125-135.

¹³⁴ Rasam (Mosul) to Ponsonby (Foreign Office), 10 August 1842, in FO 195/228; as a result of these attacks, hundreds of Iraqi Jews emigrated to the Holy Land during the 19th century, according to Abraham Ben-Yakob (Jerusalem), "the immigration of Iraqi Jews to the Holy Land in the 19th Century", unpublished paper delivered to the First International Congress for the Study of Sephardic and Oriental Judaism, 27 June 1978.

¹³⁵ Jacob Landau, *Jews in Nineteenth Century Egypt* (New York, New York University Press, 1969), 30.

¹³⁶ Moshe Ma'oz, "Communal Conflicts in Ottoman Syria during the Reform Era: The Role of Political and Economic Factors", in Benjamin Braude and Bernard Lewis, eds, *Christians and Jews in the Ottoman Empire* II, 91-105, particularly p. 101.

¹³⁷ Galante, *Rhodes* VII, 226-227.

¹³⁸ Galante, *Anatolie*, IV, 28.

¹³⁹ Franco, 160.

¹⁴⁰ Franco, 203-4.

1862,¹⁴¹ Büyükdere (in Istanbul on the Bosphorus) in 1864¹⁴² and İzmir in 1864¹⁴³.

In 1865, immediately after enactment of the new Organic Statute for the Grand Rabbinate, and just as Jewish capital from Europe was beginning to make its weight felt in Istanbul, local Armenians and Greeks started a 'pogrom' against Jews immediately across the Sea of Marmara from Istanbul, at Haydarpaşa, terminus of the railroad being built across Anatolia, which the local police were unable to stop, with over three hundred Jews massacred and many more beaten and raped before the disturbance was stopped when the Sultan sent his personal guard across the bay to protect the Jews¹⁴⁴.

Blood libel attacks mostly mounted by native Christians against Jews, often with the assistance of the local French consuls,¹⁴⁵ took place at Bursa in 1865¹⁴⁶ at Kunguncuk¹⁴⁷ and Büyükdere¹⁴⁸, both in Istanbul, in 1866, Arbil in 1867¹⁴⁹, at Balat, Galata, Beyoğlu and Büyükdere in Istanbul in 1867¹⁵⁰, when local Greeks attacked Jews because of the latter's celebrations of the Ottoman defeat of Greek rebels in Crete, which led to

¹⁴¹ *Journal Israélite*, nos. 62 and 212, quoted in Franco, 220.

¹⁴² Franco, 221.

¹⁴³ Franco, 221; Galante, *Anatolie* II, 142-143; Philip Argenti, *The religious minorities of Chios* (Cambridge, 1970), 175: "In 1864 a Greek child disappeared as Easter approached, when the Jews were commonly believed to be preparing in for this terrible ceremony. The accusation of ritual murder was made. The child's body was soon found in the well of a house where he had fallen while playing, but not before bloody attacks were made on the Jews."

¹⁴⁴ *El Tiempo*, 28 April 1926; Galante, *Istanbul* I, 185; Galante, *Documents* V, 340-1.

¹⁴⁵ Tudor Parfitt, "The Year of the Pride of Israel: Montefiore and the Damascus Blood Libel of 1840, *The Century of Moses Montefiore*, ed. Sonia and V.D. Lipman (Oxford, 1875), 131-146.

¹⁴⁶ Galante, *Appendice a l'Histoire des Juifs d'Anatolie* (Istanbul, 1948), reprinted in Galante, *Turquie* IV, 315-374, particularly pp. 333-334.

¹⁴⁷ Franco, 221, 231. Galante, *Istanbul* II, 133. In response the sultan issued a new ferman repeating his previous orders that all blood libel cases should be judged in Istanbul: Galante, *Turcs* VII, 341.

¹⁴⁸ Galante, *Juifs d'Istanbul*, II, 127-128. Galante, *Istanbul* II, 133.

¹⁴⁹ Kernball to Lyons, to August 1867. Cited in Charles Issawi, "The Transformation of the Economic Position of the *Milletts* in the Nineteenth Century", in Braude/Lewis 1, 275.

¹⁵⁰ Galante, *Nouveau Recueil de Nouveaux Documents Inédits concernant l'Histoire des Juifs de Turquie* (Istanbul, 1952), reprinted in Galante, *Turquie* VI, 135.

accusations by Greek priests that Jews were desecrating Christ,¹⁵¹ at the Eyub section of Istanbul in 1868¹⁵², at various places in Istanbul in 1870,¹⁵³ at Alexandria, Egypt later the same year,¹⁵⁴ in Izmir in 1871,¹⁵⁵ in Edirne, Izmir,¹⁵⁶ Marmara, Janina and Candia in 1872,¹⁵⁷ also throughout Rumania starting in 1872,¹⁵⁸ at Edirne, Izmir and Janina in 1873, at Damanhur in Egypt in 1871 and 1873, the latter started by Muslims,¹⁵⁹ at Thrace, including Marmara, Gallipoli, Bursa, Çanakkale, Salonica, Monastir, Metelin, Izmir,¹⁶⁰ Manisa, Chios, Edirne, Rusçuk, Varna, Luleburgaz, Köstendil, Vidin, Janina, Filibe, Karnabad, Samakoff and Silistria throughout 1873 and 1874,¹⁶¹ at Kermasti in 1873,¹⁶² at Izmit in 1874,¹⁶³ at the Fener section of Istanbul in 1874,¹⁶⁴ at Aleppo in 1875, ended only when the governor sent troops to guard the Jewish quarter,¹⁶⁵

¹⁵¹ Franco, 173-4.

¹⁵² Galante, *Istanbul* II, 128, 134-6.

¹⁵³ Franco, 223, Galante, *Istanbul* I, 128-129, 134-5;

¹⁵⁴ Archives of the *Alliance Israélite Universelle* 1.B.i., D. Robino to *Alliance*, 29 May 1870.

¹⁵⁵ Alliance Israélite Universelle, *Bulletin*, 1871, 4.

¹⁵⁶ Franco, 225; Philip Argenti, *The Religious Minorities of Chios* (Cambridge, 1970), 175: "A Greek child was missing, so for two days the Jews of Smyrna received violent treatment from the Greek mob; two Jewish women were killed and several Jews injured. On the second day the child's body was found in a sewer, and seven doctors testified that there was no sign of blood having been extracted from it. But the anti Jewish furore of the Christian community could not be quelled; during Easter a crowd of Greeks bearing religious banners and armed with knives marched on the Jewish quarter, and only the tardy intervention of the Turkish authorities averted wholesale massacre. Meanwhile, when the news of the alleged kidnapping in Smyrna was heard in Chios, a band of Greeks immediately marched into the Jewish quarter in the Kastro and did much damage to Jewish property."

¹⁵⁷ *EJ: Supplementary Entries 1544*; Galante, *Istanbul* II, 139; Galante, *Anatolie* III, 143-144; Franco; Franco, 221-224; *Bulletin de l'Alliance Israélite*, 1901, pp. 85-88, 1896, p. 70.

¹⁵⁸ Cohen, *Middle East*, 16.

¹⁵⁹ Jacob Landau, *Jews in Nineteenth Century Egypt* (New York, New York University Press, 1969), 39, 199.

¹⁶⁰ July 1874; Alliance Israélite Universelle Bulletin, 1873, 95; Galante, *Anatolie* III, 144.

¹⁶¹ Galante, *Istanbul* II, 134. *El Tiempo*, 28 May 1920.

¹⁶² Galante, *Anatolie* IV, 188.

¹⁶³ Galante, *Appendice a l'Histoire des Juifs de Anatolie*, in Galante, *Turquie* IV, 338.

¹⁶⁴ Franco, 229-230, Galante, *Istanbul* II, 135-8.

¹⁶⁵ Alliance Israélite Universelle Bulletin, 1875, 13.

in Izmir and Istanbul in 1876¹⁶⁶ and at Damanhur and Mansura in Egypt in 1877¹⁶⁷.

There were literally thousands of incidents in subsequent years, invariably resulting from accusations spread among Greeks and Armenians by word of mouth, or published in their newspapers, often by Christian financiers and merchants who were anxious to get the Jews out of the way, resulting in isolated and mob attacks on Jews, and burning of their shops and homes¹⁶⁸. The attacks were brutal and without mercy. Women, children, and aged Jewish men were frequently attacked, beaten, and often killed. Macedonia was a living hell, not only for Muslims, but also for Jews, with the terror bands organized by Greek, Bulgaria, Serbian and even Rumanian nationalists slaughtering all those who failed to share their national passions¹⁶⁹. Those Jews who survived fled particularly to Salonica, whose Jewish population increased substantially as a result, from 28,000 in 1876 to 90,000 in 1908, more than half the total population¹⁷⁰.

¹⁶⁶ Alliance Israélite Universelle Bulletin, 1876, 7.

¹⁶⁷ Jacob Landau, *Jews in Nineteenth Century Egypt* (New York, New York University Press, 1969), 39, 199.

¹⁶⁸ Abraham Ben-Yakob (Jerusalem), "The Immigration of Iraki Jews to the Holy Land in the 19th Century", unpublished paper delivered to the First International Congress for the Study of Sephardic and Oriental Judaism, 27 June 1978.

¹⁶⁹ Robert Mantran, "La structure sociale de la communauté juive de Salonique a la fin du dix-neuvième siècle", *Revue Historique* no. 534 (1980) 388.

¹⁷⁰ Paul Dumont, "La structure sociale de la communauté juive se Salonique a la fin du dix-neuvième siècle", *Revue Historique* no. 534 (1980), p. 352, provides the following Jewish population figures for Salonica on the basis of information supplied in the *Bulletin de l'Alliance Israélite Universelle*.

Year	Jews
1876	28,000
1877	26,000
1878-1879	15,000-30,000
1880-1885	30,000
1886-1890	36,000
1891-1894	36,000
1895	45,000
1896	50,000
1897-1900	60,000
1901	50,000
1902	60,000
1903-1907	75,000
1908	90,000

The famous Turkish-Jewish historian Avrom Galante, who lived for many years among the Greeks on the island of Rhodes, relates how he tried desperately to secure assistance from the Greek religious authorities to end the pogroms, securing Patriarchal encyclicals in 1873, 1874, 1884 and 1898, but with only limited success as they felt pressure from their co-religionists to go along or not to object, while the lower priests actively encouraged the attacks against Jews, not only on the part of their own followers but also by Muslims¹⁷¹. Efforts of the Grand Rabbi and individual Jews within the empire to stop these pogroms were supported by leading European Jewish bankers such as Baron de Hirsch, principal builder of the railroads between Vienna, Istanbul and the East, and by the *Alliance Israélite Universelle*, who usually were able to get the culprits imprisoned, but little could be done to remedy the damage done to Ottoman Jews during the course of the repeated attacks, and only the constant efforts at protection by the Ottoman government prevented things from becoming even worse as time went on¹⁷².

Dumont also quotes the 1919 *Guide de Salonique* published by the newspaper, *L'Indépendant* stating that in 1914 Salonica had a total of 170,000 inhabitants in all, of whom 56 percent were Jews, with only 18 percent Greeks 11 percent *dönmes*, 9 percent Muslims, 4 percent Bulgars, and 2 percent Serbs, Armenians and Catholics.

The Cartes ethnographiques des vilayets de Salonique, Cossovo et Monastir (Sofia, 1901), quoted in Dumont, 353, stated that at the end of the 19th century Salonica had 120,000 people including 60,000 Jews 25,000 Muslims (probably including the *Dönmes*), 20,000 Greeks, 10,000 Bulgars and 5,000 miscellaneous.

The Ottoman population figures for the entire province of Salonica, showed:

	TOTAL	JEWS	MUSLIMS	ARMENIANS	GREEKS
1883	990,400	37,206	447,864	201	277,237
1897	1,038,953	43,423	452,175	54	294,624
1908	922,359	52,395	419,604	637	263,881

¹⁷¹ Galanté, *Istanbul*, 134-135. *El Tiempo*, 28 May 1920; Galante *Documents* V, 181-196; Abraham Galante, *Nouveau Recueil de Nouveaux documents Inédits concernant l'Histoire des Juifs de Turquie* (Istanbul, 1951), reprinted in Galante, *Turquie* VI, 324.

¹⁷² See for example the report in the Bulletin de l'Alliance Israélite Universelle: Deuxième Série no. 6, 1er Semestre 1883 (Paris, 1883), pp. 8-10; Franco, 231. Abraham Galanté, *Istanbul*, 133.

Despite all the pressure from Ottoman and foreign Jews alike, the blood libels and other assaults by Christians on Jews went on and on,¹⁷³ culminating in 1912 and 1913, following the Greek conquest of Salonica during the First Balkan War, when most of its Jews, who had increased to half the city's total during the previous half century due to mass emigration from persecution in Bulgaria and Rumania as well as by Christian nationalist bands elsewhere in Macedonia, were terrorized into leaving so they could be replaced by Greek immigrants from Ottoman Thrace¹⁷⁴. The Greek occupation of Salonica was an utter disaster for its long-established Jewish community¹⁷⁵. By killing and driving out large numbers of Jews, the Greek army left a substantial Greek majority in the city for the first time, starting Salonica Jewry on the way to its final decimation by the Nazis during their occupation of Greece in World War II.

The same thing happened during the Greek invasion of Izmir, western Anatolia, Thrace and the Aegean islands¹⁷⁶ during the Turkish War

¹⁷³ Later Christian Blood Libel cases against Ottoman Jews included those at Istanbul in 1876, 1884 and 1887; at Izmir in 1874, 1878, 1888, 1890, 1896, 1901, 1912 and particularly during the Greek occupation of Izmir in 1919: Galante III, 144-154; at Manisa in 1874, 1883 and 1893: Galante IV, 49; at Milas in 1875: Galante IV, 130-1; at Bayramiç in 1884: Galante IV, 222; at Iznik (Nicaea) in 1891 and 1893: Galante IV, 191-2; at Çanak-kale (Dardanelles) in 1892 and during the British occupation of Gallipoli during World War: Galante IV, 213-214; at Salihli in 1896 and 1900: Galante IV, 73-4; at Bergama in 1894 and 1898: Galante IV, 5-6; in 1872 and 1887 at Urla: Galante, IV, 16; at Çeşme in 1883: Galante IV, 21-22; at Kırkağaç in 1890: Galante IV, 86-7; at Mersin in 1909: Galante IV, 268; on the island of Crete in 1881; at Port Said, Egypt, in 1882; in Cairo (1882), Çorlu (1884), the Dardanelles (1884), Lemnos (1887), Salonica (1887), Beirut and Damascus (1889), Izmir (1890), Gaza (1890) Corfu (1891), Aleppo (1891), Jerusalem (1892), Damascus (1892), Rodosto-Tekirdağ (1892), Manisa (1892 and 1893), Chios (1892), Kavalla (1894), Gallipoli (1894), Halki (1895), Bursa (1899), Monastir (1900), and others. See also Cohen, *Middle East*, 17, 181. Galante, *Istanbul* II, 125-137. Franco, 221-231.

¹⁷⁴ Galante, *Istanbul*, II, 131.

¹⁷⁵ See Robert Mantran, "La structure sociale de la communauté Juive de Salonique à la fin du dix-neuvième siècle", *Revue Historique* no. 534 (1980), 391-2; Nehama VII, 762; Rena Molho, "The Jewish Community of Salonika and its Incorporation into the Greek State, 1912-1919", *Middle Eastern Studies* XXIV (1988), 391-403, however, states that the Greek government went out of its way to prevent popular Greek anti-Semitism from harming the Jewish community of Salonica, and that latter was damaged more by the fact that the city lost its economic hinterland in Macedonia and elsewhere in southeastern Europe as a result of the Greek conquest and the development of independent Yugoslav, Bulgarian and Turkish states in what been its most important markets.

¹⁷⁶ For example on the island of Marmara described in Galante, *Appendice à l'Histoire des Juifs de Anatolie*, in Galante, *Turquie* IV, 336-337.

for Independence following World War I, in which Muslims and Jews alike were terrorized and massacred by the invading army, also for the purpose of establishing a Greek majority which could subsequently be used to justify continued Greek rule of the area¹⁷⁷.

Salonica of course was not the only place of refuge for refugees entering the Empire during its last century of existence. Istanbul, Edirne, Izmir and other parts of Rumelia as well as Anatolia received thousands more. Jews, moreover, were not the only refugees received and helped by the government of the Sultan. Thousands of Muslims accompanied them in flight to Istanbul and into Anatolia, as a result of similar conditions wherever Christian states gained their independence or expanded. The Russian conquest of the Crimea and the Caucasus starting in the late eighteenth century, and particularly during and after the Crimean War, combined with the same independence movements in Southeastern Europe that had caused so much suffering and flight among its Jews caused thousands of helpless, ill, and poverty-stricken Muslim refugees to accompany them into the ever shrinking boundaries of the Ottoman Empire, with the Istanbul government struggling mightily but vainly to house and feed them as best it could. From 1850 to 1864 as many as 800,000 Crimean Tatars, Circassians, and other Muslims from north and east of the Black Sea had entered Anatolia alone. As many as 200,000 more came during the next twenty years, while 474,389 refugees entered in 1876-7 as a result of the Ottoman wars with Russia and the Balkan states, with an equal number gaining in what was left of the European portions of the Empire¹⁷⁸.

Christian revolts against the Ottomans with European help along with attacks on Muslims and Jews in the newly independent Christian

¹⁷⁷ Adina Weis Liberles, "The Jewish Community of Greece", *The Balkan Jewish Communities: Yugoslavia, Bulgaria, Greece and Turkey*, by Daniel J. Elazar, et. all (University Press of America, New York, 1984), 103; Galante, *Anatolie* III, 154; *El Tiempo*, 24 March 1921. It is interesting to note, however, that Joseph Nehama, who lived in Salonica throughout his life except for three years in Nazi concentration camp during World War II, had an entirely different view of relations with Greeks and Jews, stating in *Nehama VII*, 631-640 that in his time at least relations were always cordial and friendly.

¹⁷⁸ Justin McCarthy, "The population of Anatolia", *Asian and African Studies* XXI (1987), 53; Moshe Ma'oz, "Muslim Ethnic Communities in Nineteenth-Century Syria and Palestine: Trends of Conflict and Integration", *Asian and African Studies*, XIX (1985), 283-307, particularly pp. 295-9.

nations as well as within the Ottoman Empire, particularly in Macedonia, and a common poverty among the masses created a feeling of brotherhood in suffering between Muslims and Jews within the shrinking boundaries of the Ottoman Empire which has lasted right into the Turkish Republic to the present day. It was the Jews and Muslims against the Christian with the Jews extremely grateful for the protection provided by the Ottoman government¹⁷⁹. And it was therefore not just the modern education, not just the modernization of the Jewish *millet*, not just the help of the Jewish financiers of Europe, but also an increasing Muslim feeling of togetherness with the Jews above all other non-Muslims in the Empire which contributed to the revival of Ottoman Jewry in the nineteenth and early twentieth centuries. Ottoman Jewry therefore remained far more loyal to the Ottomans than any other minority, resisting not only the efforts of Armenian and Greek nationalists to secure Jewish support during and after World War I, but even those of European Zionists to gain their support for the establishment of a Jewish home in Palestine¹⁸⁰.

There were repeated attempts to secure Ottoman approval for Jewish settlement in Palestine during the last quarter of the nineteenth century, but while the Ottomans repeatedly responded with encouragement for the continued flow of Jewish emigrants which had begun much earlier in the century in response to political repression all over Europe, they specifically discouraged such settlement in Palestine and attempted to divert it to other parts of the Empire, particularly to Anatolia, where Jewish settlers had done so much already to revive Ottoman agriculture and trade. It

¹⁷⁹ The *Bulletin de l'Alliance Israélite Universelle*, no. 18 (1893), 38-39, thus reported: 'There are but few but few countries, even among those which are considered the most enlightened and the most civilized, where Jews enjoy a more complete equality than in Turkey. H.M. the Sultan and the government of the Porte display towards Jews a spirit of largest toleration and liberalism. In every respect, Abdul-Hamid proves to be a generous sovereign and a protector of his Israelite subjects... The unflinching attachment of Jews to His Person and to the Empire is the only way in which they can express their gratitude. Thus, the Sultan as well as his officials know that Jews are among the most obedient, faithful and devoted subjects of Turkey'.

¹⁸⁰ See for example the declaration of loyalty dated January 2, 1877, presented to Sultan Abdulhamid II by leaders of the Ottoman Jewish community as well as representatives of Jewish organizations throughout Europe, in gratitude for the measures which he was then taking at the Constantinople Conference to end the Rumanian persecution of its Jews. MS found in the Archives of the Ottoman Foreign Ministry/*Hariciye Arşivi*, at the BA, Istanbul, s. 11, Karton 108, Dosya 27, and cited in İlhan Akant "Yahudi cemiyyetlerinin 1877'de verdikleri muhtıra", *Aktüel Gazetesi*, 19 Eylül 1986.

has been suggested that Ottoman opposition stemmed at least partly from fears of creating a new minority problem in an empire already suffering from major nationalist revolts, of expanding the number of subjects benefiting from the protection of foreign powers through the hated Capitulations, and, since most of the prospective immigrants were Jews fleeing pogroms in Russia, of helping spread Russian influence in the Empire,¹⁸¹ but while these may have been considered, since the Ottomans were willing to settle Jews elsewhere in the Empire, including areas of Eastern Anatolia where the Russian threat was even more imminent than in Palestine because of Russian support for Armenian national aspirations, these do not really seem to have been decisive factors.

In 1879, the well known British writer Laurence Oliphant proposed to the Ottoman government that Jews be placed in a utopian settlement on the River Jordan¹⁸². Efforts of a group of British and German businessmen in 1881 to secure an Ottoman concession for building a railroad from Izmir to Bağdad with the help of Jews who would be settled along its route was met with a decision of the Ottoman Council of Ministers that Jews could, indeed, be "settled as scattered groups throughout Turkey excluding Palestine..." but they would have to "... submit to all the laws of the Empire and become Ottoman subjects,"¹⁸³ and this was repeated during the next two years in official notices posted in Ottoman diplomatic and consular missions throughout Europe. Sultan Abdülhamid II himself favored the idea as it was presented to him by Grand Rabbi Moshe Levy, proposing to rescue Russian Jews by settling them in agricultural colonies, particularly in Eastern Anatolia,¹⁸⁴ if only the Jewish community would agree to allow its men to be conscripted into the Ottoman army, a proposal which was willingly accepted by the *Millet* council but ultimately abandoned by the government when the Greek and Armenian communities refused to join in the effort¹⁸⁵.

¹⁸¹ Neville Mandel, "Ottoman Policy", 315.

¹⁸² Laurence Oliphant, *The Land of Gilead* (London, 1880), 502-510; Neville Mandel, "Ottoman Policy", 312; Mandel, *Arabs*, 2-3.

¹⁸³ BA, *Meclisi Vukela Mazbataları* (Minutes of the Council of Ministers). 19 October 1881; *Levant Herald*, 24 November 1881; Mandel, "Ottoman Policy", 312-313; Mandel, *Arabs*, 2.

¹⁸⁴ For example see *Bulletin de l'Alliance Israélite Universelle: Deuxième Série no. 7, 2e Semestre 1883* (Paris, 1883), pp. 8-10.

¹⁸⁵ Mandel, "Ottoman Policy", 313.

In June 1896, Theodor Herzl, shortly after publishing his famous *Der Judenstaat*, suggesting that the 'Jewish problem' could be solved only by establishing a Jewish state somewhere, perhaps in Palestine, visited Istanbul for the first time, meeting with the Grand Vezir and other leading Ottoman officials and advocating a plan for the Sultan to allow the establishment of Palestine as a Jewish homeland in return for settlement of all the external debts of the Ottoman treasury by the wealthy Jewish bankers and investors of Europe¹⁸⁶. Abdülhamid and his officials had already decided as early as 1888 to allow Russian Jews to settle in Palestine as individual immigrants, though not in groups,¹⁸⁷ so he and his officials replied to Herzl's plan that they would be happy to have the support of European Jewry in paying off the Ottoman debts and building the empire, and were most anxious to continue to receive the Jewish refugees wishing to come to the Ottoman Empire from persecution in Central Europe and Russia who wished to help build its economy, but that they wanted them in Anatolia and Irak, not in Palestine, which, Abdülhamid said to one of Herzl's colleagues in 1896, was as holy to Muslims as it was to Jews:

"If Mr. Herzl is a much your friend as you are mine, then advise him not to take another step in this matter. I cannot sell even a foot of land, for it does not belong to me but to my people. My people have won this empire by fighting for it with their blood and have fertilized it with their blood. We will again cover it with our blood before we allow it to be wrested away from us... The Turkish Empire belongs not to me but to the Turkish people. I cannot give away any part of it. Let the Jews save their billions. When my Empire is partitioned, they will get Palestine for

¹⁸⁶ Theodor Herzl, *The Complete Diaries of Theodor Herzl*, ed. Raphael Patai and tr. H. Zohn (5 vols, New York and London 1960) I, 375-376, 378, 383, 400-401, III, 1110-1115. Mandel, *Arabs*, 9-12; Kemal Öke, *Siyonizm ve Filistin Sorunu, 1880-1914* (Istanbul, 1982); N.M. Gelber, "Philipp Michael de Newlinski: Herzl's diplomatic Agent", *Herzl Year Book* II (1959), 113-152. "Herzl, Theodor", *EJ* VIII, 412-415; Abraham Galante, "Abdul Hamid II et le Sionisme", *Haménora*, January-March, 1933, reprinted in Abraham Galante, *Histoire des Juifs de Turquie* (9 vols, Istanbul, 1987) IX, 173-188; L. Adler and R. Dalby, *The Dervish of Windsor Castle: Life of Arminius Vambéry* (London, 1979); I. Friedman, *Germany, Turkey and Zionism, 1897-1918* (Oxford, 1977); Mim Kemal Öke, *II. Abdülhamid, Siyonistler ve Filistin Meselesi* (Istanbul, 1981).

¹⁸⁷ *Note Verbale* from Sublime Porte to American Embassy, Istanbul, 4 October 1888; United States Department of State, *Papers on Foreign Relations* II, 1619; FO 195/1607, White Moore, 6 October 1888; Neville Mandel, "Ottoman Policy", 323.

nothing but only our corpse will be divided. I will not agree to vivisection¹⁸⁸."

Abdülhamid II's opposition to a Jewish state in Palestine was supported not only by most of the Jewish bankers of Europe, who preferred to develop Jewish colonies in Eretz Israel under continued Ottoman rule,¹⁸⁹ but also by the Grand Rabbi, Moshe Levy, and the other leaders of the Ottoman Jewish community, who were very satisfied with their situation in the Ottoman Empire and feared that such a Jewish state would undermine it¹⁹⁰. In fact, Abdülhamid was surprised by the extent of Herzl's plan, and initially blamed the Grand Rabbi until the latter assured him that the Jewish community had nothing to do with it and strongly opposed the idea. While Jewish immigrants in Palestine and some foreign diplomats in İstanbul at the time assumed that this opposition stemmed from Sephardic fears that they would be overwhelmed by a new Ashkenazi influx¹⁹¹, this does not seem to have played an important role in the millet's policies. There were equally strong protests against Jewish immigration from local Palestinian Arab notables, Christian and Muslim alike, who correctly perceived the inherent dangers to their dominance over their own communities. It was, however, the Arab Christians in particular who led the way, reviving the old blood libel accusations against Jews to rouse up their Muslim brothers in fear that the new immigrants would compete successfully with them in business and trade as well as for the favor of the Muslim majority¹⁹². The Ottoman government also feared that the end result of the plan would be only to create another insolvable nationality problem amidst all those already threatening to destroy the empire, and perhaps add to the already large number of minorities claiming foreign citizenship and protection in addition to exemption from Otto-

¹⁸⁸ Dated 19 June 1896: Theodore Herzl, *The Complete Diaries*, tr. H. Zohn and ed. Raphael Patai (New York and London, 1960), I, 378; quoted in Neville Mandel, "Ottoman Policy", 317, and *Arabs*, 11.

¹⁸⁹ The Rothschilds and other European Jewish bankers rejected the idea, preferring to finance Jewish colonization in Palestine under continued Ottoman rule. See "Herzl, Theodor", *EJ* VIII, 412-415.

¹⁹⁰ Abraham Galante, *Abdul Hamid II et le Sionisme* (Istanbul, 1933). Reprinted in Galante, *Turquie IX, 173-188*, Galante, *Istanbul*, I, 262-3; Mîm Kemal Öke, *Siyonizm ve Filistin Sorunu, 1880-1914* (Istanbul, 1982), 104-105; Galante, *Sixième Recueil de Documents Concernant les Juifs de Turquie et Divers Sujet Juifs* (Istanbul, 1956), 31.

¹⁹¹ Mandel, *Arabs*, 3.

¹⁹² Mandel, *Arabs*, 32-57, 84-92, 117-140.

man laws¹⁹³. In response therefore to objections coming from Jewish, Muslim and Christian sources, the Ottoman government in Istanbul repeatedly issued orders prohibiting Jewish settlement in Palestine, requiring that those coming as visitors be required to leave after several months¹⁹⁴, but in practice local Ottoman officials allowed these 'visitors' to remain, presumably as a result of bribes and other considerations, and the central government not only did nothing substantial to stem the tide aside from repeating its orders, despite numerous reports that they were being flouted repeatedly¹⁹⁵, but in fact authorized Ottoman and foreign Jews who were legally resident in Palestine to purchase property if they agreed not to allow illegal Jewish immigrants to settle on it and use it for agriculture¹⁹⁶. As a result, the Jewish population of Palestine rose dramatically in the late nineteenth and early twentieth centuries, from 24,000 in 1882 to 47,000 in 1890 and 80,000 in 1908, increasing their percent of the total population from five to over eleven percent during the period, and living not just in the cities but also in over twenty agricultural colonies operating with considerable success¹⁹⁷.

But Herzl wanted more than mere settlement of a Jewish minority in an Ottoman state. He visited Istanbul a second time in May 1901, securing an audience with the Sultan for the first time through the intercession of the Hungarian Jewish Turkologist Arminius Vambery, offering once again to arrange for Europe's Jewish bankers to pay off the Ottoman Public Debt in return for some measure particularly friendly to the Jews, though this time, evidently as result of the Sultan's hostile reaction to his previous suggestion to establish a Jewish state in Palestine, Herzl was much more vague on the subject than he had been previously¹⁹⁸. Abdülhamid's continued desire to settle Jews in the Empire, though not

¹⁹³ H. Wyndham (Istanbul) to Earl Granville (Foreign Office), 30 December 1882, FO 78/3394, quoted in Mandel, *Arabs*, 3-4.

¹⁹⁴ There are numerous orders recorded in the *Babı Ali Evrak Odası* archives at the BA in Istanbul; see also J. Dickson (Jerusalem) to Sir F.C. Ford (Istanbul), 30 December 1892, in FO 195/1765, no. 35, quoted in Mandel, *Arabs*, 8.

¹⁹⁵ Mandel, "Ottoman Policy", 321-328, and *Arabs*, pp. 6-9, 13-14; also Mandel, "Ottoman Practice as regards Jewish Settlement in Palestine: 1881-1908", *Middle Eastern Studies* XI (1975), 33-46.

¹⁹⁶ Mandel, *Arabs*, 9, 14-15.

¹⁹⁷ Neville Mandel, "Ottoman practice as regards Jewish Settlement in Palestine, 1881-1908", *Middle Eastern Studies* XI (1975), 35-6, 42; Mandel *Arabs*, 20, 28-29.

¹⁹⁸ Herzl, *Diaries* III, 1092; Mandel, *Arabs*, 12-13.

in Palestine, was evidently reflected in his response, also however vague, promising to provide Herzl with a detailed account of the Empire's financial problems and to make a public proclamation favorable to Jews at a suitable opportunity¹⁹⁹. Herzl seems to have read much more than was intended into this, for while the sultan subsequently lived up to what he thought he had promised by allowing thousands more Jewish refugees from Germany and Russia to settle in the Empire, not only in Anatolia but also in Istanbul and İzmir, when Herzl returned to Istanbul in February and July of 1902 to hear these decisions, he felt betrayed because Palestine also was not included²⁰⁰.

Relations between Jews and Muslim Turks were improved by the role played by the Salonica dönmes, through their membership in the city's Masonic lodges, in the Young Turk revolution of 1908 which overturned Abdülhamid's autocracy, though how important this role was remains a matter of debate among scholars²⁰¹. Jewish communities throughout the empire, however, actively supported the revolution and its results²⁰².

There also was a close alliance at times between Young Turks and Zionists based in Istanbul, led by Vladimir Jabotinsky, with the encouragement of the French-dominated Alliance Israélite²⁰³ and the German government as well as German Zionists,²⁰⁴ with the former supporting the latter's efforts to establish Jewish colonies in Palestine in return for Zionist financial support of the CUP after 1910, including publication of the Istanbul newspaper *Jeune Turc*, one of the capital's most influential dailies,

¹⁹⁹ Mandel, "Ottoman Policy", 319.

²⁰⁰ Herzl, *Diaries* III, 1215-1233. IV, 341-342, quoted in Mandel, "Ottoman Policy", 319-320.

²⁰¹ Paul Dumont, *La Turquie Dans les Archives du Grand Orient de France* (Strasbourg, 1980); Robert Olson, "The Young Turks and the Jews: A Historiographical Revision, *Turcica* XVIII (1986), 231-232; Ernest Ramsaur, *The Young Turks: Prelude to the revolution of 1908* (Princeton, N.J., 1957), 102-108; Tarik Tunaya, *Türkiyede Siyasal Partiler, Cilt 1. İkinci Meşrutiyet Dönemi* (Istanbul, 1984), 382; Mandel, *Arabs*, 83.

²⁰² Cohen, *Middle East*, 17, Galante, *Turcs*, 86-92; *Bulletin de l'Alliance Universelle Israélite*, 1908, pp. 73-75.

²⁰³ Lucien Lazare, "L'Alliance israélite Universelle en Palestine a l'époque de la Révolution des 'Jeunes Turcs' et sa mission en Orient du 29 Octobre 1908 au 19 Janvier 1909", *Revue des Etudes Juives* CXXXVIII (1979), 307-335, particularly p. 330.

²⁰⁴ Isaiah Friedman, *Germany, Turkey and Zionism, 1897-1918* (Oxford, 1977) 445; Robert Olson, "The Young Turks and the Jews", *Turcica* XVIII, 229.

not, as anti Semitic British observers claimed at the time, because the CUP was no more than a front for Jewish national ambitions²⁰⁵.

Members of the Jewish community played active political roles during the Constitutional period (1908-1912), participating in party politics²⁰⁶, with four Jewish representatives serving in the Parliaments of 1908, 1912 and 1914²⁰⁷. This was despite the fact that the rise of Zionism led to anti-Semitic statements by a few Muslim Ottoman politicians, led by Gümülcine İsmail Bey, leader of the People's Party (*Ahali Fırkası*), who voiced fears that a Jewish state would be established, not only in Eretz Israel, but also in Mesopotamia, seat of the ancient Jewish refuge in Babylon, with some feeling that it was a plot to establish German hegemony in the Ottoman Middle East²⁰⁸, and although Greek opposition to the Turkish nationalist policies of the Young Turks had led to considerable decreases in their Parliamentary representation at the time²⁰⁹. The Young Turks' *dönme* Minister of Finance Cavid Bey was particularly subjected to criticism because of his presumed support for Zionism²¹⁰. Many Young Turks themselves questioned how much support should be given to a Zionist move which threatened to separate from the Empire one of the holiest places in Islam. Soon after the Young Turk coup in 1909 the CUP publicly declared its support for Jewish immigration to all parts of the

²⁰⁵ Robert Olson, *The Young Turks and the Jews: A Historiographical Revision*, *Turcica*, XVIII (1986), 219-235; Mandel, *Arabs*, 165-185; Feroz Ahmad, "Unionist Relations with the Greek, Armenian and Jewish Communities of the Ottoman Empire, 1908-1914", Braude/Lewis I, 425.

²⁰⁶ 6,348 Jews voted in the 1908 Parliamentary elections in Istanbul along with 155,566 Muslims, 41,298 Greeks, 17,273 Armenians, 554 Catholics and 187 Assyrians. Tank Tunaya, *Türkiyede Siyasal Partiler, Cilt 1, İkinci Meşrutiyet Dönemi* (Istanbul, 1984), 27n; Tanin, 1, 10, 11 and 12 December 1324/1908.

²⁰⁷ Feroz Ahmad, *The Young Turks: The Committee of Union and Progress in Turkish Politics, 1908-1914* (Oxford, 1969), 155. The Jewish deputies in 1877 were Abraham Aciman (Istanbul), Menahem Salah (Bağdad), Ziver (Bosna), and Daviçon Levi (Yanina); those in 1908 were Vitali Faraci (Istanbul), Emmanuel Carasso (Salonica), Nissim Masliah (Izmir), and Ezechiel Sasson (Bağdad).

²⁰⁸ Tank Tunaya, *Türkiyede Siyasal Partiler, Cilt 1. İkinci Meşrutiyet Dönemi* (Istanbul, 1984), 236-237, 559; Mandel, *Arabs*, 93-116.

²⁰⁹ Feroz Ahmed, *The Young Turks*, 155. Greek representation in the Parliament fell from 26 in 1908 to 13 in 1914; Albanian representation fell from 27 to nothing; while Armenian and Jewish representation remained the same, at 14 and 4 respectively.

²¹⁰ Tank Tunaya, *Türkiyede Siyasal Partiler, Cilt 1. İkinci Meşrutiyet Dönemi* (Istanbul, 1984), 561-2.

empire except Palestine²¹¹, but the governor of Jerusalem continued to allow land sales to Ottoman Jews to continue²¹². To preclude anti-Semitic feelings from spreading among Turks in the face of continued Jewish settlement in Palestine, moreover, leading Ottoman Jews founded the Jewish Brotherhood Society (Müsevi Uhuuvvet Cemiyeti) in 1909 to promote friendship and good feeling with their Muslim counterparts. Jews also were involved in early Ottoman Social Democratic movements and labor organizations that developed in Istanbul and particularly in Salonica after 1908, with Avrom Benaroya²¹³ bringing together various ethnic labor groups into the Salonica Socialist Club in October 1908 and publishing the *Amele Gazetesi* (Workers' Gazetesi) followed by the Ladino *La Solidaridad Ouvradere* (Workers Solidarity) before the movement broke up into its constituent elements early in 1909. Benaroya was sent into exile to Serbia and the Salonica Socialist movement was suppressed in 1911 because of accusations of their involvement in an attempt to assassinate Sultan Mehmed V Reşad during his visit to Salonica the year before²¹⁴.

There were more Jewish bureaucrats in government than there ever had been under Abdülhamid II, and they tended to do better than even the Muslim officials both in compensation and promotions²¹⁵. Jews now served willingly in the Ottoman army, with special arrangements being made to provide for kosher food and observance of Sabbath and other religious rituals by Jewish soldiers, with relations between Jews and Muslim Turks improving even more as a result²¹⁶. At the same time, Jewish

²¹¹ Mandel, *Arabs*, 71-77; *Times*, April 4, 1910.

²¹² Neville Mandel, *The Arabs and Zionism Before World War I* (Berkeley, 1976), 62; Robert Olson, "The Young Turks and the Jews", *Turcica* XVIII (1985), 225.

²¹³ A. Benaroya, "Die Türkische Gewerkshaftbewegung", *Socialistische Monatshefte* XIV/16 (11 August 1910), 1081.

²¹⁴ Mete Tunçay, *Türkiyede Sol Akımlar (1908-1925)* (3rd edition, Istanbul, 1978), 35-36, 49-50, 52; George Harris, *The Origins of Communism in Turkey* (Stanford, California, 1967), 16-17; Stefan Velikov, "Sur le mouvement ouvrier et socialiste en Turquie après la révolution jeune-turque de 1908", *Etudes Balkaniques*, (Sofia), 1964/1, 31-2, 35-6; Joshua Starr, "The Socialist Federation of Saloniki", *Jewish Social Studies* VII/4 (October 1945), 325-6; A. Cerraoğlu, *Türkiyede Sosyalizmin Tarihine Katkı* (Istanbul, 1975), 163-167; J. Rothschild, *The Communist Party of Bulgaria: Origins and Development, 1883-1936* (New York, 1959), 213-4, 217.

²¹⁵ Franco, 258-260; Carter V. Findley, *Bureaucratic reform in the Ottoman Empire: The Sublime Porte, 1789-1922* (Princeton, N.J., 1980), 209, 386; Hayyim Cohen, *Jews of the Middle East*, 18.

²¹⁶ See for example the report of the dragoman to the British Consulate General in Baghdad of 27 February 1910, that "The Turkish government fully realize that the Jews are one of the chief elements in the progress of the country. The Turks have all along re-

bankers, merchants and industrialists prospered due to the improvement of Ottoman administration and the tax system, the freeing of trade and commerce from the restrictions imposed during Abdülhamid II's reign, the continued development of Ottoman public education, of which young Jews now full advantage in addition to the Alliance Israélite Universelle and the more recent German Hilfsverein der Deutschen Juden schools, and the arrival in Istanbul of numerous wealthy Jewish bankers and businessmen from Europe, who more than ever 'took care of their own', so for some time there was little support for Zionism among most Ottoman Jews²¹⁷. As more and more Jewish refugees flooded into the Empire from persecution in Greece, Serbia, Bulgaria, Rumania and Russia, however, the Ottoman Jewish community was forced to modify these attitudes in the face of their tremendous need for new homes and support, as well as a result of the influence of graduates of the Alliance schools, with several influential Jewish deputies in the Parliament, Nissim Rousseau and Nissim Mazliyah, and perhaps also Emmanuel Carasso (Karasu)²¹⁸, cooperating with Jabotinsky and the other Zionist leaders in Istanbul in support of settling the refugees in Palestine²¹⁹.

Most of these refugees initially came to Istanbul, where they literally overwhelmed the community's ability to help, counteracting whatever improvement of economic conditions had provided the mass of Istanbul Jews, so most were sent on the east as soon as possible. Many were settled in Izmir and in southeastern Anatolia, very much as Sultan Abdülhamid II had suggested, but most wanted to and did go on to Eretz Israel, where they settled in agricultural colonies organized by the Zi-

garded the Jews as very faithful subjects of the Sultan and have placed confidence in them. On the other hand the Jews of Baghdad have borne feelings of gratitude towards the Turkish government ever since the immigration of their co-religionists from Spain into Asia Minor some hundreds of years ago. The community is to co-operate with the government for the improvement of the country...", quoted in Elie Kedourie, *Arabic political Memories and other Studies* (London, 1974), 263-272.

²¹⁷ Galante, *Istanbul*, II, 36, 200, 220, *El Tiempo*, 15 May 1911, 18 May 1911.

²¹⁸ Carasso stated in an interview published in the Salonica Ladino newspaper *L'Epoca* that he supported Jabotinsky and the Zionists, according to Schechtman, *Jabotinsky*, 158, but D.M. Dubnow, *Die Neueste Geschichte des Jüdischen Volkes* (2 vols, Berlin, 1920-3) III, 540-1, states that he supported the Grand Rabbi in strongly opposing the Zionists.

²¹⁹ Robert Olson, "The Young and the Jews", *Turcica* XVIII (1986), 223, based on Joseph B. Schechtman, *Rebel and Statesman: The Vladimir Jabotinsky Story* (2 vols, New York, 1956). 158.

onists and others. This movement contributed significantly to the development of agriculture in the barren lands of Eretz Israel, and this increased Ottoman food supplies and tax revenues. On the other hand, however, Arab Christians as well as Muslims who lived there were bitterly hostile to the new immigrants, and in reaction developed new 'blood libel' attacks on Jews, not only in Palestine but also in the other Arab provinces, with a vehemence and hatred that exceeded any of the attacks elsewhere in the Empire or in Europe. While not entirely sympathetic to the Zionist movement as such, the leaders of Ottoman Jewry, and in particular Moshe Levy's successor as Grand Rabbi, Haim Nahum Efendi (1909-1920)²²⁰, did everything they could to help and protect these immigrants, and in the process were compelled to support Jewish settlements in the Holy Land, though still advocating their maintenance under Ottoman rule so as not to stimulate a Muslim reaction which might well undermine the position of Jews elsewhere in the Empire²²¹.

Young Jews now accepted conscription into the Ottoman army without paying the *bedel-i askeriye*, in contrast to the Sultan's Armenian and Greek subjects, whose continued avoidance of military service stirred considerable antagonism in the government as well as on the part of the general public, greatly increasing the tensions which were already rising as a result of increasingly violent independence movements in the Balkans and Eastern Anadolia²²². Ottoman Jews strongly supported the empire's resistance against the invasions of the Balkan states during the Balkan Wars (1912-1913), with the Jewish community's participation in the defense of Edirne and Salonica and refusal to welcome the Bulgarian and Greek armies as they entered these cities resulting in their pillaging of Jewish houses, shops and synagogues and attacks on individual Jews

²²⁰ His decree of appointment is found in the BA, Istanbul, *Babiali Evrak Odası, Adliye tezkeresi* 695, 17 January 1324/30 January 1909, confirmed by *Tezkerei Sami* of the Grand Vezir on 17 February 1324/2 March 1909. The French translation is in Abraham Galante, *Documents V*, 38-41.

²²¹ Albert Kalderone, *Abraham Galante: A biography* (New York, 1983), 47-49; Galante, *Istanbul*, I, 206-207, 262-3. *El-Tiempo*, 18 May 1911; Mim Kemal Öke, *Siyonizm ve Filistin Sorunu, 1880-1914* (Istanbul, 1982), 105, 137, 148, 152, 156; Lucien Lazare, 'L'Alliance Israélite Universelle en Palestine à l'époque de la Révolution des 'Jeunes Turcs' et sa mission en Orient de 29 Octobre 1908 au 19 Janvier 1909: Revue des Etudes Juives, CXXXVIII (1979).

²²² Cohen, *Middle East*, 17-18. Galante, *Istanbul* I, 152.

which added to the rush of Jewish refugees and enhanced Jewish determination to support the Ottomans in the world war that followed²²³.

Following the war the situation became even worse²²⁴. The Allies restored the Capitulations almost immediately after occupying Istanbul, thus favoring the Christian minorities as well as their own economic interests at the expense of the non-Christian Ottoman subjects²²⁵. Ottoman Jews were particularly discriminated against by the Allied High Commissioners, who turned Muslim as well as Jewish properties over to Christians who claimed them, seriously disrupting trade and commerce as well as the import of food for the capital²²⁶, arrested a few of the more prominent Jewish leaders because of their support for the Young Turk movement²²⁷ and the involvement of a few Russian Jewish refugees in Communist and Socialist activities in the Ottoman capital as well as at Baku, in the Caucasus, at times sent Russian Jewish refugees back to Russia so as to avoid having too many Jews in Istanbul²²⁸ and several times rejected the Istanbul

²²³ Galante, *Turcs* VII, 18-19.

²²⁴ On the Ottoman Empire during World War I and Turkish War for Independence, see Stanford J. Shaw and Ezel Kural Shaw, *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey*, vol. 2. *Reform, Revolution and Republic: The Rise of Modern Turkey* (Cambridge University Press, 1977 and later editions), 310-369.

²²⁵ Ottoman Council of Ministers Minutes/*Meclisi Vükelâ Mazbataları* vol. 216 no. 315, 23 June 1919.

²²⁶ Ottoman Council of ministers Minutes/*Meclisi Vükelâ Mazbataları* vol. 215 no. 157, 12 April 1919, vol. 220, no. 607, 20 November 1920.

²²⁷ See, for example, the report by British intelligence in Salonica to the Director of DMI in London, 16 December 1918, in Public Record Office FO 371/3421/209381, and in particular the Foreign Office minute stating: "The Turkish Masonic Lodges are of course the framework on which the CUP have built up their secret organization. When the CUP carried out their great coup d'état the mob marched into the Sublime Porte under the banner of the Jewish lodge of Salonica and murdered Nazim Pasha. British Freemasonry, I believe disowns the Oriental type, but I do not know what attitude of American Freemasonry is. Italian freemasonry is in the closest touch with the CUP rite from Italy. It is probable that (Grand Rabbi Haim) Nahum's intrigues with America are largely carried out through Masonic lodges." Also the report by Assistant British High Commissioner in Istanbul Webb to the Foreign Office, 5 December 1918, in Public Record Office, FO 371/3418/2022011: "I think scheme I have described must originate with Jewish members of the CUP whose affiliation are, I believe, sufficiently well known", On January 29, 1919 the allies arrested Emmanuel Carasso, leading Jewish member of the CUP, despite strong protests from the Jewish community: Allied HC meeting of 30 January 1919. FO 371/4155/510/29152.

²²⁸ *Report from British Secret Intelligence Services*, Constantinople. CX/676/V, Istanbul, 12 August 1920 Secret. FO 371/5178/E11702. SIII 169. *British Documents on Atatürk II*, 252-

bul government's request to enlist Jewish soldiers in its army so as to quell disturbances in Anatolia²²⁹. The Allies proceeded to abolish the secular laws introduced by the Young Turks after 1912, reestablishing the authority of the millet leaders and laws in many areas, including education and justice, and in general strengthening the conservative elements in Ottoman society as well as in the various communities as part of their effort to root out the Young Turks who had brought the empire into the war on the side of Germany²³⁰. In Thrace and Southwestern Anatolia also the invading Greek army, which was attempting to provide the Paris Peace Conference with a fait accompli regarding territories it wished to retain, armed the Christian minorities and encouraged them to attack Muslims, with the Jews suffering as well because of their support for the Turks²³¹, and with the once-flourishing Jewish community of Salonica in

260; Paul Dumont, "Les Organisations Socialistes et la Propagande Communiste a Istanbul pendant l'Occupation Aliée, 1918-1922", *Etudes balkaniques*, XV/1 (1979), 49; Paul Dumont, "Bolchevisme et Orient: Le parti communiste turc de Mustafa Suphi, 1918-1921", *Cahiers du Monde Russe et Soviétique* XVIII (1977), 390; FO 371/5171, September 1920, fol. 111; FO 371/4141, 09 April 1919; on several occasions the Allied authorities in Istanbul actually sent Jewish refugees back to Russia so as to avoid having too many Jews in Istanbul. See Allied High Commissioners Meeting of 04 December 1919. FO 371/4156/510/163702.

²²⁹ High Commissioners meeting of 30 January 1919. FO 371/4155/510/29152.

²³⁰ BA, *Babı Ali Evrak Odası* 34456, 342512, including *Tezkere-i Sami* of Grand Vezir dated 4 January and 9 October 1920 and 14 March 1921.

²³¹ A dossier of reports on Greek Atrocities against people and officials in the Izmir area is in BA, *Adliye tezkere* 246/2740, 18 September 1920; see also Ottoman Council of Ministers minutes/*Meclisi Vükelâ Mazbataları* vol. 213 no. 457, 24 November 1334/1918; vol. 215 no. 249, 28 May 1335/1919; vol. 216 no. 263, 1 June 1335/1919, describing Greek soldiers driving the settled population out of Bergama and Izmir; vol. 216, no. 269, 1 June 1335/1919, describing the displacement of Jews and Muslims at the Dardanelles/Çanakkale by Greek settlers from the Aegean islands; vol. 216 no. 288, of June 1919 regarding Ayvalık; vol. 216 no. 380, 21 June 1919, describing Greek and Allied attacks on the local populations in Thrace and at Izmir, Diyarbakir and Bayezid; vol. 216 no. 323, 26 June 1919; vol. 216, no. 337, 15 July 1919; vol. 216 no. 339, 15 July 1919; and particularly vol. 216 no. 343, 16 July 1919, regarding Greek atrocities in Aydın province; vol. 217 no. 573, 29 November 1919, and vol. 221 no. 127, 30 April 1921, and no. 239, 4 August 1921, on Greek atrocities in Thrace; vol. 218 no. 9, 11 January 1920 on resettlement of Greeks from America in Anatolia; also *Babı Ali Evrak Odası*, 343329; The Greek atrocities in southeastern Anatolia and Thrace were condemned by an international investigation commission headed by American High Commissioner in Istanbul, Admiral Mark Bristol, leading the Allies to abandon further support for the Greek invasion. See Ottoman Council of Ministers Minutes, vol. 217 no. 481, 16 October 1919. Also Hayyim Cohen, *Jews of the Middle East*, 18.

particular being permanently displaced by Greek refugees settled there after the Greek army evacuated Anatolia²³².

It was only with the triumph of the Turkish War for Independence under the leadership of Mustafa Kemal Atatürk, that the survivors of Ottoman Jewry found permanent refuge in the new Turkish Republic, which has remained, right to the present day, a haven for Jewish refugees in flight from persecution and massacre by Bolsheviks and Nazis, in particular during the Holocaust, and later by Arabs and Khomeini's Iran as a result of the emergence of Israel and the resulting Arab-Israeli conflict.

²³² Galante, *Turcs* VIII, 25-31; on the settlement of Greek refugees from Anatolia in Greece, see Dimitri Kitsikis, "Les Réfugiés Grecs d'Anatolie et le 'Centre d'Etudes Micra-siatiques' d'Athènes", *Turcica*, XVII (1985), 227-224.

LIST OF ABBREVIATIONS

- BA : *Başbakanlık Arşivi*, Prime Minister's Archives, Istanbul.
- Barnai : Dr. Jacob Barnai, "The Origins of the Jewish Community in Izmir in the Ottoman Period", (in Hebrew), *Pe'amim: Studies in the Cultural Heritage of Oriental Jewry* (Ben Zvi Institute for the Study of Jewish Communities in the East Quarterly, Jerusalem, no. 12, 1982).
- Braude/Lewis : Benjamin Braude and Bernard Lewis, *Christians and Jews in the Ottoman Empire* (2 vols, New York, Holmes and Meier, 1982).
- Barkan, "Statistique" : Ömer Lütfi Barkan, "Essai sur les Données Statistiques des Registres de Recensement dans l'Empire Ottoman aux XVe et XVIe Siècles", *Journal of the Economic and Social History of the Orient* I (1957), 3-26.
- Baron : Salo W. Baron, *A Social and Religious history of the Jews: Late Middle Ages and Era of European Expansion (1200-1650): Second edition, revised and enlarged. Vol. XVIII. The Ottoman Empire, Persia, Ethiopia, India and Chios* (Columbia University Press, New York, 1983).
- Steven Bowman : *The Jews of Byzantium* (Alabama Press, 1985).
- BSOAS : *Bulletin of the School of Oriental and African Studies* (London)
- Cohen, *Islam* : Amnon Cohen, *Jewish Life Under Islam: Jerusalem in the Sixteenth Century* (Cambridge, Mass., 1984).
- Cohen, *Middle East* : Hayyim Cohen, *The Jews of the Middle East, 1860-1972* (John Wiley, New York and Toronto, 1973).
- Cohen/Lewis : Amnon Cohen and Bernard Lewis, *Population and Revenue in the Towns of Palestine in the Sixteenth Century* (Princeton, 1978).

- Dumont : Paul Dumont, "Jewish Communities in Turkey during the Last Decades of the Nineteenth Century in the Light of the Archives of the Alliance Israélite Universelle", *Christians and Jews in the Ottoman Empire*, ed. B. Braude and B. Lewis (2 vols, New York, 1982) I, 209-242.
- EJ : *Encyclopaedia Judaica* (17 volumes and supplements, Jerusalem, 1972).
- Emmanuel : Isaac Samuel Emmanuel, *Historie des Israélites de Salonique* (2 vols, Paris, 1936).
- Epstein : Mark Epstein, *The Ottoman Jewish Communities and their role in the Fifteenth and Sixteenth Centuries* (Freiburg, K. Schwarz, 1980).
- Franco : Moise Franco, *Essai sur l'histoire des Israélites de l'empire ottoman depuis les origines jusqu'à nos jours* (Paris, 1897).
- Galante, *Anatolie* : Abraham Galante, *Histoire des Juifs d'Anatolie* (2 vols, Istanbul, 1937-1939). Reprinted in Abraham Galante, *Histoire des Juifs de Turquie* (Istanbul, 1987) II, 243-290, III, 1-352, IV, 1-377.
- Galante, *Documents* : Abraham Galante, *Documents officiels turcs concernant les Juifs de Turquie* (Stamboul, 1931). Reprinted in Abraham Galante, *Histoire des Juifs de Turquie* (Istanbul, 1987) V. 1-208.
- Galante, *Istanbul* : Abraham Galante, *Histoire des Juifs d'Istanbul depuis la prise de cette ville en 1453 jusqu'à nos jours* (Istanbul, 2 vols, 1941-2). Reprinted in Abraham Galante, *Histoire des Juifs de Turquie* (Istanbul, 1987) I, 113-396, II, 3-241.
- Galante, *Rhodes* : Abraham Galante, *Historie des Juifs de Rhodes, Chio, Cos, etc.* (Istanbul, 1935), reprinted in Abraham Galante, *Histoire des Juifs de Turquie* (9 vols, Istanbul, 1987) VII, 60-242.
- Galante, *Turcs et Juifs*: Abraham Galante, *Turcs et Juifs: Etude historique, politique* (Istanbul, Haim Rozio, 1932). Reprinted in

- Abraham Galante, *Histoire des Juifs de Turquie* (Istanbul 1987) VII, 321-342, VIII, 1-114.
- Goldman, *Ẓimra* : Israel M. Goldman, *The Life and Times of Rabbi David Ibn Abi Ẓimra: A Social, Economic and Cultural Study of Jewish Life in the Ottoman Empire in the 15th and 16th Centuries as reflected in the Responsa of the RDBẒ* (New York, 1970).
- Hirschberg : H.Z. Hirschberg, "The Oriental Jewish Communities", *Religion in the Middle East*, ed. A.J. Arberry (2 vols, Cambridge, England, 1969) I, 119-225.
- IJMES : *International Journal of Middle East Studies*, ed. S.J. Shaw, 1970-1981.
- JESHO : *Journal of the Economic and Social History of the Orient* (Leiden).
- Levy : Avner Levy, "The Jews of Turkey on the Eve of the Second World War and During the War", *Pe'amim* no. 26-29 (Tel Aviv, 1986), pp. 32-47.
- Lewis, *Jews* : Bernard Lewis, *The Jews of Islam* (Princeton, 1984).
- Lewis, *Semites* : Bernard Lewis, *Semites and anti-Semites: An Inquiry into Conflict and Prejudice* (New York and London, Nordon, 1986).
- Mandel, *Arabs* : Neville Mandel, *The Arabs and Zionism before World War I* (Berkeley and Los Angeles, 1976).
- Mandel, "Ottoman Policy" : Neville Mandel, "Ottoman Policy and Restrictions on Jewish Settlement in Palestine: 1881-1908 Part I", *Middle Eastern Studies* X (1974), 312-332.
- Mantran : Robert Mantran, *Istanbul dans la Second Moitié du XVIIe Siècle* (Paris, 1962).
- Nehama : Joseph Nehama, *Histoire des Israelites de Salonique* (7 vols, Salonika, 1935-1978).
- REJ : *Revue des Etudes Juives*

- Rosanes : Soloman Rosanes (Rozanes), *Divrey Yemey Israel be-Togarma (History of the Jews in Turkey)* (5 vols. Sofia, 1908-1938, vol. VI, Jerusalem, 1945. (covers years 1300-1835).
- Shaw : Stanford J. Shaw, *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey, vol. 1, Empire of the Gazis: The Rise and Decline of the Ottoman Empire, 1280-1808* (Cambridge University Press, 1976 and later editions).
- Shaw and Shaw : Stanford J. Shaw and Ezel K. Shaw, *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey, vol. 2, Reform, Revolution and Republic: The Rise of Modern Turkey, 1808-1975* (Cambridge University Press, 1977 and later editions).
- Shmuelewitz : Aryeh Shmuelewitz, *The Jews of the Ottoman Empire in the late fifteenth and the sixteenth centuries: administrative, economic, legal and social relations as reflected in the Responsa* (Leiden, Brill, 1984).
- Starr : Joshua Starr, *The Jews in the Byzantine Empire, 641-1204* (Athens, 1939).
- TK : *Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü*, Directorate of Cadastres, Ankara.
- TKS : *Topkapı Sarayı*, Palace of the Ottoman Sultans, Istanbul.
- Tuval : Shaul Tuval, "The Jewish Community in Turkey Today", *Pe'amim* Yad Ben-Zvi, Hebrew University, Jerusalem, no. 11-14 (1982). pp. 114-139.
- Zimmels : Rabbi H.J. Zimmels, *Ashkenazim and Sephardim: Their Relations, Differences, and Problem as Reflected in the rabbinical Responsa* (London, 1958).
- Zinberg : Israel Zinberg, *A History of Jewish Literature: The Jewish Center of Culture in the Ottoman Empire*, ed. Bernard Martin (New York, 1974).

MESLEK KURULUŞU VE FAALİYETİ

ENVER KORAY

Türkiye’de 1850 ile 1876 yılları arasında hükümet çalışmalarının mürakabe edilebilmesi için millet temsilcilerinden oluşan bir parlamento kurulması yolunda bazı şahıslarla bazı kuruluşların, hemen hepsi başarısızlıkla sonuçlanmış bir takım faaliyetler içinde bulundukları görülmektedir.

Başarısızlıkla sonuçlanmış olmalarına rağmen bu faaliyetlerin, Türk-Osmanlı toplumunda meydana getirdiği etkiler olumlu şekilde gelişerek, 1877 yılında ilk Türk parlamentosunun kurulmasında önemli bir rol oynadıkları malumdur.

İşte bu çeşit faaliyetlerden birisi de “Meslek” veya “Meslekname” adlı kuruluşun çalışmalarıdır. Ne varki uzun yıllar bu kuruluş özellikle edebiyat tarihimiz bakımından önemli yazarların yurt dışında 1867 yılında kurdukları “Yeni Osmanlılar” adlı kuruluşla aynı teşekkül olarak kabul edilmiş ve yakın zamanlara kadar böyle sanılmıştır¹. Son zamanlardaki araştırmalar Meslek teşekkülünün Yeni Osmanlılarla bir ilişkisinin bulunmadığını, amaç ve çalışma tarzlarının birbirinden çok farklı olduğunu ortaya koymuştur. Bu yanlışlık “Yeni Osmanlılar” adı verilen ve daha ziyade yazarlardan oluşan teşekkül hakkında ilk defa geniş ölçüde bilgi veren Ebuzziya Tevfik’in² 1909 yılında yayınladığı Yeni Tasvir-i Efkâr Gazetesi’nde “Yeni Osmanlıların sebeb-i zuhuru” adlı yazı dizisinde anlattığı olayların, belki kendisinin de içinde bulunmasından dolayı hiçbir tenkide tabi tutulmadan doğru kabul edilerek benimsemesinden ileri gelmiştir³.

Konumuz olan Meslek kuruluşu son incelemelere ve araştırmalara göre 1867 yılı Ağustosunda Paris’te kurulmuş olan Yeni Osmanlılar teşekkülünden önce kurulmuştur. Teşekkülün ne zaman kurulduğunu kesin

¹ Enver Koray: Yeni Osmanlılar. Belleten, Sayı 186.

² Ebuzziya Tevfik bu kuruluşun tarihini anlatırken kendisinin de ki o zaman henüz 17 yaşlarında olması lazımdır- içinde bulunduğunu yazmakta ise de, bunun ne kadar gerçekçi olduğunu gösteren bir emareye, ne kendi yazı dizisinde ne de başka kaynakta rastlamak mümkün değildir.

³ Bu kitap yakın zamanlarda iki ayrı yazar tarafından (Ziyad Ebuzziya ve Şemsaddin Kutlu) sadeleştirilerek basılmıştır.

olarak tespit etmek mümkün olamamakta ise de, bazı kayıtlardan 1865 yılının yaz başlarında İstanbul'da kurulduğunu söylemek mümkündür.

Ebuzziya'nın ifadesine göre teşekkül, 1865 yılı Haziranı'nda İstanbul'da Belgrad Ormanı'nda derneğin kurucusu ve başkanı olduğu sanılan Sağır Ahmed Bey oğlu Mehmed Bey'in⁴ arkadaşları ile yaptıkları gizli bir toplantıda kurulmuştur⁵. Ebuzziya'nın bu iddiası başka yazarlar tarafından başka kaynaklara dayanılarak verilen bilgilerle de teyid olunmaktadır⁶. Ancak Ebuzziya bu kuruluşu-tabii diğerleri de- Yeni Osmanlılar olarak kabul etmektedir.

Bir kır gezintisi, bir piknik şeklinde yapılan bu toplantıda Sağır Ahmet Bey'in oğlu-toplantının bunun tarafından hazırlandığı anlaşılmaktadır. Mehmet Bey'den başka yakın arkadaşları Menapirzade Nuri, Kayazade Reşat, Refik, Ayetullah Bey ile Namık Kemal'in de bulunduğu anlaşılmaktadır⁷. Ancak Namık Kemal'in bu toplantıya katıldığı kesin olmakla beraber dernek çalışmalarına katıldığını gösteren başka bir delil bulunmadığı gibi aksini gösteren beyanlar bulunmaktadır⁸. Sami Paşazade Hasan Bey "bu cemiyette Namık Kemal, Ziya Bey ve Suavi Efendi dahil değildi"⁹ diye tasrih ettiği gibi Ziya Bey (Paşa)'de Paris'te yayınlanan 16 Haziran 1867 tarihli *La Liberte Gazetesi*'nde çıkan bir yazısında Yeni Osmanlıların bu teşekkül ile bir alakalarının bulunmadığını söyler¹⁰.

Bir kır gezintisi mahiyetinde yapıldığı anlaşılan bu ilk toplantıda gençlerin o günlerde en çok konuşulan memleket meseleleri arasında bulunan hükümet icraatının murakabesi ve bu amaçla bir parlamento kurulması ve bunun için ne yolda hareket edilmesi gerektiği hususlarının görüşüldüğü tahmin olunabilir.

⁴ Mehmet Bey, Sadrazam Mahmut Nedim Paşa'nın ağabeyisi sağır Ahmet Bey'in oğlu ve Abdülmecit devri vezirlerinden Bağdat ve Şam Valiliklerinde bulunmuş olan Gürcü Mehmet Necip Paşa'nın torunu olup Avrupa'da öğrenim görmüş, akıllı ve zeki bir kişidir.

⁵ Ebuzziya Tefrik: Yeni Osmanlılar. Sadeleştirilmiş basım. I.c.S. 82.

⁶ M. Cemal Kuntay da Ebuzziya'ya dayanarak olayı aynen vermektedir. N.K.I., İbnülemin M. Kemal İnal: Son Asır Türk Şairleri S. 942.

⁷ Ebuzziya Tefrik: Yeni Osmanlılar. I. 83, M.C. Kuntay: Namık Kemal I. 18, İbnülemin M. Kemal İnal: Sonasır Türk Şairleri s. 941.

⁸ Hadisat-ı hukukiye ve tarihiye mecmuası. Sayı 3, Say. 15. Hasan Bey'in Mektubu.

⁹ a.g.e. Aynı sayfa.

¹⁰ Prof. Dr. Kaya Bilgegil: Yeni Osmanlılar. S. 341.

Ebuzziya'nın bu toplantıda kurulduğunu belirttiği¹¹ derneğin adı da bugüne kadar hemen bütün kaynaklarda Ebuzziya'ya uyularak Yeni Osmanlılar olarak kabul edilmiştir. Bazı yazarlar tarafından dernek adının "İttifak-ı Hamiyet" olduğu ileri sürülmüş ise de¹² son araştırmalarla ortaya çıkan resmi belgelerde kuruluşun "Meslek veya Meslekname" adıyla anıldığı anlaşılmıştır¹³. İttifak-ı Hamiyet adının Namık Kemal üslubu ile bir yakıştırma, bir tamlama olduğunu düşünmek mümkündür. Ancak teşekkülün kurucusu ve başı olduğu kabul edilen Sağır Ahmet Bey oğlu Mehmedin Hüseyin Vasfı Paşa ile 1870 yılında Cenevre'de çıkardıkları İnkılâp Gazetesi'nin birinci sayısındaki "keşf, el-zamir" adlı makalesinde bahsettiği "üss-i medeniyet" deyiminin derneğin gerçek adı olup olmadığını da düşünmek gerekir¹⁴. Bu makalede Mehmet Bey" tesisine en ziyade çalıştığım "Üss-i Medeniyet" nam iade-i hukuk cemiyeti ismini bütün vatanseverlerin bildiği edepsizin hıyaneti ile perişan olması üzerine."¹⁵

Ebuzziya Tefvik derneğin başkanının veya kurucusunun Menapirzade Nuri Bey olduğu veya öyle tanındığını söyler¹⁶. Ebuzziya'nın kendisinin de aralarında bulunduğunu belirttiği bu kuruluş hakkında anlattıklarının pek çoğunun tarihi gerçeklere uymadığı düşünülürse onun dernek hakkındaki bilgileri-hiç olmazsa bir kısmını-Rodos'ta sürgünde bulunduğu sırada, dernek hakkında hükümet tarafından yaptırılan soruşturma sonunda Rodos'a sürgün edilen ve derneğin önde gelen üyelerinden olan İstanbul'daki Çoban Çavuş medresesi hocalarından Veliyüddin Efendi'den öğrenmiş olabileceğini düşünmek mümkündür.

Meslek kuruluşunun gerçek amacının ne olduğu da kesin olarak tespit edilememiş ise de, genellikle kurucuların memlekette bir devrim yaparak parlamenter bir sistem kurmak istedikleri üzerinde durulmuştur¹⁷. Bu husus cemiyet hakkında hükümetçe yaptırılan soruşturma sırasında alınan ifadelerden anlaşıldığı gibi kurucu olduğu sanılan Ahmet Bey oğlu Mehmet Bey'in İnkılâp Gazetesi'ndeki Keşf el-zamir adlı yazısında da belirtil-

¹¹ Ebuzziya Tefvik: Yeni Osmanlılar, Sadeleşmiş basım. Yayınlayan: Ziyad Ebuzziya. I. Cilt S. 82.

¹² M. Cemal Kuntay: Namık Kemal I. S. 357.

¹³ Prof. Dr. Kaya Bilgegil: Yeni Osmanlılar. S. 356.

¹⁴ Prof. Dr. K. Bilgegil: a.g.e. S. 435.

¹⁵ Prof. Dr. K. Bilgegil: a.g.e. S. 435.

¹⁶ E. Tefvik: Yeni Osmanlılar Tarihi I, S. 87.

¹⁷ E. Tefik: a.g.e. S. 82, A. Şeref: Tarih muhasebeleri. Sadeleştirilmiş Baskı (E.Koray) S. 136, M. Cemal Kuntay: N. Kemal I. çeşitli bölümler.

mektedir. Bununla beraber dernek kurucularının esas amacının o günkü siyasi iktidarı oluşturan Âli ve Fuad Paşalarla diğer hükümet ricalinin gerekirse öldürülerek kendi amaçları doğrultusunda bir sadrazam tayin ettirmek olduğu, bu maksadla Veli Efendi çayırındaki son toplantıda Mehmet Bey'in amcası Mahmut Nedim Paşa'yı aday gösterdiği, bazılarının da Ahmet Vefik Efendi'yi (Paşa) ileri sürdükleri anlaşılmaktadır¹⁸.

Soruşturma evrakında cemiyetin "fitne vü fesad" peşinde koştuğu, hükümet ricalini öldürmeyi kararlaştırdıkları şeklinde açıklanmış ise de kimlerin öldürüleceği hakkında bir açıklama yapılmamıştır.

O sırada İstanbul'da İngiltere büyükelçisi olan Lord Lyon'ın Osmanlı hariciye nazırı Keçecizade Fuad Paşa'dan aldığı bilgiye dayanarak İngiltere hariciye nazırı Lord Stanley'e gönderdiği 13 Haziran 1867 tarihli resmi yazıda 3 Haziran 1867 tarihinde İstanbul'da gizli bir siyasi derneğin faaliyetinin ortaya çıkarıldığını, bir kısım üyelerinin tutuklandığını, bunların kendisi ile beraber Âli Paşa ve diğer hükümet üyelerini öldürmeyi planladıklarının tespit edildiğini bildirmiş¹⁹ olması dernek kurucularının gerçek amaçlarını ortaya koymaktadır. Böyle kanlı bir işe taraftar olmayan üyeler başka alternatifleri olmadığı ileri sürülerek itirazları önlenmiştir. Kurucuların bu konuda ne derece ciddi oldukları, planın gerçekleştirilmesi sırasında İstanbul'da galeyana gelen Müslüman halkın gayri müslimlere karşı bir tedhiş hareketine girişmelerini önlemek için tedbirler almalarından anlaşılmaktadır²⁰.

Kurucuların planın tatbiki işini görüşmek üzere zaman zaman Çoban Çavuş medresesi ve diğer yerlerde toplanarak görüşmeler yaptıkları, soruşturma evrakındaki ifadelerden anlaşılmaktadır²¹. Bunlardan özellikle Çoban Çavuş medresesindeki Hoca Veliyüddin Efendi'nin ikametgahı önemli konuların görüşüldüğü yer olmuştur. Hükümetin düşürülmesi için girişilecek suikastın tertip ve tanzimi de burada görüşüldüğü gibi bunu yapacak fedailerin sağlanması konusu da burada görüşülmüştür²².

Kurucular derneğe fazla eleman sokmak için esas maksadlarını saklayarak gayelerinin medeniyet, umraniyet ve insaniyetle uğraşmak olduğunu

¹⁸ Abdurrahman Şeref: Tarih müzahabeleri. Sadeleştiren: E.Koray. S. 137.

¹⁹ Kaya Bilgegil: a.g.e. S. 352.

²⁰ Kaya Bilgegil: a.g.e. S. 366.

²¹ Kaya Bilgegil: a.g.e. S. 357-358.

²² Kaya Bilgegil: a.g.e. S. 365.

cemiyete yeni kaydettikleri üyelere söylemektedirler²³. Asıl maksadlarını ise sonradan güvenlerini sağladıkları kişilere-ki bunlara kemal, mukbil ve karin unvanları verilmişti- anlatmaya çalışmışlardır. Başlangıçta derneğe üye kaydı yapılırken çok ketum davranıldığı, üyeler arasında genel bir ilişki kurulmasının istenmediği, mason teşkilatında olduğu gibi altışar yedişer kişilik gruplar oluşturulduğu ve her grubun başına diğer grupların tanımayacağı güvendikleri kişilerin getirildiği görülmektedir²⁴. Bu gruplaşma İtalya'da XIX. yüzyıl ortalarında İtalyan birliğini kurmak için teşkil edilmiş olan Karbonari Cemiyeti'nin gizli örgütlenmesi esas alınarak yapılmıştır²⁵. Fakat başlangıçta üye kaydı konusunda gizliliğe bu kadar önem veren kurucuların sonradan buna pek fazla gerek duymadıkları, resmi belgelerdeki sorguya çekilen sanıkların ifadelerinden anlaşılmaktadır. Daha sonraları bu gizlilik o kadar terkedilirki cemiyetin üye sayısını artırmak için açıkça propaganda yapılmaktan çekinilmez. Cemiyeti medrese öğrencileri arasında yaymak ve onları da kendilerine katmak için özel elemanlar görevlendirilir²⁶. Bir taraftan da cemiyete üye kaydı yapılırken yeni üyelere cemiyetin, bozulan şeriat nizamının yeniden düzenleneceği, memlekette geniş ölçüde ıslahat yapılacağı söylendiği gibi derneğe pek çok ulema, vüzera ve ümeranın da dahil olduğu bildirilmek suretiyle propaganda yapıldığı soruşturma mazbatasından anlaşılmaktadır. Ebuzziya Tevfik daha da ileri giderek cemiyet mensupları arasında vezirlerden Şirvanizade Rüştü Paşa, zaptiye müşiri yardımcısı Mustafa Asım Paşa, İstanbul merkez kumandanı Macar Ömer Naili Paşa ile dernek dışında olmakla beraber dernek çalışmalarını uygun gören Keçecizade Fuad Paşa, Abdurrahman Sami Paşa, Yusuf Kâmil Paşa, Mehmet Rüştü Paşa, şeyhülislâm Boşnak Refik Efendi gibi devrin ünlü devlet adamlarının bulunduğunu söyler²⁷. Ancak soruşturma mazbatasında bu şöhretli kişilerin adlarından bahsedilmemesini hükümetin olayı gereğinden fazla büyütmemek maksadından ileri geldiğini düşünmek mümkündür. Çünkü daha önce bu gibi hareketlere teşebbüs ederek yakalanmış olanlar hakkında da aynı şekilde düşünülmüş ve öyle hareket edilmiştir. Avrupa basını da durumu böyle yorumlamıştır. Bu şöhretli kişiler arasında bulunduğu bildirilen Yusuf Kâmil Paşa ve Refik Efendi soruşturma kurulu üyeleri arasında bulunmaktadır²⁸.

²³ Kaya Bilgegil: a.g.e. S. 361.

²⁴ E. Tefvik: a.g.e. Sadeleşmiş basım Cilt I, S. 84.

²⁵ E. Tefvik: a.g.e. Sadeleşmiş basım Cilt I, S. 84.

²⁶ Kaya Bilgegil: a.g.e. S. 365.

²⁷ Ebuzziya Tefvik: Yeni Osmanlılar tarihi I. Cilt S. 89.

²⁸ Prof. Dr. Kaya Bilgegil: a.g.e. S. 395.

Kuruluşu ve faaliyetlerini şüphe ile karşılayanlara güven vermek için sivil ve asker bölümünden yüzbinleri bulan taraftarı bulunduğu, zenginlerden büyük ölçüde para yardımı gördüğü, bu şekilde toplanmış yüzbinlerce liraları bulunduğu söylendiği gibi bazı mevki makam düşkününü kişilere de icraatın sonunda önemli makamlara getirilecekleri söylenmektedir²⁹. Böyle önemli mevkilere getirilecek kişilerin adlarını taşıyan listeler, yapılacak icraattan sonra ele geçer endişesiyle yakılmıştır³⁰.

Sonradan Yeni Osmanlılar adını alan meşhur yazarlardan Ziya Paşa, Namık Kemal gibi ünlü kişilerle bunlara yardım eden ve Yeni Osmanlıların başkanı kabul edilen Mısırlı Mustafa Fazıl Paşa'nın da dernek mensubu oldukları üyelere söylenmiştir³¹. Mısırlı Mustafa Fazıl Paşa'nın bu kuruluşla bir ilişkisinin bulunup bulunmadığı hakkında kesin bir bilgi olmamakla beraber dernek kurucularından Mehmet, Reşad ve Nuri Beylerin ileride görüleceği gibi Paris'te 1867 yılı yazında Fazıl Paşa'nın başkanlığında kurulmuş olan Yeni Osmanlılar cemiyeti ile beraber faaliyette bulunmaları bu ihtimali takviye eder mahiyettir. Hükümet tarafından yaptırılan soruşturma sırasında bazı üyelerin ifadeleri de bu görüşü takviye etmektedir³².

Mustafa Fazıl Paşa'nın kendi amaçları doğrultusunda o sırada İstanbul'da hükümete muhalif birçok yazarlarla sıkı ilişkilerde bulunduğu, hatta Veliahd Murad Efendi ile de temasta olduğu bilindiği gibi³³ Sağır Ahmed Bey oğlu Mehmet Beyle de yakınlığı bilinmektedir³⁴. Ancak derneğin amacını teşkil eden millet meclisi kurma fikrinin Prens Mustafa Fazıl Paşa'nın Sultan Abdülaziz'e göndermiş olduğu ve bir iddiaya göre İstanbul'da Courier D'orient Gazetesi idarehanesinde yazıldığı ileri sürülen³⁵ meşhur mektubundan mülhem olduğu yolundaki iddiaya³⁶ katılmak mümkün görülmemektedir. Çünkü Meslek teşekkülünün ideolojisi Suphi Paşa oğlu Ayetullah Bey tarafından derneğin kurulduğu tahmin olunan

²⁹ a.g.e. S. 362-364.

³⁰ a.g.e. S. 363.

³¹ a.g.e. S. 369.

³² a.g.e. S. 359.

³³ Enver Koray: Yeni Osmanlılar. Belleten 186. sayı.

³⁴ İbnülemin M. Kemal İnal: Abdülhamid-i saninin notları. Türk Tarih Encümeni mecmuası S. 91-92.

³⁵ E. Koray: Yeni Osmanlılar. Belleten 186. Sayı.

³⁶ Kaya Bilgegil: a.g.e. S. 358.

1865 yılında hazırlandığı³⁷ dikkate alınırsa, ilk defa 1867'de Paris'te La Libertée Gazetesi'nde 24 Mart tarihinde yayınlanan ve bir Türkçe kopyası Sultan Abdülazize sunulan Mustafa Fazıl Paşa'nın meşhur mektubunun Meslek teşekkülünün amaçlarına örnek alınmasını düşünmek pek mümkün görünmemektedir.

Tahminlere göre dernek mensuplarının 1867 yılı Haziran'ın birinci günü İstanbul'da Veli Efendi çayırında yaptıkları toplantıda padişahın Meclis-i Vükelayı (bakanlar kurulunu) ziyaret edeceği 5 Haziran Çarşamba günü aralarında silahlı fedailerin de bulunacağı büyük bir kalabalık halinde Ayasofya Camii önünde toplanılarak buradan Bâb-ı Âli'ye gidileceği, toplantı halinde bulunan bakanlar kurulu basılarak Âli, Fuad, Mütercim Rüştü Paşalar öldürülerek, meclis dağıtılacak, ulemadan oluşacak bir heyet padişaha giderek bir millet meclisi kurulmasını öngören bir Kanun-ı Esasi (anayasa) ilan ettirilecek ve eski hükümetten boşalacak yerlere de kendilerinin hazırladıkları listede yazılı kişiler tayin ettirileceği gibi biraz fazla hayalci bir plan üzerinde görüşülmüştür³⁸.

Veli Efendi çayırında yapılan bu toplantı Meslek kuruluşunun son toplantısı olduğu anlaşılmaktadır. Çünkü bu toplantıda Bâb-ı Âli baskını görüşülürken vezirlerden bazılarının öldürülmesi ve sadrazamlığa Mehmet Bey'in amcası Mahmut Nedim Paşa'nın getirilmesinin düşünüldüğünü öğrenen Suphi Paşa oğlu Ayetullah Bey buna şiddetle itiraz etmiş ve karara engel olamayınca oradakileri şiddetle tenkit ederek toplantıyı terketmiş, durumu babası Suphi Paşa'ya anlatmıştır. Paşa, Sadrazam Âli Paşa ile arası pek iyi olmadığından Mehmet Rüştü Paşa aracılığı ile Âli Paşa'ya haber göndermiştir³⁹.

Ancak soruşturma mazbatasındaki ifadelerden olayın tutuklamalara başlanmadan önce hükümet tarafından böyle bir teşekkülün faaliyetinden şüphe edildiği ve bu maksadla gizli soruşturma ve araştırmalara girişildiği anlaşılmaktadır⁴⁰. Devrin tanınmış hekimlerinden Salih Efendi'nin adının dernek mensupları arasında geçmesinden duyduğu endişe üzerine Âli Paşa'ya giderek kendisinin böyle bir dernekten haberi bile olmadığını söylediğinde Paşa'nın "Merak etmeyiniz, biz orada kimlerin bulunduğunu çok-

³⁷ Ebuzziya Tefrik: Yeni Osmanlılar tarihi I. Cilt S. 83-84.

³⁸ Kaya Bilgegil: a.g.e. S. 401.

³⁹ Abdurrahman Âdil: Hadisat-ı Hukukiye ve tarihiye Mec. Sayı: 3. S. 16 Sami Paşa oğlu Hasan Bey'in makalesi.

⁴⁰ Kaya Bilgegil: a.g.e. S. 402.

tan biliyoruz” demesi de bu hükmü doğrular mahiyette olduğu gibi çok vesveseli ve tedbirli olan Âli Paşa’nın bu sırada Bâb-ı Âli’ye bir bölük muhafız askerle gidip gelmesi de bu fikri doğrular mahiyettedir⁴¹. Belçika’da yayımlanmakta olan Nord Gazetesi de bu hususa dikkati çekmektedir⁴².

Yukarıda da değindiğimiz gibi olayın ortaya çıkarılması Gazette d’Augustburg’ın 14 Haziran 1867 tarihli İstanbul çıkışlı bir haberinde Hüseyin Daim Paşa’nın Manastır’da bir askeri birlikte görevli olan oğlunun⁴³ babasına yazdığı mektubun postahane de açılması üzerine kendi ile beraber yakalanan bir arkadaşının sorgulanması neticesi olmuştur⁴⁴.

Bütün bunların doğru olabileceğini kabul etsek dahi meselenin bütün teferruatı ile hükümetçe öğrenilmesinin Suphi Paşa’nın oğlu Ayetullah Bey’in ihbarı ile olduğunu mevcut delillere göre kabul etmek gerekir.

Derneğin hazırladığı Komplo hakkında yapılan soruşturma gizli tutulduğundan yerli basına hiçbir şey duyurulmamıştır. Fakat Avrupa basını soruşturmaların ilk haftasından itibaren İstanbul çıkışlı ajans haberlerine dayanarak olay hakkında geniş bir yayına başlamıştır. İlk havadis Paris’teki La Libertée Gazetesi’nin 8 Haziran 1867 tarihli baskısında görülmüştür⁴⁵. Diğer Avrupa gazeteleri haberi “İstanbul’da bir inkılâp teşebbüsü, Osmanlı İmparatorluğu’nda parlamenter idare kurulması yolunda çalışmalar” başlıkları ile vermelerine mukabil bir kısım gazeteler de olayı hükümete karşı bir komplo, bir suikasd teşebbüsü olarak vermişlerdir. Bazı gazeteler ise olayda Mısırlı Prens Mustafa Fazıl Paşa’nın da dahil olduğunu yazmışlardır. Osmanlı tarihi ile yakından ilgilenmiş olan Fransız tarihçesi Leon Cahun de bu yayınlara katılmıştır⁴⁶.

Özellikle Fransız gazetelerinin sütunlarında geniş yer verdikleri olayı başlarında Ziya Bey’in (Paşa) bulunduğu Yeni Osmanlıların orgazine ettiği ileri sürülmesi üzerine Ziya Bey 16 Haziran 1867 tarihli La Libertée Gazetesi’nde yayınlanan bir mektubunda bunu şiddetle reddetmiş ve Yeni Osmanlıların böyle kanlı eylemleri asla uygun bulmadığını açıklamıştır⁴⁷.

⁴¹ A. Âdil: Hadisat-ı Hukukiye ve tarihiye Mecmuası. S. 3, S. 15 ve müteakib.

⁴² K. Bilgegil: a.g.e. S. 402.

⁴³ Hüseyin Daim Paşa 1859’daki Kuleli olayında bulunmuş birisi idi.

⁴⁴ K. Bilgegil: a.g.e. S. 402.

⁴⁵ K. Bilgegil: a.g.e. S. 309.

⁴⁶ K. Bilgegil: a.g.e. S. 322.

⁴⁷ K. Bilgegil: a.g.e. S. 340.

Nord Gazetesi'ne göre cemiyetin başı Ziya Beydi⁴⁸.

Avrupa gazetelerinde geniş yer verilen olaya Türkçe gazetelerde ancak iki ay sonra temas edilmiştir. Bunun, soruşturmanın güven içinde yapılmasından ileri geldiğini düşünmek mümkündür. Bununla beraber İstanbul'da Fransızca olarak yayınlanan Courier D'orient Gazetesi olayın ortaya çıkarılmasından kısa bir süre sonra olay üzerinde durduğu gibi hükümet himayesinde olduğu bilinen İstanbul'daki La Turquie Gazetesi de olayı basit bir zabıta haberi şeklinde kısaca sütunlarına geçirmiştir. İstanbul'daki gazetelerden olayı ilk defa soruşturma kurulunun suçlular hakkında verdiği cezaları yazmak suretiyle "Ruzname-i Ayine-i Vatan" 5 Ağustos tarihli sayısında vermiştir. Daha sonra da "Ruzname-i Ceride-i Havadis" 6 Ağustos tarihli ve 711 sayılı nushasında resmi ilan şeklinde vermiştir⁴⁹.

Meslek mensuplarının 3 Haziran 1867 de başladığı sanılan tutuklamaları ve soruşturmalarının Ağustos başlarına kadar devam ettiği ve 6 Ağustos'ta resmi gazete olan Takvim-i Vekayi de suçlulara verilen cezalar açıklanmıştır.

Yakalanan dernek mensuplarının iki ay kadar devam eden sorgulamalarını müteakıp haklarında suçluluk derecelerine göre çeşitli hapis ve sürgün cezaları verilmiştir. Yalnız Mehmet, Nuri ve Reşad Beyler yakalanamadıklarından haklarında giyabi karar verilmiştir. Olayda birinci derecede suçlu bulunan bu üç elebaşı hakkında 15 sene Akkâ Kalesi'nde sürgün cezası verilmiştir. İkinci derecede suçlu bulunanlara on sene Kıbrıs'a sürgün cezası verildiği gibi üçüncü ve dördüncü derecede suçlu bulunanlara da Rodos adasında sekiz ve dörder sene hapis kararı verilmiştir⁵⁰.

Teşekkülün kurucuları olan Mehmet, Nuri ve Reşad Beylerin, dernek faaliyetlerinin haber alınarak tutuklamaların başlaması üzerine bir süre İstanbul'da saklandıktan sonra Avrupa'ya kaçtıkları görülmektedir. Ancak bunların beraber mi kaçtıkları yoksa ayrı ayrı mı gittikleri ve hangi yoldan gittikleri hakkında bir bilğimiz olmamakla beraber daha önce Mustafa Fazıl Paşa'nın çağırması üzerine Paris'e giden, Namık Kemal, Ziya Bey, Ali Suavi ve Agah Efendi'nin oluşturdukları topluluğa katıldıkları Mehmet Bey'in 1870 yılında Cenevre'de yayınladığı İnkılâp Gazetesi'ndeki yazısın-

⁴⁸ Ziya Beyin reddiyesi muhtemeldir ki bu yazı dolayısıyla yazılmıştır.

⁴⁹ Prof. Dr. Faruk Akün: Namık Kemal'in mektupları. S. 98.

⁵⁰ K. Bilgegil: a.g.e. S.: 405-407 F. Akün: Namık Kemal'in mektupları. S. 98.

dan anlaşılmaktadır⁵¹. Üç arkadaşın Paris'teki masrafları daha önce gelenler gibi Fazıl Paşa tarafından karşılanmaktadır.

Sonradan gelenlerin de katılmasıyla oluşan bir grup kendilerine Yeni Osmanlılar adını vermişlerdir. Evvela Londra'da Muhbir adında bir gazete yayınlılar. Ali Suavi'nin başında bulunduğu bu gazeteden sonra da Hürriyet Gazetesi'ni çıkarmaya başlarlar.

Mehmet Bey amacının basın yolu ile gerçekleşmesine imkân görmediğinden arkadaşlarından ayrılarak İsviçre'ye geçer ve orada Hüseyin Vasfi Paşa ile beraber İnkılâp adında yeni bir gazete neşrine başlar. İnkılâp, oldukça ölçülü muhalefet yapan ve padişahdan ziyade devrin hükûmetine ve özellikle onun başındaki Âli Paşa'yı hedef alan Hürriyet Gazetesi'nden çok daha ağır yazılarıyla padişahı da karşısına almakta ve hatta böyle basın yolu ile maksada varmanın mümkün olamayacağını düşünerek tıpkı Meslek Kuruluşunun İstanbul'da uygulamayı düşündüğü ancak faaliyetlerinin haber alınması üzerine başarıya ulaşamayan eylemci faaliyeti paralelinde işler yapmayı düşünür⁵².

Meslek Kuruluşunun başta gelen diğer iki elemanı olan Reşad ve Nuri Beyler Paris'te kalarak Yeni Osmanlılar ile beraber muhalefet hareketine devam ederler⁵³. Bunlardan Reşad Bey, Hürriyet Gazetesi'nin ilk sayısından beşinci sayısına kadar gazetenin sorumlu müdürlüğünü yapar⁵⁴. 1870 Fransız-Alman savaşı sırasında Fransız ordusunda gönüllü olarak savaşmak için Fransa hükûmetine baş vurmuştur. Fakat savaşa katılıp katılmadığı pek belli değildir⁵⁵.

1871 de Âli Paşa'nın ölümünden sonra sadrazam olan Mahmut Nedim Paşa zamanında çıkarılan genel af üzerine diğer muhaliflerin çoğu gibi İstanbul'a dönmüştür. Ancak 1872 de Namık Kemal ile beraber çıkardıkları İbret Gazetesi'nde hükûmet aleyhindeki yazıları dolayısıyla iki üç ay sonra gazeteleri kapatılmış ve kendisi de arkadaşları gibi tayin edildiği Bilecik kaymakamlığına gitmiştir. Aynı emirle Namık Kemal Gelibolu mutasarrıflığına, Nuri Bey de Ankara mektubculuğuna tayin edilmişlerdir.

⁵¹ Prof. Dr. Kaya Bilgegil: a.g.e. S. 435.

⁵² Enver Koray: Sultan Abdülaziz'e karşı girişilen bir suikast olayı. Belleten 199. Sayı.

⁵³ Kaya Bilgegil: a.g.e. S. 435-436.

⁵⁴ Enver Koray: Yeni Osmanlılar. Belleten Sayı: 186.

⁵⁵ M.C. Kuntay: Namık Kemal I. S. 382.

1876 da Kanun-ı Esasi (anayasa) ve onu müteakıp meşrutiyetin ilanı üzerine İstanbul'a gelmişlerse de Abdülhamid II. amcası Abdülaziz devrinde muhalefet hareketlerine karışanların hemen hepsini bir yolunu bularak bir daha geri gelmemek üzere İstanbul'dan uzaklaştırmış ve bu arada Reşad Bey de uzun yıllar Mersin ve Kudüs mutasarrıflıklarında kalarak Paşa unvanını almıştır⁵⁶.

Mahmut Nedim Paşa'nın siyasi suçlular için çıkardığı genel af üzerine Nuri Bey de yurda dönmüş ve yukarıda anlattığımız gibi Namık Kemal ile çıkardığı İbret Gazetesi yazı kurulunda iken Ankara mektupçuluğuna tayin olunarak İstanbul'dan uzaklaştırılmıştır. 1876'da Abdülaziz'in tahttan indirilmesinden sonra bütün sürgünlerle beraber sürgünde bulunduğu Akkâ'dan İstanbul'a gelmiş ve süt kardeşi olan Abdülhamid II. in padişah olması üzerine de Yıldız sarayında görevlendirilmiş aynı zamanda reji komiserliği görevinde bulunmuş ve 1906 yılında ölmüştür⁵⁷.

Meslek teşekkülünün asıl kurucusu ve başkanı olduğu kabul edilen Sağır Ahmet Bey oğlu Mehmet Bey İstanbul'dan kaçtıktan sonra 1867'de Paris'te kurulan Yeni Osmanlılar topluluğuna katılmış ise de bu kuruluşun çalışmalarını çok pasif ve yetersiz bularak bir süre sonra oradan ayrılarak 1870 de Hüseyin Vasfi Paşa ile beraber İsviçre'nin Cenevre şehrinde İnkılâp adında yeni bir gazete çıkarmaya başlamıştır. Bundan önce de yine orada İttihad adlı Rumca, Ermenice ve Arapça makaleleri ihtiva eden ayrı bir gazete çıkarmış olan Mehmet Bey aslında böyle yayın yolu ile düşündüğü fikirlerin gerçekleşmesinin mümkün olamayacağına bu sebeple harekete geçmek gerektiğine inanmaktadır. Bu hususu İnkılâp Gazetesi'ndeki "Keşf el-Zamir" adlı makalesinde şöyle anlatmaktadır: "ben milletin hukuk ve hürriyetini iade ettirmeye bizim melun sultanın (Sultan Abdülaziz) mahvinden başka çare tasavvur edemediğimden furuattan (ayrıntıdan) bildiğim neşriyat hususu da âciz kalemimin ianesine (yardımına) o zamanlar ihtiyaç görmediğimden yazı ile uğraşmayıp fiilen inkılâp yapmak üzere ki öteden beri olduğu gibi hâlen (şimdi) de istikbalen (gelecekte) dahi maksudum (amacım) dır. İstanbul'a girip malum olan teşebbüsü ettim. Ne yazık ki Reis-i Cemiyetin (cemiyet başkanının) tam icra zamanında dönecliği ve Agah Efendi'nin ihbar-ı sır etmesi (işî açıklaması) o zamanki teşebbüsü muvaffakiyetsiz bıraktı. Zararı yok. Beklemek kaybetmek değildir"⁵⁸

⁵⁶ a.g.e. S. 383.

⁵⁷ M.C. Kuntay: Namık Kemal. I. Cilt. S. 390.

⁵⁸ Prof. Dr. Kaya Bilgegil: Yeni Osmanlılar. S. 335.

Görüldüğü gibi Mehmet Bey öyle yayın yolu ile amaçlarının gerçekleşeceğine inanmamakta ve sonucun ancak bir eylemle elde edileceğine inanmaktadır. Bu emelinin gerçekleşmesi için 1868 senesi Mayıs veya Haziran başlarında gizlice İstanbul'a giderek Sultan Abdülaziz'e bir suikast girişiminde bulunursa da adlarını söylediği Agah Efendi ve cemiyet başkanı Mısırlı Prens Mustafa Fazıl Paşa'nın döneklığı yüzünden sonuç alamamıştır⁵⁹.

Türk tarih literatüründe şimdiye kadar hemen hiç temas edilmemiş olan bu olay hakkında yalnız Ebuzziya Tevfik'in Yeni Osmanlılar tarihinde kısa bir dipnotu ile bahsedilen olayın kahramanı da Mehmet Bey değil Hüseyin Vasfi Paşa'dır⁶⁰. Her ne kadar Ebuzziya Mehmet Bey'in aynı tarihlerde İstanbul'a geldiğinden bahsederse de bunu Meslek teşekkülünü hükümete haber verdiği kabul edilen Suphi Paşa oğlu Ayetullah Bey'den intikam almak gibi basit bir sebebe bağlar⁶¹. Hükümet tarafından yaptırılan soruşturma sonunda 15 yıl sürgün cezasına çarptırılan bir kimsenin bu kadar basit bir olay için o kadar büyük bir tehlikeyi göze alması düşünülemeyeceğine göre kendisinin de ifade ettiği gibi çok daha önemli bir iş için İstanbul'a gelmiş olması lazımdır. Ancak Yeni Osmanlılar ve bu devir olayları hakkında yazılan kitap ve makalelerde bu olaydan hiç bahsedilmeyişi çok dikkat çekicidir. Özellikle Türk basınında olayı 40 sene sonra kitabında küçük bir dipnotu ile açıklayan fakat kahramanını da değişik bir kişi olarak gösteren Ebuzziya'nın acaba bunda gizlemek istediği bir amaç mı vardır? Yoksa yanlış bir bilgi hatası mı yapmaktadır? Bunu şimdilik kesin olarak tayin ve tespit etmek mümkün olamamaktadır. Esasen Ebuzziya'nın kitabında küçük bir dipnotu olarak anlattığı olay da pek inandırıcı değildir. Ona göre olay "Hüseyin Vasfi Paşa Altuncu Kostaki adlı bir Rumla kiraladıkları romorkörü içinde padişahın bulunduğu saltanat kayığı üzerine bindirerek padişahı boğmaya karar verirler. Fakat kararı uygulamaya vakit bulamadan yakalanırlar. Hüseyin Vasfi Paşa zaptiyyede (emniyette) tutuklu bulunduğu sırada kaçmış ve Kostaki de Kıbrıs'a sürülmüştür"⁶². Ancak Mehmet Bey'in kendisi bu gizli İstanbul seyahatini tamamen başka bir amaçla yaptığını söylediğine ve dediklerinin doğru olduğuna inandıracak şahitler gösterdiğine göre olayı gerçek dışı saymak

⁵⁹ Enver Koray: Sultan Abdülaziz'e karşı girişilen bir suikast olayı. Belleten sayı. 199.

⁶⁰ Ebuzziya Tevfik. Yeni Osmanlılar. II. C. S. 32-34.

⁶¹ Ebuzziya Tevfik. a.g.e. Cilt I. S. 250.

⁶² a.g.e. I. Cilt. S. 32.

pek mümkün görünmüyor. Mehmet Bey İnkılâp Gazetisi'nin birinci sayısındaki "Keşf el-zamir" adlı makalesinde "tesisine en ziyade çalıştığım" "Üss-i Medeniyet" nam iade-i hukuk cemiyeti açılacağı muhakkak olan adalet mahkemesinde cezası görülmek üzere ismi bilcümle hamiyetkâranın mazbutu olan edebsizin hıyaneti ile⁶³ perişan olması üzerine ileride millette hizmete yeni bir fırsat bulurum emeli ile ihtiyar-ı diyar-ı gurbet ederek Paris'e gelmiştim. Paris'e geldiğimde "Yeni Osmanlılar" namıyla bir cemiyet teşekkül etti. Ben de içinde idim. Çünkü hayırlı bir maksada çalıştığı gerek reisinin ve gerek Agah Efendi ile Rifat Bey'den başka sair azasının hamiyetkârlık ve fedakârlıkları müsbet idi.

Duhulümden (girişimden) birkaç ay sonra azasından Suavi Efendi'nin (Ali Suavi) idaresi altında "Muhbir" namıyla bir gazete çıktı. Bir sene devam etti. Böyle az bir müddette mezkûr gazetenin pek çok faydalı tesiri oldu. Adı geçenin bu hizmetine hamiyetli olanlar arz-ı şükranîyet (teşekkür) ederler. Ben milletin hukuk ve hürriyetini iade ettirmeye bizim melun sultanın (Sultan Abdülaziz) mahvından başka çare tasavvur edemediğimden ve fûruattan (ayrıntı) bildiğim neşriyat hususu da âciz kalemin ianesine (yardımına) o zamanlar ihtiyaç görmediğimden yazı ile uğraşmayıp fiilen (eylem olarak) bir inkılâp yapmak üzere -ki öteden beri olduğu gibi halen (bugün) de istikbalen (gelecekte) de maksudum (amacımdır)- İstanbul'a girip malum olan teşebbüsü ettim..."⁶⁴

Görüldüğü gibi gerçek bir ihtilalcı olan Mehmet Bey memlekette yapmayı düşündüğü inkılâbı gerçekleştirmek için hakkında sürgün kararı bulunmasına rağmen İstanbul'a gizlice gidip sultana suikasd tasarlıyacak kadar gözü pek ve ataktır. Bu gibi işlerin öyle kalemle veya söz ile yapılacağına inanmamaktadır. Namık Kemal Londra'dan babasına yazdığı bir mektupda İnkılâp Gazetisi'nden bahsederken bunu çıkaranların bu işde çok ciddi olduklarını, uygulamayı düşündükleri bir planları bulunduğunu, bir harekete geçeceklerine inandığını söylemektedir "Hüseyin Paşa ile Mehmet Bey'in Avrupa'da muhalefet fırkaları üzerinde buldukları itibar ise hadden ziyadedir. Eğer bunlar güzel kullanılırlarsa hakikaten istifade olunur. Yok efendilerimiz yine gaflet uykusundan baş kaldırmaz da herif-

⁶³ Suphi Paşa'nın oğlu Ayetullah Bey'i kastediyor. Üss-i Medeniyet dediği Meslek kuruluşudur.

⁶⁴ Prof. Dr. Kaya Bilgegil: a.g.e. S. 435-436.

leri kendi hallerine bırakırlarsa görürsünüzki her taraf için büyük muhatırlar (tehlikeler) mukarrerdir⁶⁵.

Namık Kemal'in Londra'da tanıştığı ve kendisinden faydalandığı Fanton'un 1870 Haziranı'nda İsviçre'den kendisine yazdığı mektupda "İnkılâbı çıkaranların çok tehlikeli bir proje peşinde olduklarını, bu konuda çok tedbirli olmasını, kendisinden haber almadan bu tehlikeli işe bulaşmamasını" tenbih etmektedir⁶⁶.

Fanton'un bir süre sonra Namık Kemal'e İnkılâp yazarları hakkında yazdığı mektupta "onların yanlış yolda olduklarını, haklarında yapılacak birşey bulunmadığını, hareketlerinin uygun görülemeyeceğini, düşündükleri projeyi evvelce uygun bulmasına rağmen sonraki tutumlarını beğenmediğini, bu konunun kendisinden başkasının bilmemesi" gerektiğini söylemektedir⁶⁷. Bu mektuptan Namık Kemal'in İnkılâp yazarları ile yakın bir ilişki içinde bulunduğu da anlaşılmaktadır. Ancak Namık Kemal'in Mehmet Bey ile yakın ilişkisi olduğu bilinmesine mukabil Hüseyin Vasfi Paşa ile nerede ve nasıl tanıştıkları pek iyi bilinmemekle beraber bunun Hüseyin Vasfi Paşa'nın Paris'teki Mekteb-i Osmani müdürlüğünü yaptığı⁶⁸ sırada başladığını düşünmek mümkündür.

İstanbul'da 1865 yılında kurulduğu tahmin olunan Meslek adlı kuruluşla veliahd Murat Efendi'nin bir ilişkisi bulunup bulunmadığı pek malum olmamakla beraber Hüseyin Vasfi Paşa'nın kendisi ile temasta olduğu Namık Kemal'in yukarıda belirtilen babasına yazdığı mektuptan anlaşıldığı kadar Vasfi Paşa'nın Atina'da Albert Tomas takma adıyla bulunduğu sırada veliahd Murad Efendi'ye yazıldığı ifade tarzından anlaşılan tarihsiz mektuptaki sözlerden anlaşılmaktadır⁶⁹.

Meslek kuruluşunun başı sayılan Mehmet Bey'in Hüseyin Vasfi Paşa ile Cenevre'de çıkardıkları İnkılâp Gazetesi'ndeki sert tenkidleri, o zamana kadar memleket içinde ve dışında yayınlanan muhalefet gazetelerinin yazılarından çok sert ve acımasız olması kadar başka bir özellik de göstermektedir. Başda "Yeni Osmanlılar"ın Londra'da çıkardığı Hürriyet

⁶⁵ 5 Haziran 1870 tarihli mektupdan, Prof. Dr. F. Akün: Namık Kemal'in mektupları. 333, Kuntay: Namık Kemal I. S. 94.

⁶⁶ F. Abdullah Tansel: Namık Kemal'in Avrupa mektupları. S. 206. F. Akün: a.g.e.: S. 334.

⁶⁷ Prof. Dr. F. Akün: Namık Kemal'in mektupları. S. 334.

⁶⁸ Enver Koray: Sultan Abdülaziz'e karşı bir suikast teşebbüsü. Belleten 199. sayı 1.

⁶⁹ a.g.e. S. 199.

gazetesi olmak üzere bütün muhaliflerin hedef aldıkları Bâb-ı Âli ve özellikle Âli Paşa olduğu halde İnkılâbı çıkaranlar padişah Sultan Abdülaziz'i hedef almışlardır. Mehmet Bey'in İnkılâp Gazetesi'nin birinci sayısındaki Keşf el-zamir adlı yazısında Sultan Abdülaziz hakkında "bir hükümetin mahvı zamanı gelince Cenab-ı Hak evvela reisinin aklını alır. Onun için padişah-ı zaman (Sultan Aziz) çıldırdı. İşi gücü pehlivan güreştirmek, zuhuri kolu oynatmak, koç ve horoz dövüştürmek, Osmanlı nişanını dövüşken keçilerin ve zuhuri kolu maskaralarının boynuna ve boynuzuna takmak, bir takım hainler elinde zulüm ve fesat aleti olmak için memleketi mahvetmektedir. Milletin kanını emmektedir. Hilafeti sakıt ve hal'i vacip..."⁷⁰ gibi çok ağır ve halkı padişaha karşı ayaklandırır mahiyette bir yazı hüviyetindedir. Bu iki ihtilalcinin padişahı da hedef almaları Yeni Osmanlılar grubundaki hükümet muhalifi yazarlar tarafından uygun görülmemiş ve Hürriyet Gazetesi'nde bu yüzden tenkit bile edilmişlerdir.

1850 ile 1876 yılları arasında açık ve gizli olarak hükümete karşı meydana gelen muhalefet hareketlerinin amacı genellikle hükümet icraatını kontrol edecek ve halk temsilcilerinden oluşacak bir parlamento kurulması olmuştur. Ne varki Mehmet Bey'in dediği gibi yayın yolu ile böyle bir amacı gerçekleştirmek mümkün değildi. Basının elbette bu amacın gerçekleşmesinde bir halkoyu meydana getirmek bakımından önemli bir rolü olmuştur. Ancak bu bir hazırlayıcı olmaktan öteye gidememişti. Bunu gören Mehmet Bey 1871'de amcası Mahmut Nedim Paşa'nın sadrazamlığı sırasında siyasi suçlular hakkında çıkarılmış olan genel afdan faydalanarak İstanbul'a dönmüş fakat o kadar arzuladığı parlamenter sistemin kurulduğunu göremeden 1874 yılında yakalandığı bir hastalık sonunda İstanbul'da ölmüştür.

İhtilal arkadaşı Hüseyin Vasfi Paşa da büyük bir ihtimal ile aynı af-tan yararlanarak memlekete gelmiş ve 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'na katılmış ve gösterdiği yararlılıklardan dolayı korgeneralliğe kadar yükselmiş ise de Abdülhamid'in, amcası zamanında muhalefet hareketlerine karışmış olan bütün muhalifler gibi bir görevle İstanbul'dan uzaklaştırılmış ve Urfa Redif tümeni kumandanı olarak orda 1878 yılında ölmüştür⁷¹.

⁷⁰ Ebuzziya Tevfik: a.g.e. Cilt II. S. 33

⁷¹ E. Koray, Sultan Abdülaziz'e karşı girişilen bir Suikast teşebbüsü, Belleten 199. sayı.

ATATÜRK'ÜN TOPLANMAMIŞ YAZILARI

DR. FETHİ TEVETOĞLU

II¹

16 - Birçok aydınların Türkiye için tek çıkar-yol diye İngiliz, Amerikan veya Fransız Mandası'nı düşündükleri dönemde, şâir Mehmed Âkif (Ersoy), 21 Ağustos 1335 (1919) günkü 437-438 numaralı *Sebilürreşad* dergisinde (*Manda Mes'ele*) başlıklı yazısında şunları yazıyordu: "... *Türkler'in yirmibeş asırdan beri istiklâllerini muhâfaza etmiş bir millet oldukları târihen müsbet bir hakikattir. Halbuki Avrupa'da bile mebd-i istiklâli bu kadar eski zamandan başlayan bir millet yoktur. Türk için istiklâlsiz hayat müstahîldir (imkânsızdır). Târih de gösteriyor ki Türk, istiklâlsiz yaşayamamıştır!*"

Daha sonra 6 Şubat 1920'de Balıkesir'e gelerek burada oluşturulan ilk millî direniş cephesini "büyük bir gazâ" kabul eden Mehmed Âkif, Zağanos Paşa Câmii'ni doldurup taştan cemaate: "*Zafer yolu bu yoldur!*" diyerek Balıkesirlilerin ümit ve imanlarını artırmıştır.

İstanbul'un işgalini Fransız Elçiliği'ne protesto yazısı bırakarak şiddetle red cesaretini de gösteren Mehmed Âkif, 1919 Nisan sonlarında asker ve milletvekili bulunmadığı hâlde *Sebilürreşad* dergisinin kışesini alarak Anadolu'daki Millî Mücadele'ye koşunca, onun gelişinden çok memnurluk duyan Mustafa Kemâl Paşa, derhâl açılan Burdur milletvekilliğine seçilmesi için şu emri vermiştir:

Şifre

Ankara, 29.4.1336 (1920)

Konya'da 12'nci Kolordu Kumandanı Fahreddin Beyefendi'ye

İstifasında musir bulunan Burdur livâsı Büyük Millet Meclisi âzâsı ve Ahz-ı Asker Reisi Miralay İsmail Beyefendi'nin yerine, livây-ı mezkûr B.M. Meclisi âzâlığına Ankara'da bulunan Şâir Mehmed Âkif Beyefendi'nin intihâbının te'min ve neticenin iş'ar buyurulmasını rica ederim.

Büyük Millet Meclisi Reisi

Mustafa Kemâl

¹ I. Bölüm, *Bellelen*, c.L (197) (Ağustos 1986), ss: 531-44.

(*Harb Târîhi Başkanlığı: Atatürk Arşivi, Belge: 39*)

(*T.C. Genelkurmay Harb Târîhi Başkanlığı Resmî Yayınları Atatürk Serisi Nu. 6, Ankara 1977, s. 145*)

17 - 13 Mart 1923'de eşleri Lâife Hanım'la Adana'ya gitmek üzere trenle Ankara'dan hareket eden Reisicumhur Gazi Mustafa Kemâl Paşa (Atatürk), 15 Mart 1923 Perşembe günü Adana'ya gelmişlerdir. Türkocağı'nı ziyâretlerinde hâtıra defterine şunları yazmışlardır:

Adana "Türkocağı" Türklük nûrunun feyyaz menbaı olsun!

Bu ocağın ateşi çok, pek çok kadimdir. Onu, asırlarca, söndürmeğe çalışmaktan hâlî kalmadılar. Fakat, buna her teşebbüs edenin ocağı söndü. Çünkü o müteşebbisler, düşünmüyorlardı ki Adana "Türkocağı" en asîl Türk ocaklarının kızgın ateşleriyle dâimâ tenmiye olunmuştur.

Ocağın bugünkü nurlu alevi her kalbi aydınlatıyor. Ben, bugün, bu alevin sıcak temâsında ne derin sevinç ve saâdet hisleri duydum.

15 Mart 39 Perşembe

M. Kemâl

Bu zengin topraklara, böyle münevver gençlere mâlik olan Türk Adana'nın ocağı dâimâ tûtsün. 15 Mart 39

Lâife Mustafa Kemâl

18 - Atatürk'ün 29 Ağustos 1924 Cuma günü başlayıp 18 Ekim 1924 Cumartesi günü tamamlanan 51 günlük yurt gezisinde, 15 Eylül 1924 Pazartesi sabahı saat 9.45'te Hamidiye Kruvazörü ile Trabzon'a gelmişlerdir. Gazi Mustafa Kemâl Paşa (Atatürk), 16 Eylül 1924 Salı günü akşam üzeri ziyâret ettikleri Trabzon Erkek Muallim Mektebi (Öğretmen Okulu)'nin hâtıra defterine şunları yazmışlardır:

24 Kânûn-u-evvel 1335 (1919) târihinde Fevzi Paşa Hazretleri'nin nazar-ı dikkatini celbeden talebe adedi (25), bugün 16 Eylül 1340 (1924)'da (176), yedi misli olmuş, geçen senelerin mahmul olduğu ahval ve şerâit nazar-ı dikkate alınırsa memnun olmak lâzım, fakat memleketin muhtaç olduğu muallim miktarı düşünülürse bunun daha yüz misline çıkması îcab eder. Kemiyet noksanı yetişen muallimlerimizin kıymet ve faziletteki yüksekliği ile ancak kabil-i telâfidir. Ziyâretimdeki meşhûdâtım bu emniyeti bana bahşetmektedir. Bundan dolayı Müdür ve Hey'et-i Tâlimiye'ye teşekkür eder ve yeni neslin en büyük cumhuriyetçilik dersini

bugünkü Muallimler Hey'eti'nden ve onların yetiştirecekleri muallimlerden alacaktır, onu da hatırlatırım.

Reisicumhur

Gazi M. Kemâl

19 - 18 Eylûl 1924 Perşembe günü Rize'yi ziyâretleri sırasında iki Müftü, Atatürk'e bir dilekçe vererek kendilerinden medreselerin yeniden açılmasını istemişlerdir. Atatürk Müftülere:

Tevhîd-i tedrisat mı istiyorsunuz? Bu millet mektep yapmayacak mı? Şimdiye kadar geri kalmamızda en büyük âmilin ne olduğunu bilmiyor musunuz? Hayır medreseler açılmayacaktır. İâşenizi mi düşünüyorsunuz? Müsterih olun, ibâdetinizle uğraşın bırakın bu milleti. Yoksa bu kararı veren Meclis'de sizden büyük âlimler mi yok? Millet bildiği gibi yapacak” dedikten sonra Rize Vâlisi'ne dönerek:

“Bu adamlar burasını İran gibi mi yapmak istiyorlar?” diye sormuştur.

Bu haberin ajansta verilmesi üzerine, telgrafla duyduğu memnunluğu ve tebriklerini sunan İzmir Milletvekili Mahmud Es'ad (Bozkurt) Bey'e Atatürk'ün verdiği cevap şudur:

*“Gezdiğim ve gördüğüm her yerde millet cehil ve taassuba ilân-ı harb hâlinde-
dir. Medeniyet ve teceddüd yolunda bir an kaybetmeye muvafakati yoktur. Paslı di-
mağların şuursuz tefevvühleri, anide milletin müşterek ve müdhiş feverâniyle bunal-
maktadır. Bunu gözlerimle gördüm. Bilmünasebe vâki beyânâtımdan dolayı izhar
ve iblağ olunan sürûrlara teşekkür ederim efendim.*

Reisicumhur

Gazi Mustafa Kemâl

20 - Atatürk'ün Hamidiye Kruvazörü'ndeki hâtıra defterine yazdıkları yazı ise şudur:

Hamidiye Kruvazöründe

20 Eylûl 1340 Cumartesi

*Hamidiye Kruvazörü, mâzîden yâdigâr kalan donanma aksâmı içinde, Türk Cumhuriyeti'nin, denizlerde faâliyye geçen ilk gemisi oldu. Beş senedenberi mütehas-
siri olduğum deniz hayatını bana yaşatan bu sefîne oldu. Türk Donanması ku-
manda ve zâbitan hey'etini bu gemide ve buna refakat eden Peyk-i Şevket torpido
kruvazöründe tanıdım.*

Temas ettiğim rûhu genç, mefkûresi genç bu istikbal kumandan ve zâbitleri bize bahriyemiz için kuvvetli ümidler hâsıl etti. Bu kıymetli, şedid arzulu hey'eti yâdigâr-ı mâzî olan bu gemi içinde bırakmakla iktifâ olunamaz. Onları, müstaid ve müstahak oldukları kadar inkişâfa mazhar edebilmek için, bugünün icâbâtına kavuşdurmak lâzımdır. Hududlarının mühim ve büyük aksâmı deniz olan Türk devletinin donanması da mühim ve büyük olmak gerektir. O zaman Türk Cumhuriyeti daha müsterih ve emin olacaktır. Mükemmel ve kaadir bir Türk Donanması'na mâlik olmak gayedir. Bunun ilk azimet noktası sefâin-i bahriye tedârikinden evvel onları muvaffakiyetle sevk ve idâreye muktedir kumandanlara, zâbitlere, müte-hassıslara mâlikiyettir. Hamidiye'de ve Peyk-i Şevket'te tanıdığım arkadaşlar, gayeye yürüyebileceğimizin canlı ve kıymetli delilleridir.

Bugün için bu güzide hey'et büyük alâka ile muhafaza olunacaktır. Mevcut büyük, küçük gemilerimizden yalnız kabil-i istifâde olanlar tefrik ve ihyâ edilebilir. Donanmamız hey'et-i umûmiyesinde, faal ve nâfi unsurlardan mütavâzî bir bahrî cüz'ütam vücade getirmek imkânına kani oldum. Bunun için Hükûmet-i Cumhuriye'nin, tedbir ve teşebbüsleriyle şahsan alâkadar olacağım.

Esaslı ve kıymetli bir nokta-i azameti bulduktan sonra ondan muazzam gayeye yürümek ve ona vâsıl olmak elbette müyesser olacaktır.

Gazi Mustafa Kemâl

21 - 21 Eylül 1341 (1925) Pazartesi günü Ankara'dan trenle İzmit'e gelen ve Söğüdlü Yatı ile Reşid Paşa Vapuru'na geçen ve 22 Eylül 1925 Salı günü saat 17.30'da Mudanya'ya varan Cumhurbaşkanı Atatürk'ün Reşid Paşa Vapuru Hâtıra Defteri'ndeki yazıları şöyledir:

22 Eylül 1925

Vapurda

Reşid Paşa Vapuru'nda geçirdiğimiz saatler, kıymetli hâtıratım meyânında bulunacaktır. Gördüğümüz intizam ve mükemmeliyet, Seyr-i sefain idâremizin muktedir ellerde bulunduğuna şübhe bırakmamaktadır. Bu yazılarım teşekkürdür.

Gazi M. Kemâl

(Bu yazı, Cumhuriyet gazetelerinin 24 Eylül 1925 Perşembe günkü sayısında da yayınlanmış bulunmaktadır.)

22 - Atatürk'e karşı alçakça yapılmak istenen İzmir suikastı üzerine Genelkurmay Başkanlığı'ndan Türk Ordusu adına çekilen üzüntü telgrafına, Cumhurbaşkanı'nın cevabı:

Erkân-ı-harbiye-i Umûmiye Riyâseti'ne

Suikast münasebetiyle riyâset-i devletleriyle müflehîr ve mübahî kahraman Ordumuzun duyduğu teessürü müş'ir telgrafnâme-yi samilerini aldım. İzhar buyurulmuş eser-i muhabbete arz-ı şükran eder ve kıymetli Ordumuza selâm, muhabbetler eylerim. 24.6.1926

*Reisicumhur
Gazi Mustafa Kemâl*

23 - Atatürk, 14 Eylül 1928 Cuma günü Sakarya Motoru ile Dolmabahçe Sarayı'ndan İzmir Vapuru'na geçmiş ve saat 14.30'da gemi hareket ederek Karadeniz'e açılmıştır. Hareketten önce Dolmabahçe önünde demirli bulunan Hamidiye ve Mecidiye Kruvazörleri tarafından yapılan uğurlama törenine karşılık Atatürk şu telsizi göndermiştir:

Donanma Kumandanı Fahri Beyefendi'ye

Erkân-ı-harb Reisi Cevad Beyefendi'ye

Karadeniz'in dalgaları içinde en çok mûcib-i mahzuziyetim, kalbî hissim, samimî hâtıram siz olmaktadır. Bunu size ve adreslerini bilmediğim bütün arkadaşlara ve evlâdlara iblâğ ediyorum.

*Reisicumhur
Gazi Mustafa Kemâl*

(Deniz Kuvvetleri Komutanlığı Gonca Arşivi, Filo Emirleri, Sene 1926-1927-1928 Dosyası. Ayrıca Bk. Raşit Metel: Atatürk ve Donanma, İstanbul 1966, s. 124)

24 - Atatürk 20 Eylül 1924 Cumartesi günü Hamidiye Kruvazörü ile Ordu'dan Samsun'a gelmiş ve burada 24 Eylül Çarşamba gününe kadar kalmış, incelemelerde bulunmuştur. 22 Eylül 1924 Pazartesi günü ziyaret ettiği Samsun Muallimler Birliği'nin hâtura defterine şunları yazmıştır:

Samsun

22 Eylül 1340

"Samsun Muallimler Birliği" hey'etini tebrik ederim.

Gösterdikleri, münevver birlik âsârı takdire sezâdır.

Samsun evlâdları bu birliğin feyzinden ne kadar müstefid olacaklardır. Bütün Türkiye'ye şâmil, Muallimler Birliği'nin, bütün milleti münevver birlik hâline ge-

tirdiği zaman, Türk milletinin nasıl bir demir kitle olacağını düşünmek cidden büyük zevk ve saâdettir.

Bu kadar nurlu, bu kadar mes'ud netice verecek bir hedefin rehberlerini hürmetle selâmlarım.

Gazi M. Kemâl

25 - Büyük Zafer'den birkaç gün sonra, İstanbul Dârülfünûn'u Edebiyat Fakültesi Müderrisler Meclisi, 19 Eylül 1338 (1922) târîhli oturumunda, Müderris Yahyâ Kemâl (Beyatlı) Bey'in teklifini oybirliği ile kabul etmiş ve Millî Mücadele'nin büyük kahramanı, Türkiye Büyük Millet Meclisi Reisi ve Başkumandan Gazi Mustafa Kemâl Paşa'ya "Fahrî Müderrislik" ünvanı vermiştir. Aslı, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Profesörler Kurulu 1338-1339 (1922-1923) yılları tutanak defterinde bulunan Atatürk'ün cevabı şudur:

Türk Harsı'nın mihrâkı olan fakülteniz fahrî müderrisliğine intihâbımdan dolayı meclisinize teşekkür ederim. Eminim ki millî istiklâlimizi ilim sâhasında fakülteniz ikmâl edecektir. Bu şerefli tekâmülün husulünü deruhde eden hey'etiniz arasında bulunmak bence hâiz-i iftihardır.

Türkiye Büyük Millet Meclisi Reisi

Başkumandan

Gazi Mustafa Kemâl

26 - Atatürk'ün 1930 yılı Kasım sonunda Samsun'dan başlayan Ege Vapuru ile yaptığı Karadeniz gezisi 1 Aralık 1930 Pazartesi günü İstanbul'a gelişi ile son bulmuştu. Atatürk'ün 15 Aralık 1930 Pazartesi günü Üniversite'yi ziyâreti sırasında Dârülfünûn Emîni (Üniversite Rektörü) tarafından kendisine sunulan hâtıra defterine yazdıkları şunlardır:

15 Kânûnuevvel 1930

İstanbul Dârülfünûnu'nda yüksek profesörler ve kıymetli gençlerle yakından tanıştığımdan çok memnun oldum. İlim timsâli olan bu yüksek müessesenin büyük hizmetleriyle iftihar edeceğimize şübhe yoktur.

Gazi M. Kemâl

27 - Menemen olayı üzerine Dolmabahçe'de Atatürk'ün huzurunda, 27 Aralık 1930 Cumartesi günü öğle üzeri başlayıp saat 18'e kadar süren bir toplantı yapılmıştır. B.M.Meclisi Başkanı Kâzım Özalp, Başbakan İs-

met İnönü, Genelkurmay Başkanı Mareşal Fevzi Çakmak'a şu mektubu göndermiştir:

"Menemen'de âhiren vukua gelen irtica' teşebbüsü esnâsında Zâbitvekili Kubilây Bey'in vazife ifâ ederken dışarı olduğu âkibetten Cumhuriyet Ordusu'nu ta'ziyet ederim.

Kubilây Bey'in şehâdetinde mürtecilerin gösterdiği vahşet karşısında Menemen'deki ahâliden bâzılarının alkışla tasvipkâr bulunmaları, bütün Cumhuriyetçi ve vatanperverler için utanılacak bir hâdisedir. Vatani müdafaa için yetiştirilen, dahilî her politika ve ihtilâlîn hâricinde ve fevkinde muhterem bir vaziyette bulunan Türk zâbitinin mürteciler karşısındaki yüksek vazifesi vatandaşlar tarafından hürmetle karşılandığına şüphe yoktur. Menemen'de ahâliden bâzılarının hataları bütün milleti müteallim etmiştir.

İstilanın acılığını tatmış bir muhitte genç kahraman Zâbitvekili'nin uğradığı tecavüzü milletin bizzat Cumhuriyet'e karşı bir suikast telâkki ettiği ve mütecavizler ile teşvikçileri ona göre ta'kip edileceği muhakkaktır.

Hepimizin dikkatimiz, bu meseledeki vazifelerimizin icâbâtını hassasiyetle yerine getirmeye ma'tuftur. Büyük Ordu'nun kahraman genç zâbiti ve Cumhuriyetin mefkûreci muallim hey'etinin kıymetli uzvu Kubilây Bey, temiz kanı ile Cumhuriyet'in hayâtiyetini tazelemiş ve kuvvetlendirmiş olacaktır."

Reisicumhur

Gazi M. Kemâl

28 - Atatürk, İstanbul'daki inceleme ve ziyaretleri sırasında 28 Aralık 1930 Pazar günü öğleden sonra Çarşıkapı'daki (Ayakkabıcılar Cemiyeti Merkezi)'ne giderek, buradaki ayakkabı sergisini gezmiştir. Atatürk, Ayakkabıcılar Cemiyeti'nin hâtıra defterine şunları yazmıştır:

"Kunduracılar sergisinde gördüğüm her türlü ayakkabılar, sanatkârlarının çok ilerlemiş olduklarını isbat eden eserleridir. Vatandaşlara yerli ayakkabılara rağbet göstermelerini tavsiye ederim. Yerli ayakkabılarını hâriciden gelmiş gibi göstererek fazla fiyatla satış yapmak hevesine düşenler bulunduğunu söyleyenler oldu. Eğer bu doğru ise çok teessüfe şâyandır."

Gazi M. Kemâl

29 - İktisad Bakanı Mustafa Şeref (Özkan) Bey'in 8 Eylül 1932 Perşembe günü istifası üzerine 9 Eylül 1932 Cuma günü İktisad Bakanlığı'na

atanan İzmir Mebusu Mahmud Celâl (Bayar) Bey'in göreve başlaması üzerine Atatürk'e yolladığı telgrafa, Atatürk tarafından gönderilen cevap:

İktisad Vekili Celâl Beyefendi'ye

Yıllardan beri büyük ve ciddî iktisad işleri içinde bizzat uğraşdınız. Görgü ve tecrübelerinizi çoğalttınız. Bu defa İktisad Vekâleti'ni daha yüksek ameli vasıflarla deruhte etmiş bulunuyorsunuz. Bundan çok memnun ve müsterihim.

Gerek zât-ı devletiniz ve gerek zât-ı devletinizi büyük isabetle seçen Başvekil Hazretleri'ne teşekkür ederim.

Bütün dünyâda olduğu gibi memleketimizde de en başda bulunan mühim işimiz, iktisad işidir. Bu işde en yüksek muvaffakiyeti te'mine çalışmak hayâtîdir, zarurîdir. Bunun için bu işde bütün devlet teşkilâtının, bütün yurttaşların ve hepimizin ciddî duygularla alâkalı olmamız lüzumu tabiidir. Millî İktisad yolunda emin olarak ve emniyet verecek kal'i ve radikal adımlar atarken esas programımızın ilham ettiği ameli tedbirleri tercih etmek en doğru yoldur.

İçtimaî heyetimizin bütün iş bölümleri sâhiblerini aynı faydalı alâka ile bu yolda elele vermiş, omuz omuza dayanmış, bir hedefe yürüyen samimî yolcuları yapmak, Devletin iktisad işinde yorgunluğunu azaltmak ve muvaffakiyet zamanını kısaltmak için tek çâredir. Muvaffakiyetiniz için benimle beraber bütün arkadaşlarımızın ve yurddaşlarımızın maddî ve manevî her türlü vâsıtalarla yardımcınız olduğunu düşünerek müsterihâne ve muvaffakiyetten emin olarak radikal surette çalışmanız efendim.

Reisicumhur

Mustafa Kemâl

30 - Komşu ve bilhassa Afganistan, İran, Saudî Arabistan, Ürdün ve Irak gibi İslâm ülkeleriyle dostça, yakın ilişkiler geliştirmeye dâimâ önem veren Atatürk, Irak'ın Milletler Cemiyeti'ne girmesi üzerine Irak Kralı Faysal'a şu kutlama telgrafını göndermiştir:

Irak Kralı Faysal Hazretleri'ne

Komşu ve dost Irak'ın tam istiklâline sâhib bir devlet olarak Milletler Cemiyeti'ne girmesi beni ve Türk milletini pek memnun eden bir hâdise olmuştur. Hararetili tebriklerimi takdim eder ve çok samimî dostluk hislerimi bu mes'ud vesile ile de tekrar eylerim.

Gazi M. Kemâl

31 - Millî Türk Talebe Birliği, 25 Nisan 1933 Salı günü olağanüstü bir kongre yapmıştır. Kongreye 51 yüksek okul ve fakülte temsilcisi ile 100'ü aşkın dinleyici-öğrenci katılmışlardır. Razgrat olayını protesto amacıyla yapılan gençlik gösterisinin izin alınmadan yapılması sebebiyle kovuşturmaya geçilmesi üzerine, izinsiz gösteri ile bir ilgileri olmadığını bildiren Türk Talebe Birliği Kongresi Dâimî Delegeleri'ne cevap veren Atatürk'ün telgrafı şudur:

Gençliğin çalışkan, hassas ve milliyetçi yetişmesi esas dileklerimizdendir. Gençlik her türlü faaliyetlerinde Cumhuriyet kanunlarına ve Cumhuriyet kuvvetlerinin usul ve kaidelerine riayetkâr bulunmaya da dikkatli olmalıdır. Cumhuriyet Hükûmeti'nin millî meselelerde vazifesini bilir olduğuna ve kanunların ve adli kuvvetlerin adaletine emin olunuz.

Reisicumhur

Gazi Mustafa Kemâl

32 - 19 Ağustos 1918 Pazartesi günü yanında Süleyman Nazif, Fâik Âlî, Muslihiddin Âdil ve Râsim Ferid Beyler olduğu hâlde Tevfik Fikret'in Âşiyân'ını ziyâret etmiş ve deftere şunları yazmıştır:

19 Ağustos 1918 Pazartesi tavâf-ı tahatturunda bulunmakla mübahî perestîş-kârân-ı Fikret.

M. Kemâl

Süleyman Nazif

Fâik Âlî

Eğilmeyen bir başın huzûr-u mânevîsinde hürmetle eğiliyorum.

Muslihiddin Âdil

Râsim Ferid

33 - Cumhuriyet i'ânının 7. yıldönümü şerefine 29 Ekim 1930 gecesi Ankara Türkocağı'nda düzenlenen baloda Amerikalı gazeteci, Associated Press muhabiri Miss Dorothy Ring, Atatürk'le bir mülâkat yapmıştır. Atatürk'e: "*Türkiye'nin hangi bakımlardan Amerikanlaşmasının düşünüldüğünü*" soran Miss Ring'e Atatürk'ün cevabı şudur:

"TÜRKİYE BİR MAYMUN DEĞİLDİR VE HİÇBİR MİLLETİ TAKLİD ETMEYECEKDIR. TÜRKİYE NE AMERİKANLAŞACAK, NE DE BATILILAŞACAKDIR; O SÂDECE ÖZLEŞECEKDIR." (Joseph C. Grew's Diaries, MS. Am. 1687, C. 49, p. 1981-2, Houghton Kütüphanesi-Cambridge, Mass.- Yazmalar Koleksiyonu) (Ayrıca bk. Prof.ERCÜMEND Kuran: Atatürk ve Türkiye'nin Modernleşmesi, Türk Kültürü, Kasım 1965, Sayı: 37, s. 64).

34 - Uşak'ın düşman işgalinden kurtuluşunun 11. yıldönümünde Uşak Belediye Başkanı tarafından dâvet edilen Atatürk, 2 Eylül 1933 târîhli şu telgrafi yollamıştır:

Kurtuluş Gününün Yıldönümünü Ben de Kutlar, Hakkımdaki Duygularınıza Teşekkür Ederim.

Cumhurreisi

Gazi Mustafa Kemâl

34 - Türkiye Himâye-i Etfal Cemiyeti (Türkiye Çocuk Esirgeme Kurumu) Genelsekreteri ve Bolu Milletvekili Dr. Fuad (Umay) Bey, 7 Nisan 1923 Cumartesi akşamı Agitania Vapuru ile New York'a gelmiştir. Ertesi gün saat 14'de New York'taki "Türk Teâvün (Yardımlaşma) Cemiyeti" kulübünde bir "New York Himâye-i Etfal Kongresi" yapılmıştır. Doktor Fuad (Umay) başkanlığında Amerika'nın çeşitli yörelerinden dokuz Türk ve Müslüman cemaati temsil eden onüç delegenin katılmasıyla 8545 kişinin temsil edildiği bu kongrenin gündemi şuydu: "Şimdiye kadar Amerika'nın muhtelif cihetlerinde teşkilâtsiz cemaatler hâlinde yaşayan Müslüman unsurları teşkilât altına alıp aralarında bir iştirak sağlamak; vatanında sefil ve bedbaht sürünen yüzbinlerce yetime yapılacak yardımı daha müsmir bir şekle sokmak."

Bu kongre için Gazi Mustafa Kemâl Paşa tarafından gönderilmiş mektubun Dr. Fuad Bey tarafından okunması, ayağa kalkan delegelerin son derece coşkun ve taşkın gösterileriyle karşılanmıştı:

Türk Teâvün Cemiyeti'ne

Ankara: 12/3/339

İstihlâs ve istiklâl-i vatan mücahedesinde şehid düşen kahramanların yavrularını müreffeh ve mes'ud etmeğe çalışan Türkiye Himâye-i Etfal Cemiyeti vedaatıyla evlâd-ı şühedâ haklarında Amerika'da bulunan dindaşlarımızın göstermiş ve göstermekde bulunmuş oldukları hissiyât-ı âlicenâbâne ve yüksek alâka-i insaniyetperverâne fevkalâde memnuniyetimi mücib oldu. Uzak ufuklardan Türkiye kahramanlarının evlâdlarına dest-i muavenet uzatan zevât-ı âliyye suret-i mahsusada arz-ı teşekkürat eylerim.

Bugün adedleri yüzbinleri geçen bîkes vatan yavrularının dâimâ derhâtır buyrulacağından kuvvetle ümidvar bulunduğumu arz eylerim efendim.

Türkiye Büyük Millet Meclisi Reisi

Gazi Mustafa Kemâl

(Doktor Fuad Mehmed (Umay): *Amerika'da Türkler ve Gördüklerim*, İstanbul, Vatan Matbaası 1341, s. 26)

35 - Anafartalarda, Atatürk'ün 19. Tümen'ine bağlı 57. Alayın komutanı Binbaşı Avni Bey tarafından tutuklanan İngiliz Teğmeni Paterson'un üzerinde bulunan İngiliz askerî haritasını Avni Bey, komutanı Mustafa Kemâl Bey'e, O da birliğin bağlı olduğu komutanları Es'ad (Bülkant) Paşa'ya vermiştir. Atatürk, haritanın üzerine kurşunkalemle şunları yazmıştır:

Bu haritanın umum Kolordumuz nâmına Kolordu Kumandanımız Es'ad Paşa Hazretleri'ne arz ve takdimi ensebdir.

M. Kemâl

(Haritanın aslı, Es'ad Paşa'nın yeğeni sayın Kâzım Taşkend'de, fotokopisi ise Hayat Târih Mecmuası, 1 Nisan 1965, Yıl: 1, Sayı: 3, ss. 20 ve 22'dedir.

آطه «تورك اوجاغى» تورك كلت نور ياش
 فيا صبه نغمى اولسون!
 بوا جاغلك آنسى حونه ايتك مشوره
 تدمر . ادنى . عصر رجه . سونه ديكه
 جيا شقده . حالى قالمه بدر . فقط .
 بويك لهرت سبت ايدو نك اوجاغى سيزى
 جوتكم اوشيد . دوتور غوز سردى . كه
 آطه . تورك اوجاغى «ان اصيل تورك
 اوجاغلر نيك قيزغيه آتقربله راجعا
 نغمه اولمش .
 اوجاغلك بوكونك نورلى غلوى
 لهرت . آيغينلا تورك . به . بوكون .
 بوزلوك صبحاه تما سينه نه بيره
 سونج و سمارت هارى دويدم
 ۱۹۰۹-۱۹۰۹

غازى ياشا مهنر نيك ال يازمى .
 ايتور توكچاى حاشره دفتر ۵۵

بوز نيكه طوير اقدم . بويده نور
 كنده سات اولون تورك آطه نك
 اوجاغى دانا تر سينه

دانا ت ۱۹۰۹-۱۹۰۹

المود ماهر اوز نيك ال يازى

SALON
22 Eylül 1940

"Samsun" Kullandir Birlikini Hay'atini
tebrik ederim.

Gösterdikleri, münevver birlik asari
takdire şeradır.

Samsun evlatları bu birliğin feyzinden
ne kadar istifit olacaktırlar.

Bütün Türkiyeye şamil, kullandir birli-
ğinin : bütün millet, münevver birlik ha-
mine refahıdır. Zaten, Türk Milletinin nesli
bir demir kitle olacağına düşünmek isteyen
büyük zevk ve saadettir.

Bukadar nurlu, bu kadar mes'ut netice
verecek bir hedefin rehberleri bu kurtuluş
selâmların.

G A Z 1
Mustafa Kemal

۱۹۲۱ عیسوی ۱۱۱۱ ہجری
بازار اترسی طواف تکھنڈہ بونفہ باہی سنگاران قریف

[illegible]

ENVER PAŞA VE ORTA ASYA'DA BAŞGÖSTEREN

“BASMACI” AKIMI

Dr. SALÂHİ R. SONYEL

Önsöz

Mustafa Kemal başkanlığındaki Türk ulusalcılarının, 1921 yılı Eylül'ünde Yunan istilâ gücüne karşı Sakarya'da kazanmış olduğu zafer, Sovyet Rusya'nın, Türkiye'yi, Enver Paşa aracılığıyla Bolşevikleştirme planlarını altüst ediyordu. Ulusalcılar, başkentleri Ankara doğrultusunda ilerleyen Yunan ordusuyla boğuşurken, Sovyet önderleriyle işbirliği yapan Enver Paşa, Mustafa Kemal'i devirmek, Yunanlıları yenmek ve Anadolu'da kendi önderliği altında Bolşevizmin temellerini atmak amacıyla, Müslüman Bolşeviklerden oluşan bir ordunun başında Anadolu'ya girmeyi tasarlıyordu. Ama Kemalistlerin¹ Sakarya'da sağlamış oldukları zafer, bu tasarıya büyük bir darbe indiriyordu. Bunun üzerine, Rus önderleri, 1921 Martı'nda bir dostluk antlaşması imzaladıkları Ankara yönetiminin dileği üzerine, Enver Paşa'yı Türk sahnesinden kaldırmaktan başka seçeneğe sahip olmadıklarını görüyor; esasen, onun, o sırada Anadolu'da kendilerine bir yararı kalmadığını anlıyorlardı. Bundan başka, 22 Haziran 1922 tarihli İngiliz Gizli İstihbarat Raporu'nun iddialarına inanılırsa, Mustafa Kemal, İtilâf Devletleri'yle, Ulusalcı Türkiye ve Bolşevik Rusya'nın ortak çıkarlarını tehlikeye düşürecek herhangi bir anlaşmayı imzalamaktan kaçınacağına dair Sovyet önderlerine yazılı olarak “kişisel güvence” veriyordu.

Sovyet önderleri, bu güvenceden görünürde memnun kalıyor ve kısa bir süre sonra, Enver Paşa'nın Ankara yönetimini rahatsız etmeyi sürdürmesini önlemek amacıyla, yetenekle bir plan uyguluyor; ona karşı, Batum bölgesinde bir ayaklanma düzenliyor ve bunun, Kafkasya ulusalcılarının yapıtı olduğu izlenimini yaratıyorlardı. Bu plan o denli ustalıkla uygulanıyordu ki, Enver, meydana gelen durumla başa çıkamıyor; tüm plânlarının bozulduğunu görerek Moskova'ya dönüyor; partizanları dağılıyordu. Moskova'da onu iyi karşılayan Sovyet önderleri, başarısızlığına

¹ Mustafa Kemal yanlısı Türk ulusalcıları (milliyetçileri).

örgüt eksikliğinin neden olduğunu anlatıyor ve kendisine gelecekte yine yardımda bulunmaya söz veriyorlardı².

Orta Asya'da Ruslara karşı ayaklanma

Bu arada, Bolşevik Rusların Orta Asya'da belirmelerinden beri onlara karşı Müslüman halk arasında sürüp gitmekte olan ayaklanmalar genişliyor; Sovyet önderleri, Enver Paşa'dan, Müslüman ihtilâlcileri yatıştırmak amacıyla Türkistan'a gitmesini rica ediyor; o da bu öneriden memnun kalarak gitmeye hazırlanıyordu. Ancak, Moskova'dan ayrılmadan önce, Sovyet Dışişleri Komiseri Georgi Vassiliyeviç Çiçerin'e bilinmeyen bir nedenden ötürü kin besleyen özel sekreteri, Kafkaslarda olup bitenleri ve "Çiçerin'le Mustafa Kemal arasında yapıldığı söylenen gizli ve kişisel anlaşmayı" gizlice Enver Paşa'ya açıklıyordu. Bu açıklama, Enver'e bir şimşek gibi durumu aydınlatıyor; kendisine karşı yapılan Rus oyununu hemen sezerek herşeyi anlıyor; ama kurnazlık ve pekağızlilikla (ketumiyet) davranmak kararını alıyordu.

Bu sırada, Kuşcubaşı Hacı Sami de ona Doğu'da "taçlar, saltanatlar" vaad ederek ve herşeyin hazır olduğunu söyleyerek Türkistan'a gitmesi için üsteliyordu³. İkinci Abdülhamit'in sarayında kuşcubaşılık yapan bir Çerkezin oğlu olan Hacı Sami, tehlikeli bir macera adamıydı. Kardeşi Eşref, bizzat Enver tarafından, her çeşit istihbarat ve sabotajla ilişkisi bulunan Osmanlı gizli *Teşkilât-ı Mahsusa'sının* (Özel Örgüt) şefliğine atanmıştı. Ama Hacı Sami iyi eğitim görmediği için, İzmir polis müdürlüğüne bağlı bir karakolda görevlendirilmişti. Her iki kardeş de hırçın, saldırgan, vurup kırıcı insanlardı. Daha sonra hazırlanan 150'likler listesine gireceklerdir. Hacı Sami, Yunan adalarında örgütlediği bir çete ile ve Mustafa Kemal'e suikast yapmak amacıyla gizlice Anadolu'ya girerken vurularak öldürülecektir⁴. Enver Paşa ise, Hacı Sami'ce aldatılarak, "Basmacı" akımına katılmaya inandırıldığını daha sonra anlayacak ve onu suçlayacaktır⁵.

² İngiltere Dışişleri Bakanlığı'nın Devlet Arşivi'nde (*Public Record Office*), Siyasal FO 371 sınıfında korunan belgeleri; bundan böyle FO 371 olarak anılacaktır. FO 371/dosya 7947/belge E 642. Louis Fischer bunu başka açıdan açıklar; bkz. *The Soviets in Word Affairs*, C.1, Londra 1930, s.386-7.

³ Şevket Süreyya Aydemir: *Makedonya'dan Ortaasya'ya Enver Paşa, 1914-1922*, C.III, İstanbul 1972, s.615.

⁴ Aydemir, s.622-3; ayr. bkz. Glenda A. Fraser: "Hacı Sami and the Turkestan Federation, 1922-3" (Hacı Sami ve Türkistan Federasyonu, 1922-3), *Asian Affairs*, C.XVIII, Bölüm 1, Şubat 1987, s.11-21; FO 371/9286/2907: Kırıl Naibinden Hindistan Bakanlığı'na kapalı telyazısı, Delhi, 19.3.1923.

⁵ Aydemir, s.659 - Enver'in 27.1.1922 tarihli mektubu.

Türk kaynakları, Enver Paşa'nın 1921 yılı Ekim ayının sonuna doğru Buhara'ya ulaştığını gösterir. Başkır'lı Zeki Velidi (Togan) onunla 24 Ekim'de ilk kez görüşüğünü ve ona Türkistan'la Buhara ve oradaki akım hakkında uzun bilgi verdiğini; Enver Paşa'nın: "Ben vakit geçirmeden Şarkî (Batı) Buhara'ya ve oradan Fergane'ye geçerek bütün Basmacı (Baskıncı) hareketinin (akımının) başına geçmek istiyorum. Bu iş için uzun boylu düşünerek icabeden (gereken) bütün tedbirleri (önlemleri) aldım" diyerek kendilerini şaşırttığını kaydeder⁶. İngiltere Dışişleri Bakanlığı yetkililerinden P.M. Roberts, 1 Mart 1923'te kaleme aldığı raporda, Enver Paşa'nın Orta Asya'daki ihtilâl akımını Pan-İslâmî bir rejim kurmada araç olarak kullanmak kararını verdiğini öne sürer⁷. Enver'in en yakın işbirlikçilerine göre, onun planı şuydu: Türkistan'da Ruslara karşı birçok olaylar çıkarak, kendi partisinin, Kemalistlerin partisinden daha güçlü olduğunu kanıtlamak, böylece, Anadolu'daki İttihatçıların durumunu güçlendirmek.

Bir Rus'un görüşünce Buhara'daki durum

Moskova'daki İngiliz temsilcisi R.M. Hodgson, 2 Mayıs 1922'de Dışişleri Bakanı Lord Curzon'a gönderdiği gizli bir yazıya, o sırada görevli olarak Orta Asya'ya gitmeye hazırlanan ve Savaş Komiserliğiyle sıkı ilişkileri olan bir Rus subayınca Buhara'daki durum hakkında hazırlanmış bulunan raporun bir özetini ilahırtıyordu. Bu raporu göre, Buhara'yı Hocayefler (Hocalar) grubu yönetiyordu. Buhara Merkezî Yönetim Komitesi başkanı Osman Hocayef'ti. Kardeşi Feyzullah Hocayef başkanlığındaki Komiserler (Bakanlar) Kurulu etkisizdi. Kişisel olarak Komiserler, devletin işlerinden çok, herhangi bir yönetim değışikliğine karşı kendilerini korumak amacıyla çeşitli düzenlerle uğraşıyorlardı.

En önemli Bakanlıklardan biri olan İçişleri Komiserliği büsbütün güçsüzdü. Milis gücü, halkı koruyacağı yerde, soyuyordu: bu gücün önderi olan Ali Rıza, rüşvet yiyen bir kişi olarak kötü ad yapmıştı. Halk, yöneticilerden memnun değildi. Yönetim, oldukça ciddi malî ve iktisadî bir bunalım geçiriyordu. Tedavülde çok miktarda kâğıt para vardı; mollaların ise halk üzerindeki etkileri pek genişti. Hocayeflere karşı il ikinci bir grup, İktisadî İşler Komiseri Muhitdinof'un yandaşlarından oluşuyordu. Muhit-

⁶ İbid., s.630-1; ayr. bkz. Zeki Velidi Togan: *Yeni Türkistan*, İstanbul, (tarihsiz), ve Abdullah Recep Baysun: *Türkistan Millî Hareketleri*, İstanbul 1943.

⁷ FO 371/9291/N 2203: P.M.Roberts'in Rus-Afgan ilişkileri hakkında kaleme aldığı rapor, Londra 1.3.1923.

dinofun saygınlığı son zamanlarda artmıştı. Onun etkisi özellikle Doğu Buhara'da, "Basmacı"ların ele geçirdiği ilçelerde pek yaygındı.

Doğu Buhara'nın tümü ve öteki birçok yerler ihtilâlcilerin eline geçmişti. Buhara'daki ayaklanma üç başlık altında inceleniyordu: 1. İktisadî: ekonomik politikanın anormalliklerine karşı silâhlı bir protesto biçimini alan akım oldukça güçlü olup tüm Doğu Buhara'ya yayılmış bulunuyor; ciddi bir tehlike yaratıyordu, çünkü katların (makamların) yasadışı davranışlarından sürekli güç kazanıyordu. Akımın kullandığı sloganlar şöyleydi: "yerel yetki; merkezden hiçbir yetki; daha az vergi; yasa dışı vergilerin kaldırılması, v.s." 2. Siyasî: Ruslarca ülkeden çıkarılan "Emirin eski görevine iade edilmesi" parolası altında Sovyet yetkisine karşı başlatılan siyasî bir akımdı. Yandaşlarının sayısı açısından pek güçlü olmayan bu akım, yine de ciddi bir durum yaratabilecek niteliğe sahip birleşik bir grubu temsil ediyordu. 3. "Basmacılar": En geniş ölçüde yayılmış bulunan akımı temsil eden "eşkiyalar" olarak nitelendiriliyorlardı. Onların siyasî veya iktisadî sloganları hemen hemen yok gibiydi, ama varlıklarını ihtilâl ile sürdürüyorlardı.

Söz konusu Rus subayı şu sonuca varıyordu:

"Rusya'nın Buhara'daki etkisi pek zayıftır. Kocayef hükümeti komünizmden büsbütün yoksundur. Daha çok meşrutî kiralığa yönelir ve Pan-İslâmcı akımla birleşmek amacı güder. Moskova'daki merkezî katlara karşı tutumu hiç de dostane değildir ve Rus komünistleri Buharalı yoldaşlarına pek güvenmiyorlar. Dostane olmayan bu tutum yüzünden, vakit vakit, Rusyalı ziyaretçilerin silahlarını alma deneyinde bulunulur. Bu, Sovyetler için bir o kadar daha tehlikelidir, çünkü Buhara'daki Sovyet ordusu iyi örgütlenmiş değildir; oysaki yerel askerler her bakımdan iyice teçhizatlandırılmışlardır"⁸.

Enver Paşa, sırf ihtilâlcileri yatıştırmak amacıyla Ruslar tarafından Buhara'ya gönderiliyordu, ama önderlerinin yönergelerini yerine getireceğine, ihtilâlcilere katılmak kararını alıyordu. 8 Mayıs 1922 tarihli ve "Meşed İstihbarat Hatıra Defteri" başlıklı İngiliz Gizli İstihbarat Raporu'nun açıkladığına göre, Mart ayının ikinci yarısında, Enver, öteki bir Türk subayı ve mitralyöz taşıyan 200 sovar, ihtilâlcilere karşı savaşmak üzere Bu-

⁸ FO 371/8074/N 4415: R.M.Hodgson'dan Lord Curzon'a gizli yazı, Moskova 2.5.1922.

hara'dan Kızıl Tepe'ye hareket ediyorlardı. Ertesi gün Buhara'ya ulaşan haberlere göre, Enver'le adamları ihtilâlcilere katılıyorlardı. Bu haber üzerine Bolşevikler ve Genç Buhara'lılara mensup yetkililer gizli bir toplantı yapıyor; daha sonra 20 Türk subayının evleri aranıyor ve aralarında 6 "Osmanlı Türk'ü" de bulunmak üzere 69 kişi tutuklanıyordu. Türklerin dördünün adları Hasan, İsmail, Kâzım ve Hüseyin'di. Kentte sıkı yönetim ilân ediliyor ve saat 18'den sonra kimseye evinden çıkma izni verilmiyordu⁹.

Enver Paşa'nın dramatik biçimde yan değiştirmesi, Sovyet etkisindeki Buhara'da bir bunalım yaratıyor; Merkezî Yönetim Komitesinin başkanı Osman Hocayef, Enver'le işbirliği yaparak ihtilâl sancağını çekmeye çalışıyor; ama Bolşevikler duruma egemen olmayı sürdürüyor ve Osman Hoca, canını kurtarmak için Kabil'e kaçmak zorunda kalıyordu. Kardeşi Feyzullah Hoca ise, Sovyet rejimine sadık kalıyor ve Cenevre Konferansı'na katılan Sovyet delegasyonunun Buhara temsilcisi atanıyordu. Feyzullah, Buhara'nın Kabil'e yeni atanan diplomatik temsilcisi Haşım Şahik'in de üyesi bulunduğu "Buhara'nın Bağımsızlığı" adlı gizli örgüte üye olmayan tek hükümet yetkilisiydi¹⁰.

Müslüman halka karşı Bolşevik zulmü

Bir İngiliz Gizli İstihbarat Raporu'na göre, Bolşevikler, Orta Asya'da uyguladıkları "soygun ve zulüm" siyasasıyla Müslüman halkın kin ve nefretini kazanmışlardı¹¹. Çin Türkistanı'nda İngiliz başkonsolosu bulunan ve Orta Asya'da dört yıl görev yapan Yarbay P.T.Etherton'un bildirdiğine göre, çoğunluğu Müslüman olan oradaki halk, hiçbir biçimde Bolşevizme yönelmiyor; "Bolşeviklerin 1918'den 1920'ye dek Hive ve Buhara'da giriştikleri soygunculuk ve talân" sonunda, onlara karşı besledikleri kin duygusu daha da artıyordu. Rus ihtilâlinde beri Bolşeviklere karşı sürekli isyan içinde bulunan Fergane ilinde Bolşevikler ancak kentleri işgal ediyor, geriye kalan tüm ülke, sayıları oldukça kabarık olan Bolşevik düşmanı Müslüman ihtilâlcilerin elinde bulunuyordu. Bu ihtilâlciler bağımsızlık için mücadele ediyor; yapılan tüm Sovyet önerilerine karşı çıkıyorlardı.

⁹ FO 371/7821/E 6773.

¹⁰ FO 371/9291/N2203; Cenova Konferansı hakkında bakınız S.R.Sonyel: *Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika*, C.II, Ankara 1986, s.191-4; Sonyel: *Türkish Diplomacy, 1918-1923*, Londra 1975, s.132-3.

¹¹ FO 371/8074/N 4415; İngiliz Gizli İstihbarat Raporu, 22.6.1922.

Fergane, Rusya Türkistanı'nın en geniş ve en verimli illerinden biriydi; dolayısıyla, Rusların bu bölgeyi işgallerinde bulundurmaları, iktisadî açıdan, kendi çıkarları için pek önemliydi¹².

Enver Paşa tutsak ediliyor

Türk kaynaklarına göre, Enver Paşa, Buhara'da üç hafta kadar kaldıktan sonra, 2 Kasım 1921'de, eşliğindeki Türk subaylarıyla birlikte yola çıkıyor¹³, güneyde Karşı ırmağı dolaylarında bir gün kaldıktan sonra, üçüncü gün, Şirabat ve Seyrap arasından dağlara, Termez'in doğusunda bulunan Kabadyan dolaylarında bir köye ulaşıyordu. 7 Kasım'da eşi Naciye Hanım'a gönderdiği yazıda şöyle diyordu:

"...Dün Buhara ve Hive merkezlerine gönderdiğim mektupların... altına 'Ulu Turan İhtilâl Orduları Kumandanı, Merkezler Merkezi Reisi' diye imza attım. Artık oy yaydan çıktı... ancak tam muvaffakiyetten (başarıdan) sonra dönerim. Allah bu büyük işte de utandırmasın..."¹⁴.

Ertesi gün, Enver'le kafilesi, "Basmacı" ülkesini Rus işgalindeki bölgeden ayıran Kâfirihan (Oxus) suyuna ulaşıyor; orada, Lakay İbrahim adlı oldukça hırçın bir Müslüman aşiret beyinin eline düşüyor; onların herşeyine el koyan ve kendilerine her çeşit tinsel ve bedeni ezgi yapan bu "cahil adamca" üç aya yaklaşık bir sürece tutsak ediliyordu. Oysa ki, 26 Ocak 1922 tarihli İngiliz gizli istihbarat Raporu'nun iddia ettiğine göre, Enver Paşa, 1921 yılı Aralık ayının ikinci yarısında, Buhara'nın Düşenbe veya Hisar kentlerinde bulunuyor; Bolşeviklerle ihtilâlciler arasında bir anlaşma yapmaya çalışıyordu¹⁵. Bu arada ihtilâl batıya doğru yayılıyor; Bolşevikler, bundan oldukça kaygılanıyorlardı. 1922 yılı Ocak ayında, ihtilâlciler, önemli yol ve demiryolu kavşağı olan Karşı'ya ve öteki kentlerden Şehri-Sebz'le Güzar'a saldırarak ele geçiriyorlardı¹⁶.

Hindistan'daki İngiliz Orduları Başkomutanının 10 Mayıs 1922'de İngiltere Savaş Bakanlığı'na bildirdiğine göre, Martta, Buhara'nın Askabad

¹² İbid., belge no. N 7876: Hindistan Bakanlığı'ndan Dışişleri Bakanlığı'na yazı, 18.8.1922, ilişikte Çin Türkistanı'ndaki İngiliz başkonsolosu Yarbay P.T.Etherton'un gönderdiği yazının sureti.

¹³ Ayr. bkz. Baysun: *Türkistan Millî Hareketleri*, İstanbul 1943.

¹⁴ Aydemir, s.640-5.

¹⁵ FO 371/8079/N 2235: Hindistan'ın Kuzey-Batı Hudut İli'nin İstihbarat Bürosunca kaleme alınan 4 sayılı Gizli İstihbarat Raporu, 26.1.1922.

¹⁶ İbid., belge no. N 2819: 6 sayılı Gizli İstihbarat Raporu, 9.2.1922.

bölgesinde kargaşalık çıkıyor ve Zaloni pazarı yağma ediliyordu. Buhara savaş kesimine asker gönderiliyor, ama düzen iade edildiğinden, askerler geri çekiliyordu. Buna karşın, Termez kenti ihtilâlcilerce halâ muhasara ediliyor; Bolşevikler, durumu yatıştırmak için Kerki'den berkitici bir güç gönderiyorlardı. Türkistan'daki Bolşevik katları, Hive'li Cüneyt Han'a yanaşarak, onu Hive Cumhuriyetinin başkanı olarak tanımayı öneriyor; Buhara'lıların zorla askere alınmalarını buyuruyorlardı.

İhtilâlciler, 15 Martta Margilân'ı ele geçiriyor; Kokand bölgesinde ciddi çarpışmalar oluyor; petrol kuyuları hasara uğruyordu. Bu bölgede bulunan 2.500 Bolşevik askeri ordudan kaçarak, birlikte 4 mitralyözle ihtilâlcilere sığınyordu. Taşkent'teki XIV. Üzbek Alayı toplu biçimde ordudan kaçarak, beraberlerinde birçok mitralyöz ve mühimmatla ihtilâlcilere katılıyor; Taşkent'in kuzeyindeki demiryolu sık sık kesiliyor; "Basmacı" akımı oraya dek yayılıyordu. Bu arada, Bolşevik Ordu kaçakları hergün İran'a sığınyordu¹⁷.

Enver Paşa ihtilâlcilerin başına geçiyor

1922 yılı Martında, İbrahim Lakay, Enver Paşa'yla kafesi mensuplarını özgür bırakıyor; kafele, 10 Marta Balcevan - Baysun doğrultusunda yol alıyor; 11 Martta Hoşbulak kışlağına varıyor; sonra Muin kışlağına geçerek orada iyi karşılanıyordu¹⁸. Enver Paşa artık kendini tüm mücahitlerin komutanı saymaya başlıyor, bunu bir bildiriyle şöyle duyurmaya çalışıyordu:

"Kâfirlerin barışmaz düşmanı olan ben, size, dinin ve vatanın muhafazası (korunması) için mücadele eden (çarpışan) gazilere selâm ederim. Ondan sonra bildiririm ki, bu andan itibaren, Buhara-yı Şerif, Hive ve bütün Türkistan'ı istilâ eden Ruslardan temizlemek için, Ruslara karşı cihat ilânı ile, bütün İslâm kuvvetlerinin kumandasını, Allah'ın izni ile üzerime aldım. Fergane ve Hive ve bütün Türkistan mücahitleri ile, bütün bu taraflardaki İslâm alaylarına bildiririm ki, Buhara'daki bütün kuvvetlere ve sizlere, Muhammed'in Bayrağı'nın Ruslara karşı zaferine çalışmak emrini verdim. Bu suretle size de malûm olma ve öz

¹⁷ FO 371/8074/N 4613: Hindistan'daki İngiliz Başkomutanından Savaş Bakanlığı'na kapalı telyazısı, 10.5.1922.

¹⁸ Ayr. bkz. FO 371/8079/N 5401: Hindistan'ın Kuzey-Batı Hudut İli'nin İstihbarat Bürosunca kaleme alınan 16 sayılı Gizli İstihbarat Raporu, 27.4.1922.

Müslüman kardeşler arasındaki muharebeye (savaşa) nihayet (son) vermenizi emreder, emniyetli bir adamınızı, hemen bu kâğıdı alır almaz benim yanıma göndermenizi isterim”¹⁹.

Bir İngiliz raporuna göre, 1922 yılı Mart ayı sonunda Enver Paşa'yı eski Buhara gücünün başında, Bolşevikleri Buhara'dan çıkarmak için onları dağlardan aşağı sevkederken görürüz. O sırada 20.000 kişiyi aşkın bir gücü olduğu söyleniyordu. Bu güç, Termez, Baysun ve Şehrisebz'de olmak üzere başlıca üç bölüğe ayrılıyordu. Bölüklerin önderleri şunlardı: Muhittin Maksım, Abdul Gano, Tohta Bey, Yoldaş Hoca ve Osman Hoca. İhtilâlciler arasında Afgan subaylarıyla erleri ve Buhara eski Emirine eşlik etmiş olan 300 sovar da vardı. Amaçları, tüm Buhara'yı işgal ederek eski Emir'i yeniden başa geçirmektir. Afganistan Emiri'nin bu ayaklanmada parmağı olduğu söyleniyordu.

İhtilâlciler Şehrisebz-Baysun-Termez hattının doğusundaki en önemli kasaba ve köyleri işgallerine alıyor; Termez kentini muhasara ediyorlardı. Çok miktarda yiyecek, silâh ve mermileri olduğu; Bolşeviklerin ise pek az yiyecekleri bulunduğu; bu yüzden birçoğunun ihtilâlcilere katıldığı bildiriliyordu. Bolşevikler, 20.000 kişilik bir berkitici (takviye edici) gücün gönderilmesini talep etmişlerdi. Bu takviye gücü Taşkent yoluyla tedricen olay yerine sevk ediliyordu²⁰. Bu arada, Enver Paşa, eski Buhara Emiri ve Afgan yönetimiyle ilişkilerini Kabil'deki ajanı Bedri Bey aracılığıyla sürdürüyor; Afgan yönetimi, Buhara ve Hive'de, dahası, tüm Türkistan'da Bolşevik yönetimini yıkmak için beklenen fırsatın geldiğine inanıyordu²¹.

Enver Paşa, 4 Nisanda, Buhara'nın eski Emirine gönderdiği yazıda, onun yetkisini kullanmak için izin dileyor; ama Emirle yandaşlarının Enver'e karşı tutumları hiç de dostça olmuyor; dahası, ona karşı düşmanlık duyuyorlardı. Emir'in geri getirilmesi ve Buhara'da Emirlik sisteminin yenibaştan kurulmasına Enver'in yandaş olacağına inanmıyorlardı²².

Türkistan Kurultayı'nın Kararı

Bu arada, Bolşeviklere karşı Türkistan örgütlerince 1922 yılı Nisan ayında düzenlenen kurultayda kabul edilen kararda, Ruslar, “onbeş mil-

¹⁹ Aydemir, s.666-8.

²⁰ FO 371/7821/E 6773.

²¹ FO 371/9291/N 2203.

²² FO 371/8075/N 8141: Gizli Rapor, 28.9.1922.

yonluk halkı bulunan bir ülkeyi boyunduruk altına almak; topraklarını halkın kanıyla sulamak ve halkı her türlü siyasî haklarından yoksun bırakmakla" suçlanıyor; Bolşevik Rus yönetimi, Türkistan'da, "Çarların rejiminden bin kez daha kötü bir rejim" kurmuş olmakla sert bir dille eleştiriliyordu. Kararda ayrıca yansıtıldığı gibi, Müslümanların malları çalınarak yağma ediliyor; halk, tüm haklarından yoksun bırakılıyor; büsbütün Ruslardan oluşan Kızıl Ordu, "Müslüman köylerini toptan soyarak yağma ediyor"; Sovyet yönetimi, Müslümanların din özgürlüğünü ortadan kaldırıyordu.

Sovyet yönetimi, Türkistan'a ilişkin siyasetini ivedilikle değiştirmez ve Müslüman çoğunluğunun tüm haklarını iade ederek güçlendirecek tek araç olarak ulusal bir yönetim kurulmasına izin vermezse, tüm Müslümanların, "Sovyet yönetimine karşı yürüttükleri mücadeleyi genişletmeye çağırılacakları" yolunda o yönetime uyarıda bulunuyordu. Kurultay, ayrıca, geçici olarak bir Türkistan yönetimi kuruyor; bu yönetim, Sovyet sistemini yıkmayı amaç ediniyor; "Enver Paşa, bu kararın tüm bölümlerini onaylar ve geçici yönetimle özel bir anlaşma yaparsa, ihtilâlciler askerlerin onun buyruğuna verileceğini" açıklıyordu²³.

Enver Paşa Moskova'ya kesin süreli öneri gönderiyor

Moskova'daki İngiliz temsilcisi R.M.Hodgson'un 10 Nisan 1922'de İngiltere Dışişleri Bakanı Lord Curzon'a bildirdiğine göre, Orta Asya'da Ruslara karşı başlatılan akım hakkında çeşitli kaynaklardan ayrı ayrı, ama güvenilir haberler alınıyordu. Bu haberlere göre, birkaç aydan beri Buhara'da bulunan Enver Paşa, Bolşevik yönetimine karşı düzen çeviriyordu. Bu konuda Hodgson şöyle diyordu:

"Bolşevik yönetimi, Buhara'daki Müslüman halka çok tatsız geliyor. Öteyandan, Orta Asya'da oldukça güçlü bulunan ve Müslüman halka epeyi zulüm yapan (Sovyet yetkilisi) Peters'in gaddarlığı, Enver'in işini kolaylaştırmıştır. Peters, son günlerde, 213 Müslümanı öldürmüştür".

Enver Paşa, bir süre önce, bir avuç yandaşıyla birlikte sözde ava gitmek için Buhara'dan ayrılıyor; ülkedeki Bolşevik katlarının uyanıklığını etkisiz bırakarak, taşradaki halk arasında ivedilikle propaganda yapmaya başlıyor; Moskova'ya gönderdiği kesin süreli bir öneride (ültilatom), Orta

²³ Ibid., CX/2787 sayılı ve 28.8.1922 tarihli Gizli Rapor.

Asya'daki halkların kurtuluşunu sağlamak amacı güden akımın başına geçtiğini bildiriyor; Moskova onlara tam bağımsızlık vermezse, tüm Müslümanları ayaklandırarak, silâh gücüyle onların özgürlüğünü sağlayacağı uyarısında bulunuyordu²⁴.

İngilizler, Enver'in arkasında Türk parmağı bulunduğuna ve onun, Orta Asya'daki kampanya plânını Moskova'da Ali Fuat'la birlikte hazırlamış olduğuna inanıyorlardı²⁵. Bolşeviklerle Kemalistler, Enver'in bu davranışına şaşıyorlardı. Ruslar, Enver'in kendi sırlarını öğrenmiş olduğunu bilmiyor; Mustafa Kemal'in onunla işbirliği yaptığını sanıyor; dolayısıyla, bir süre, Ankara ile Moskova'nın arası açılıyordu. Ruslar, Mart ayında Büyük Millet Meclisi (BMM) yönetiminden Enver Paşa'ya bir mektup taşıdığı iddiasıyla bir Türk kuryesini tutukluyorlardı. Bu olay, BMM yönetiminin Moskova Büyükelçisi Ali Fuat'la Sovyet Dışişleri Komiserliğinin arasını açıyor; onun da Enver'in komplosunda parmağı olduğundan kuşkulanan Sovyet yönetimi, Ankara yönetiminden, geri alınmasını talep ediyor; Mustafa Kemal, Moskova'da saygınlığını yitiren Ali Fuat'ı daha sonra Ankara'ya çağırıyor ve Enver Paşa'yla bir ilişkisi olmadığı yolunda Lenin'e güvence vermek zorunda kalıyordu²⁶. Ancak, Ali Fuat Moskova'dan ayrılmadan önce, Sovyet Dışişleri Komiseri yardımcısı Lev Mihailoviç Karahan, Enver'in göndermiş olduğu kesin süreli öneri konusunda Ankara Büyükelçisiyle görüşüyor; Sovyet yönetiminin, Enver'den bu denli bir ültimatom almayı hiç beklemediğini bildiriyordu²⁷.

Öteyandan, Türkistan'daki durumu görüşmek amacıyla, Nisan başlarında, Moskova'da toplantılar yapıyordu. Bu toplantılara, Rahimbayef'in başkanlığı altında olan ve "Turtsik" olarak anılan Taşkent'teki Türkistan Yönetim kurulunun kimi üyeleri katılıyordu. Görüşülen başlıca konular, Enver Paşa'nın Doğu Buhara'daki davranışları ve ihtilâlcilere katılan kimi "Genç Buharalılar"ın tutumuydu. Toplantılarda uzlaşıcı bir yöntem izleniyor; Sovyet katları, Türkistan ve Buhara'nın özerkliğini onaylamaya hazır olduklarını açıklıyor; Enver Paşa'yla görüşülmesini öneriyorlardı²⁸.

²⁴ FO 371/8073/N 3621: Hodgson'dan Curzon'a gizli yazı, Moskova 10.4.1922.

²⁵ FO 371/8073/N 362: HC 2670 sayılı Gizli İstihbarat Raporu, 22.2.1922.

²⁶ FO 371/7947/E 642: İngiliz Gizli İstihbarat Raporu, 22.6.1922; ayr. bkz. Liman von Sanders: "Enver Pasha in Turkestan", (Enver Paşa Türkistan'da), *Vossische Zeitung*, 12.8.1922.

²⁷ FO 371/7821/E 6773: Meşed Gizli İstihbarat Raporu, 8.5.1922.

²⁸ FO 371/8074/N 5667: 706 sayılı Gizli Rapor, 31. 5.1922 - A.2 "Orta Asya".

İhtilâlciler İngiltere'den yardım diliyor

İngiltere'nin Hindistan Bakanlığı'nca 20 Nisan 1922'de Dışişleri Bakanlığı'na gönderilen bir yazıya göre, Gantok'taki İngiliz temsilcisi M.Bailey'den alınan gizli bir mektupta şöyle deniliyordu: "Buhara'lı bir yetkiliyle birlikte Haydar Hoca Mirbadalev adlı birisi, Doğu Buhara'da Bolşeviklere karşı çarpışan Buhara Emiri ve partisine yardımda bulunulmasını dilemek amacıyla Dışişleri Bakanıyla görüşmesini sağlamamı rica etti. Afganistan'a gitmekte olan Enver Paşa'yı ele geçirerek tutsak ettiklerini, ama kendilerine Bolşeviklere karşı stratejik bilgi verdiğini söyledi". İngiltere Dışişleri Bakanlığı yetkililerinden P.M.Roberts, buna ilişkin olarak 24 Nisan'da kaleme aldığı derkenarda şöyle diyordu: "Görünürde ihtilâl aksi zamanda ve kötü biçimde plânlandı; dolayısıyla erken başarısızlığa doğru yöneliyor. Bu yüzden Afganlar herhalde bu ihtilâlden uzak duracaklardır"²⁹.

Buhara'daki Bolşevik gücünün yaklaşık olarak 20.000 olduğu, Enver yandaşlarının ise savaşçı ve malzeme bakımından oldukça zayıf olduğu tahmin ediliyordu. Ancak, Buhara milis gücü eski önderi Ali Razar'ın da 2.000 adamıyla birlikte ve Buhara'da komünistlere karşı yapılan, ama başarısız kalan ayaklanmadan sonra Enver'e katıldığı bildiriliyordu. O ana dek görünürde Enver Paşa, "Basmacı" olarak anılan Fergane'li çetelere güveniyordu. Topları olmadığı gibi, küçük çaptaki silâh ve mermileri de yetersizdi. O güne dek önemli bir askerî harekât olmamıştı. Bizzat Enver Paşa'nın Buhara kentini ele geçirmeye çalıştığı, ama Kızıl Ordu'ca geri püskürtüldüğü; ancak Karşı bölgesini işgal ettiği ve yandaşlarının orda yağma davranışlarında bulundukları söyleniyordu.

Sovyet yönetiminin akıma arşı göstermiş olduğu ilk tepki, Enver'in düzenlerine karşı İngiltere'yi sorumlu tutmak olmuştu. Afganistan Emirinin de bu akım hakkında bilgi sahibi olduğuna inanılıyor; onun, Kızıl Ordu'nun Buhara'da bulunmasına karşı çıktığı anlaşıyordu. Bolşevikler, Enver'in Afganistan'dan para, silâh ve mermi yardımı aldığına inanıyorlar; Moskova'daki İngiliz temsilcisi Hodgson, "Enver'in macerasının Türkistan'da ona karşı bir sempati yaratıp yaratmayacağını olaylar yakında gösterecektir" yorumunda bulunuyordu. Anlaşıldığına göre, aşiret mensubu temsilciler Enver'i ziyaret ederek, kendi halkları ona katılmaya henüz hazır olmadığı nedeniyle sabır öneriyorlardı. Yine Hodgson'a bakılacak

²⁹ FO 371/8073/N 3758: M.Bailey'den kapalı telyazısı, Gantok 15.4.1922.

olursa, "Orta Asya'da Sovyet yönetimine karşı hiç kuşkusuz genel bir hoşnutsuzluk ve büyük bir yangın çıkması olasılığı" vardı.

Enver'in düzenlerinin tepkileri Moskova'ya dek yayılıyordu; çünkü, Küt-ül-Amara'da Türk Ordusuna komuta etmiş bulunan Halil Paşa, bir süreden beri Sovyet başkentinde bulunuyor; henüz Ankara'ya dönmemiş olan Ali Fuat, Sovyet yönetiminin, Ankara yönetimine karşı olan bir kişiye barınak vermemesi gerektiğini öne sürerek protestoda bulunuyordu. Halil Paşa, Enver'e katılmak amacıyla Moskova'dan ayrılmak için her türlü davranışta bulunuyor; oradaki Hintlileri de aynı biçimde davranmaya üsteliyor; ama onun maksudından kuşkulanan Sovyet yönetimi, Moskova'dan ayrılmasına her biçimde engel oluyordu.

Orta Asya'da Bolşevik yönetimine karşı olan hoşnutsuzluk yalnız Müslümanlara münhasır kalmıyordu. Orenburg ve Samara'da da yerel ayaklanmalar olduğu bildiriliyor; birçok tren hatlarının tahrip edildiği ve köprülerin havaya uçurulduğu, Hodgson'a duyuruluyor; ancak Hodgson, bu akımın Buhara'daki akımla ilişkisi olup olmadığını saptayamıyordu³⁰.

19 Nisan 1922 gecesi, Meşed'deki İngiliz temsilcisinin Hintli yardımcısı, Afgan başkonsolosunu görmeye gidiyor; başkonsolos, Enver ve Rusya'daki tüm Türk uyruklarının Bolşeviklere karşı çarpışmakta olduklarını bildiriyor; İngiliz yönetiminin ihtilâlcilere neden malî yardım yapmadığını soruyor; ama Afganistan Dışişleri Bakanı M.Tarsi (Terzi ?)'yle Kabil'deki İngiliz diplomatik temsilcisi Albay Humphrys arasında Buhara'daki durum hakkında özel bir görüşme yapıyordu. Görüşme sırasında, M.Tarsi, Enver'in Mustafa Kemal, Bolşevikler ve Cemal'le kavga ettiğini; Bolşeviklerin Enver'i Ankara yönetimine teslim etmek amacıyla son günlerde onu tutuklamayı tasarladığını; dolayısıyla, onun, Hazer Denizi'nin doğusundaki bölgede Bolşeviklere elinden gelen her türlü kötülüğü yapmak kararını verdiğini; o anda Doğu Buhara'da bir ihtilâl akımı örgütlemekle uğraştığını açıklıyordu.

Sözlerini sürdüren Tarsi, İngiliz diplomatik temsilcisinden, Enver'in, İngiltere ile Afganistan'ın ortak çıkarlarını sağlamada bir araç olarak kullanılıp kullanılamayacağını soruyor; Afganistan'ın kuzey sınırıyla Rus ülkesi arasında zayıf, bağımsız, tampon bir devlet barındırmanın Afganistan için değeri biçimiz yarar sağlayacağını; Afganistan'ın coğrafi durumu-

³⁰ FO 371/7821/E 6773: Meşed Gizli İstihbarat Raporu, 8.5.1922.

nun, Hindistan için, Belçika'nın Fransa'ya olan önemi kadar mühim olduğunu; Rusya'nın yine eski Rusya olduğunu ve dikkatini güneye, Hindistan'a doğru yayılmaya vermeyi sürdüreceğini vurguluyordu. İngiliz temsilcisinin sorduğu bir soruya karşılık veren Tarsi, İslâmın ilkelerine karşı olan komünist Buhara Sovyet cumhuriyeti'nin varlığını sürdürmesinin düşünülmediğini öne sürüyor; Sovyet merkez komitesi başkanı Osman Hoca'nın, Doğu Buhara'daki ayaklanmayı bastırmak amacıyla Bolşeviklerce görevlendirildiğini, ama ihtilâlcilere katıldığını; daha sonra ülkeden kaçarak Kabil'e sığındığını; Enver'in, Buhara'nın veya herhangi bir Türkistan devletinin yöneticisi olmak ihtirasına sahip olmadığını; çünkü bir yabancı olarak pek destek görmeyeceğini; Enver'e 60.000 tüfek gönderilirse, Rusları Buhara'dan temizleyebileceğini; o zaman halkın seçeceği bir yönetim kurulabileceğini; davranma vaktinin geldiğine ve hasıl olan fırsattan yararlanılmazsa bunun yitirileceğine inandığını vurguluyordu.

Ona karşılık veren İngiliz temsilcisi, Tarsi'nin açıklamış olduğu proje uygulanırsa, Rusya'ca bir savaş davranışı olarak açıklanacağını; Enver, Bolşevikleri, geçici bir süre için bile olsa Buhara'dan çıkarmayı başarsa dahi, durumunu ülkede uzun süre korumasının olanaksız olduğunu; Rusların güçlü bir karşı saldırıya geçeceklerini ve Buhara'nın, bağımsızlığını yitireceğini; İngiltere ve Afganistan'ın çıkarlarının, soruna barış yoluyla bir çözüm bulunmasını gerektirdiğini öne sürüyor, düşünmeden bir maceraya atılırsa, bunun, ancak Buharalıların sefaletini sürdürmekle kalmayıp, Afganistan'ın güvenliğini de tehlikeye düşürebileceği yolunda Tarsi'yi "bir dost olarak" uyarıyordu³¹.

Albay Humphrys, 20 Nisanda Hindistan Bakanlığı'na gönderdiği kapalı telyazısında, Tarsi'yle yaptığı görüşme hakkında bilgi veriyor, "ciddi sorumluluklar yaratacak" bir öneriye, henüz başlangıçtan sertçe karşı çıkmakla yetkisini aşmamış olması ümidini dile getiriyor; halâ Badakşan'da bulunan General Nadir Han'ın "acele davranışının" oldukça ciddi sonuçlara yol açabilecek bir yangın başlatabileceği uyarısında bulunuyor; Hindistan Bakanlığı, onun Tarsi'ye söylemiş olduğu sözleri onaylıyordu³².

³¹ FO 371/8074/N 4519: Kırıl Naibinden Hindistan Bakanlığı'na kapalı telyazısı, Simla 24.4.1922.

³² Ibid., Kabil'deki İngiliz temsilcisinden Hindistan Bakanlığı'na kapalı telyazısı, 20.4.1922.

Bu arada, Hindistan'daki İngiliz Kral Naibi, 27 Nisanda Hindistan Bakanlığı'na gönderdiği kapalı telyazısında, İngiliz siyasetinin "Buhara sorununa kesinlikle karışmamak" olduğuna inandığını; bu soruna karışmak özlemiyle yanan Afganistan Emirinin, anlaşılan kendisini Rus misillemesine karşı destekleyeceği yolunda İngiltere'den güvence almadan müdahaleye çekindiğini; Emirin, İngiltere'den silâh sağlayarak Enver'e göndermekle, İngiltere'yi bu soruna karıştırmak amacı güttüğünü; çünkü bu ülkeyi, silâh yardımında bulundurmaya üstlenmeye inandırırca, bu üstlenmenin o kadarla kalmayacağını iyi bildiğini öne sürüyor; şöyle diyordu: "Müdahalede bulunmak eyiliminde olsak bile, Enver'in varlığı bizi duraklamaya zorluyor". Kral Naibinin Tarsi'ye atfen iddia ettiğine göre, Enver, "Alelade bir maceraperestti". Onun öyle bir geçmişi vardı ki, bu, kendisinin İngiltere'yle bağlılıkla işbirliği yapmasını olanaksız yapıyordu. İngiltere, Enver'in projesini zımnen bile desteklese, Rusya ile olan ilişkilerini tehlikeye düşürebilirdi; oysa ki o sırada İngiltere, bu denli bir durumun meydana gelmesini dilemiyordu.

Kral Naibine göre, ortada pratik bir soru vardı: İngiltere'nin, Veziristan konusunda Emirin işbirliğini sağlamaya çalışırken, onun büyük ilgi gösterdiği bir konudaki önerilerini ivedilikle reddetmesi doğru bir davranış olabilir miydi? Naip, ayrıca, şu öneride bulunuyordu: "Afganistan'a Buhara ihtilâline ilişkin davranışı konusunda oldukça dikkatli olmasını Humphrys aracılığıyla öğütlemeliyiz, çünkü bu ihtilâl, Afganistan'ı, bizim de yardım edemeyeceğimiz biçimde oldukça tehlikeli bir duruma sokabilir". İngiltere Dışişleri Bakanlığı, Hindistan Naibinin bu önerisini kabullenerek 6 Mayıs'ta Humphrys'e gönderdiği kapalı telyazısıyla bunu yerine getiriyordu³³.

Albay Humphrys, İngiliz yönetiminin Buhara ayaklanmasına ilişkin görüşlerini 17 Mayıs sabahı Afganistan Dışişleri Bakanı Tarsi'ye açıklıyor; Tarsi'nin kendine 19 Nisanda taslağını çizdiği projeyi İngiltere'nin desteklemesinin söz konusu olamayacağını bildiriyordu. Uzun süren bir tartışmadan sonra, Tarsi, ihtilâlciler yararına güç kullanmanın Afgan çıkarlarına karşıl olacağını gönülsüz olarak kabulleniyor; Afgan yönetiminin "şovenist öğelerinin" üstünlük kazanmalarını önlemek için etkisini kullanacağını söylüyor; ama, Emirin, Buhara'yı Rus askerlerinden kurtarmak yönündeki düşünüyü gerçekleştirmek için Humphrys'in diplomatik desteğine sığınıyor;

³³ İbid., belge no. N. 4256: Kral Naibinden Hindistan Bakanlığı'na kapalı telyazısı, Simla 27.4.1922.

İngiliz yönetiminin, Türk barış uzlaşması konusunda karşılaştığı sıkıntı gözönünde tutulursa, Enver'in Mustafa Kemal'e karşı duyduğu kinden yararlanma olanağı olup olmadığını soruşturmasını dileyor; bu konuda arabuluculuk yapmayı öneriyordu.

Ona karşılık veren Humphrys, İngiliz yönetiminin Afganistan'a karşı en dostane duygular beslediğini bildiriyor; Buhara'ya karşı kesin yansızlık tutumu uygulayacağını ve Tarsi'nin de önerdiği gibi, İngiltere ile Afganistan arasında sık sık görüş alış verişinde bulunulmasını iyi karşılıyor; ancak, Rusya'ya karşı başgösteren ve İngiltere'nin karışmamak kararını aldığı ihtilâl akımına önderlik yapan Enver konusunda Tarsi'nin yapmış olduğu öneriyi pek anlayamıyordu. Tarsi'nin iddia ettiğine göre, Rusya Türkistan'ındaki tüm Müslüman aşiretleri, Rusya'nın dayanılmaz boyunduruğunu söküp atmak için didiniyorlardı ve Humphrys'in "esaslı biçimde" vermiş olduğu öğüde karşın, Tarsi, büyük bir fırsatın kaçırılmakta olduğu inancındaydı. Humphrys, atılganlıkla davranmanın yaratacağı büyük tehlikelere yeniden değiniyor; Tarsi ise, hayati önemi olan bu sorunu yakın bir tarihte yeniden görüşmelerini öneriyordu; ama tüm bu görüşmeler olumlu bir sonuca bağlanamıyordu³⁴.

Burada şu ilginç olaya değinmek yerinde olur: Sovyet Rusya Dışişleri Komiseri yardımcısı Lev Mihaloviç Karahan, 12 Ağustos 1922'de Moskova'daki Afgan Büyükelçisiyle görüşürken, Enver'in Orta Asya'daki akımının Kâşgâr'daki İngiliz başkonsolosu aracılığıyla İngiltere'ce finanse edildiğini öne sürüyordu³⁵. Ancak, Türk ve İngiliz kaynaklarında, bu iddiayı doğrulayıcı herhangi bir belge bulunamamıştır. Gerçekte, Enver Paşa, ölümünden önce yazdığı bir mektupta, "keşke İngilizlerle temaslara girişmiş olsaydık" der³⁶.

Enver Paşa Ruslara yanaşıyor

Enver Paşa, 1922 yılı Nisan başlarında, Kabil'deki temsilcisi Bedri Bey'e gönderdiği bir mektupta, kendi tutumunu anlatıyor; buna, Rusların Buhara ve Türkistan'da uygulamakta oldukları sömürgeci amaçların neden olduğunu; bu amaçların Afganistan ve Türkiye'nin çıkarlarına karşılık olduğunu öne sürüyor; Bedri Bey'den, oradaki Rus temsilcisi Raskolni-

³⁴ İbid., belge no. N. 5048: Humphrys'den Curzon'a kapalı telyazısı, Kabil 17.5.1922.

³⁵ FO 371/8075/N 7889: Hodgson'dan Curzon'a yazı, Moskova 13.8.1922.

³⁶ Aydemir, s.660.

kov'dan, Rusların hangi evreye dek bağımsız bir Buhara ve Türkistan'la görüşmelerde bulunmaya hazır olacaklarını saptamasını dileyordu. Bu yanaşmalara karşılık veren Ruslar, Enver'in, Rusya ile dostluk ilişkileri olan veya gerçekte Rusya'ya federal bağlarla bağlı bulunan bu devletlerin sözcüsü olarak kabul edilemeyeceğini ve kendisiyle ancak teslim olduktan sonra görüşebileceklerini bildiriyorlardı.

Bu arada, Bolşevikler, durumla başa çıkabilmek için Buhara'ya berkitici güçler sevk etmek amacıyla ellerinden geleni yapıyorlardı. 20 Nisanda Semerkant ve Çarcı'dan, iyice silâhlendirilmiş 20.000 askeri Kızılsu-Taşkent demiryolu üzerinde bulunan Kâgan'da topluyorlardı. Bunların 8.000'i, daha sonra Şehrisebz'den gelen ihtilâlcilerce kuşatılmış bulunan Karşı'ya gönderiliyordu. Bunu izleyen ağır çarpışma sonunda, Bolşeviklerin ihtilâlcileri Semerkant'a doğru geri püskürttükleri bildiriliyordu. Mayıs başlarında, Termez dolaylarında da çarpışma oluyor; bu kent, Çuşka Gûzar'ı işgal eden ihtilâlcilerce Kılıf kesiminden tecrit edilmiş bulunuyordu. İhtilâlciler, 11 Mayıs'da Kermin'e saldırıyor, ama altı saat süren çetin bir çarpışmadan sonra geri çekilmeye zorlanıyorlardı.

1922 yılı Mayısına dek, Enver Paşa, yandaşlarının da umut ettiği keskin bir zafer kazanamıyordu. Hâlâ direnmekte olan Termez'i işgal etmek amacıyla 19 Mayıs'da Baysun'dan Şirabat'a doğru ilerliyor; Bolşevikler oraya Kerki'den berkitici bir güç sevk ediyordu. Enver'in buyruğundaki güç, çoğunluğu atlı olmak üzere 20.000 ile 30.000 arası tahmin ediliyordu. 1 Hazirana dek, ihtilâlciler, Baysun'dan 40 kilometre kadar ilerleyerek, Gûzar'dan 20 kilometre kadar uzakta bulunan Çeşme ve Hazıfan'daki Bolşevik hendeklerini ele geçiriyorlardı. Çarpışma durmadan sürüyor; yarılanan Bolşevikler hergün cepheden Gûzar'a sevk ediliyordu. 8 Haziranda Enver'le ihtilâlciler yandaşları Termez'e giriyor; ama Çarcı, Kırki ve Kılıf'dan takviye gücü gelince kentten püskürtülüyorlardı. Çarpışma, 12 gün süreli olarak, kentin 10 kilometre kuzey ve doğusunda sürüyor; her iki yan ağır kayıp veriyordu. Kale dışında yakalanan Rus askerlerinin kimi tutsak ediliyor, kimisi de öldürülüyordu. Çarpışmada Rus askeri komiseri M.Marosin'in hayatını yitirdiği bildiriliyordu³⁷. Bu arada, Enver Paşa Şirabat'ı işgal ederek Bolşeviklere büyük zaiyat verdiriyordu; ama Rusların bu denli yenilgileri kısa süreli oluyor; onları, savaş bölgesine ek berkitici

³⁷ FO 371/8080/N 8484: Hindistan Bakanlığı'ndan Dışişleri Bakanlığı'na yazı, 12.9.1922, ilişkide Meşed Gizli İstihbarat Raporu, No.22, 17.7.1922.

güçler sevkettmeye kıskırtıyor; Çarcı, Karşı, Güzar ve Kerki'den hemen hemen hergün takviye gücü ulaşıyordu³⁸.

Enver Paşa ve Pan-Turanizm

Kabil'deki İngiliz diplomatik temsilcisi Albay Humphrys'in 29 Mayıs 1922'de Lord Curzon'a bildirdiğine göre, bir gün önce kendisiyle görüşen İran elçisinin, Enver'in Türkistan'da Pan-Turanist emelleri olduğunu; onun "kesinlikle Bolşeviklere karşı" davrandığını; Afganların Enver'e yardım sözü verdiklerini ve ona para sağladıklarına inandığını; bunun, Afganların miyop bir siyaset izlediklerini gösterdiğini, çünkü "Pan-Turanı emellerin, sonuçta, Afganistan'ın Türkçe konuşan ilçelerini de kapsıyacağı"na öne sürdüğünü; Enver'in son günlerde Rus generali Budienni'yi ağır bir yenilgiye uğrattığını; Afganistan Emirinin, o sırada Afgan Danıştayının üyesi olan ve eskiden İstanbul polis müdürü bulunan Bedri Bey'in büyük ölçüde etkisi altında olduğunu açıkladığını bildiriyordu³⁹.

Bu arada, Ruslar, Türkistan'a çok sayıda berkitici bir güç sevk ediyorlardı. Kızılısu yoluyla Kafkasya'dan; bir bölüğü de Orenburg demiryoluyla getirilen bu güç, Kuşk bölgesine yığılıyor, ama bir bölüğü de, Buhara'daki Bolşevik askerlerini berkitmeye gönderiliyordu. Rusların amacı, güç gösterisi yaparak, Afganistan'ı, Enver Paşa'yı desteklemekten vazgeçirmekti. 6 Haziranda Bolşevik ordusunun tahmini sayısı ve üssü şöyleydi: Taşkent 4.500, Fergane 10.000, Semireçya 5.000, Hive 7.000, Kızılısu'dan Askabad'a dek 1.000, Askabad 4.000, Askabad'dan Merv'e dek 3.000, Merv'den Kuşk'a dek 10.000, Çarcı 3.500, Kerki-Termez 7.000, Kâgan-Karşı-Semerkant 15.000⁴⁰.

"Basmacı" akımının Sovyet basınındaki yankıları

Orta Asya'daki olaylar hakkında suskunluğunu sürdüren Sovyet basını, 1922 yılı Haziran ayı sonlarına doğru bu konuda biraz bilgi yayınlamaya başlıyordu. 28 Haziran 1922 tarihli *İzvestiya* gazetesinde bu konuda iki yazı yayımlanıyordu. Yazılardan biri, M.Peters'in "Enver Paşa'nın macerası" başlığı altında kaleme aldığı bir makaleydi. Öteki yazı ise Cemal Paşa ile yapılan bir mülakât biçimindeydi. M.Peters'e bakılacak olursa,

³⁸ İbid., belge no. N 8735: Meşed Gizli İstihbarat Raporu No. 18, 19.6.1922.

³⁹ FO 371/8074/N 5478: Humphrys'den Curzon'a kapalı telyazısı, Kabil 29.5.1922.

⁴⁰ FO 371/8074/N 6007: Hindistan'daki İngiliz Başkomutanından Savaş Bakanlığı'na kapalı telyazısı, 13.6.1922.

Enver, "Orta Asya'daki silâhlı tüm Müslüman güçlerinin, Sovyet Rusya, Buhara ve Hive'ye karşı açtıkları mücadelede komutanı pozuna bürünmekle birlikte", gerçekte Fergane ve Doğu Buhara'dan gelen "Basmacı" çetelerinin önderliğini yapıyordu.

Yine Peters'in iddia ettiğine göre, son dört yıldan beri, bu çeteler, Fergane'de, "Türkistan'ın en verimli topraklarını bir vahşet diyarı yapmışlar ve pamuk sanayiini büsbütün tahrip etmişlerdi". Doğu Buhara'da Enver'in yandaşları, Rus ihtilâlinde bu yana meydana gelen yeni iktisadî düzenden memnun olmayan veya eski Emir ve yandaşlarının etkisi altında bulunan mollalarca Sovyet gücüne karşı kıskırılan halk arasındaki öğelerden oluşuyordu. Peters, "cürüm işlemiş eski mahkûmlardan" Kuşirmat, Muyettinof ve Kul Rahman gibi kişilerin "Basmacıların" önderleri arasında bulunduğunu; Enver'in, önderlik katını dört "eşkiya başıyla" paylaşmak zorunda kaldığını ve akımın başarısızlığa uğrayacağını iddia ediyordu⁴¹.

Rus önderleri Enver Paşa'yı ortadan kaldırmak kararını alıyor

Kısa bir süre sonra, Sovyet yönetimi, Orta Asya Olağanüstü Komisyonunun eski başkanı bulunan ve Doğu Buhara ile Fergane'de Sovyetlere karşı başgösteren akıma kendi kişisel barbarlıklarının başlıca nedeni oluşturduğuna inanılan M.Peters'i küçültücü biçimde Moskova'ya geri çağırmak kararını alıyor; gittikçe genişlemekte olan ve Rus yönetiminden ayrılmayı dileyen yerel halkın genel dileğini yansıtan akımla başa çıkamayacağını anlıyordu⁴². Buna karşın, Ruslar, 19 Haziranda, Enver'e karşı ciddi biçimde harekâta geçmeye hazırlanıyor⁴³, bölgeyi yatıştırmadan önce onu ortadan kaldırmayı yeğ tutuyorlardı. Şevket Süreyya Aydemir, Rusların Enver'e ve çetecilerine karşı sevkedilecek olan ordunun başkomutanı olarak (sonra Mareşal olan) General Kamenev'i; ona yardımcı olarak da V.I. Şurin, N.E.Kokorinni ve M.Baturin'i atadıklarını yazar⁴⁴.

Bu arada, Taşkent'te sorumlu Sovyet yetkilisi olan ve daha sonra yerine Legrand atanan M.Tsukerman, Kamenev'le birlikte olay bölgesini geziyor; bu geziden sonra, Enver Paşa'dan "kurtarılacak" bölgeyi yönetmek

⁴¹ İbid., belge no. N 6593: Hodgson'dan Curzon'a yazı, Moskova 29.6.1922.

⁴² İbid., belge no. N 5899: Hodgson'dan Curzon'a yazı, Moskova 9.6.1922.

⁴³ Aydemir, Rus harekâtına 18 Mayıs'da General Orjonikidze komutasında başladığını kaydeder; Aydemir, s.663.

⁴⁴ İbid., s.672.

amacıyla yeni bir konsey kurulması görüşü ortaya atılıyor; aynı zamanda, bir süre sonra, ticaret özgürlüğü ve siyasî hakların eşitlenmesi konusunda Buhara kamu oyuna ödü (taviz) verici siyasî bir kampanya başlatılması karar altına alınıyordu⁴⁵.

Moskova'daki İngiliz temsilcisi Hodgson'un 29 Haziranda Lord Curzon'a bildirdiğine göre, Türkistan'daki durum Bolşevik yönetiminden yana geliyordu. 18 Mayıs'ta Buhara'ya hareket eden Kızıl Ordu Başkomutanı Kamenev'in, oradaki askerî birliklerin komutasını Rus Genel Kurmayına mensup Albay Kokorinni'ye devrederek Moskova'ya dönmekte olduğu haber veriliyordu. O sırada Buhara Emiri ünvanı ve Ali uydurma adını kullanmaya başlayan Enver'in silâh ve mermi sıkıntısı çektiğine inanılıyordu. Ona patlayıcı maddeler sağlamaya çalışan Zehti, son günlerde Türkistan'da Bolşeviklerce tutuklanıyordu. Orta Asya'da tevkif edilen kimi Türk subayları da Moskova'ya götürülerek Ankara'ya sürülüyorlardı⁴⁶.

25 Haziran'da, Enver Paşa, Güzar'la Şehrisebz arasında bulunuyor, silâh ve mermileri oldukça azalan 25.000 kişilik bir güce komuta ediyordu. Ruslar, Enver'le çetecilerinin Afganistan'a çekilmelerini önlemek amacıyla, onlara iki yandan saldırmayı tasarlıyorlardı. Baysun, Dehay, Hisar, Düşenbe, Kâfirnihan ırmağı ve Feyzabat doğrultusunda ilerleyen Rus gücüne Melnikov; Şirabat, Kokayti, Termez, Kabadyan, Kurgan-tübe, Külyap ve Balcevan doğrultusunda ilerleyen güce de Nikitin komuta ediyordu. Enver Paşa, bu güçler önünde sürekli geri çekilmek zorunda kalıyordu⁴⁷.

Enver Paşa ve İstanbul basını

Bu arada, Enver Paşa'nın serüvenleri hakkında İstanbul basınında da haberler yayımlanmaya başlanıyordu. 1922 yılı Temmuz başlarında, *Peyam Sabah* gazetesinde çıkan ve Enver Paşa'nın Orta Asya'daki davranışlarını alkışlayan bir yazı, Osmanlı başkentinde kimi görüşlere yol açıyordu. Bu gazetenin sahibi, Kemalistlere karşı tutumuyla kötü ad yapmış Ali Kemal'di. İstanbul'daki İngiliz Yüksek Komiser vekili Nevile Henderson, Dışişleri Bakan vekili Arthur James Balfour'a 11 Temmuz'da gönderdiği gizli yazıda, Padişah Vahdettin'in "çok nefret ettiği" Mustafa Kemal'i orta-

⁴⁵ FO 371/9291/N 2203: P.M.Roberts'in, "Rus-Afgan ilişkileri" konusunda kaleme aldığı rapor, Londra 1.3.1923; ayr. bkz., Aydemir, s.663.

⁴⁶ FO 371/8074/N 6593: Hodgson'dan Curzon'a yazı, Moskova 29.6.1922.

⁴⁷ İbid., belge no. N.6007: Hindistan'daki İngiliz Başkomutanından Savaş Bakanlığı'na kapalı telyazısı, 13.6.1922; ayr. bkz. Aydemir, s.671-2.

dan kaldırmak için Enver'i olanaklı bir araç olarak görebileceğini; Padişahın aynı biçimde nefret ettiği ve korktuğu Bolşeviklere karşı Enver'in cephe almasından cesaretlenerek onun "potansiyel gücünü" Mustafa Kemal'i ortadan kaldırmada ve kendi yetkisini yeniden kurmada kullanmak yoluna gidebileceğini bildiriyordu.

Henderson'a bakılacak olursa, Padişah, çok geçmeden, Mustafa Kemal'e karşılıklı araçlar bulmak gereğini duyacak olan İngiliz yönetiminin onayıyla, Enver'i muhtemelen kullanmayı düşünüyordu. Yine Henderson'un iddia ettiğine göre, bizzat Enver, kendi amaçları için, Padişahın koruyuculuğunu sağlamayı dileyordu. Son bir yıl zarfında, İstanbul'daki İngiliz Yüksek Komiserliğine Enver'le ilişki kurulması iki kez önerilmişti. Yüksek Komiserlik başçevirgeni Andrew Ryan'a yöneltilmiş olan bu öneriler o denli dolaylı biçimde ve kuşkulu kaynaklarca yapılmıştı ki, Ryan, bunları kabule yanaşmamıştı.

İngiltere Dışişleri Bakanlığı Doğu Dairesi yetkililerinden D.G.Osborne, bu konuya ilişkin olarak şu yorumda bulunuyordu:

"Kemal'e karşı, padişah, Enver ve İttihat ve Terakki Derneği öğelerinden oluşacak kombinezon - hele son günlerde Ankara'da kurulan yeni kabineye kimi İttihatçı Bakanların da atanmış olmalarının ışığında - ilginç bir faraziye. Bu kombinezon, sathî açıdan doğal olmayan bir ittifak biçimindedir, ama Padişahın içinde bulunduğu oldukça güç durum gözönünde tutulursa, olanaksız değildir. Kemal'i baştan atmak yararına bile olsa, Padişahın çıkarı uğruna Enver'i hazmedebileceğimize kuşkuluyum"⁴⁸.

Enver Paşa'nın son günleri ve ölümü

1922 yılı Haziranında Enver Paşa'nın yıldızı sönmeye başlıyordu. Kimi yerlerde mücahitlerin başarı sağladığı ve ihtilâl akımının Buhara'nın her yanında gittikçe güçlendiği yolundaki iyimser İngiliz Gizli İstihbarat Raporları'na karşın, Enver Paşa, komutasındaki 25.000 kişilik güçle Gûzar ve Şehrisebz arasında⁴⁹ dağlık bölgeye çekilmek zorunda kalıyordu. Bu durumu 2 Temmuzda eşine gönderdiği mektupta şöyle yansıtır:

"Gerisin geri Düşenbe'ye gidiyorum. Zerger'den beri her gün çarpışma oluyor. Geri çekiliyoruz".

⁴⁸ FO 371/7868/E 7072: Nevile Henderson'dan Arthur James Balfour'a gizli yazı, İstanbul 11.7.1922.

⁴⁹ FO 371/8080/N 8484: Meşed Gizli İstihbarat Raporu, No.20 ve 22, 3 ve 17.7.1922.

Dört gün sonra gönderdiği mektupta şöyle diyordu:

"Ruslar, Çilli-göl ve Kurgan-tüpe'yi işgal etmişler. 30 atlı ve 290 piyade ile ben dağlar, kayalar arasında yatıyorum..."⁵⁰.

9 Temmuz'da, Enver Paşa, Kabadyan'dan Baysun'a hareket ediyor⁵¹; bir hafta kadar sonra, Çitral Mehtar'na mektup yazarak, Türkistan ve Buhara'nın "kutlu (mukaddes) yönetimi" için silâh ve mermi yardımı di-leyordu⁵². Kısa bir süre sonra, Kâfirnihan ırmağının kenarında bulunan Termez'in 60 kilometre kadar kuzeyindeki Baysun dağlarında büyük bir yenilgiye uğratılıyordu. Bu yenilgi, Enver'le yardımcısı İbrahim Bey arasında çıkan uzun süreli düşmanlığa atfediliyordu. Bu arada, Sovyet askerî birlikleri, yalnız Gûzar doğrultusundan saldırmakla kalmıyor, aynı zaman-da, Termez'den getirdikleri birliklerle yandan da saldırıya geçiyorlardı. Bu yenilgi sonunda, Ruslar, 60.000 tutsak ve çok miktarda savaş malzemesi ele geçiriyor; Enver Paşa'nın dağılan gücü bozgun içinde geri çekiliyordu.

Ruslar, Baysun'un 120 kilometre doğusunda bulunan Balcevan kasa-basını, inatçı bir direnişten sonra, 18 Temmuzda işgal ediyorlardı. bu iş-gal, Enver'e son darbeyi vuruyor ve onun gücü ikiye ayrılıyordu. Enver'in, en yakın noktasında Balcevan'dan takriben 80 kilometre uzakta bulunan Afganistan hududuna doğru geri çekilmekte olduğuna inanılıyordu. 24 Temmuzda eşine gönderdiği mektupta: "Ruslar Kâfirnihan suyunu geçti-ler; Düşenbe Rusların eline geçti" diyor; ertesi gün Satılmış kışlağından gönderdiği mektupta ise şunları ekliyordu: "Afgan Emirine, askerinin ve muavenetinin (yardımının) çekilmesinin iyi olmadığını ve Bolşeviklere em-niyet cazi bulunmadığını (güven gerekmediğini) bildirdim..." Enver Paşa yazısını şöyle bitiriyordu:

"İşte efendiciğim, bu son satırlarımı yazarak mektubumu kapıyo-rum. İçine, buranın her gün sana yolladığım yabanî çiçeklerin-den maada, kaç gecedir altında yattığım karaağaçtan kopardığım ufak bir dalı da gönderiyorum... Seni Hüdanın birliğine yavrula-rımla beraber emanet ederim, ruhum efendiciğim. Karaağaca çakımla ismini yazdım... Enverin".

⁵⁰ Aydemir, s.670.

⁵¹ FO 371/8080/N 9131: Meşed Gizli İstihbarat Raporu, No.26, 14.8.1922.

⁵² İbid., belge no. N 10102: Hindistan'ın Kuzey-Batı Hudut İli Gizli İstihbarat Rapo-ru, No.38, 5.10.1922.

Bu, Enver Paşa'nın karısına yazdığı bilinen son mektuptur. Satılmış kışlağında yazılmıştır. Bu kışlak, eski Doğu Buhara ve bugünkü Tacikistan'ın güneyinde, Afganistan sınırından 80 kilometre kadar kuzeyde, Afganistan'a inen başlıca vadi ile ana yollardan doğuya, Pamir etekleri doğrultusuna düşen Balcevan bölgesidir. Her yer Ruslarca işgal edilmiştir. Enver Paşa'nın gücü sürekli dağılmaktadır. Kendisi ise, Pamir'in aşılmaz dağları doğrultusunda ve Abiderya suyu vadisine gerileyerek karargâhını Abiderya köyünde kuruyordu. Onun, Buhara-Afganistan sınırını oluşturan Penç ırmağını aşamaması ve Afganistan'a geçememesi; Kulap ve Balcevan doğrultusunda Pamir dağlarına doğru dalışı, kurtulma olanaklarını ortadan kaldırıyor⁵³; Ağustos başlarında, bir çarpışmada yaştantısını yitiriyordu.

Türk kaynaklarına göre, 4 Ağustos, Kurban Bayramı'nın birinci günü yapılan bayram töreni sırasında, doğudaki vadinin Dere-i Hakiyan bölümüyle Çeçen Tepe doğrultusunda silâh sesleri geliyordu. Bu bir Rus baskınıydı ve tören yerindeki halk, baskıncıların makineli tüfek ateşleri altında yaşantılarını yitirebilirdi. Tam o anda, Enver paşa ivedilikle atına atılıyor, bir kaçı Türk olmak üzere 25'e yaklaşık atlı onu izliyordu. Doğu Çegan tepesinde Ruslar mitralyözlerle ölüm saçıyorlardı. En önde bulunan Enver Paşa kılıcını çekiyor; yanındakiler de onu aynen izliyor; Çegan Tepesinde, Kulikov komutasındaki birliklere saldırıyor; bu saldırı, Rus askerlerini şaşırtıyor; kısa bir süre için başarılı oluyorsa da, biraz sonra, Enver Paşa, mitralyöz ateşi önünde atından düşerek son nefesini veriyor; ona eşlik edenler ve atı Derviş de cansız olarak yere yıkılıyorlardı.

Bu olaydan sonra, Rus askerleri, cesetleri arayarak tüm eşyaları ele geçiriyor; Enver Paşa'nın cesedini soyuyor, ama kanlı çamaşırlarını üzerinden bırakarak ve cesetleri kaldırmayarak savaş sahasından ayrılıyorlardı. Enver'in cesedi iki gün Dere-i Hakiyan üzerinde, Çegan topraklarında kalıyor; iki gün sonra, dağlardan inen bir köy imamı Enver Paşa'nın cesedini tanıyor; koşarak Abiderya'dakilere bilgi veriyor; tüm naşları getirip Abiderya suyu kenarında ve vadisindeki Abiderya köyünde bir pınarın başındaki ceviz ağacının altına gömüyorlardı⁵⁴.

Aynı olayı şimdi de İngiliz Gizli İstihbarat kaynaklarından izleyelim: Bu kaynaklara göre, Balcevan köyünde bulunan Enver Paşa'nın Bolşevikler tarafından "haince öldürüldüğü" yolunda 1922 yılı Ekim ayında bir

⁵³ Aydemir, s.674-7.

⁵⁴ Ibid., s.683-7.

haber alınıyordu. Anlaşılan, Bolşevikler, Enver ve yandaşlarına genel af ve koruyuculuk sözü vererek onları Kulab'a çağırıyor; Enver, bu çağırışı kabullenerek, 1.000 adamıyla birlikte, Kurban Bayramı'ndan iki hafta önce Kulab'a ulaşıyordu. Bayramın birinci günü, Enver Paşa ve öteki birçok Müslümanlar, Kulab'ın Cumma Mescidinde toplanınca, Bolşevikler onlara yukarıdan bomba atarak Enver'i ve öteki Müslümanların çoğunu mescit içinde öldürüyorlardı. Bu felâketten kurtularak kaçanlar, hududu geçerek Afganistan'a sığınıyorlardı. Bu olayın, Afganistan Emirini çok hiddetlendirdiği söyleniyordu. Ama İngiltere Dışişleri Bakanlığı yetkililerinden P.M. Roberts, 27 Aralık 1922'de kaleme aldığı derkenada, bunu "Enver olayının hoş (gülünç) bir yankısı" olarak nitelendiriyordu⁵⁵.

Afgan gazeteleri, Enver Paşa'nın son günleri hakkında, olaylara sözde görgü tanığı olduklarını iddia eden kişilerin ifadelerini yayınlıyordu. Nazar-ı Şerif'in *İttihad-ı İslâm* adlı gazetesine göre, Enver Paşa, Kurban Bayramı dolayısıyla askerlerine, evlerine gitmeleri için izin veriyordu. 3 Ağustos arife günü, subay ve erlerine, şehit olacağına dair rüya gördüğünü söylemişti. Ertesi gün, Bayram namazından sonra, geriye kalan az sayıda er, Bayram töreni dolayısıyla verilen ziyafete gidince, Ruslar, Balcevan'daki kampı sararak ani bir baskın yapıyorlardı. Enver Paşa'nın kahramanca direndiği ve onun ivedilikle yardımına koşan birkaç yandaşıyla birlikte bir Rus birliğini imha ettiği; ama bir süre sonra üç kez vurularak yere yıkıldığı söyleniyor; cesedi, olaylardan sonra bulunarak törenle toprağa veriliyordu. Gazete, uzun yıllar Enver Paşa'ya hizmet eden ve ona sadık kalan atının da sahibiyle birlikte feci biçimde nasıl öldüğünü acı bir dille anlatıyordu. Bu gazetenin, Enver Paşa'nın son günleri hakkında yayımladığı haber, Enver'in ölüm tarihi konusunda Rusların yayınlamış oldukları rapordan biraz değişiyor, ama *Manchester Guardian* adlı İngiliz gazetesinin muhabiri M. Ronsome'un göndermiş olduğu habere uyuyordu⁵⁶.

Rus basını da Enver Paşa'nın ölüm haberini yayımlıyordu. *Pravda Türkestana*, onun, 15 Ağustosta, Doğu Buhara'da öldüğünü yazıyordu; ama Türkistan halkı, bu haberin asılsız olduğunu öne sürerek bunu kabullenmiyordu. İngiliz İstihbaratının Eylül ayı ortalarına doğru sağladığı bilgi, Enver Paşa'nın ölmediğini gösteriyordu. Baysun'dan gelen iki Türk

⁵⁵ FO 371/8080/N 11228: Gilgit Siyasi İstihbarat Raporu, Eylül-Ekim 1922.

⁵⁶ *Ibid.*, belge no. N 10675: Kuzey-Batı Hudut İli Gizli İstihbarat Raporu No.40, 19.10.1922 - VI "Türkistan ve Buhara".

subayı, Enver Paşa'nın Termez yakınlarındaki çarpışmada hafifçe yaralandığını, ama daha sonra büsbütün iyileştiğini iddia ediyordu⁵⁷.

Onun ölümünü Kabil'deki İngiliz diplomatik temsilcisi Albay Humphrys de, 18 Ağustos 1922'de Dışişleri Bakanlığına gönderdiği kapalı telyazısında şöyle doğruluyordu: "Bugün Taşkent'ten alınan bir telsiz mesajı gereğince, Enver'in, Doğu Buhara'da öldürüldüğü bana bildirilmiştir"⁵⁸. Bu haberi 24 Şubat 1923'de Beregil geçidi yoluyla Mastuc'a ulaşan ve Malakand'daki İngiliz siyasi temsilcisiyle görüşen, Türkistan, Buhara ve Hive yönetimlerinin elçisi olduğunu söyleyen, Abdülhamit adlı bir kişi de şöyle doğruluyordu:

"Gazi Enver Paşa, geçen Bayram öldü. Bugün, Türkistan'da onun yerini Hacı Sami Paşa almış bulunuyor. Enver'in elçisiydim, ama o ölünce Hacı Sami'nin elçisi oldum"⁵⁹.

Daha önce Meşed'den gelen haberlerde, Enver'in halâ sağ olduğu ve Türkistan Cumhuriyetinin cumhurbaşkanı atandığı iddia ediliyorsa da⁶⁰, 22 Aralık 1922'de, Kabil'deki İngiliz diplomatik temsilcisi Albay Humphrys'le görüşen Afganistan Orduları Başkomutanı, Enver'in, muhtemelen 5 Ağustos 1922'de, Bayram günü, Bolşeviklerce öldürüldüğüne zerre kadar şüphe olmadığını açıklıyordu⁶¹.

"Basmacı" ihtilâlinin sonu

Enver Paşa'nın ölümünden sonra, onun gücünün İbrahim Bey komutasındaki bölüğü geriye çekilerek, Sangtuda yakınlarında, Vakş ırmağının sağ kenarındaki tepelerde mevzileniyordu. 1922 yılı Ağustosunda, Rus generali Budienni, Andican'ın doğusundaki dağlarda "Basmacılara" karşı başarılı harekâta bulunuyor, ihtilâlcilerin önderlerinden Şer Muhammed'le Enver Paşa'nın güçleri kavuşamıyordu. 24 Eylülde, Ruslar, Vakş'ın batısında, Baba Dağ'da, yalnız birkaç yüz savaşıyla halâ direnmekte olan İbrahim'e karşı harekâtı sürdürüyorlar; Kabadyan ve Kurgan-Tüpe'yi ele geçirerek onun ardında üstleniyorlardı. Ama İbrahim, Rusların dikkatini

⁵⁷ İbid., belge no. N 10110: Meşed Gizli İstihbarat Raporu No. 31, 18.9.1922.

⁵⁸ FO 371/8075/N 8011: Humphrys'den Curzon'a kapalı telyazısı, Kabil 18.8.1922.

⁵⁹ FO 371/9286/N 3028: Malkand'daki İngiliz temsilcisinden yazı, 25.2.1923.

⁶⁰ FO 371/8075/N 9220, Maconachie'den Dışişleri Bakanlığına kapalı telyazısı, Kabil 3.10.1922.

⁶¹ FO 371/9277/N 137: Humphrys'den Curzon'a kapalı telyazısı, Kabil 29.12.1922.

başka yana çekmeyi başarıyordu, çünkü kısa bir süre sonra, Şirabat dolaylarında yapılan çarpışmalar sonunda Ruslar, ileri mevzilerini boşaltarak Termez’e çekilmeye zorlanıyorlardı. Bu arada, Andican Beyi Muhittin Ruslarca tutsak ediliyor ve 28 Eylül 1922’de Taşkent “ihtilâl yargıtayını”, kurşuna dizilmek cezasına mahkûm ediliyordu⁶².

1923 yılı Nisanına dek, Enver Paşa’nın sağ olduğu yolunda çevrede söylentiler dolaşıyordu; ama “güvenilir bilgiye” dayandığını iddia eden 16 Nisan 1923 tarihli İngiliz Gizli İstihbarat Raporu, Enver Paşa’nın halâ hayatta olduğu yolundaki kuşkuları dağıtıyordu. Enver Paşa öldükten sonra, paşa ünvanı takınan Hacı Sami’den mektup alan bir ajana bakılacak olursa, Enver, 1922 yılı Ağustosunda Balcevan yakınlarında yaşantısını yitiriyordu. Onun ölümünden sonra mücahitlerin komutasını üzerine alan Hacı Sami, dağılmış bir durumda bulunan tüm çeteleri doğrudan doğruya kendi komutası altında toplayamamakla birlikte, o sırada yaklaşık olarak 600 kişilik bir güce komuta ediyor ve İngiliz ajanına gönderdiği yazıda, ihtilâl akımının çökmesini önlemek için Enver’in ölümünün gizli tutulması gerektiğini vurguluyordu. Dolayısıyla, Enver’in hayatta olduğu haberi çevreye yayılıyor; onun kaderinden Bolşevikler bile emin olmuyordu⁶³.

1923 yılı Haziran ayının ortalarına doğru, Afganistan Dışişleri Bakanı, Buhara ihtilâlinin önderi olarak Enver Paşa’nın yerini almış bulunan Hacı Sami’nin Badakşan’a sığındığı ve ihtilâlin “görünürde çökmüş olduğunu”, Kabil’deki İngiliz diplomatik temsilcisi Albay Humphrys’e açıklıyordu⁶⁴.

.....

Ek 1:

Bir Buharalı’nın açıklamaları

1923 yılı Ocak ayında Malakand’a ulaşan Abdülhamit adlı Tezgüzar’lı bir Üzbek gencinin İngiliz İstihbaratına anlattığına göre, kendisi, yedi ay önce Kabil’de bulunuyordu. Başlangıçta, Bolşevik ihtilâlinin sonu, Ahmet Zeki Velidi’nin önderliği altında kurulmuş olan Bolşeviklere

⁶² FO 371/8179/N 9461: İngiliz Dışişleri Bakanlığı’nın, Enver Paşa’nın ölümüyle sonuçlanan askeri harekâtla ilgilenen bir ajanın hazırlamış olduğu “oldukça gizli” rapor, tarihsiz.

⁶³ FO 371/9035/E 6437: İngiliz Gizli İstihbarat Raporu, 16.4.1923; ayr. bkz. A.İ.Zebelev, et. al.: *Basmachestvo, Vozniknoveniye, sushchnost, krakh*, Moskova 1981; Joseph Castagne: *Les Basmachis*, Paris 1925, s.61-2.

⁶⁴ FO 371/9289/N 5356: Humphrys’dan Curzon’a kapalı telyazısı, Kabil 15.6.1923.

karşıcıl gizli derneğin üyesiydi. Bu dernek, Buhara ihtilâline katılacak kadar güçlü olmamakla birlikte, Buhara ve Fergane aşiretlerini, direnişlerini sürdürmeye kışkırtmada başlıca rolü oynuyordu.

Abdülhamit'in anlattığına göre, Ahmet Zeki Velidi, o sırada, Hive'de bulunuyor ve dernek üyelerini, "Bolşeviklerle gizlice işbirliği yapmaya gönderiyordu". Böylece, Abdülhamit, Buhara Sovyet yönetiminin Savaş Bakanı oluyor ama ihtilâlcilere silâh ve para yardımı yapıyor; Enver Paşa oraya ulaşınca ona katılıyordu. Enver Paşa, takma bir ad altında ve Bolşeviklerce Aşkabat'a ve oradan da Buhara'ya götürülüyordu. Gerçek bir Bolşevik olmadığından, Buhara'da iken, fırsattan yararlanarak kaçıyor ve İbrahim Lakay komutasındaki ihtilâlcilere katılıyordu. Bu arada Abdülhamit Bakan olarak Buhara'da kalıyor, ama Enver Paşa'ya para, silâh ve Rus ordusunun hareketleri hakkında bilgi gönderiyordu. Daha sonra, Buhara Sovyet yönetiminde bir anlaşmazlık çıkıyordu. Yönetim üyelerinin kimileri, tüm kaynakları Enver Paşa ve yandaşlarının emrine vermeyi dileyor; kimileri de, ulusal bağımsızlık adına siyasî yollardan çalışmayı yeğ tutuyordu.

Gizli derneğin üyelerinden olan Feyzullah Hoca, ikinci grubun başkanı sıfatıyla Moskova'ya gönderilerek Çiçerin, Lenin ve öteki tüm Sovyet önderleriyle görüşüyor ve onlarla, Buhara Komünist Partisi adına bir anlaşma yapıyordu. Buhara'ya dönünce, Abdülhamit'i, Trotski ile Lenin arasındaki ilişkiye benzer ilişki kurmalarına ve hep birlikte, Bolşevikler adına Enver'e karşı savaşılmaya çağırıyor; ama Abdülhamit buna karşı çıkarak, Buhara ordusunu, o sırada Buhara yakınında savaşmakta olan Enver Paşa'ya katılmak üzere birlikte götürüyordu. Enver Paşa Doğu buhara'da iken, Abdülhamit'in gücü Nur Aka bölgesinde iki ay çarpışıyor; daha sonra Baysun'da Enver'in gücüne katılıyordu.

Osman Hoca da Enver'e katılmak amacıyla Buhara'dan ayrılıyor; ama bunda başarı sağlayamayarak, daha sonra Akça yoluyla Afganistan'a sığınyordu. Takriben üç hafta sonra, Enver Paşa, Abdülhamit'i, Karatagan ve Darvaz'da propaganda yapmaya gönderiyor; on gün sonra da ona İngiliz yönetiminden yardım dilemek amacıyla Kabil'e ve oradan da Hindistan'a gitmesi buyruğunu veriyordu. O sırada Enver Paşa'nın Çitral Mehtarı'na bir mektup gönderdiğini biliyordu, ama bu mektubun taşıyıcısı olmadığı gibi bunu göndermediğini de açıklıyordu.

Abdülhamit, Enver Paşa'nın ölümünden önce Kabil'e ulaşıyordu. Gerçekte, Enver Paşa'nın öldüğü haberini aldığı anda, seyahatinin

dönüşünde Feyzabat'ta bulunuyordu. Enver'in atıyla birlikte Feyzabat'a gelen Muhittin, İslâyım ve Halil adlı kuryeleri görmemişti, çünkü başka bir yoldan seyahat etmişlerdi. Buhara'ya dönünce, her yandan Enver'in öldüğü haberini alıyor; örgütün büsbütün bozularak savaşın durduğunu görüyordu. Hisar yoluyla Darvaz'dan Fergane'ye ulaştıktan sonra direnişi yeniden örgütlüyor ve savaşı yeniden başlatıyordu. Enver Paşa'nın yerini önder olarak Hacı Sami alıyordu. Abdülhamit'le görüşen İngiliz İstihbarat subayı, onun Enver Paşa olduğunu sanıyordu⁶⁵.

Ek 2:

Bolşeviklerin Orta Asya'da uyguladıkları siyaset

Enver Paşa'nın ölümünden ve "Basmacı" mücahitlerinin Bolşeviklerce ağır bir yenilgiye uğratılmalarından sonra, Buhara'nın eski Emiri, Seyit Muhammed Alim Han, 3 Kasım 1922'de İngiltere, Japonya, Çin, Amerika, Uluslar Derneği (Cemiyet-i Akvam), Türkiye ve İran yönetimlerine gönderdiği bir andırıda şöyle diyordu:

"Başlangıçtan beri Bolşevikler, Buhara, Hive, Türkistan ve genellikle Orta Asya'da en nefret edici ve en bayağı bir siyaset izlemektedirler. O ülkelerdeki Müslüman halkın bugünkü durumu hakkında soruşturma yapılırsa, bu siyasetin gerçek önemi anlaşılmış olur. Bolşeviklerin iğrenç politikaları, ilkin tüm şekliyle belirlenmedi; ancak yavaşça bütünlendi".

Alim Han, bundan sonra, 1917'den bu yana kaydedilen olayların bir tarihçesini veriyor; Lenin'in, Türkistan, Buhara ve Hive gibi, Rusya'nın doğu illerini oluşturan ülkelerin, Rusya'nın tüm egemenlik ve koruyuculuğundan büsbütün özerk olacaklarını söylediğini vurguluyor; Bolşeviklerin o ülkelerde işlemiş oldukları gaddarlıkları açıklayarak şöyle diyordu:

"Batım'dan Buhara'ya gelen meşhur Gazi Enver Paşa, Buhara, Türkistan ve Hive Müslümanlarının iç duygularını anlayarak oldukça duygulanmış ve Mücahitlere yardımcı olmak için, Buhara'da savaşanlara katılmıştı... Halkın duygularını dikkatle inceledikten sonra benden görev dilemişti. Ben de onun içtenlik ve yeteneklerini gözönünde tutarak, Mücahit Ordusunun komutasını ona vermiştim.

⁶⁵ FO 371/9286/N 3800: J.M.Ewart'tan M.Howell'e gizli yazı, Peşavar 12.3.1923.

Bu arada, Bolşevikler, ordularını berkitiyor ve geniş ölçüde bir harekâta girişiyorlardı. Mücahitler, onlara karşı sert biçimde direniyor, ama savaş malzemesi eksikliği yüzünden başarı sağlayamıyorlardı. Bu savaşın ortasında Gazi Enver Paşa şehit edilmiş olabilir; ama başka önderlerin komutasında, Ordu'nun çarpışmaları sürmekle kalmıyor, her geçen gün gittikçe daha etkin oluyor..."

İngiltere Dışişleri Bakanlığı yetkililerinden D.T. Monteath, bu andırıya ilişkin olarak şu ilginç yorumu kaleme alıyordu:

"...Son birkaç yıldan bu yana Meşed'deki askerî ataşeden alınan bilgilerin ışığı altında, Orta Asya'da çizilmiş bulunan dehşet ve perişanlık çizelgesi, görünürde hiç de abartılmış değildir... Bu andırı, hiç değiştirilmeden yayınlanıp uygun çevrelerde dağıtılırsa, Ruslara karşı yararlı bir propaganda aracı olabilir. Türk yönetimine dolaysız olarak gönderilmiş bulunuyor ve belki (okunulursa), Ankara Meclisi'ndeki Rus muhaliflerinin durumunu güçlendirebilir.

...Andırının kaleme alınmış olduğu tarihten bu yana, Bolşeviklere karşı mücahitlerin (veya görüşe göre Basmacıların) kalıntılarının bel kemiğini oluşturan Ser Muhammed Bey'in ezici bir yenilgiye uğratılmış olduğu, inanılmayacak biçimde bildiriliyor"⁶⁶.

Ek 3:

Pan-İslâmizm Akımı

Orta Asya'da çıkan "Basmacı" ayaklanması, İngiliz yönetimini de çok kaygılandırıyor; bu yönetim, söz konusu ayaklanmanın Pan-İslâmizm akımıyla ilişkili olduğunu sanıyor; İngiltere'nin Hindistan ve Dışişleri Bakanlıkları, "Doğu huzursuzluğu" olarak nitelendirdikleri sorunu inceleyerek rapor hazırlaması için bakanlıklar arası bir komite kuruyorlardı. Komiteye, aşağıdaki örgüt ve akımların Britanya İmparatorluğu'nun çıkarlarına karşı davranışlarına ilişkin tüm kanıtları (onların örgütlerinin yetenekleri, amaçları, birbirleriyle olan ilişkiler, tek başlarına veya toplu olarak giriştikleri davranışların tehlike oranı ve onların ihmal edilip edilemeyecekleri-

⁶⁶ FO 371/9289/N 1352: Humphrys'den Curzon'a yazı, Kabil 29.1.1923; aynı dosya, belge no. N 5193: *Manchester Guardian* Gazetesi, 5.6.1923.

rini de içeren) bir rapor hazırlamak görevi veriliyordu: 1. Türk ulusalcıları, 2. Mısır ulusalcıları, 3. Hindistan ulusalcıları, 4. Anadolu ve öteki yerlerdeki Pan-İslâmizm akımı, 5. İttihat ve Terakki Derneği'nin örgütü ve 6. Avrupa, Amerika ve Asya'daki Hintli ihtilâlciler.

Komite, 15 Şubat 1922'de çalışmalarına başlıyor ve aynı yılın 17 Ağustosunda raporunu bütünlüyordu. Hindistan Bakanlığı'nda 20 oturum yapan komite, Britanya, Fransa, Almanya, İtalya, Avusturya, İsviçre, Türkiye, Mısır dışında Kuzey Afrika, Orta Asya, Afganistan ve İran'daki çeşitli grupların çalışmalarını dikkatle inceliyor; Mesopotamya (Irak), Hindistan ve Mısır'ı da etkileyen davranışları gözden geçirerek, Türk ulusalcıları hakkında özel bir rapor yayımlıyordu.

Komitenin görüşünce, tüm Doğu'da başgösteren huzursuzluğa savaştan önceki koşullar kısmen neden oluyordu. Bu koşullar şunlardı: her tür dış denetime karşı şahlanan ulusalcılığın genişlemesi; siyasî şuura yol açan eğitimin yayılması ve sanayiın gelişmesi; sosyal ve dinsel önyargılar. Savaş sırasında ve savaştan sonra meydana gelen koşullar, aşağıdaki başlıca etkinlikler yoluyla, yukarıdaki koşulları daha da etkiliyordu: 1. doğrudan doğruya savaş yüzünden meydana gelen düzensizlik; 2. Yüce Devletlerin bir birlerine karşı savaşmaları ve Doğu'luların bu mücadeleye katılmalarının oluşturduğu görüntü; 3. Yüce Devletlerin, zayıflamaları ve başka işlerle uğraşmaları nedeniyle Doğu sorunlarına gereken dikkat ve etkiyi verememeleri; 4. Rus İmparatorluğu'nun bölünmesi ve bunun sonucu olarak yapılan ülke değişiklikleri ve kömünist propagandası; 5. Doğu ülkelerine dağıtılan ve halâ dağıtılmakta olan çok miktarda silâh ve mermi; 6. ekonomik sıkıntı.

Doğu ülkelerindeki huzursuzluğun başlıca nedeni, çeşitli doğu halklarının, kendilerini Avrupa'lıların her tür denetinden kurtarmak yolunda harcadıkları çaba olarak nitelendirilebilecek kesin ulusalcılıktı. Doğu'nun her kesiminde Avrupa'ya karşı bir "fanatiklik" egemen oluyordu. İslâmı bir dünya gücü olarak diriltmek amacını güden Pan-İslâmizm, uzun bir süreden beri varlığını sürdürüyordu. Bu akımın siyasî bir silâh olarak değerini benimseyen Padişah Abdülhamit, çeşitli Müslüman halkları Avrupa'nın boyunduruğundan kurtulmaya kışkırtmak ve Türklerin saygınlığını İslâm Dünyası'nda arttırmak suretiyle Avrupa Devletlerini güç bir durumda bırakmak amacıyla Pan-İslâmizm akımını yeniden canlandırmak için üstün çabalarda bulunmuştu.

1909'da Genç Türklerce tahttan indirildikten sonra, Pan-İslâmizm örgütü, İttihat ve Terakki Derneği'nin eline geçiyor; bu dernek, Pan-İslâmî gizli dernekleri daha da geliştiriyor; ama Dünya Savaşı'nda Türklerle Almanlar, bu akımdan pek yararlanamıyorlardı. Bırakışma sırasında İttihat ve Terakki Derneği'nin partizanları Avrupa'ya kaçarak, özellikle İtalya, İsviçre ve Almanya'da yeniden örgütlenmeye başlıyor; Bolşeviklerle işbirliği yapmaya karar veriyorlardı. Onların tüm propagandası, Müslümanları ve özellikle Türkiye'yi zulümden kurtarmak; bu ülkeye, İtilâf Devletleri'ne karşı yaptığı mücadelede destek olmak; Afganistan'a her tür yardımı yapmak; Müslüman toplumlara kendi alinyazısını saptama (self-determination) hakkı verdirmek ve Müslümanların azınlık oldukları ülkelerde onlara ulusal ve dinsel haklar sağlamak; emperyalizme karşı mücadele ederek, bu siyaseti destekleyen tüm halklarla sav (dava) birliği yapmak; Asya'nın çeşitli ülkelerinde iç ihtilâl akımlarını sürdürmek veya bu akımların berkitilmesini olanaklı yapmak; Sovyet yönetimine, Hindistan'da ihtilâl çıkarılmasına ilişkin projelerinde destek olmak; İngilizlerin Mısır'dan çekilmelerini ve Suriye'nin özgürlüğe kavuşmasını sağlamak amaçlarını güdüyorlardı.

Avrupa'da başlıca faaliyet merkezleri Berlin, Münih, ve Roma'da; önemli şubeleri ise Paris, Cenevre, Viyana ve Londra'da idi. Hiçbir zaman bol olmayan mali fonlarını Sovyet kaynakları sağlıyor; bunlara, çeşitli öğrenciler, dış ülkelerdeki Afgan temsilcileri, Hindistan'daki Merkezî Hilâfet Komitesi ve Kızılay Derneklerince yapılan yardımlar da ekleniyordu. Onların faaliyetleri şöyle örgütleniyordu: 1. *Azad-ı as Şark*, Berlin'de *Kaveh Press* ve *Liva el İslam* adlı gazeteler aracılığıyla propaganda (bunların masraflarını Enver Paşa karşılıyordu); Paris'te, daha sonra adını *Echo de l'Orient* olarak değiştiren *Echo de l'Islam* adlı gazete (buna da mali yardımı Türk ulusalcıları yapıyordu); 2. öteki İslâm ülkelerindeki iç akımlarla ilişkileri sürdürmek; ve 3. öğrenciler aracılığıyla: Türk ulusalcıları, özgürlüğe kavuşan İslâm devletleri arasında gevşek bir federasyon kurulması amacını güdüyorlardı⁶⁷.

⁶⁷ FO 371/9002/E 618: Hindistan Bakanlığı'ndan Dışişleri Bakanlığı'na gizli yazı; Londra 13.1.1923; ilişikte "Doğu huzursuzluğuna ilişkin olarak bakanlıklararası komitenin hazırladığı rapor".

TÜRK YÜKSEK ÖĞRETİM TARİHİNE GENEL BAKIŞ

NEŞET ÇAĞATAY

Günümüzdeki yüksek öğretimin içerdiği konulara girmeden önce, bu öğretim kolunun dünyada ve bizde nasıl bir gelişme izlediğine kısaca değinmek istiyorum:

Bilindiği gibi yüksek öğretim, lise veya meslek liselerinde sona eren orta öğretimin bir uzantısıdır. Bugünkü anlamıyla yüksek öğretim, yurttaş eğitiminin bir devlet görevi olarak ele alınıp örgütlenmesinden sonra rasyonel bir gelişme göstermiştir.

Bizde ve öteki ülkelerde yurttaş eğitiminin bir devlet görevi olarak ele alınması yani devletin, yurttaşın eğitilmesini kendi görevi sayması, uygarlık tarihinin beşbin yıla varan uzun süresi içinde çok yenidir. Bu gerçek, yani yurttaşın devlet eliyle eğitilmesi gereği bizde, sultan ikini Mahmut tarafından duyulmuş, onun zamanında uygulanmaya başlanmıştır; çünkü o, kaynağını din ayırımından ve cehaletten, bağnazlıktan alan ve tarihi düşmanlıklarını üzerimizde odaklaştıran Avrupa devletlerinin kötü emellerini önlemenin, ancak yurttaşın eğitilmesi, bilime ve tekniğe yöneltilmesi sayesinde mümkün olacağını anlamıştı.

İnsan yaşamında ve toplulukların yönetiminde din kurallarının egemen olduğu çağlarda insana dünyada ve âhirette mutluluk getirecek olan bilime ve eğitime en büyük önemi, kuşkusuz islam dini vermiştir. Onun kutsal kitabında yani Kur'an'da insanlığa ilk seslenişi (alak sûresinde) "oku" olan bu din mensupları, bilimde ve teknikte elde ettikleri gelişmelerin yardımıyla kısa sürede üç kıta üzerinde geniş bölgelere yayılmış, oralarda, medrese denen yüksek düzeyde bilim, eğitim ve öğretim kurumlarını yükseltmişlerdi.

Bağdad'da, Basra'da, Şam'da, Kahire'de, kuzey Afrika şehirlerinde ve Endülüs İspanyasında, özellikle bu son ülkenin Kurtuba, Gırnata, Tuleytula (Toledo) ve İşbilye şehirlerinde açılan bu bilim kuruluşları, yüzlerce yıl insanlığa ışık saçtı, uygarlık ve mutluluk kaynağı oldu.

Bu bilimlere ilgi duyan Avrupa halkından, hatta din adamları papas-lardan bir çok kişi, kendilerine yakın bir ülkede olan, din, ırk, renk ve

milliyet ayırımı gözetmeyen, hoşgörölü bir ortamda bilim öğreten bu İspanya İslam Üniversitelerine gittiler. Oradan döndükten sonra Avrupa Üniversitelerinin açılmasında önayak oldular. Şunu hemen eklemeliyim ki, Fransız ihtilaline dek eğitim ve öğretimin her basamağı her yerde devlet bütçesinden değil, hayırsever zenginlerin ve hükümdarların kurdukları vakıflar yardımı ile yürütölüyordu.

Eğitim ilk basamağı doğal olarak okuyup yazmadır. Eski çağların ilk toplum yöneticileri hükümdarlar, kırıllar, herhalde yönetimi kendilerine devredecekleri çocuklarının ve devletin önemli işlerinde kullanacakları görevlilerinin yetiştirilmelerine özen gösteriyorlardı. Bu nedenle ilk yüksek öğretim, hükümdar saraylarında başlamış olmalı. Düzenli yüksek öğretimi, budist viharalarında, bunlardan sonra da müslüman medreselerinde görüyoruz. Medreselerde eğitim ve öğretim, başlangıçtan 12. y.yıla kadar objektif yöntemlerle ve bağımsız olarak yapılmış, hristiyan âleminde ise kilise kontrolünde, dinî bilgi vermek, kilise örgütüne din adamı getiştirmek için yapılmıştır; ama sonraları türlü nedenlerle maalesef tersine dönmüştür. Kiliselerin kurduğu yüksek okullara, din adamı olmıyanlar da devam edebiliyordu. Bu din adamı olmıyan kişiler arasından, kilise baskısından bunalanlar, belediyelerin ve halkın da yardımıyla laik üniversiteler açmaya başladılar.

Dinî olmıyan üniversiteler arasında öncülüğü, onikinci yüzyılın başlarında kurulan Paris Üniversitesi çekti. Fransanın ardından İngiltere yürüdü. İngilterede 1133 yılında Oxford, 1209'da Cambridge Üniversitesi açıldı. Almanyada Heidelberg Üniversitesi 1385'de Kiel Üniversitesi 1665 yılında eğitime açıldı.

Doğuda İslam âleminde din baskısı artıp, programlarından zor ve yararlı dersler kaldırılarak medreselerin bilimsel düzeyi gittikçe düşerken, batıda hristiyan dünyasında tersine, rönesans, reformasyon ve matbaanın icadı gibi aydınlanma araçları halkın bilgi düzeyini yükselttiğinden kilise karşısında daha güçlenmişlerdi.

İslam âleminde devlet vakıfları ile kurulan ilk medreseleri Büyük Selçuklu Devleti sultanı Melikşah (saltanatı: 1072-1092) kurdurmuştur. Bu çaba daha sonra Anadolu Selçuklu sultanları tarafından da sürdürüldü. Ancak bu medreselerde öğretim ve öğrenim dili arapça olduğundan, hanımların öğrenci ve öğretmen olamadıklarından, en önemlisi laboratuvar ve deney araçları, yöntemleri olmadığından öğretilen şeylerin teknik bilgilerle paralelliği sağlanamadığından, halkı Türk olan Anadolu'da bu med-

reseler bilimi yaygınlaştıramadı. Buralara devam edenlerin, bilimden önce onun aracı olan arapçayı öğrenmeleri gerekiyordu. Arapça ise, köken, morfoloji, sentaks ve gramer bakımlarından türkçeye tamamen yabancı olduğundan zor öğreniliyordu.

Medreseler, devletin adalet, yönetim ve askerlik işlerine bakan yüksek düzeydeki elemanlarını yetiştiren bir kurum olarak Osmanlılarda da sürdü.

Yüksek düzeyde eğitim yapan ilk Osmanlı medresesi, Orhan Gazi tarafından İznik şehrinde açıldı. Daha sonra, başka büyük Anadolu şehirlerine yayıldı. Avrupada o sıralarda bu alanda çok hızlı gelişmeler başlamıştı.

XIII. y.yıldan sonra papalığın yetkileri ve gücü zayıflamaya başlamış, bilim ve uygarlık kilise etkisinden sıyrılma yolunu tutmuştu. Avrupada burjuvazi sınıfının güçlenmesi, şehirlerin doğuşu, belediyeçiliğin gelişmesi kilisenin elinden alarak yeni okullar kurma isteğini canlandırıyordu. İtalyada, Hollandada, Almanyada ve İngilterede belediye okulları açılmıştı. Bu okullarda sanatkârlar ve tüccarlar okuyordu. Önceleri buralarda hâlâ kilise denetimi sürüyordu ama, daha reformasyon girişimi başlamadan okulların, uygarlık ilkelerini kavramış laik kimseler tarafından denetlenmesi gerçekleşmişti.

Rönesans, reformasyon ve öteki aydınlanma girişimleri, öğretim ihtiyacının daha geniş ölçüde duyulmasına yol açtı. Martin Luther (1483-1546), öğretimin devletçe yürütülmesi gerektiği yolundaki düşünceleri 1524 yılından başlayarak, Almanyada pek çok yandaşlar buldu ve her köyde bir okul açılması düşüncesi doğdu.

Batıda, öğretimin resmen devletçe yürütülecek bir kamu görevi olması 1879 Fransız devriminden sonra benimsendi. Bizde ise, yukarıda dediğimiz gibi, bundan elli yıl kadar sonra sultan ikinci Mahmut tarafından uygulamaya kondu. Ancak Avrupada eğitimin ve serbest düşüncenin temelleri XI, XII. y.yıllarda atıldığından ve matbaanın 1445'lerde faaliyete geçip düşünce ve sanat ürünlerinin geniş alanlara yayılmasını sağladığından onlar bilim ve teknik alanlarında çok ilerlediler. Bizde din adamlarının baskısı ve cehaleti, halkın eğitim, bilim ve okur yazarlık oranının düşüklüğü, bizi son zamanlara kadar her alanda geri bıraktı. Ülkemizde cumhuriyetin ilanına kadar, şehir, kasaba ve köy mahalle okullarında buralara devam edenlere sadece arap harfleriyle harekeli metinlerden Kur'an okutuluyor, yazı yazmak, hesap yapmak şöyle dursun düz yazının okun-

ması bile öğretilmiyordu. Bu okulların hocalarının çoğu zaten Kur'an metinlerini okumaktan başka bir şey bilmiyorlardı. Matbaa ise bize, Avrupa'da kullanılmaya başlamasından 300 yıl sonra 1728'de geldi.

Özellikle askerî alanda İmparatorluğun son sıralarda uğradığı yenilgiler, Avrupayı örnek alma, oralandaki ilerlemelerden yararlanma gereğini duyurdu. Ta.. 1700'lü yıllarda başlayan askerî alanda durumu düzeltme çabaları tek yönlü ele alındığından, bu girişimler sonuçsuz kalıyordu.

Sultan ikinci Mahmut, yurttaşın eğitilmesi ve bilinçlenmesi işini temelden ve bütünüyle ele aldı. Bu büyük hükümdar, devletin başına bela kesilmiş olan yeniçerileri 1826'da kaldırdıktan sonra hemen harb okulunu açmış, orduya çeki düzen vermiş, devletin bozulmuş, fonksiyonunu kaybetmiş kurum ve örgütlerini yeniden düzenlemiştir. Bu büyük hükümdar o kadar çok çalıştı ki sonunda tükenip bitti ve elli beş yaşında veremden öldü.

Bizde yüksek öğretim, önce sınırlı sayıdaki yüksek okulların açılması ile başladı. İlk yüksek okul 1773'de "Mühendishane-i berri-i hümayun", "Mühendishane-i bahri-i hümayun" 1826'da, yeniçerilerin kaldırılmasından hemen sonra "Harb okulu" ve askerî tıbbiye, 1834'de bando okulu, 1838'de "mekteb-i maarif-i adliye", 1859'da "Mekteb-i mülkiye-i şâhâne" açıldı. Anadoluda ilk lise 1885 yılında Kastamonu'da kuruldu.

Üniversite anlamına gelen ilk Darülfünunun açılması 1845'de kararlaştırıldı, ancak bina yeri bulunması ve binanın yapılması uzun sürdüğünden dersler 12 Ocak 1863 Pazartesi günü başlayabildi. Kısa bir süre sonra bu binayı maliye bakanlığı işgal ettiğinden Darülfünun, Divanyolunda tutulan kiralık bir konağa taşındı. Bu bina 1865 yılında çıkan bir yangında, Avrupadan getirilmiş bütün ders araçları ve kitaplığı ile birlikte yandı. Bundan sonra Darülfünun bir süre unutuldu.

Bir Darülfünun kurma işi ikinci kez 1 Eylül 1869 günü yayınlanan "Maarif-i umumiye nizamnamesi" ile ele alındı. Bu tüzüğün yüksekokullara ayrılan birinci bölümünde "Darülfünun" başlığı altında 50 maddelik hüküm vardı. Buna göre bu darülfünunun, 1. Hikmet ve edebiyat, 2. İlmi hukuk, 3. Ulum-u tabiiye ve riyaziye olmak üzere üç bölümden (Fakülteden) oluştuğu, başında "nâzır" ünvanı ile bir Rektörün bulunduğu, en az onaltı yaşında olacak öğrencilerin sınavla girecekleri yazılıyordu. Ayrıca öğretim süresinin, tatiller hariç 250 gün olacağı belirlenmişti.

Şeyh Cemaleddin Afgânî'nin bu Üniversitede verdiği bir konferanstan hoşlanmıyan, halkın bilinçlenmesini, uyanmasını, memleketin ilerlemesini

istemeyen sözde din adamı bağınaz ve cahil kişiler, bu bilim yuvasını kapatturdılar. Darülfünun 1900 yılında 2. Abdülhamit devrinde açılmış ancak, çalışma biçimini düzenleyen 27 maddelik tüzükte, 1869 Maarif-i umumiye nizamnamesinin Üniversite özerkliği ile ilgili hükümler kaldırılmış olduğundan Darülfünun bir yüksek okul durumuna sokulmuştur.

Böyle maceralı bir seyir izleyen İstanbul Darülfünunu 1909'da, Zeynep Hanım konağına yerleştirildi (Bu bina 1 Mart 1942'de yandı).

İstanbul Darülfünunu, 1911'de düzenlenen bir yönetmeliğe göre: 1. Ulum-u şer'îye, 2. Ulum-u hukukiye, 3. Ulum-u tabiiye, 4. Fünun, 5. Ulum-u edebiye olmak üzere beş bölüme ayrıldı. Eczacı ve dişçi mekteb-i âlileri, ulum-u tabiiye bölümüne, vilayetlerdeki tıbbiye ve hukuk mektepleri İstanbul Darülfünununa bağlandı. Yine bu yönetmeliğe göre, askerî ve mülkî tıbbiye "Tıp Fakültesi" adı altında Haydarpaşa'daki binada, Darülfünun dışında birleşti. Bunlarda öğretim süresi, tıpta, 6, hukukta 4, öteki bölümlerle eczacı ve dişçilik okullarında üçer yıl olarak saptandı. 21 Nisan 1912 günü yayınlanan bir yönetmelikle, Darülfünundan ayrı bırakılmış bulunan Tıp Fakülteleri Darülfünunun içine alınmıştır. 1914'de, *müftî ve şerîye mahkemelerine kadî yetiştirmek için "Medreset ül-mütahassisin" açılınca Darülfünunun "Ulum-u şer'îye" şûbesi kapatıldı.*

Meşrutiyet devri Üniversite ıslahatının en önemli yanı, öğretim kadrosuna (Tıp Fakültesi hariç) Avrupadan Profesörler getirilmesidir. Bu iş için Edebiyat Fakültesine on, Fen Fakültesine altı, Hukuk Fakültesine dört Profesör getirilmiş bunlar, birinci cihan savaşının sonuna kadar İstanbulda kalmışlardır. Bu dönemde öğretim elemanları Doçent ve Profesör ünvanları almışlardır.

1916 yılında Darülfünunda öğretim beş yıl sürecek bir lisan okulu açılmıştır. Burada arapça, farsça, almanca, fransızca, İngilizce, rusça, macarca, italyanca, yunanca, çince ve urduca öğretilmek istenmiş, Edebiyat Fakültesi öğrencileri, bu dillerden birine devam etme zorunluluğunda bırakılmıştır. Yine bu dönemde "Mekteb-i Mülkiye-i Şahane" kapatılmış, 1917-1918 ders yılında Hukuk Fakültesinin dördüncü sınıfı, adli, siyasî, idarî ve malî olmak üzere üç bölüme ayrılmıştır.

Mondros mütarekesi hükümleri gereğince, Almanya, Avusturya- Macaristan uyruklu yabancı Profesörlerin 1918-1919 ders yılı başında ayrılmaları ve cephelelerden terhis olunan bir çok öğrencinin Darülfünundaki sınıflarına dönmeleri, Darülfünunu bir çok bakımlardan sarstı. Zeynep Hanım Konağı dışında bulunan bölümlerin hemen hepsinin bütçe sıkıntıları

dolayısıyla kapatılması veya ana binada bir küçük odaya sıkışması zorunluğunu doğurdu.

İstanbul Darülfünununun bugünkü şekline benzer biçimde kurulması 11 Ekim 1919 günlü "Darülfünun-u Osmanî Nizamnamesi" ile gerçekleşmiştir.

Üniversitenin gelişmesi tarihinde önemli bir olay da, meşrutiyet döneminde Balkan yenilgisinin uyarısı ile 5 Şubat 1914'de Darülfünunda önce-leri serbest konferanslar halinde kadınlar için açılmış olan derslerin, bir süre sonra kızlara mahsus ayrı sınıflar halinde örgütlenmesidir. 12 Eylül 1914 günü bunlar, edebiyat, riyaziyat ve tabiiyat bölümlerinden kurulu olmak üzere "İnas Darülfünunu" adı altında ayrı bir bina içinde toplanmış-larsa da 1917'de ilk mezunlarını veren bu Darülfünun 1920'de kaldırılarak sınıflar yeniden Zeynep Hanım Konağı'na taşındı ve Darülfünuna bağlan-dı. *Bu kız öğrenciler bir süre sonra kendi sınıflarını boykot ederek erkek arkadaşla-rının okuduğu sınıflara devam etmeye başlamak gibi bir medenî cesaret gösterdiler. Üniversite senatosu 16 Eylül 1921 günü aldığı bir kararla bu oldu bittiği kabul et-ti. Böylece kız, erkek üniversiteleri ayrımı tarihe karıştı. Kız öğrencilerin fen ve edebiyat bölümlerinde başlattıkları karma öğrenim 1921-1922 ders yılında Hukuk Fakültesinde, 1922-1923 ders yılında da tıp fakültesinde gerçekleş-ti.*

Türk kadınları öte yandan kültür ve bilgi düzeylerini yükseltmek için kadınlara mahsus dergiler de çıkarmışlardır. Bu dergiler: 1912'de yayınlanmaya başlayan "Kadın bahçesi", "Kadınlar dünyası" 1913'de çıkmaya başlayan "Kadın hayatı", 1919'da yayın hayatına giren "kadın kalbi"dir. Ayrıca İstanbul kadınları 1912'de "Taalii Nisvan cemiyeti" (Kadınları yüceltme ocağı) kurdular.

Bu tür çabalarla milliyetçilik duyguları bilenmiş olan Türk kadınları, millî mücadelede İstanbul'da ve Anadolu'nun bir çok şehrinde işgal kuvvetlerine başkaldırmış, cephelerde savaşan babalarını, kocalarını ve kardeşlerini desteklemiş, onlara manevî güç vermişlerdir.

Her alanda olduğu gibi, cumhuriyet dönemi yüksek öğretiminin mi-marı da yüce Atatürktür. Kendisine yol gösterildiğinde, yön verildiğinde ne büyük işler başardığını bildiği Türk ulusunun geri kalış nedeninin ce-halet olduğunu bilen ulu Önder, daha yurdun bir çok yerleri işgal altında iken, işe temelden başlamak üzere 15 Temmuz 1921 günü Ankarada Türkiye'nin her yerinden gelen kadın erkek 250 öğretmen katıldığı Millî Eğitim Kongresini topladı. M. Kemal Paşa bu kongreyi, hazırladıktan son-

ra görmeye gittiği Sakarya cephesinden gelerek açtı. Her öğretmenin ayrı ayrı ellerini sıkı ve önemli bir açış konuşması yaptı.

Lozan barış anlaşmasından sonra İstanbul Üniversitesi uygun binalara yerleştirildi. 1924 yılına dek yönetiminde ve örgütünde değişiklik olmayan üniversitede bir İlahiyat Fakültesi kurulması 3 Mart 1924 günü yayınlanan eğitimin birleştirilmesi yasasından sonra kararlaştırılıp açılmıştır. T.B.M.Meclisince 1 Nisan 1924 günü yayınlanan 493 nolu yasa ile, Üniversiteye tüzel kişilik verilerek katma bir bütçe ile giderlerini karşılamak suretiyle özerkliğe kavuşmuş oldu.

Çalışması ve gelişmesi için büyük emekler harcanan İstanbul Üniversitesinin, sekiz yıl içinde kendisinden beklenen verimi sağlayamadığı görüşü yaygınlaşınca, zamanın Millî Eğitim Bakanı Dr. Reşit Galib, İsviçre'den Albert Malche adlı Profesörü getirtip Üniversite ıslahatı hakkında bir rapor hazırlattı.

Mayıs 1933'de çıkarılan 2252 sayılı reform yasası İstanbul Üniversitesini kaldırmış, M. Eğitim Bakanlığını, bu Üniversiteye yeniden A. Malche'in raporuna göre kurmakla görevlendirmişti. Bu reform yasası ile tek Üniversitemiz olan İstanbul Üniversitesi kaldırılarak M.E. Bakanlığı yüksek öğretim genel Müdürlüğüne bağlanmış, böylece de yönetim bakımından herhangi bir okuldan bir ayrıcalığı kalmamıştır. Öte yandan Üniversite Profesörleri geniş ölçüde elenmiş 151 kişiden yalnız 59'u yeni Üniversite kadrosuna alınmıştır. Öğrenimlerini Avrupada tamamlayıp gelenler, doktora koşulu aranmaksızın doçent olarak atandılar. Nazi yönetim baskısından kaçan Alman ve orta Avrupalı Profesörlere Üniversite kapıları açılmıştır ki bunlar, Türk Üniversitelerinin gelecekteki öğretim elemanlarını yetiştirmede ve araştırma geleneğini yerleştirmede önemli rol oynamışlardır. Özellikle Ankarada kurulan Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesinde.

Cumhuriyet döneminde 1924'den 1944 yılına kadar Türkiyede sadece bir Üniversite, İstanbul Üniversitesi vardı. 1944'de İstanbul Teknik Üniversitesi açıldı.

1946 yılı, Türkiye Üniversiteleri tarihi bakımından bir dönüm noktasıdır. Çünkü bu zamana kadar Üniversite ve yüksek okullar Millî Eğitim Bakanlığına bağlı idi. 1946'da yayınlanan 4936 sayılı Üniversiteler yasası ile Üniversiteler, M.E. Bakanlığından ayrılarak Rektörleri başkanlığında birer özerk kuruluş durumuna geldiler. Aynı yıl, Türkiyenin üçüncü Üniversitesi Ankarada açıldı. Bu Ankara Üniversitesini oluşturan Fakülteler

1925 denberi kurulmaya başlamıştı. Örneğin 1925 yılında Hukuk Mektebi, 1930'da, ziraat, veteriner ve Orman yüksek okullarından oluşan Yüksek Ziraat Enstitüsü, 1935'de Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, 1943 tarihinde Fen Fakültesi kurulmuştu. Bu 4936 sayılı yasaya göre Üniversiteler, malî kaynaklar dışında tamamen özerk bir duruma geldiler.

4936 sayılı yasanın kabulünden sonra nüfus artışı hızlanmaya başladı, Üniversitelere girme arzuları da arttı.

M.E. Bakanlığı, türlü alanlarda gerek duyulan yüksek okul mezunu eleman ve öğretmen ihtiyacını, yüksek öğretmen okulları, yüksek eğitim enstitüleri, kız ve erkek yüksek sanat Enstitüleri, yüksek ticaret okulları açarak sağlamaya çalışıyordu. Ama Üniversitelerden, yeni Üniversiteler açma gayreti gelmiyordu. Hele 1950'li yıllarda, ihtiyaç fazlası görülerek lise mezunlarının yedek subay olamamaları, Üniversitelere hücumu artırmışken yeni Üniversiteler açılması zorunluğu büsbütün arttı.

1955'lerde şu yeni Üniversiteler açıldı: 1955'de Trabzon ve İzmir Üniversiteleri, 1956'da Ankaranın ikinci Üniversitesi Orta Doğu Teknik Üniversitesi, 1958'de Erzurumda Atatürk Üniversitesi açıldı. Ama bu yeni Üniversitelerin hiç birinde, şiddetle ihtiyaç duyulan Hukuk ve Tıp Fakülteleri yoktu. Hem yedeksubay olabilmek için Üniversitelere hücumu hem de hukuk ve tıp alanlarındaki ihtiyaçları gidermek için, Üniversiteler dışından yeni girişimler olmaya başladı.

İstanbulda (1883), Ankarada (1954) ve eskişehirde (1958) daha önce kurulmuş bulunan İktisadî ve ticarî ilimler akademileri örnek alınarak 19 Haziran 1959 günü yayınlanan 7334 sayılı yasa ile bu akademilerin yenileri, 1967'de Adanada, 1971'de Bursada, 1979'da Trabzonda kuruldu. Buralara öğretim elemanı olarak bankalardan ve benzeri kuruluşlardan, Üniversitelerden yararlanıldı. Bir yandan da asistan yetiştirme çabalarına girildi. Bir süre sonra Üniversite dışından alınan elemanlar bir yasa ile Profesör oldular. Üniversitelerde, bu akademilerin gördüğü işi görecekt yeni Fakülteler açma çabası görülmeyince bu akademiler, 1971 yılında 1438 sayılı yasa ile, 7334 sayılı akademiler temel yasasının beşinci maddesi değiştirilerek "akademiye bağlı yüksek dereceli öğretim, eğitim ve araştırma kurumlarını açmak, birleştirmek, kaldırmak" yetkisi akademiler organlarına verilmiş olduğundan, yeni Fakülteler açarak Üniversite örgütü gibi örgütler kurmaya başladılar. Bu akademiler, Hukuk Fakültesi mezunlarına türlü kuruluşlarda duyulan ihtiyacı büyük ölçüde karşıladılar.

Akademilerin bu hızlı girişimleri üzerinde Üniversitelerde de bir kıpırdanma görülmeye başladı: Ankara Üniversitesi, Antalya ve Diyarbakır Tıp

Fakültelerini kurdu. Yine Ankara'da, Ankara Üniversitesine bağlı ikinci Tıp Fakültesi olarak 1964'lerde açılan Hacettepe Tıp Fakültesinin başına geçen Prof. İhsan Doğramacı, üç yıl sonra bu Fakülteyi, her bölümü bulunan bir Üniversite haline getirdi. Böylece Hacettepe Üniversitesi Ankara'nın üçüncü Üniversitesi oldu.

Güçlü bir Tıp Fakültesi elemanı potansiyeline sahip bulunan Hacettepe Üniversitesi, Erzurumda, Sivasta, Samsunda, Kayseride ve Eskişehirde Tıp Fakülteleri açtı.

Anadolu illeri halkından gelen baskılı istekler ve memleket ihtiyaçları, yeni Üniversiteler açılması işini yeniden canlandırdı. Önce İstanbuldaki Robert Kolej 1973'de Üniversite haline getirildi ve Boğaziçi Üniversitesi adıyla İstanbul'un üçüncü Üniversitesini oluşturdu. Yine bu 1973 yılında Adanada Çukurova, Eskişehirde Anadolu, Malatyada İnönü Üniversiteleri; 1974'de Sivasta Cumhuriyet Üniversitesi; 1975 yılında çıkarılan ortak bir yasa ile Konya, Elazığ, Samsun ve Bursa Üniversiteleri; 1978'de Kayseri üniversitesi kuruldu. Böylece 1924-1946 yılları arasında üç olan Üniversite sayısı 1978 yılında yani 32 yıl sonra 16 artarak 19'a yükseldi.

Oldukça kısa bir sürede ortaya çıkan 19 Üniversitenin bir çok sorunları olacaktı. Dünya Üniversiteleri her alanda yeniliğe, araştırmaya ağırlık veriyordu. Bu sıkıntılar ve ihtiyaçlar, Üniversite yasalarında değişiklikler yaparak yenilikler getirilmesi gerekiyordu. Bu nedenlerle 1961'de çıkarılan 115 sayılı yasa, 4936 sayılı yasa da değişiklikler yaptı. 1973 yılında 4936 sayılı yasa kaldırılarak yeni esaslar getiren 1750 sayılı yasa düzenlendi.

1968'lerde başlayıp 1976'larda yoğunlaşan öğrenci hareketlerini frenleme, yeni Üniversitelere eleman yetiştirme, araştırma işine işlerlik getirme, öğretim elemanlarını daha aktif yapma gibi ihtiyaçlarla, 1750 sayılı Üniversiteler kanununun değiştirilmesi için de bir çalışma başladı Taslaklar hazırlandı. Bunları gözden geçirme çabaları 12 Eylül 1980 hareketinden sonra da sürdürüldü. Hatta, Millî Güvenlik Konseyinin emri ile 1981 yılı yazında, bütün Üniversite Rektörleri ile İktisadî ve Ticarî bilimler akademileri başkanları T.B.M.Meclisi binasında, önce Orgeneral sayın Haydar Saltık'ın sonra, Orgeneral sayın Necdet Üruğ'un, son günlerde de Koramiral sayın Işık Biren'in başkanlığında toplandı. Hazırlanan taslaklar üzerindeki son görüşler belirtildi. Ancak Millî Güvenlik Konseyi bütün Üniversiteleri ve yeniden kurulacak olanlarını, akademi, yüksek okul, Enstitü ve meslek yüksek okullarını içine alan çok geniş kapsamlı bir yasa hazırlatmış bulunduğundan, 2547 sayılı bu yasa 4 Kasım 1981 günü yürürlüğe girdi.

Bu yasa ile İktisadî ve ticarî bilimler akademileri, mevcut ondokuz ve yeniden kurulan sekiz Üniversite içine yerleştirildi. Bu yasadan önce M.E. Bakanlığına bağlı bulunan bütün kız ve erkek sanat enstitüleri, Eğitim enstitüleri, konservatuvarlar, yüksek lisan ve meslek yüksek okulları Üniversitelere bağlandılar. Böylece, bütün yüksek okulların ve Üniversitelerin aynı bilimsel espri içinde çalışma imkânları sağlanmak isteniyordu. Öte yandan M.E. Bakanlığının çok ağır olan yükü hafifletilmek onun ilk ve orta öğretime daha etkin bir biçimde yön vermesi imkânı sağlanmak isteniyordu. Gerçekten, Değerli M.Eğitim Bakanı Atatürkçü ve inkılapçı Hasan Sağlam öğretmenlere pek çok imkânlar sağlamış, yurdun her yerinde öğretmen evleri ve lojmanlar yaptırarak onlara çalışma şevki ve gücü vermiş, öğretmen mesleğine saygınlık getirmiştir.

2547 sayılı Yükseköğretim kanunu, yürürlüğe girdiği 4 Kasım 1981 gününden başlayarak çok eleştirildi, aleyhinde yazılar yazıldı. Hemen şunu söyleyeyim ki bu yepyeni bir espride ele alınmış eskilerden tamamen farklı bir reform yasasıdır. Yürütülmesi 25 kişilik yükseköğretim kurumlarını içine alan, zaten 5-6 yıl içinde yani 1973-1978 arasında kurulmuş bulunan onbir Üniversiteye ek olarak yeniden bu kanunla açılan Antalya(Akdeniz), Van (100. yıl), Edirne(Trakya), İzmir(9 Eylül), İstanbul(Mimarsinan, Marmara, Yıldız), Ankara(Gazi) gibi sekiz Üniversitenin katılmasıyla ağır bir yükü üstlenmiş bulunan Yükseköğretim Kurulu'ndan, iki yıl gibi kısa bir sürede mucize beklemek insafsızlık olur sanırım.

Böylesine yüklü ve henüz birbirine uyum sağlayamamış kuruluşların yanyana geldiği eğitim kuruluşlarında çalkantılar olacaktır. ama daha iyiye gitmek için elden gelen herşey yapılıyor, yasada, tüzük ve yönetmeliklerde değişiklikler yapılıyor, her şey, her imkân deneniyor. Bu nedenlerle bu yeni kuruluşa zaman tanımak, yapıcı eleştirilerde bulunmak, yardımcı olmak gerekir. Bütün yeni kuruluşlarda girişimlerde böyle zorluklarla karşılaşılır. 1925 yılında kurulan Ankara Hukuk Fakültesinin, Fakülte haline gelişine kadar geçirdiği devreler için Siyasal Bilgiler Fakültesini, hatta 1935'de kurulan Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesini, Ankara Fen Fakültesini ve Ankara Üniversitesinin öteki fakültelerini düşünelim. Onlar, Yükseköğretim kurulunun üstlendiği işler yanında çok küçük kurumlardı. Onların çıktıkları ve daha iyiye gitmek için arayışları da imkânsızlıklardandı. Bu işte de maddî imkânlar ve insan gücü düzeldikçe daha iyiye gidilecek, özlenen amaca ulaşılabacaktır.

Örneğin biraz önce sözünü ettiğim, 1925 yılında "Hukuk mektebi" olarak kurulan Ankara Hukuk Fakültesine ilk yıllarda orta okulu bitiren-

ler veya son sınıfında olanlar alınmıştı. Öğretim elemanları da genel müdürlerden ve bankaların yöneticilerinden oluşmakta idi. Yakın zamanlara dek yüksek mahkemeler üyeleri, yargıtay, daniştay ve sayıştay gibi yüksek yargı kuruluşlarının elemanlarının çoğu bu okuldan yetişmişti. Onlar, bu okuldan aldıkları temel bilgilerin yardımıyla kendilerini yetiştirmiş, Türk adalet örgütünde onurlu ve başarılı hizmetlerde bulunmuşlardır.

1859 yılında "Mekteb-i mülkiye-i şâhâne" adıyla İç işleri bakanlığına bağlı olarak İstanbulda açılan okul da bugünkü Siyasal bilgiler fakültesinin atasıdır. Bu eğitim kuruluşu 1935'de "Siyasal bilgiler okulu" adıyla Ankara'ya taşındı. 1950 martunda çıkarılan 5627 sayılı yasa ile adı "Siyasal bilgiler fakültesi"ne dönüştürüldü ve çoğu öğretmen statüsünde olan öğretim elemanlarının ünvanları bir günde Profesörlüğe çevirildi. İktisadî ve ticarî ilimler akademilerinde de durum böyle olmuştu.

Yıllarca süredir ard arda girilen savaşlarda kan dökmüş, salgın hastalık, yokluk, kıtlık ve doğal âfetlerle boğuşmuş olan ülkemizde, palazlanması bilgi ve kültür birikimine gerek duyuran yüksek öğrenimin kısa sürede gelişme göstermesi beklenemez. Cumhuriyetimizin kurulduğu 1923 yıllarında ülkemiz her yönden bir yıkıntı halinde idi.

Bugün mevcut 29 Üniversitemizin çoğunun derslikleri, kitaplıkları, laboratuvarları, lojmanları yetersizdir. Ankara Üniversitesinin, Ankara Gazi Üniversitesinin, İstanbul Yıldız, Mimar Sinan ve Marmara Üniversitelerinin kampus alanları bile yoktur. Öteki 21 Üniversitenin kampus alanları kamulaştırılmış yapıları yapılmaktadır ki bu iş, büyük miktarlarda para ve beş on yıl zaman ister. Bu ihtiyaçlar giderildikçe ölçülü maddî imkânlarla yürütülmeye çalışılan öteki ihtiyaçların tamamlanmasına hız verilecek, öğretim elemanları nitelik ve nicelik bakımlarından yeterli düzeye ulaştıktan sonra Üniversitelerimiz, özlediğimiz düzeye çıkmış olacaktır. Bu durumun gerçekleşmesi de planlı ve sabırlı bir çalışma ister.

Ben, Üniversitelerde Rektör, Dekan, bölüm başkanı vb. gibi yönetim elemanlarının seçimle işbaşına gelmeleri görüşündeyim. Yürürlüğe girişinden bugüne dek geçen sekiz yıl içinde pek çok değişikliklerle tanınmayacak duruma gelmiş bulunan YÖK yasasına göre, bu kurumca gösterilen adaylar arasında Cumhur Başkanınca beş yıl süre için seçilen Rektör, üniversitesine bağlı Fakülteler için Dekan adayları gösterir. YÖK'de bunlar arasında, hoşlanılmayan birisi olmamak koşuluyla-genellikle aday listesinin başındaki kişiyi Dekan seçer, Dekanlar da bölüm başkanlarını seçerler.

Bu sisteme göre Üniversitelerin bütün yöneticileri, süreleri bittikten sonra yeniden seçilebilmek için YÖK başkanının sempatisini kazanmak durumundadırlar; çünkü YÖK başkanı, istediği zaman Rektörü kendiliğinden ayırmazsa Yükseköğretim Kurulu kararı ile görevden alacağı tehdidi ile istifaya zorlayabilir.

Ben bu görüşümü, YÖK üyesi bulunduğum 1981-1987 yılları arasındaki altı yıllık sürede hep savundum. Dahası, YÖK'ün yayınladığı derginin ilk sayısı için yazdığım makalede, Rektörlerin, Dekanların, Üniversitelerin kendi kurullarının serbestçe yapacakları seçimle işbaşına gelmeleri gereğini dile getirdiğim parağrafın üzerine kocaman bir soru işareti konarak ve yayınlanmadan bana geri verildi.

YÖK'ün kuruluşunun ikinci yılında yazdığım bu makaleyi bu kez, Belleten'de yayınlanmak üzere, üyesi bulunduğum Türk Tarih Kurumu'na verdim. Burada da belirttiğim gibi o zamanlar, YÖK'ün Türk Üniversitelerinin gelişmesinde olumlu sonuçlar elde edileceğinden umutlu idim. Aradan dokuz yıl geçtiği halde umduğum belirtileri göremediğimi üzümlere ifade etmek isterim.

Üniversiteler, yöneticilerini kendi kurullarında seçerler ve yasada başka bazı düzenlemeler yapılırsa bu kuruluşlar, çok daha iyi gelişecek, çok daha iyi sonuçlar alınacaktır.

HAMILCAR VE HANNIBAL

Yazan: CORNELIUS NEPOS

Çeviren : MEHMET ALİ KAYA

Cornelius Nepos, Catullus'un, Vergilius'un, Livius'un ve Plinius'un doğduğu topraklarda-Gallia Cisalpina-doğmuştur. Doğum yerinin Ticinum olduğu sanılmaktadır. Doğum ve ölüm tarihi kesin olarak bilinmemekle birlikte, İ.Ö. 99-24 yılları arasında yaşamış olsa gerektir. Nepos, gençliğinde Roma'ya yerleşmiş, yaşamının büyük bölümünü orada geçirmiştir. Politikaya ilgi duymamıştır. Çağının ünlü kişilerinden Cicero'yla ve onun can dostu Atticus'la yazışmıştır. Ozan Catullus'un övgüsünü kazanmıştır.

Nepos'un günümüze kalan en önemli kitabı, De Excellentibus Ducibus Exterarum Gentium'dur (Yabancı Halkların Seçkin Komutanları). Bu kitap, De Viris Illustribus (Ünlü Kişiler) adlı onaltı kitaplık yapıtının bir bölümü olsa gerektir. Yazarın, De Historicis Latinis (Latin Tarihçileri) adlı yapıtından günümüze yalnızca iki yaşamöyküsü kalmıştır. Üç kitaplık bir dünya tarihi olan Chronica'dan, beş kitaplık kısa öyküleri içeren Exempla'dan, sevgi şiirlerinden, coğrafya yazılarından günümüze hiç bir şey kalmamıştır.

Nepos'un dili yalındır, düşüncelerini genellikle kısa tümcelerle anlatmaya çalışır. Pek özgün ve başarılı bir tarih yazarı olarak tanınmayan Nepos'un yapıtları kişileri yüceltici niteliktedir. Buna karşılık, Cornelius Nepos yazıları günümüze değin gelen ilk yaşamöyküsü yazarı olması açısından önemlidir.

Roma'nın siyasal ve ekonomik yaşamını etkileyen Kartaca Savaşlarının iki ünlü komutanı, Hamilcar ve Hannibal'i de yazılarına konu eden Nepos'un yazıları henüz Türkçe'ye çevrilmemiştir¹.

Hamilcar ve Hannibal'in yaşamöyküsünü çevirirken büyük ölçüde Calonne'nin kullandığı Latince metinden yararlandım².

¹ 1888 yılında, Kolağası Mehmet Tahir tarafından Almanca'dan Osmanlıca'ya çevrilmiştir. Ancak bu çeviride, Hamilcar ve Hannibal de dahil ünlülerin hepsine yer verilmemiştir.

² Les Vies de Cornelius Nepos, Traduction Nouvelle, par P. F. De Calonne, Amédée Pommier Homme de Lettres, Paris, 1837.

Bu çeviriyi yaparken yardımlarına başvurduğum Latin Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı Araştırma Görevlisi Haydar Dönmez'e teşekkürlerimi sunarım.

HAMILCAR

I. Soy adı Barcas olan Kartacalı Hamilcar, Hannibal'in oğludur. Birinci Kartaca savaşının sonlarına doğru, daha çocuk denecek yaşta Sicilya'daki bir orduya komutanlık etmeye başladı. O Sicilya'ya gitmeden önce, Kartacalıların hem karada hem denizde işleri kötü gitmesine karşın, kendisi nerede bulunursa bulunsun düşmanına hiç boyun eğmedi, kötülük etme fırsatı tanımadı; öte yandan fırsat çıktığında da onlara meydan okudu ve çarpışmadan hep üstün ayrıldı. Bununla birlikte, Kartacalılar Sicilya'da hemen her şeylerini yitirdiklerinde, Hamilcar, Eryx'i³ öyle başarılı savundu ki, insan orada bir savaş yapıldığını düşünemezdi. Bu arada Romalı konsül C. Lutatius'un⁴ Kartacalıları bir donanmayla Aegates⁵ yakınında yenilgiye uğratması üzerine, onlar savaşı sona erdirmeye karar verdiler ve o sorunu çözme işini Hamilcar'a bıraktılar. O savaşıma isteğiyle yanıp tutuşmasına karşın, gene de barış için çaba gösterilmesi gerektiğini düşündü; çünkü gelir kaynakları kurumuş olan ülkesinin savaşın yıkımlarına daha fazla katlanamayacağını anlıyordu. Ne var ki, Kartaca biraz toparlanırsa yeniden savaşa girmeyi tasarlıyor, kendi adamları ya yiğitçe yengi kazanıncaya değin ya da yenilip çarpışmayı bırakıncaya değin, Romalılara karşı silâh bırakmamayı düşünüp duruyordu. Barışı böyle bir düşünceyle sağladı. Bu barış sırasında öyle küstahça bir tutum takındı ki, Catulus, Hamilcar'la Eryx'i elinde tutan adamları silâhlarını bırakıp Sicilya'dan çekip gitmedikçe, kendisinin savaşı sona erdirmeyeceğini söylemesi üzerine; o yurdu dize gelmiş bir durumda böylesi bir utançla yurduna dönmektense kendisinin ölmeyi yeğleyeceğini söyledi. Çünkü düşmanlarına karşı kullanmak için yurdundan sağladığı silâhları düşmanlara teslim etmenin yiğitliğe yakışmayacağını belirtti. Catulus, onun bu kararlılığı karşısında boyun eğdi.

II. Ama o Kartaca'ya geldiğinde, devletin umduğundan çok farklı olduğunu öğrendi. Çünkü dışarıda işlerin uzun süre ters gitmesi içerdeki çekışmeyi öyle kızıştırmıştı ki, Kartaca yerle bir edilmeden önce böylesi

³ Sicilya'nın Kuzey-Batısında yüksek bir dağ.

⁴ C. Lutatius Catulus, İ.Ö. 241 yılı konsülü.

⁵ Akdeniz'de, Sicilya'nın batısındaki üç ada.

bir tehlikeye hiç düşmemişti. İlk önce, Romalılara karşı olan yirmi bin ücretli asker başkaldırdı. Bunlar Afrika'nın dört bir yanında insanları birbirine düşürdüler, Kartaca'ya saldırdılar. Kartacalılar bu uğursuz olaylardan ötürü öylesine korkuya kapıldılar ki, Romalılardan bile yardım istediler, dahası istediklerini elde ettiler; ne var ki, tam umutsuzluğa düşecekleri bir sırada Hamilcar'ı başkomutan yaptılar. O düşmanlarını yalnız Kartaca surlarından öteye püskürtmekle kalmadı, yüz bini aşkın silâhlı adam olmasına karşın, onları dar bir geçitte kıştırarak birçoklarını kılıçla öldürmektense açlıkla öldürmeyi başardı. Kartaca'dan ayrılan bütün kasabaları-bunlar arasında Afrika'nın en güçlü kasabaları olan Utica ve Hippo⁶ da vardı- yurt topraklarına yeniden kattı. Bununla da yetinmeyerek egemenlik alanını genişletti, Afrika'nın her yerini öyle bir barışa kavuşturdu ki, orası yıllarca savaş görmemiş gibiydi.

III. Bu işleri kendi amacına uygun olarak gördükten sonra, kararlılık içinde, Romalılara düşmanlık duygularıyla dolu olarak, savaş gerekçesi bulmak kolay olsun diye kendisinin bir ordunun başında İspanya'ya gönderilmesini sağladı. Dokuz yaşındaki oğlu Hannibal'i de yanısıra götürdü. Ayrıca ünlü ve yakışıklı bir genç olan Hasdrubal⁷ de onunla birlikteydi; kimileri Hamilcar'ın onu gerektiği gibi sevip saymadığını söylemiştir. Doğrusu, böylesine büyük bir kişi kara çalmalardan kendisini kurtaramazdı. Nitekim, töre denetçisi, kendisiyle ilgili suçlamalardan ötürü Hasdrubal'in Hamilcar'la birlikte olmasını yasakladı. Ancak Hamilcar, bu kişiye kendi kızını verdi. Çünkü onların geleneklerine göre, bir kayınbaba damattan yoksun bırakılamazdı. Hasdrubal'e şöyle bir değindim; çünkü Hamilcar öldürülünce, ordunun başına o geçti ve büyük işler başardı; ancak Kartacalıların köklü geleneklerini, ona buna para yedirerek yozlaştıran bir önder oldu. Onun ölümünün ardından ise Hannibal, ordudan başkomutanlık yetkisi aldı.

IV. Ancak Hamilcar, denizi geçip İspanya'ya geldikten sonra, birçok işi talihi yüzüne güldüğü için başarmıştır. Güçlü ve savaşçı halkları dize getirmiş; Afrika'nın dört bir yanını atla, silahla, adamla, parayla doldurmuştur. İspanya'ya vardıktan dokuz yıl sonra İtalya'ya savaş açmayı düşünürken, Vettonlara⁸ karşı giriştiği bir çarpışmada öldürülmüştür. Bu-

⁶ Kuzey Afrika kıyısında iki kent.

⁷ Hamilcar'ın damadı, diplomatik başarılarıyla tanınmış Kartaca Nova'yı (Yeni Kartaca) kurmuş, İ.Ö. 221'de öldürülmüştür.

⁸ İspanya'nın kuzeyinde Lusitania'da yaşayan halk.

nun Romalılara karşı beslediği dinmek bilmez kin, İkinci Kartaca Savaşı'na yol açmış olsa gerektir. Çünkü onun oğlu Hannibal, babasının sık sık söylemeden edemediği biricik dileğinden öyle etklendi ki, Romalıları savaş alanında sınamadan ölmek boynunun borcuydu.

HANNIBAL

I. Kartacalı Hannibal, Hamilcar'ın oğludur. Roma halkının yiğitlikte bütün halklardan üstün olduğu doğruysa -bundan kimse kuşku duymamaktadır- Roma halkının yiğitlikte bütün haklardan üstün olduğu ölçüde Hannibal'in de öteki komutanlardan üstün olduğu düşüncesi gerçek dışı sayılmamalıdır. Çünkü İtalya'da Roma halkıyla kaç kez karşılaşmışsa, çarpışmadan üstün çıkan hep o olmuştur. Eğer kendi yurttaşlarının kıskançlığı onu yurdunda güçsüz düşürmemiş olsaydı, o, Romalıları egemenliği altına alabilirdi. Ancak birçok kişinin çaldığı kara, bir adamın yiğitliğine gölge düşürdü. Romalılara karşı, babasından bir miras gibi geçen kinini öylesine bile di ki, sonunda kin duygusunu yitirmektense canını yitirmeyi yeğleyecekti. Nitekim, yurdundan kovulduktan sonra yabancı güçlerin desteğine gereksinim duyarken, Romalılarla savaşmak düşüncesinden hiç mi hiç caymadı.

II. Hannibal yurdundan uzaktayken, Romalılara düşman olmasına yol açtığı Philippos'u⁹ saymazsam, o zamanlar bütün kralların içinde en güçlü kral Antiokhos¹⁰ idi. O, askeri güçlerini ta Kızıl Deniz'den İtalya'ya götürmeye kalkışacak denli Antiokhos'un savaşma tutkusunu artırdı. Romalı elçiler, onun isteğini anlamak ve sanki kendileri ona para yedirmiş, sonra da o duygularını değiştirmiş gibi, kralın Hannibal'den kuşkulanasını sağlamak için art niyetle onun yanına geldiler. Hannibal, bundan bir sonuç alamadıklarını öğrenip kendisinin gizli tasarlardan habersiz olduğunu anlayınca, ilk fırsatta kralın yanına gitti. Kendi güvenilirliğine ve Romalılara karşı beslediği kine ilişkin birçok şeyi ona anımsattıktan sonra şunu da ekledi: "Babam Hamilcar, dedi, ben daha dokuz yaşını aşmamış bir çocuk olarak Kartaca'dan İspanya'ya komutan sanıyla yola çıkarken, ulu Iuppiter'e kurbanlar kesti. Bu kutsal yükümlülüğü yerine getirirken, bana kendisiyle birlikte ordugâhın yolunu tutmak istiyor muyum, istemiyor muyum diye sordu. Bunu seve seve kabul edip beni yanına almakta

⁹ Makedonya kralı (İ.Ö. 220-197).

¹⁰ Suriye kralı, Büyük Antiokhos (İ.Ö. 223-187).

duraksamamasını ondan istemeye başladığım zaman, o “götüreceğim” dedi, “eğer istediğim ölçüde güvenimi kazanacak olursan.” Beni önünde kurban kesmeyi düşündüğü sunağa götürür götürmez, ötekileri uzaklaştırdıktan sonra, sunağa el sürerek and içmemi, Romalılarla asla dostluk kurmamı buyurdu. Ben babamın önünde içtiğim bu anda şu yaşıma gelinceye değin öyle bağlı kaldım ki, gelecekte de aynı tutumu sürdüreceğimden kimse kuşku duymamalıdır. Bu yüzden, Romalılar konusunda iyi duygular besliyorsan, bunu benden gizlemekle akılsızlık etmiş olmayacaksın, doğrusu, savaşa hazırlanırken beni o girişimin önderi seçmezsen, o zaman kendini aldatacaksın.”

III. Böylece, sözünü ettiğim bu gençlik çağında Hannibal, babasıyla birlikte İspanya'ya doğru yola çıktı¹¹. Onun ölümünün ardından Hasdrubal komutan seçildi, bütün atlı birliğinin başına geçti. Bunun da öldürülmesi üzerine, ordu onu başkomutanlığa atadı. Bu görev değişikliği Kartaca'ya bildirildikten sonra, karar halk tarafından da onaylandı. Böylece Hannibal, daha yirmi beşine basmadan başkomutan oldu. Üç yıl geçmeden İspanya'daki tüm halkları savaşa dize getirdi. Roma'nın bağlaştığı Saguntum'u¹² kaba güçle ele geçirdi, üç büyük ordu oluşturdu. Bunlardan birini Afrika'ya gönderdi, ikincisini kardeşi Hasdrubal¹³ ile İspanya'da bıraktı, üçüncüsünü yanında İtalya'ya götürdü. Pyrene dağlarını aştı. Nereden geçtiyse, oradaki yerlilerin tümüyle savaşa tutuştu. Baş eğmedikçe elinden kimse kurtulamadı. İtalya'yı Gallia'dan ayıran sıradağlara—Yunanlı Hercules'in dışında hiçkimsenin bir orduyla aşamadığı Alp'lere (bu yüzden, o geçit günümüzde Yunan geçidi diye bilinir)—geldiği zaman kendisini geçitte durdurmaya yeltenen Alp boylarını darmadağın etti. Bölgeyi açtı, yollar yaptı, önceleri silâhsız bir kişinin sürünerek geçtiği bu yolu donatılmış bir filin geçebileceği bir duruma getirdi, birliklerini buradan geçirip İtalya'ya ulaştı.

IV. Rhodanus¹⁴ ırmağı yakınında konsül P. Cornelius Scipio¹⁵ ile savaşa tutuşmuş, sonunda onu püskürtmüştü. Po ırmağı dolaylarında Clastidium'da¹⁶ aynı kişiyle bir kez daha çarpıştı ve onu yaralayıp buradan

¹¹ İ.Ö. 237.

¹² İspanya'nın doğu kıyısında bir kasaba.

¹³ Hannibal'in kardeşi, İ.Ö. 207'de öldü.

¹⁴ Galya'da bir ırmak.

¹⁵ İ.Ö. 218 yılı konsülü.

¹⁶ Gallia Cisalpina'da bir kasaba.

kovdu. Gene bu Scipio, meslektaşı Tiberius Longus¹⁷ ile birlikte Trebia¹⁸ yöresinde onun karşısına üçüncü kez çıktı. Hannibal bunlarla yakın döğüşe girdi, sonunda ikisini de dize getirdi. Oradan, Etruria'ya¹⁹ gitmek için, Ligurların²⁰ içinden geçerek Appeninleri aştı. Bu yürüyüşü sırasında, öyle ağır bir göz hastalığına tutuldu ki, sağ gözü bir daha görme işlevini tam olarak yerine getiremedi. Sağlığının bozulması üzerine tahtırevanla götürülürken, Trasimenes'te²¹ konsül C. Flaminius'u²² ordusuyla birlikte tuzağa düşürüp öldürdü ve bir avuç seçkin adamıyla geçidi tutan praetor C. Centenius'un da çok geçmeden işini bitirdi. Buradan Apulia'ya²³ gitti. Orada iki konsül, C. Terentius ve L. Paulus Aemilius²⁴ ona karşı koydu. İkisinin de ordusunu tek çarpışmada kaşıça zorladı. Konsül Paulus'u, dahası birkaç eski konsülü öldürdü, bunlar arasında bir önceki yılın konsülü Cn. Servilius Geminus da vardı.

V. Girişilen bu çarpışmadan sonra, hiçbir direnişle karşılaşmadan Roma'ya doğru ilerledi, kentin az ötesindeki dağlarda konakladı. Oradaki ordugâhta birkaç gün geçirdikten sonra Capua'ya²⁵ dönerken, Romalı diktatör Q. Fabius Maximus²⁶ ile Falern²⁷ bölgesinde karşılaştı. Hannibal dar geçitte kısıtılmış olmasına karşın karanlıktan yararlanarak ordusundan bir tek er bile yitirmeksizin buradan kurtulmasını ve cin gibi bir komutan olan Fabius'u aldatmasını bildi. Çünkü gece karanlığında, genç boğaların boynuzlarına çalı çırpı bağlayıp onları tutuşturdu ve başıboş dolaşan boğa sürüsünü kovaladı. Bu beklenmedik görünüm karşısında, Roma ordusu o denli büyük bir korkuya kapıldı ki, hiç kimse siperden dışarı adım atma yürekliliğini gösteremedi. Bu başarının üzerinden çok geçmeden, atlı birliğinin önderi M. Minucius Rufus'a bir diktatörünkine benzer yetki verildiğinde, Hannibal onu da kurnazlıkla çarpışmaya çekmesi üzerine, Rufus'a çarpışmadan kaçmak kaldı. Kendisi uzakta olmasına karşın,

¹⁷ İ.Ö. 218 konsülü.

¹⁸ Gallia Cisalpina'da bir ırmak.

¹⁹ Roma'nın kuzey batısında bir bölge.

²⁰ Gallia Cisalpina'nın kuzey batısına yerleşmiş olan bir halk.

²¹ Etruria'da bir göl.

²² İ.Ö. 217 konsülü.

²³ İtalya'nın güney-doğu kesiminde bir bölge.

²⁴ İ.Ö. 216 yılı konsülleri.

²⁵ Campania bölgesinde önemli bir kent.

²⁶ İ.Ö. 217 yılında, halk meclisi kararıyla ilk "Dictatör" unvanını alan komutan.

²⁷ Falernus ager, kuzey-batı Campania'da bir bölge, şarabıyla ünlüdür.

ikinci kez konsül seçilen Ti. Sempronius Gracchus'u²⁸ Lucan'ların²⁹ topraklarında tuzığa düşürüp işini bitirdi. Beşinci kez konsül seçilen M. Claudius Marcellus'u³⁰ Venusia³¹ yöresinde gene böyle öldürdü. Çarpışmaları bir bir anlatmak uzun iş. Bu yüzden, onun ne denli büyük birisi olduğunu göstermek açısından şu bir tek duruma değinmek yeterli olacaktır: O İtalya'da bulunduğu sürece, savaş alanında kimse karşısında tutunamadı, Cannae savaşının³² ardından hiç kimse karşısına geçip açık alanda ordugah kurmadı.

VI. Yenilgi nedir bilmeyen Hannibal, yurdunu savunmaya çağrıldı, orada da Hannibal'in önce Rhodanus, ardından Padus³³, daha sonra da Trebia ırmağı yöresinde savaş alanından kaçırıldığı kişinin oğlu P. Scipio'ya karşı savaşını sürdürdü. Ülkenin kaynakları tükenmesi üzerine onunla elverişsiz koşullarda savaşı sürdürmek istemedi. Amacı zaman kazanıp onunla daha güçlü olarak boy ölçüşmekti. Scipio ile bir araya geldi; ne var ki koşullarda anlaşılamadılar. Görüşmenin bitiminden üç beş gün sonra, Zama³⁴ yöresinde Scipio ile bir kez daha çarpıştı. İnanılmaz gibi gelecek ama, püskürtülmesine karşın, iki gün iki gece içinde Zama'dan yaklaşık üçyüz bin adım³⁵ uzaktaki Hadrumentum³⁶ kasabasına vardı. Savaş alanından onunla birlikte çekilmiş olan Numidialılar³⁷, bu geri çekilme sırasında ona tuzak kurdular. Ancak o kendisine tuzak kuranların elinden kurtulmakla kalmadı, onların canlarını da yaktı. Geri çekilme girişiminden sağ çıkanları Hadrumentum'da bir araya getirdi, bir kaç gün içinde yeni er kaydederek çok sayıda er topladı.

VII. O hazırlıklarını canla başla yürütürken, Kartacalılar Romalılarla barış yaptılar. Bununla birlikte o, bir süre sonra, ordunun başına geçti ve ta P. Sulpicius ve C. Aurelius'un³⁸ konsüllüklerine değin, Afrika'da savaşı

²⁸ İ.Ö. 213 yılı konsülü.

²⁹ Güney-batı İtalya'da yaşayan bir halk.

³⁰ İ.Ö. 222, 215, 214, 210 ve 208 yıllarında konsüllük yapmıştır.

³¹ Apulia'da bir kasaba.

³² Cannae, Apulia'da bir köy. Cannae savaşı İ.Ö. 216'da yapılmıştır.

³³ Po ırmağı.

³⁴ Numidia'da bir kasaba.

³⁵ Üçyüz mil.

³⁶ Kuzey Afrika'da, Kartaca'nın güneyinde bir kıyı kenti.

³⁷ Kuzey Afrika'nın yerli bir halkı.

³⁸ İ.Ö. 200 yılı konsülleri.

sürdürdü. Çünkü bu yüksek kamu görevlilerinin döneminde Kartacalı elçiler, kendileriyle barış yaptıkları için Roma halkı ve senatosuna teşekkür etmek üzere Roma'ya geldiler. Barışa katkılarından dolayı, onları altından bir taçla onurlandırırken, ellerindeki rehinelerin Fragellae'da³⁹ oturmalarını, savaş tutsaklarının geri verilmesini içeren isteklerini dile getirmeyi de unutmadılar. Senato kararı uyarınca bunlara şöyle karşılık verildi: armağanları teşekkürle karşılanmıştır; rehineler diledikleri yerde oturacaktır; eylemleriyle savaşa yol açmış olan Hannibal, Roma halkının amansız düşmanı olduğu ve kardeşi Mago ile birlikte ordu komutanlığını hâlâ elinde tuttuğu için, tutsaklar geri gönderilmeyecektir: Kartacalılar, bu karşılığı öğrendikten sonra Hannibal ve Mago'yu yurda çağırdılar. Hannibal, yirmi bir yaşında praetor olmuştu, Kartaca'ya bu kezki gelişinde kral yapıldı. Roma'daki konsüllük seçimlerinde olduğu gibi, Kartaca'da da her yıl iki kral seçiliyordu. Hannibal, savaşta gösterdiği etkinliği o orunda da gösterdi. Antlaşmaya göre, Romalılara verilmesi gereken savaş ödencesini yeni vergiler yoluyla sağlamakla kalmadı, hazinenin parayla dolup taşmasını da sağladı. Bundan sonra, M. Claudius ve L. Furius'un⁴⁰ konsüllüklerinde Roma'dan Kartaca'ya elçiler geldi. Hannibal onların kendisini teslim almak için gönderildiklerini düşünerek, elçiler senatoca kabul edilmeden önce, gizlice bir gemiye binip Suriye'ye Antiokhos'un yanına gitti. Kartacalılar, eğer izini bulabilirlerse onu hemen tutuklamak için iki gemiyle adam yolladılar, Hannibal'in mallarını kamulaştırdılar, evini temelinden yıktılar, onu kanun kaçağı diye nitelendirdiler.

VIII. Ne var ki, Hannibal, kendisinin ordularıyla İtalya üzerine yürümek konusunda aklını çeldiği Antiokhos'tan yardım umuduyla, ya Kartacalılar savaşa girerse diyerek, yurdundan kaçısının üçüncü yılında, L. Cornelius'la Q. Minucius'un⁴¹ konsüllükleri zamanında, beş gemiyle Afrika'ya Kyrenellilerin topraklarına yanaştı. Kardeşi Mago'yu da buraya⁴² çağırdı. Kartacalılar bunu öğrenince ülke dışındaki Mago'yu da Hannibal'e verdikleri ceza ile cezalandırdılar. Onlar durumdan umut kestikleri için, demir alıp gemilerle yola çıktılar, sonra Hannibal Antiokhos'un yanına gitti. Mago'nun ölümü konusunda iki öykü yaratılmıştır. Kimisi deniz kazasında öldüğünü, kimisi de onun kendi köleleri eliyle öldürüldüğünü

³⁹ Latium'un güney-doğusunda bir kent.

⁴⁰ İ.Ö. 196 yılı konsülleri.

⁴¹ İ.Ö. 193 yılı konsülleri.

⁴² İtalya'ya.

yazmıştır. Antiokhos'a gelince, o, Hannibal'in savaşın yönetimi konusundaki öğütlerini savaşta üstlenmeyi düşündüğü sorumluluk ölçüsünde dinlemiş olsaydı, Thermopylae'da⁴³ yeryüzüne egemen olmak için değil, Tiber'in⁴⁴ daha da yakınına gelmek için çarpışacaktı. Hannibal kralın birçok işe budalaca girdiğini görmesine karşın, gene de onu hiçbir işte yalnız bırakmadı. Suriye'den Asya'ya⁴⁵ yollanması istenilen üç beş geminin başına geçti ve bunlarla Pamhylia Denizinde⁴⁶ Rodosluların donanmasına karşı savaştı. Onun adamları düşmanların sayıca çokluğu yüzünden bu çarpışmada yenilmesine karşın, o, savaştığı kanatta kişisel üstünlük sağladı.

IX. Antiokhos'un yenilgiye uğraması üzerine, Hannibal kendisinin [Romalıları] teslim edilmesinden-kendisi buna olanak tanısaydı, kuşkusuz bu durum gerçekleşecekti- korkarak Girit'e, Gortynalıların yanına, nereye sığınacağını düşünmek için gitti. Kurnazlıkta üstüne kimse olmayan Hannibal, Giritlilerin açgözlülüğünden kurtuluş yollarını bulmazsa büyük bir tehlikeyle karşı karşıya kalacağını anladı; çünkü yüklüce bir parayı yanında taşıyordu; üstelik bu konuda bir söylentinin de zaten alıp yürüdüğünü biliyordu. Bu yüzden, düşünüp taşınıp şu karara vardı: Bir yığın amforayı kurşunla dolduracaktır, en büyüklerinin ağızlarını da altın ve gümüşle kaplayacaktır. Bunları gerçekleştirdikten sonra, amforaları ileri gelen kişilerin gözleri önünde mallarını onların denetimine bıraktığı izlenimini uyandırarak Diana tapınağına koydu. Bu kişileri yanılgıya düşürdükten sonra yanında taşıdığı tunçtan yontulara bütün parasını doldurup onları evinin bahçesine atıverdi. Gortynalılar, kendi bilgileri olmaksızın tapınaktan herhangi bir şey alıp götürmesin diye Hannibal'e uyguladıkları sıkı denetimi ötekilere uygulamadılar.

X. Kartacalı parasını pulunu böyle güvence altına aldıktan sonra, Pontus'a⁴⁷ Prusias'ın⁴⁸ yanına gitti. Onun yanında da İtalya'ya ilişkin düşüncesini değiştirmede, Romalıları karşı kralı silâhlandırmak ve onun birliklerini eğitmekten öte bir şey yapmadı. Prusias'ın kişisel kaynakları açısından pek güçlü olmadığını gördüğü için onun öteki krallarla dostluk, savaşçı boylarla ise yakın ilişki kurmasını sağladı. O, Romalıların can dos-

⁴³ Orta Yunanistan'ın doğu kıyısında bir geçit.

⁴⁴ İtalya'da bir ırmak.

⁴⁵ Küçük Asya.

⁴⁶ Akdeniz körfezi.

⁴⁷ Anadolu'nun kuzey-doğusunda bir bölge.

⁴⁸ İ.Ö. 228-180 yıllarında Bithynia kralı.

tu Pergamum⁴⁹ kralı Eumenes'le⁵⁰ görüş ayrılığına düşmüştü, karada ve denizde birbirleriyle savaşıyorlardı. Ne var ki, Romalılarla kurduğu birlik, Eumenes'i denizde de karada da daha üstün kılıyordu. Bu yüzden, Hannibal ondan bir kurtulursa, öteki güçlüklerden de kolayca sıyrılacağını düşünüyordu. Bunu öldürmek için şu yola başvurdu. Birkaç gün içinde donanmalarıyla sonuç alacaklardı: Hannibal'in gemileri sayıca azdı; silâh-ça da düşmanın düzeyinde olmadığına göre, onun dolap düzene başvurup öyle savaşması gerekiyordu. Olabildiğince çok sayıda zehirli yılan toplanıp topraktan kaplara canlı olarak konulmasını buyurdu. Çok sayıda yılan sağlandıktan sonra, deniz savaşına girişeceği gün, deniz güçlerini toplayıp onlara yalnızca kral Eumenes'in gemisine saldırmalarını, kralın öteki adamlarına karşı ise yalnızca kendilerini kollamakla yetinmelerini buyurdu. Onlar, çok sayıda yılanla bunu kolayca gerçekleştireceklerdi. Dahası, Hannibal kralın hangi gemiyle yol aldığını adamlarına bildireceğini söyledi. kralı ister ölü ele geçirsinler ister diri, onları armağana boğacağına söz verdi.

XI. Erler böyle yüreklendirildikten sonra, gemiler her iki kesimce de savaş düzenine sokuldu. Bunlar yerlerine çekildiğinde, savaş işareti verilmeden, Hannibal, Eumenes'in nerede olduğunu kendi adamlarına açıkça bildirebilmesi için elinde asa bulunan bir ulağı kayıkla yolladı. Ulak düşman gemilerinin yanına varınca, mektubu göstererek kendisinin kralı aradığını açıkça söylemesi üzerine, yazılı belgenin içeriğinin barışla ilgili olduğundan kimse kuşku duymadığı için hemen Eumenes'in yanına götürüldü. Ulak, komutan gemisini kendi adamları için saptadıktan sonra, geldiği yere geri döndü. Ne var ki Eumenes, mektubu açtıktan sonra, onun kendisini alaya alma amacı güden deli saçması sözlerin ötesinde hiç bir şey içermediğini gördü. Böyle bir davranışın nedenini merak etmesine karşın, bir tek neden bulamadı; gene de savaşı hemen başlatmakta duraksamadı. Saldırıya geçildiğinde, Bithynialılar⁵¹ Hannibal'in buyruğuyla hep birlikte Eumenes'in gemisine saldırdılar. Kral bunların saldırısını durduramadığı için kurtuluşunu kaçışta buldu. Az ötedeki kıyılarda konaklamış olan kendi koruma birliğine ulaşamadıkça, kurtuluşunu sağlayamayacaktı. Diğer Pergamum gemilerinin düşmanlarını alabildiğine sıkıştırdığı bir sırada, onlar yukarıda sözünü ettiğim topraktan kapları gemilere doğru fırlat-

⁴⁹ Mysia'da bir kent (Bergama).

⁵⁰ İ.Ö. 197-158 yılları arasında Bergama kralı.

⁵¹ Anadolu'nun kuzeyinde bir bölge.

maya koyuldular. Başlangıçta fırlatılan kaplar savaşanların gülmesine yol açtı ve bunun ne anlama geldiğini anlayamadılar. Gemilerinin yılanla doluğunu gördükten sonradır ki, bu umulmadık durum karşısında iyiden iyiye korkuya kapılmış olan Pergamumlular, onlardan nasıl sakınacaklarını bilmedikleri için gemilerini oraya buraya yönelttiler, sonunda deniz üslerine geri çekildiler. Böylece, Hannibal, Pergamumluların güçlerini savaş taktiğiyle alt etti. Yalnız bu zamanda değil, birçok kez değişik koşullarda da kara birlikleriyle buna benzer bir kurnazlık gösterip düşmanlarını püskürttü.

XII. Asya'da bunlar olurken, Roma'da şöyle bir şey gerçekleşti: Prusias'ın elçileri eski konsül T. Quintius Flamininus'un⁵² konutunda yemek yerken orada Hannibal'ın adı anılınca, elçilerden biri onun Prusias'ın krallığının sınırları içinde bulunduğunu söyledi. Ertesi gün Flamininus bu bilgiyi senatoya iletti. Hannibal sağken, onun tuzaklarından asla kurtulamayacaklarını düşünen senatörler, kraldan Romalıların amansız düşmanını yanında tutmamasını ve kendilerine teslim etmesini rica etmek için aralarında Flamininus'un da bulunduğu elçileri Bithynia'ya yolladılar. Prusias onların isteklerini olmaz diye kestirip atmadı. Kendisinden beklenen davranışın konukseverlik ilkeleriyle bağdaşmayacağından buna olur da demedi. Eğer bu isteği konukseverlik ilkeleriyle bağdaşır bir duruma sokarlarsa, onu yakalayabileceklerini söyledi. Onlar onu kolayca bulacaklardı. Çünkü Hannibal, bir tek yerde, kralın kendisine verdiği bir kalede kalıyordu. Geçmişteki olayın yeniden başına gelmesinden çekinerek kaleyi öyle bir biçime sokmuştu ki, yapının dört bir yanından kaçmak olanaklıydı. Romalı elçiler, buraya gelip onun kaldığı yeri askerî birliklerle çepeçevre sarınca, bir köle kalenin kapısından dışarı baktıktan sonra Hannibal'e alışılmışın dışında silâhlı bir yığın erin gözüne iliştiğini bildirdi. Hannibal, ona bütün kale kapılarını dolaşmasını ve dört bir yandan benzer biçimde kısırılıp kısırılmadığını çabucak kendisine bildirmesini buyurdu. Kölenin olup biteni ona çabucak bildirip bütün çıkışların denetim altında olduğunu söylemesi üzerine, Hannibal bu ortamın rasgele gerçekleşmediğini, tersine kendisini ele geçirmeye yönelik olduğunu, sonuç olarak kendisinin bundan böyle yaşamını korumaması gerektiğini anladı. Eski yiğitliklerini anımsayan Hannibal, kendi yaşamını bir başkasının isteğiyle yitirmeyi istemeyerek yanından eksik etmediği zehiri içti.

⁵² İ.Ö. 197 yılında Makedonya kralı V. Philippos'u yenilgiye uğratmıştır.

XIII. Böylece, birçok değişik güçlüklerden sıyrılmış yiğitler yigidi bir adam, yetmiş yaşında ölüm uykusuna daldı. Onun hangi konsüller işbaşındayken öldüğü konusu tartışmalıdır. Çünkü Atticus⁵³ kendi Yıllık adlı yapıtında onun M. Claudius Marcellus'la Q. Fabius Labeo⁵⁴ konsülken öldüğünü yazmıştır. Öte yandan, Polybios'a⁵⁵ göre o, L. Aemilius Paulus'la Cn. Baebius Tamphilus'un⁵⁶ döneminde; Sulpicius Blitho'ya⁵⁷ göre ise, P. Cornelius Cethegus ile M. Baebius Tamphilus'un⁵⁸ döneminde ölmüştür. Bunca çetin savaflara katılmış böyle büyük bir adam yazıp çizmeye hiç de zaman ayırmadı değil. Çünkü onun Yunan dilinde yazılmış birkaç kitabı vardır. Bunlardan biri Rodoslulara yönelik, Cn. Manlius Vulso'nun⁵⁹ Asya'daki başarılarına ilişkindir. Pek çok kişi, bu kişinin⁶⁰ savaşta başarılarını yazmıştır; ancak bunlardan Silenos⁶¹ ile Lakedaimonlu Sosilos⁶² adlı iki kişi vardır ki ordugâhta onun yanında bulunup paylarına düşen süre kadar birlikte yaşamışlardır. Artık bu kitabı sona erdirmeye ve Romalı komutanları anlatma zamanımız geldi: Yerli ve yabancı komutanların eylemlerini karşılaştırma yoluyla kimlere üstünlük tanınması gerektiği kolayca anlaşılabilir.

⁵³ Cicero'nun yakın arkadaşı.

⁵⁴ İ.Ö. 183 yılı konsülleri.

⁵⁵ Yunanlı tarihçi.

⁵⁶ İ.Ö. 182 yılı konsülleri.

⁵⁷ Romalı bir tarihçi.

⁵⁸ İ.Ö. 181 yılı konsülleri.

⁵⁹ İ.Ö. 189 yılı konsülü.

⁶⁰ Hannibal'in.

⁶¹ Yunanlı bir tarihçi.

⁶² Yunanlı bir tarihçi.

OSMANLI DÖNEMİNDE IRAK'IN İDARİ TAKSİMATI*

Yazan: Prof. Dr. HALİL SAHİLLİOĞLU**

Çeviren: Yrd. Doç. Dr. MUSTAFA ÖZTÜRK***

GENEL OLARAK İDARİ TAKSİMAT

Osmanlı Ülkesi, *Vilâyet* veya *Eyalet* olarak adlandırılan büyük idarî ünitelere ayrılmıştır. Bu vilâyet ve eyaletler “Sancak” veya “Liva”lara, bunlar da sırasıyla kazalar, nahiyeler ve köy ile mezralara bölünürdü. Vilâyet ve sancakların başlarına sivil ve askerî yönetimi şahsında toplayan beyler atanırdı. Bu beylere zamanın kullanılan üç dilinden yerine ve durumuna göre, eyalet valisine Türkçe *Beylerbeyi*, Farsça *Mîr-i Mîrân*, Arapça *Emîrû'l-Livâ* denirdi. Sancak yöneticisine ise, Türkçe *Sancakbeyi*, Farsça *Mîr-i Livâ* denilirdi. Arapçada pek kullanılmıyordu. Beylerbeylik payesi illerde birden çok sancak oluşundan ve her bir sancağın başında bir Bey oluşundan ileri gelmektedir. Vilâyet valisi olan Bey, ilinin Beyi olduğundan Beylerbeyi oluyordu. Beylerbeyi ve sancakbeyi, sivil yönetici sıfatıyla eyalet ve sancağın valileri durumundaydılar. Fakat bunlar, aynı zamanda savaş halinde illerinden ve sancaklarından çıkacak timarlı askerlerden oluşan kuvvetlerin kumandanlığını da üstleniyorlardı. Sancakbeyleri, kuvvetlerin kumandanı sıfatıyla Beylerbeyinin sancağı altında toplanırlardı. Bunların atamaları Divan tarafından olurdu. Yani merkezî hükümete karşı sorumluydular. Beylerbeyi, eyaletteki sancaklardan birinde otururdu. Bu sancak, o zaman *Bey Sancağı* adıyla anılırdı. Buraya artık bir diğer sancakbeyi ataması gerekmiyordu. Sancak beyi ise, sancak merkezindeki kazada ikamet ederdi. Sancakbeyini, diğer kaza ve nahiyelerde *Zaim*, *Subaşı* veya *Voyvoda* dedikleri ve daha çok asayiş işleriyle görevli bir kimse temsil ederdi. Sancakbeyine ait rüsûmu da bunlar tahsil ederlerdi. Fakat Beylerin hilafına bunların

* Bu makale “et-Taksimatü'l-İdariyyeti fi'l-Irak fi'l-Ahdi'l-Osmanî” (Administrative Division of Iraq During the Ottoman Period) adıyla *Studies on Turkish-Arab Relations*, Annual 1986 (Foundation for Studies on Turkish-Arab Relations), s. 224-248'de Arapça olarak yayınlanmıştır. Sayın yazara, bu makaleyi tercüme edip yayınlamama izin verdiği ve lütfedip tercümeyi gözden geçirerek gerekli düzeltmeleri yaptığından dolayı teşekkür ederim.

** İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Öğretim Üyesi.

*** Fırat Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Böl. Öğr. Üyesi.

atamaları merkezden olmayıp çalışacakları kaza Kadısına, sancakbeyinden atamayı bildiren mektubuyla giderlerdi. Görev süreleri de nisbeten kısaydı.

Kazalar, bir Kadının yetki ve yargı bölgesidir. Ancak Kadılar, ne askerî ve ne de sivil kişiliği olmayan görevlilerdi. Asıl görevleri yargıdır. Ne var ki, okur-yazar oldukları, bir dereceye kadar hesap işlerine ve muhasebeye yatkınlıkları, merkezi, bunları bazı idarî işlerde istihdama sürüklemişti. Fermanların başlıca muhataplarından. Vergi tahsil işlerine nezaret ettikleri çoktur. Özellikle avârız ve nüzûl gibi vergilerin tahsil işlerinde görevlendirildikleri de olurdu. Kadı merkezden atanırdı ve kendilerine özgü bir atama prosedürü vardı. Atama hususları zamanla bir evrim geçirmiştir. Zamana göre Şeyhülislam veya Kadiaskerlerce atanırlardı. Rumeli'deki Kadıları Rumeli Kadiaskeri, diğer kıtalardaki Kadıları da Anadolu Kadiaskeri atardı. Kadı, sancak merkezi olan kazada oturur ve sancağın diğer kaza ve nahiyelerine *Nâibleri* bizzat kendileri atarlardı. *Müvellâ-Hilâfe* adı da verilen Nâibler, çoğunlukla yerli halktan oluşurlardı. Nâiblerin senelerce aynı görevde kalmalarına karşılık, Kadılar en çok bir-iki yıl aynı görevde kalıyorlardı. Bu sebeple Nâibler pek çok şikâyetle konu olmuştur.

İmparatorluğun uzak köşelerinde ve sınır boylarında bulunan eyaletlerin özel bir durumları vardır. Osmanlı yönetiminin ilk senelerinde Luristan adı verilen Şehrizol eyaletinde, Osmanlı valilerince yönetilen sancakların yanında, Kürt Beyliklerinin de olduğu, buraların yerli beylerin yönetimine bırakılan, yönetimi bunların soylarına sürdürülmesine izin verilen sancaklar da vardı. Bu Beyler, tıpkı Osmanlı Beyleri gibi, sefer halinde Beylerbeyinin sancağı altında savaşa katılırlardı. Ayrıca *Hükümet* diye anılan yönetim birimleri vardı. Bunlar da, yerli beylikler gibi *Hükümet*lerinde Osmanlılara bağlılıkları karşılığında tutunmuşlar ve sancakbeyi itibar edilmişlerdi. Ayrıca, gene Osmanlılara bağlılık gösteren *Aşiret Beyleri* de vardı. Aşiret Beylikleri de oldukları gibi Bey olarak bırakılmışlardır. Beylik, bunlarda da babadan oğula geçerdi. Ancak bunlar sancakbeyi durumunda olmayıp *Ẓaim* durumundaydılar.

Basra'nın da özel bir durumu vardı. Bu vilâyetteki yönetim birimlerinin bazıları, diğer illerdeki sancakların durumunda ise de, bazıları da Osmanlılara bağlılığı aranan bazı *Şeyhlere* sancakların bir nahiyesi ya da bir köyü veya bir kale ile civarı "eyalet" adı altında verildiği olurdu. Onlar Beylerbeyi sıfatıyla bu yerleri yönetirlerdi. Ancak bu gibi tasarruflar siyasi

amaçlı olup çöl bedevîlerinin saldırıları önünde tampon vazifesi görecektir. bölgede Beylerbeyi sıfatıyla Şeyhlerine verilir.

Salyâne ve Has

Osmanlı düzeni ve yönetimi üzerine yazan Arap müelliflerinin eserlerinde Selçuklu ve Eyyubîlerin "Askerî İktâ"ından geldiğini söyledikleri *Timar*ın varlığı dikkati çekmektedir. Timar, çoğu Osmanlı vilâyetlerinde olduğu halde, bazılarında bulunmuyordu. Timar düzeninin bulunmadığı yerler, genelde Osmanlı İmparatorluğu'nun sınır boylarındaki eyaletlerdi. Asya ile Afrika'daki bu eyaletleri sayacak olursak, bunlar şunlardı: Cezâyir, Tunus, Trablusgarp, Mısır, Osmanlı Habeşistan'ı, Yemen, Basra, Bağdat ve Lahsa *. Bu gibi illerde timar olmadığı için askerlerin, memurların ve valilerin maaşları nakit olarak ödenirdi. Askerlere nakden ödenen paralara *ulûfe* veya *mevâcib* denir, yılda dört kıst (taksit) üzerinden ödenirdi. Beylerin maaşları yıllık olarak ödendiğinden buna *Yıllık* anlamına gelen *Salyâne* denmiştir. Timar tevcih edilen illerde, askerlerin maaşları para olarak ödenmeyip, maaşının yıllık tutarı kadar bir geliri, bir veya daha çok köy veya mezra hasılından tahsil edilirdi. Gallesi veya hasılı timar ücreti karşılığı erine bırakılan köy veya mezra'nın gelirinden söz ederken dikkatli olmamız lâzım gelir. Zira bu köy ve mevralar Beylik'tir, yani mîrîndir. Köy hasılı dediğimiz şey ise, o köyden devlet payına düşen *aşar* ve *resimlerin* toplamına deniyordu. Devlet bu hasılı timar erine ücreti karşılığında bırakmış olup timar eri bunu kendine ve yetiştireceği yardımcı askere (cebelü) sarfederdi. Timar eri savaşa atlı olarak katıldığından aynı zamanda *sipahi* diye de anılırdı. Bu yüzden timar eri ile sipahi birbirinin yerine kullanılan iki terimdir. Timar erinin timarı en çok 19.999 akçeye kadar terakki edebilir, 20.000 akçeyi bulunca artık buna timar değil *Zeamet* adı verilir. Bir zeâmetin hasılı da en çok 99.999 akçe olurdu. Akçe dediğimiz şey, Osmanlı gümüş para birimidir. Dirlik 100.000 akçeyi bulduğu zaman *Has* sayılırdı. Has, sultanın, vezirlerin ve beylerin hakkıdır.

Has ile idare edilen vilâyetlerin beylerinin tahsisatı kimi köy, mezra ve kentlerdeki mukataaların gelirlerinden oluşurdu. Salyâneli vilâyetlerin beyleri ise maaşlarını bazı yerlerin gelirleriyle değil, hazineden nakit para olarak alırlardı. Ancak bu maaşların tahsili tesadüfe bağlıdır. Bir defada da tahsil edilebildiği gibi, değişik meblağlarda da tahsil edilebilirdi. Hazine-

* Arapların el-Ahsa (الأحساء) diye bildikleri Arap yarımadasının kuzey-doğusunu Osmanlılar Lahsa (الاحسا) ve bazan Lahsa (لحسه) diye yazarlardı.

nin müsait oluşuna bağlıydı. Vilâyet bütçeleri ve Ruznamçelerinde Beylerbeyinin salyânesini kaç kısta tahsil ettiğini görmek mümkündür. Has ile idare edilen illerde ise gelirlerin toplanmasını, vergilerin ve resimlerin ci-bayetini mahallî örfler ve vilâyet kanunnâmeleri belirler. Has ve salyâneli illerin ayırımı pek katı değildir. Halep gibi bazı yerlerde Beylerbeyinin hassı olmasına karşılık, içindeki sancakların bazılarının sancakbeyleri ma-aşlarını kimi has ve kimi salyâneyle alırlardı. Halep'teki salyâneli sancak-larda aynı zamanda timar bulunmazdı. Oysaki salyâneli olan Bağdad vilâ-yetinde bazı sancaklar has iledir. Bu gibi sancaklarda aynı zamanda ze-ametler ve timarlar vardı. Osmanlılar Kıbrıs'ı fethettiklerinde Adanın bütün gelirlerini padişah hassı saydılar. Adadan ne zeamet ve ne timar verildi. Ancak Kıbrıs eyaleti ihdas edildiğinde, Adaya komşu Güney Anadolu'daki dört sancak (Tarsus, Sis, İçel, Alâ'iyye) ile birlikte ili oluşturdu. Bu san-caklarda zeametler de timarlar da vardı. Gerçi Garp Ocaklarında bazı si-pahiler ve zâimler bulunuyor idiye de, bunların timarları Rumeli¹ eyale-tinden ya da Cezâyir² (Akdeniz adaları) yani Kaptan Paşa vilâyetinden ve-riliyordu. Kaptan Paşa'nın eyaleti de Ege Denizi adaları ve bitişik denize sahili bazı sancaklardı.

Irak'ta İdarî Taksimat

Bazı resmî belgelerde, birtakım bütçelerin ek cetvellerinde ve bazı ille-rin bütün sancakbeylerine, aynı ferman sureti gönderilen beylerine, bu fermanların altındaki listelerde sancak beylerinin ve bunların sancaklarının adlarını buluyoruz. Ayrıca Arşivde Maliyeden Müdevver³ 262 numaralı defterde olduğu gibi, bazı defterlerde vilâyet tertibi dahilinde sancakların adlarını, Beylerbeyliğine ve sancakbeyliğine yapılan atamaları görüyoruz. Bunların yanında Osmanlı yönetimine değinen tanınmış veya tanınmamış müverrih ya da yazarların hazırladıkları listeler de vardır. Ayn-i Ali Efendi ve Sofyalı Ali Çavuş'un hazırladıkları kanunnâmelerde de idarî taksimat-ların tam listesi vardır. Ancak bu konuda en önemli kaynak, atamaları, terakkileri, yöneticiler arasında becayişi teşkil eden, timarla ilgili kayıtları, Sadrazamın evinde akdedilen İkinci divanında⁴ çıkan kısacık emirleri ve

¹ Araplar, Osmanlıların Rumeli (روم ايلي) şeklinde yazdıkları eyaletin adını Rumili (روميلي) şeklinde yazarlar.

² Osmanlı yönetiminde 3 Cezâyir vardır: Cezâyir-i Garp, Cezâyir-i Bahr-i Sefid ve Basra eyaletinde (Şattü'l-Arap batısında) bulunan Cezâyir.

³ Başbakanlık Arşivinde Maliyeden Arşive intikal eden bir defter tasnifidir.

⁴ İkinci Divanı, ikinci vakti toplandığından bu adı almış ve bu divanda daha ziyade ikinci derecede önemli işler görüşülürdü.

adına, atama ve azil gibi personel kayıtları ihtiva ettiğinden *Ruûs Defteri*, yahut defterdeki emirler “buyruldu” sözüyle bittiğinden *Buyruldu Defteri* adı verilen defterlerdir. Atama kayıtlarına ayrıca Divandan çıkan fermanların tescil eden *Mühimme Defterlerinde*, *Hazine Ruznamçe Defterlerinde* ve Sultanın ya da vezirin elçi kabullerini, taşradan merkeze gelen beylerin divana gelişlerini ya da atamaları dolayısıyla yönetecekleri illere gitmek üzere ayrılışları sırasında giydikleri hil’atler veya verdikleri hediyeler dolayısıyla rastlamaktayız. İleride bu defterlerden derleyebildiğimiz kadarıyla sancaklar itibariyle beylerin adlarını vermeye çalışacağız. Ayrıca bu defterlerdeki bazı kayıtlar, mahallin tarihiyle ilgili notlar ve beylerin ataması sırasındaki bazı tarihî olaylara işaretler vardır.

Tevki’i Mustafa bin Celal’in Listesi

Kanuni Süleyman yönetiminin ilk yıllarına ait Osmanlı idare teşkilâtını gösteren listeler vardır. Ancak bu listeler, Irak’ın Osmanlı yönetimine girmeden evvelki zamana ait olduğundan, bunlarda Irak’a dahil sancaklardan I. Selim zamanında fethedilenler vardır ki, bunlar o sıralarda Diyarbakır fethedildiği zaman bu vilâyete dahil edilmişlerdir. Bu yerler Irak’ın kuzeyi ile Suriye’nin kuzeyinde Fırat’tan batıya uzanan sancaklardır ki, bunlar, *Sincar*, *Ane*, *Hîl*, *Musul* ve *Hadîse*’dir. Rakka ise Suriye’dedir. Irak idarî teşkilâtını ihtiva eden en eski liste Mustafa bin Celal et-Tevki’nin *Tabakâtü’l-Memâlik ve Derecetü’l-Mesâlik* adlı tarih kitabıdır. Müellif düşündüğü projeyi gerçekleştirmiş olsaydı, eseri eşsiz bir tarih olacaktı. Zira önsözünden anlaşıldığına göre, vukuat tarihi yazmaktan ziyade yaşadığı dönemin imparatorluğunun genişliğini, ihtiva ettiği illerini, nüfusunu ve bunun imkânlarıyla beşerî ve ekonomik gücünü belirlemek istiyordu. Bunu da gerçekleştirebilecek mevkide bulunuyordu. Bu suretle fermanları tuğralıyor ve aynı zamanda da *Defter-i Hâkânî Dairesinde* bulunuyordu. Yani “Tapu Defterlerinin” eminiydi. Bu defterler de imparatorluk hakkındaki her türlü malûmatı içeriyordu. Kim bilir belki de kendisi Kanunî Süleymana tapu defterlerinin muhteviyatını 1530’da özetleyen heyette bulunuyordu. Belki de bilgilerini bunlardan derleyecekti. Ancak girişteki bazı özet fasıllardan sonra diğer vakanüvislerin durumuna düşmüştür. Esas olan 30 fasıldan ibaret projesini gerçekleştiremedi. Bizim “fasıl” dediğimizi kendisi “tabaka” sözüyle ifade ediyor. Bunun birinci faslında (birinci tabakada) merkezdeki vüzerâ ve âyândan söz edecekti; ikinci fasılda illeri ve bunların ihtiva ettikleri sancaklara tahsis etti. Her vilâyeti bir “tabaka” ve içindeki sancakları da birer “derece” addetti. Yirminci tabakada Diyarbakır vilâyetini vermektedir.

1. Diyarbekir Vilâyeti

Bu vilâyeti 16 dereceye (sancağa) böldü. Bunlar; Âmid, Harput, Ruha (Urfa), Ergani, Birecik, el-Cezire, İmadiye, Hısn-ı Keyf, Sason, Palu, Çapakçur (Bingöl), Eğil, Atak, Çermik, Hizo ve Sincar'dır. Bu vilâyette Sincar ve İmadiye'den başkası Irak'ta değildir.

2. Bağdad Vilâyeti (Tabaka 27)

Bu vilâyetteki sancaklar şunlardır: Bağdad ve Şat, Makam-ı Ali⁵, Meşhedü'l-Hüseyin⁶ Ane, Hille, Semâvât, Bayat ve Beksa, Rummahiye, Cevâzir, Vâsıt, Sehloğlu, Bâcvânlu, Huveyze, Eşne (اشنه), Kelas (كلاس).

3. Luristan Vilâyeti (Tabaka 28)

Musul, Erbil, Zeng-âbâd, Cessân, Harîr ve Dovîn (?), Der-i Tenk, Derne, Sened-i Süleyman, Bâbân, Rûmî, Hafttı, Zencîre, Kerend, Süricek Kalesi, Berîd, Şahruh, Cengiz Han, Kelas.

4. Basra Vilâyeti (Tabaka 28)

Anân-ı Garrâf, Zekiye, Kurna, Sadr-ı Süveyb, Katîf, Mehrûzî, Bâdiyetü'l-Basra, Bahreyn, Lahsa (لحصة), Sadırdâr, Şatt-ı Ebu Garbe, Şatt-ı Carûr, Şatt-ı Tavîl, Kıla-i bin Hamidoğlu, Şereş (?), Benî Mansur, Rahmaniye, Tuzacoğlu (?), Uyûn, Sekik, (Sekâke)⁷.

998 numaralı Tapu defterine (İstanbul Başbakanlık Arşivindedir)-ki Bağdat'ın fethinden önce fethedilen güney illerinin 1530 yılına doğru sayım sonuçlarının özetini ihtiva eder- başvurduğumuzda, Tel-Afar'ı içine alan Sincar ve Tekrît'i ihtiva eden Musul sancağı ile Ane, Hît, Hadîse ve Deyrû'r-Rahbe sancaklarını-ki bunların hepsi Irak'tadır- özetlediği görülmektedir. Bunlar I. Selim zamanında Diyarbakır'ın fethi sırasında fethedilmiş olup, bu vilâyete bağlanmıştır. Şartlar ayrılmasını gerektirdiğinde bazıları Bağdat'a, bazıları da Diyarbakır'dan ayrılan bazı yerlerle birlikte Rakka eyaletini oluşturmak üzere ileride vereceğimiz listelerde göreceğimiz gibi Rakka'ya bağlandılar.

⁵ Âsitane-i Mukaddese-i Aleviyye.

⁶ Meşhed-i mağfîret marsad-ı İmam Hüseyin (R.A.).

⁷ Yazar, Celal-zâde'nin "Tabaka"sındaki imlâsını olduğu gibi Arapça metne koymuştur.

Veliyüddin Efendi kitaplığında 1969 numaralı⁸ Kanunnâmede 928 h./1522 m. yılına ait Diyarbakır vilâyeti beylerinin listesi vardı. Bu listede Irak'ta olan sancaklar ve bunların beyleri aşağıdaki gibidir:

Sancak	Beyi	Hasları (Akçe)
Ane	Nasuh Bey	220.000
Musul	Hacı Bey	200.000
Deyrû'r-Rahbe	Abdurrahman Bey	200.000
Sincar	----	----
el-İmâdiye	----	----

Teşrifat Ruznamçesi, Kepeci, Numara 1764

Bu ruznamçe, Osmanlı tarihinde "İrakeyn Seferi" adı verilen, Irak'ın fethedildiği sefer zamanında tutulmuş bir ruznamçedir. (Yazar burada Arap okuyucularına sefer deyimini açıklamakta ve orduların merkezden cepheye gidişinden kinâye olarak sefer adı verildiğini belirtmekte, seferin kimi zaman aylarca yürüyüş gerektirdiğini ifade etmektedir.) Bağdat 1534'te fethedildi, Basra'nın beyi (emiri) Raşit bin Mugannis bizzat gelip Kanûnî Süleyman'a, Bağdat'ta kentin anahtarlarını teslim etmiştir. Ne var ki Kanunî adına burada ancak 1538'de hutbe okunarak sikke bastırılmıştır.

Teşrifat ruznamçesi, İstanbul'da Başbakanlık Arşivinde bulunup, Kâmil Kepeci Tasnifinin 1764 numaralı defteridir. Ruznamçe savaş yıllarının (935-942 h./1528-1535 m.) belirsizliğini yansıtmakta olup, teşrifatla ilgili, özellikle hazineden birşeyin giriş-çıkışını, bir sefirden peşker kabulünü veya sefire ayrılışı sırasında hil'at giydirilişi, bir sancak beyine beyliğine gitmek üzere ayrılırken, gümüş ser-âlem (sancak sopasına dikilen alem) verilip kaftan giydirilişi ve bazı kumaşların verilmiş münasebetiyle bu hadiseleri not etmektedir.

Bu ruznamçenin yaprakları çürümüş olup, sayfa numaraları konmamıştır. Bu sebeple sayfa numarasını belirtmekten çok, olayın gün ve tarihini belirtmek zorunda kaldık. Zira belirtildiği gibi, ruznamçe, olayların günlük kayıtlarının tutulduğu defterlerdir. Ruznamçenin savaş durumun-

⁸ Bayezid Kütüphanesi Vr. No: 129.

daki belirsizliğinin bir örneği, Bağdat sancağı 3 Şaban 935 h. (12 Nisan 1529 m.) tarihinde Zülfikâr'a verilmiş olup, kendisine bu münasebetle bir gümüş ser-alem ve 12 Bursa arşını uzunluğunda kırmızı iki yüzlü (ducûyi) tafta verilmiştir. Ayrıca daha sonra kendisine renkli kumaştan iki kaftan gönderilmiştir. Halbuki Bağdat bilindiği üzere 1534'te fethedilmiştir. 28 Muharrem 940/19 Ağustos 1535 tarihli bir kayıta mîr-i mîrânlık âdeti diye kırmızı benekli frenk kumaşından iki hil'at Irak mîr-i mîrânlığına getirilen "Murat Han"a verilmiştir. Burada Irak'tan kasıt neydi? Bu hususta belgede bir açıklık yoktur. Bundan ancak durumun berraklık kazanıp kesinlik ifade etmediği anlaşılır. Hemen bir sonraki kayıta "in'am be-Hazret-i Süleyman Paşa mîr-i mîrân-ı Bağdat câmeha (hil'at-kaftan) sevbân-ı mirahoriyân" ifadesi geçmektedir. Bu da, biri benek denen frenk kırmızı kumaşından, diğeri kırmızı kadifeden altın sırmalı bir hil'attir. Tarihi de 1 Şevval 941/5 Nisan 1535'tir.

Ruznamçede Bağdat vilâyetinin bazı sancak beylerinin adları vardır. Bunlar, orduların avdeti ve bunlara sancaklarına dönüş izni çıktığında yahut sancak beyliğine atamalı yapıldığında anılmışlardır.

1. Ali Bey, Deyrû'r-Rahbe Beyi, atama ve sancağına gitmeğe izin 19 Cemâziyyelâhir 936/17 Şubat 1529.

2. Ahmet Bey veled-i Faik Bey, Deyrû'r-Rahbe Beyi, sancağa dönüşüne izin, Ramazan 936/Mayıs 1530.

3. İdris Bey, Sincar Livası Beyi, sancağına gitmeğe izin Recep 940/Kasım 1534.

4. Hüseyin Bey, Kerkük Tavuk (Dakuk) Livası Beyi, sancağına dönüş izni, 17 Şaban 941/21 Şubat 1535.

5. Musul Sancağı Beyi Hüseyin Bey, sancağa atanması Şevval 940/Nisan-Mayıs 1534.

6. Mendeli Kazası Beyi Elvend Bey, atama tarihi Cemâziyyelâhir 941/14 Aralık 1534.

Ve Cevâhir Kethüdası Celâl, ataması 21 Cemâziyyelâhir 941/3 Ekim 1534.

Ayrıca defterde sultana peşkeş çekip ve hil'at giyen Irak ileri gelenlerinin (âyân) isimlerine rastlanmaktadır. Meselâ bunlardan Kerbelâ Şeyhi ve Meşhed-i Ali Nâibi olan Seyyid Hüseyin (6 Cemâziyyelâhir 941/15 Ağus-

tos 1534), Arap emirlerinden Tekrît Arapları emiri Bekir Bey, Du'ayn (دويم)-Düleym (دليم) Emiri Muhammed veled-i Seyyâle ve es-Seyyid Hasan Sarak (سرك)-ki meşhed-i Ali sâdâtındandır- ve gene Meşhed-i Ali sâdâtından es-Seyyid Ruma'u'd-dîn.

İller Sancaklar ve Bunlara Yapılan Atamalar

1. *Maliyeden Müdevver 563 Numaralı Defter*: Bu defterde Osmanlı devletinin bütün vilâyetlerinin ve sancaklarının listesi ile bunlara yapılan atamalar vardır. Bu defterde bugünkü Irak sınırları içine giren Osmanlı vilâyetleri ile bunlara bağlı sancakların listesini sunmakla yetineceğiz. Defter 970-982 h./1563-1574 m.) yıllarının atamalarını ihtiva etmektedir.

Diyarbakir Vilâyeti

Deyrû'r-Rahbe, Sincar ve Eski Musul

Şehrizol Vilâyeti

Şehrizol, Süricek, Zengene, Hâvâr, Ülke-i Bâbân, Keşşâf, Kelâş, Vâlâni, Cenâr-ı Düviser, Bâcvânlu, Hezârmerd, Dulcürân (?), Müjgâve, Tîl u Târî, Kellas, Sipehrencîn, Abruman, Dâverân, Horon (?), Berend, Kale-i Gazi (Kıran), Cefan Gedüğü, Uşni.

Bağdat Vilâyeti

Bağdat, Musul, Der-i Tenk, Cessân, Cevâzir, Erbil, Zeng-âbâd, Ane, Hille, Semâvât, Acûz, Zaho, Harîr ve Düvîm (?), Tekrît, Rummahiye, Bayât, Kerend, Derne Börüncek, Dih-i Bâlâ, Avergân, Sığla, (Cengûle, Megrî, Şehirbâzâr), Vâsıt, Karadağ, Kasr-ı Şîrîn, Demürkapu, Cedîde, İmadiye Eyaleti.

Basra Vilâyeti

Basra, Kabbân, Zekiyye, Sehloğlu, Sadr-ı Süveyb, Garrâf, Rahmâniye, Cezîretü'l-Mihriî, Benî Hamid, Şatîha, Suruş, Hammâr, Şatt-ı Ebu Garbe, Ma'den (Ma'dân), Tavîl.

Ahsa Vilâyeti

Lahsa (el-Ahsa'), Uyûn, Katîf, Safvâ, Bender Gafır (-----) (Burası yırtıktır.)

2. Kepeci 622 Numaralı Defter

Bu da sancaklara atama defteri olup, yukarıdaki 562 numaralı defterin devamı olmasa bile ondan bir sonraki defter olması ihtimali vardır. Bu defter de 982-992/1582-1583 yıllarının atamalarını içermektedir. Defter 12 yıllık (1576-1588) Osmanlı-İran savaşları dönemi başına ait olduğundan, hudutlardaki idarî taksimattaki karışıklıklar, bu savaşlardan ileri gelmiş olmalıdır. Nitekim bu arada hudut boylarında iki yeni il ihdas edilmiştir. Bunlar *Pelengân* ve *Mihrivân*'dır. Bu iki il, Şehrizol ilinden bazı sancakların ifraz edilerek bunlara bağlanmasıyla oluşturulmuştur. Bu iki ilin de durumu pek istikrara kavuşmuşa benzemiyor. Nitekim Dâverân sancağı Şehrizol vilâyeti sancakları arasına alınırken, üstüne "Pelenkân vilâyetine ilhak olunmuştur" şerhi düşülmüştür. Oysa ki bu sancağı biz Dâverân vilâyetinin sancakları arasında görmekteyiz. Paske sancağı, hem Pelengân'da hem de Mihrivân vilâyetinde yer almıştır. Oysa bu sancak Şehrizol vilâyeti listesinde yer alırken "Pelengân'a ilhak olundu"ğu şerhi vardır. Defter yanlış ciltlenmiş olduğundan, Musul vilâyetine bağlı sancakları kesin olarak tespit etmek zordur. Musul, aslında Bağdat'ın bir sancağıydı. Bağdat listesinde yer alırken, başlıbaşına vilâyet haline getirildiği şerhi düşülmüştür. Bu defter az bilinen sancakların Bağdat'a uzaklığını veren bazı şerhler ihtiva ettiği gibi şerhlerde sancağın fizikî ve beşerî coğrafyası konusunda da bilgiler bulunmaktadır.

*Bağdat Vilâyeti **

Bağdat, Musul (Bağdat'ta yukarı on menzildir. Dicle'nin üzerinde vâki olmuştur. Musul Beylerbeyi diye sancak beyinin ünvanı düzeltilmiştir), *Ane* (Rakka'yadır), *Erbil*, *Hille* (Hille, Şatt-ı Fırat üzerinde vâki olmuştur, Bağdat'a oniki konaktır), *Zengâbâd* (Kızıl Ribat demekle meşhurdur, "Dokuz ölüm" şattının cânibidir, dağları ve ovaları vardır ve Bağdat'a altı konaktır), *Semâvât* (Şatt-ı Fırat üzerinde vâki olmuştur, Bağdat'a sekiz konaktır), *Kerkük*, *Cessân-ı Bedre* (Cessân-ı Bedre Arabistan ve Kürdistan'dır, Bağdat'a altı konaktır) *Harîr* ve *Duvîn* (?), *Geylan* (Kürdistan ve Kûhistan'dır, Der-i Teng sancağından müfrezdir, Bağdat'a on konaktır), *Bayat* (Bir kaledir, Luristan serhaddinde vaki olmuştur, Bağdat'a onbeş konaktır), *Rummahiye* (Liva-i mezbur Acem serhaddinde vaki olmuştur, Kûhistan

* Sancakların coğrafi durumu ile nüfusunun etnik durumunu ve Bağdat'tan uzaklığını gösteren bazı şerhlerin çevirisini vermeyerek makalenin müellifinden orijinal belgeyi alarak, belgenin diliyle bu şerhlerin verilmesi daha uygun görülmüştür (M.Ö.).

ve Kürdistan'dır, Bağdat'a on konaktır atıl ve bătıldır), *Deyrû'r-Rahbe* (Müstakil Beylerbeylik olmuştur), *Gazziye-i Âl-i Kaş'am* (İstihar-ı Gaziyye demektedir, bir konar-göçer Arap taifesidir), *Cevâzir* (Bağdat ile Basra mâ-beyninde vâki olmuştur, reayası Araptır, havass-ı humâyündür, sancağı beyi Bağdat'tan mutasarrıftır), *Derne* (Der-i Tenk sancağından müfrezdir, Acem serhaddinde vâki olmuştur, Bağdat'tan onbir konaktır, Kûhistan'dır, Kürdistan'dır), *Gerend* (Kürdistan ve Kûtistan'dır, Acem serhaddinde vâki olmuştur, Der-i Tenk sancağından müfrezdir, Bağdat'tan oniki konaktır, âtıl ve bătıldır), *Deh-i Bâlâ* (Kûhistan ve Kürdistan'dır, Defterde mezra'a-i eyvan yazuludur, Deh-i Bâlâ ana tâbi bir karyedir, Acem serhaddindedir Der-i Tenk sancağından müfrezdir, Bağdat'tan on konaktır, beyi, Eyvan nam mezra'ada bir kale bina etmiştir), *Vâsıt* (Bağdat ile Basra mâ-beyninde şat üzerinde vâki olmuştur, Bağdat'a yedi konaktır, âtıl ve bătıldır), *Fethiye* (Sehven buraya geçmiştir, Basra'ya tâbi olmağın anda geçmiştir), *Cengûle* nâm-ı diğer *Bek* (Kürdistan'dır, Kûhistan'dır, Lûristan sınırında vâki olmuştur, Bağdat'tan oniki konaktır), *Bâcvânlu* (Bağdat'tan yukarı yedi konak yoldur), *Tekrit* (Halen Rakka'yadır, Bağdat'tan câri olan şatt-ı Dicle'nin (bir kelime okunamadı) Bağdat ile Musul mâ-beynindedir, altı konaktır), *Rummahiye* (Şatt-ı Fırat üzerine vâki olmuştur), *Şeyb ve Zencîre*, *Kasr-ı Şîrîn*, *Sadr-ı Süveyb* (Tabi-i Basra Şüd), *Hâvâr*.

Musul Eyaleti

Musul'un sancaklarından *Eski Musul* ve *Erbil*.. (Hatalı olarak ciltlenmiştir, devam edilemedi).

Basra ve Lahsa Eyaleti

Basra eyaletinde şu sancaklar bulunmaktadır: *Basra*, *Gabbân* (Kaban), *Maddân*, *Neşve*, *Taîl*, *Garrâf*, *Şiriş*, *Żekiyye*, *Żernûk*, *Kurna*, *Şadr-ı Süveyb*, *Haffâr*, *Rahmaniye*, *Katîf* (Bu sancak Lahsa'ya bağlıdır), *Mastaba*, *Mehrûzî* (Mahrûzî) (merfedur), *Mudeyne*, *Taşköprü*, *Bâdiye*, *Şatiha-i Cevâzir*, *Fethiyye-yi Turra-i Cevâzir*, *Hâl Nehr-i Antar*.

Bu vilâyette Hazine Defterdarı, Gönüllü Ağâ (gönüllü manasına) ve Azap Ağası bulunur.

Lahsa (Ahsa) Vilâyeti

Bu vilâyetin sancakları şunlardır: *Ahsa*, *Bahreyn*, *Cibrîn*, *Sadırdâr* (Basra'ya tâbi), *Şatt-ı Ebu Garbe* (Basra'ya), *Şatt-ı Carur* (Basra'ya), *Şatt-ı Tavîl*

(Basra'ya), *Kıla'-i Pîr Hamidoğlu* der *Nahiye-i Kurna* (Basra'ya), *Benî Rebi'a* (Basra'ya), *Benî Mansur* (Basra'ya), *Rahmaniye* (Basra'ya), *İbn-i Turac* (Basra'ya), *Der'iyye* (Lahsa'dadır), *İskenderiye der-Basra*, *Safvâ*, *Tehemiye*, *Bâdiye ve Şeyh*, *Erce* (Eskiden Arca olarak geçirdi), *Ramle* (Basra'nın sancaklarından-
dır), *Tâ'îye*, *Nahleyn*.

Biri Ceşşe, diğeri Sahara kalesinde olmak üzere 2 gönüllü Ağası ile Sahara'da bir Azap Ağası, ayrıca Rahmiye ve Devrekistan kalelerinde birer Azap Ağası vardır.

Şehrizol Eyaleti

Buraya bağlı kazalar şunlardır: *Şehirbâzâr*, *Kestane*, *Zengîne*, *Paske*, *Pâve*, *Bâbân*, *Bâbân'dan müfrez Ülke*, *Bâcvânlu*, *Rezâki*, *Huveyya*, *Uşni-i Zerrâz*, *Harîr ve Duyîn*, *Zencîre*, *Kerent-Kernet*, *Süricek Kalesi*, *Lâcân-ı Zerrâz*, *Müjgâve*, *Kale-i Gazi*, *Gümreh-i Kûhgöz* (Pelenkân'a), *Karadağ*, *Ülke* (Kayıtmaz ? ülkesidir), *Kellâs* (Pelenkân'a), diğeri *Kellâs* (bu dahi Pelenkân'a), *Kelankere* (?), *Siyah u Zencîre* (?), *Avergân*, *Ülke-i Mehri*, *Cebel-i Hamrîn*, *Râdu-gûh ma'a Kaplanderesi*, *Orman* (Pelenkân'a tâbi), *Keşşâf*, *Kale-i Havar*, *Serceyn-Sercîn*, *Duhveyz* (?), *Hezâr-merd*, *Dâvudân* (Pelenkân'a tâbi), *Dulhurân-Du'l-Hârân*, *Tel-Tavi* (veya Tavus) *Mehrivân* (Pelenkân'a tâbi), *Ceffân* (Pelengân), *Erbil*, *Köy*, *Sahaklu*.

Pelengân Vilâyeti

Sancakları şunlardır: *Gümreh* (?), *Orman*, *Mehrivân*, *Paske*, *Bâte*, *Kellâs*, diğeri *Kellas*, *Tennure*, *Müjgâve*, *Radû-gûh* ve *Kaplanderesi*, *Orman*, *Dâvudân*, *Ceffân*.

Mihrivân Vilâyeti

Sancakları şunlardır: *Mihrivân*, *Gümreh-i Kûhgöz*, *Tennure*, *Kelâdim* (?), *Kızılca kale*, *Paske*, *Kellâs-ı Alân*, *Karadağ*, *Kefernu*, *Dâvudân*.

XVI. ASRLN İKİNCİ YARISI İÇİN RUÛS DEFTERLERİNİN VERİLERİ

Elimizdeki 45 Ruûs defterinin taranmasından oldukça kalabalık sancakbeyi ve beylerbeyinin atamalarına ait belgeler toplanmıştır. Ruûs Defterleri Başbakanlık Arşivi Kâmil Kepeci tasnifinde olup, içlerinden 954-1014 h./1547-1606 m. tarihlerine ait 208-256 numaralar arasındaki defterle-

ri taramakla idarî taksimata ve bunlara yapılan atama ve nakiller ve bu atamanın içinde geçtiği şartlara dair belgeler toplanmıştır. Burada değişik tarihlerde bazen bir defa bazen da müteaddid defalar adıgeçen sancakların listesini aşağıda veriyoruz.

Bağdat Vilâyeti

Âl-i Kaş'am 988, *Avergân* 979-994, *Ağsak Seyfeddin Ülkesi* 963, *Baba Guri* 954, *Bâcuvân* 963-1001, *Bağdat* 955-1014, *Bayat* 960-988, *Cengüle* 980-1011, *Hille* 954-1012, *Der-i Tenk* 954-993, *Derne* 972-988, *Deh-i Bâlâ* 985, *Rummahiye* 980-1001, *Žaho* 994-998, *Žahire* 944, *Ženg-âbâd*, 954-994, *Semâvât* 963-1001, *Sadru'd-dâr* 954, *İmadiye* 963-987, *Ana* 954-1001, *Arrafa* 976, *Kıranıye* 998, *Kara Ulus* 987-994, *Karadağ* 971-1000, *Kızıl Ribat* 989-1014, *Kasr-ı Şîrîn* 976-990, *Gerend* 962, *Ali Gülbâğı ülkesi* 962-994, *Vâsıt* 980-1001, *Yenice* (imar edilmesi şartıyla verilmiştir) 988.

Basra Vilâyeti

Ebu Garbe, *Erca* 980-1014, *İskenderiye*, *Akçakale* veya *Ağcakale*, *Basra* 956-1014, *Böğürdelen* 1001, *Bender* 978-988, *Benî Hamîd* 967-980, *Benî Mansur* 967, *Carut* veya *Şatt-ı Carûr* 961-998, *İbn-i Süheyl* (Cevazir'e bağlı) 954, *Cezâyir* 856-992, *Cessân* veya *Cessân-ı Bedre* 992, *Cem'u Marra* (Bedre'yi Deh-i Bâlâ ile birleştirmiş ve sancak olarak verilmiştir) 992, *Hammâr* 980-1010, *Haffâr* 992, *Rahmaniye* 964-994, *Ramle* 980-993, *Žernik* veya *Žernik* veya *Žernük* (زرنيق، زرنق، زرنوك) 980-992, *Žekiyye* 971-1014, *Seriş* 971-983, *Sadr-ı Süveyb* 963-1001, *Taşköprü* 971-1001, *Turra'yi Cezâyir* 981, *Tavil* veya *Şatt-ı Tavil* 972-1001, *Garraf* 963-1001, *Akara* ve *Mina-i Akara* 998, *Kaptan'ın Fethiyye'siyle beraber Fethiyye* 992-994, *Kabbân* veya *Gabban* 954-1001, *Kannâsiye* 980, *Kurna* 988-989, *Kemal-âbâd* 955, *Keyl-i Kinbâd* ve *Sâkiye* 972-980, *Mudeyne* (Cezâyir vilâyetinde Şattu'l-Arap'ta) 980-998, *Majake* 998, *Müsemma'yye* 980-988, *Mastaba* 987-992, *Ma'ddân* 981-998, *Neşve* 964-994, *Nehr-i Antar* 980, *Cezâyir* yakınında *Vâki* (واقى) veya *Vâkî* (واكى) 980-997.

Ahsa Vilâyeti

Bâdiye 972-990, *Tehmiye* 971-997, *Cebrîn-Cebreyn* 981-1001, *Ceşşe* 988, *Safva* veya *Safvâ* 980-998, *Uyûn* 966-992, *Katîf* 961-1001, *Kâre* 962, *Lahsa* (Ahsa) 962-1011, *Nahlin-Nahleyn* 992.

Musul Vilâyeti

Eski Musul 963-994, *Musul* 1014, *Bâcuvân*, kimi zaman Musul'a ilhak edilmiştir, aslı Bağdat'tadır, *Tekrît* 963-1013, *Dakûk* (Tavuk ve Kerkük)

954-961, *Kerkük* 964, *Musul* (963-989'da *Sancak*, 994-1012'de Vilâyet, 1014'te *Sancak*).

Şehrizol Vilâyeti

Żu'l-Hûrân 988, *Kale-i Gazi Kiran* 992, *Havrûn-Horon* 988 veya *Havrîn-Havreyn* 994-995.

XVII. YÜZYILDA IRAK'TA İDARİ TAKSİMAT

Ali Çelebi (Ayn-i Ali) Efendi ve Sofyavî Ali Çavuş'un Listeleri

Ayn-i Ali (Ali Çelebi) Efendi ve Sofyavî Ali Çavuş'un listelerinde vilâyet ve sancakların isimleri ile timar konusunda bilgi verilmiştir. Her iki müellif XVII. yüzyıl ricalinden olup, Ayn-i Ali Efendi'nin risalesinin adı *Kavânîn-i Âl-i Osman Hulâsa-i Mezâmin-i Defter-i Divân*'dır. Ali Çavuş'un risalesi *Kanunnâme-i Ali Çavuş* olarak bilinir. Ali Efendi'nin *Risâle-i Vazîfetün Havrân Merâtib-i Bendegân-ı Âl-i Osman* adlı başka bir risalesi vardır. Bunda memurlar, beyler ve nakit ücret alan askerlerin maaşlarıyla miktarlarını veren cetveller vardır. Günlük ya da yıllık olarak toplam ücretleri vermektedir. Bu risale sanki devlet nakdî gider bütçesinin bir açıklamasıdır. Birinci risalesi ise, devletin nakdî olmayan gider bütçesini (timar bütçesini) vermek üzere hazırlanmıştır. Ayn-i Ali Efendi, risalesini I. Ahmet'in veziri Murat Paşa'ya 1019 h. (1609 m.) tarihinde sunmuştur. Ali Çavuş ise, risalesini IV. Mehmet zamanında 1064 h. yılının Safer ayının 9'unda (30 Aralık 1653) bitirmiştir. İki yazarın verdikleri listeler arasında büyük bir fark yoktur. Zira her ikisi de aynı kaynaktan yararlanıyorlardı. Bunların ikisi de Defter-i Hâkânî Emîni idiler yani "Tapu Defterleri"ne bakan, timar işleriyle ilgilenen, bunların azil, atama, nakil ve becayiş işleriyle ilgilenen ve bu konuda mevcut bulunan kanunların uygulanmasını da isteyen yazarlardı. Sayım geleneği XVII. yüzyılın başlarında unutuldu. Bundan sonra sayımlar, bazı istisnâî durumlar hariç yenilenmedi. Bu bakımdan her iki yazarın başvurduğu defterler, XVI. yüzyıl sonu ile XVII. yüzyıl başlarına ait olan defterlerdi. Müelliflerin listelerindeki hatalar, müstensihlerin hatalarıdır. Düşükleri imlâ hataları, adını ilk defa duydukları yerlerin isimlerinden emin olamadıklarındandır. İsimleri istinsah ederken kendilerine uygun geldiği şekilde yazıyorlardı. Bu risaleleri yayınlayanlar, yer adlarının düzeltilmesi konusunda başvurulabilecek bir kaynak bulamadıklarından ve bazı yerlerin haritalarda yer almamasından nihayet adlarının zamanla de-

ğişmiş olmasından olacak, okunuşu düzeltememişlerdir. Bazen yer adının Türkçe olmayışı, kâtibin ismini doğru okuyup kopya etmesine ve orijinalinden çok uzak bir imla ile okumasına sebep olabiliyordu.

XVII. Yüzyılda Irak'ın Vilâyet ve Sancakları

Diyarbakır Vilâyeti

Bugün Irak'ta Diyarbakır'a bağlı Sincar'dan başka sancak yoktur⁹.

Rakka

Ayn-i Ali Efendi, bu eyaletin Ruha ile Rakka sancaklarının birleştirilerek başlıbaşına bir beylerbeye verilmesiyle oluştuğunu açıklamaktadır. Bu vilâyette 7 sancak vardır. (İstanbul Üniversitesi yazmasını esas alıyoruz): *Cemmâse*, *Kâbur* (قَابُور), *Deyrû'r-Rahbe*, *Benî Rebi'a*, *Suruc*, *Rakka*, *Ruha* (bugünkü Urfa). Sancakbeyi haslarını verirken bu listeye *Ane* sancağını eklemekte ve Rakka ile Ruha sancaklarını atlamaktadır. Zira bu iki sancağı daha sonra Beylerbeyi hasları cetvelinde verecektir. Timara ait cetvellerde yalnız *Ruha*, *Rakka*, *Birecik* ve *Ane* sancakları vardır. Diğer sancakları da belki timar olmadığından anılmamaktadır. Ane, bugün Irak sınırları içinde olup, diğer sancaklar Türkiye veya Suriye'dedir. Ane sancakbeyinin hasları 280.200 akçedir. Vilâyetteki zeametler 38'i bulmakta ve timarlar 215 timardan ibaret bulunmaktadır. Ane'de 6 zeamet ile 123 timar bulunuyordu. Ane hariç aynı listeyi Sofyalı Ali Çavuş'ta da görmekteyiz.

Musul Vilâyeti

Ayn-i Ali Efendi, Musul'un sancaklarını ve sancakbeylerinin haslarının miktarını vermekle birlikte, zeamet ve timar tablosunda buna yer vermemektedir. Sancakları ve bunların beylerinin hasları aşağıdaki gibidir:

Musul Beylerbeyi hasları	681.056 Akçe
Bâcvânlu Sancakbeyi	215.000 Akçe
Tekrît Sancakbeyi	217.000 Akçe
Horon Sancakbeyi	200.000 Akçe
Bâne Sancakbeyi	200.000 Akçe

⁹ Ayn-i Ali Efendi'nin Üniversitesi Kütüphanesindeki yazmasında Sincar'ı Diyarbakır sancakları arasında saymakla birlikte, Sincar Beylerbeyi haslarına ait yerler listesinde bunu atlamıştır, bu sancağı saymamıştır. Risaleyi yayınlayan, bu unutkanlığı telafi etmek için Sincar'la Habur'u bir arada vererek sancakbeyi haslarını 127.999 akçe olarak listesinde göstermiştir. Üniversite Kütüphanesi yazması Diyarbakır sancakbeyi haslarını verirken Habur sancakbeyini hiç anmamıştır.

Listede Eski Musul sancak olarak verilmekle birlikte, sancakbeyinin hasları verilmemektedir.

Sofyalı Ali Çavuş ise, Musul'da 5 sancak olup bunların ikisi Yurtluk-Ocaklıktır, geri kalanları Osmanlı sancakbeylerinin yönetimindedir ve vilâyette bunların yanında ayrıca *Aşiret Beyleri* vardır diye eklemektedir. Sofyalı Ali Çavuş'a göre vilâyetteki zaim ve timar erbabının sayısı toplam olarak 490 neferi bulmaktadır. Bunlar ve getirmekle yükümlü oldukları cebelülerle birlikte sayıları 2.000'e ulaşmaktadır. Sofyalı Ali Çavuş'un listesinde Kerkük sancağı bulunmakla birlikte Eski Musul yoktur. Risalenin nâşiri, Bâcvânlu'yu Bacvanlık ve Horon'u Herden (هردن) olarak okumuştur. Ayn-i Ali Efendi'nin nâşiri ise, Bâne'yi müstakil bir sancak görüyor, Horon'u doğru okuyor ve Hurubâne (حروبانه) diye yanlış okunan bir sancak ekliyor. (Aslında bu sancak Horon ile Bâne'nin eksik harflerle birleştirilmesinden oluşmuş olmalıdır). Üniversite Kütüphanesi nüshasında Horon'un imlasi, sancak listesinde doğru olarak Horon (هورن) yazılmış, ancak sancakbeyi listesinde ح harfi ile (حورن) şeklinde yazılmıştır. Bâne'yi de önce "Bata" şekliyle, sonra sancakbeyi haslarında ب ile Bâne olarak yazmıştır. Eski Musul, sancakbeyi hasları listesinde atlanmıştır.

Bağdat Vilâyeti

Bağdat sâlyâneli dokuz vilâyetten biridir. Ayn-i Ali Efendi: "Bağdat eyaleti ondokuz sancaktır; Hazine Defterdarı, Timar Defterdarı ve Defter Kethüdası vardır. Sancakların yedisinde timar ve zeamet vardır. Onların toprakları diğer Osmanlı toprakları gibi mîrî topraktan sayılmaktadır" demektedir. Bunların adları şöyledir: *Hille, Zeng-âbâd, Cevâzir, Rummahiye, Cengûle, Karadağ* (Bağdat). Geriye kalan onbir sancak arazi-yi Irak'tan (sevad-ı Irak kastedilmiş olmalıdır) olup, bunlarda ne zeamet ve ne de timar vardır. Bununla beraber bu sancakların beylerine bazı köy ve mezralardan tahmini rakamlarla verilen haslar bağlanmıştır. Bu sancaklar şunlardır: *Der-i Tenk, Semâvât, Bayât, Derne, Deh-i Bâlâ, Vâsıt, Gerend, Demirkapu, Kıraniye, Geylan, Âl-i Salih*. Bunların dışında Bağdat'ta İmadiye hükümeti olup, hakimine mülkiyet üzere verilmiştir. Yazar, mîrî araziden saydığı yedi sancak arasında Bağdat'ı atlamış ve yalnız altı sancağı zikretmiştir. Sayıyı tamamlamak üzere ekledik. Sancakbeyi tablosunu verirken, Ayn-i Ali Efendi onsekiz sancakbeyinin haslarının miktarını vermektedir. Bağdat'ı bunlar arasında saymamaktadır. Zira Beylerbeyinin hassı yoktur, sâlyânesi vardır. Yazma risalede sâlyâne miktarı verilmemiştir. Matbu risalede sâl-

yâne miktarı 14 yük¹⁰ olarak verilmiştir. Ayn-i Ali Efendi, her ildeki timar ve zeamet sayısını verdiği yerde Bağdat'taki sayılarına değinmemiştir.

Yazmada ayrıca ilk beylerin hasları konusunda ek bilgiler vardır. Hille Beyinin haslarını 951.600 akçe olarak gösterirse de Hille'nin ber-vech-i eyalet (eyalet olarak) verildiğini belirtir. Karadağ Beyinin haslarının 804.240 akçe olarak takdir edildiğini zikrederken de buranın ber-vech-i hükümet (hükümet olarak) verildiğini açıklar. Bağdat'ın diğer beylerinin hasları 200.000-300.000 akçe arasında değişmekte olup, Derne sancakbeyinin hasları 406.930 akçe ile bunlar arasında istisna teşkil etmektedir.

Yazar, sancakları Osmanlı imlâsiyle vermekte ve Arapça imlâlarda harf-i tarif girmesi gereken yere bunu koymamaktadır. Osmanlıcada "Semâvât" (سماوات) diye yazılan sancak "es-Semâve" (السماء) dedikleri yer olmalıdır. "Âl-i Sâlih" imlasında da tereddütler vardır. Yazmada sancakbeyi hasları listesinde "Âl-i Sâlih" (آل صالح) yazmaktadır.

Sofyalı Ali Çavuş, Ayn-i Ali Efendi'nin verdiği bilgilere yakın bilgiler vermektedir. Yalnız Bağdat vilâyetini yirmi sancağa çıkarmakta ve bunların yedisini değil, sekizini memleket arazisinden saymakta, bunlarda zeamet ve timar vardır diyerek arz-ı Irak'tan sayılan diğerlerinde timar yoktur demektedir, ancak beyleri "Yurtluk Ocaklık"¹¹ hükmünde has tasarruf eder diye eklemektedir. Buralarda gene sancakbeyi hassı dışında kalan köy ve mezraların hasılı hazine adına tahsil edilirdi. Zeamet ve timarlar 980'i bulup cebelülerle birlikte 4.500 neferi bulan bir kuvvet oluştuyordu. Vilâyetteki timarlılar dışında ücretlerini nakit olarak alan ulufeli "kul" da vardı. Sofyalı Ali Çavuş Ane'yi Rakka'da değil Bağdat vilâyetinde göstermektedir. Bu sebeple bunun listesinde sancak sayısı yirmiyi bulmakta ve içlerinde sekiz tanesi arz-ı memlekettten kabul edilmektedir. Listesinde fazla olarak Habur sancağı vardır. Bunun Diyarbakır'ın Habur sancağı olma ihtimali vardır. Ali Çavuş'ta "Âl-i Salih" (آل صالح), "Âl-i Sâh" (آل صاح) haline gelmiştir.

Şehrîzol Vilâyeti

Beylerbeyinin hasları 1.100.000 akçe olup, Ayn-i Ali Efendi'ye göre yirmi sancaktan oluşuyordu. Timar Defterdarı ve Defter Kethüdası vardır.

¹⁰ Yük; Osmanlılarda 100.000 meblağdır. Böylece Bağdat Beylerbeyinin sâlyânesi 1.400.000 akçedir.

¹¹ Yurtluk ve Ocaklık deyimini kanunlar açıklamamaktadır. Beye verilen yer *Yurt*, kendileri (aileleri) de *Ocak* olarak kabul ediliyorlardı. Zira beylik, atadan oğula geçer.

Yazmaya göre buradaki sancaklar şunlardır: *Sürücük, Erbil, Keşşâf, Şehirbâzâr, Cengûle, Cebel-i Hamrîn, Hezârmerd, Dîlcûrân, Müjgâve, Harîr Rûdîn, Til u Târî, Sîpeh ve Rencîn* (Sipa ve Zencîre), *Acûz, Ebrumân, Dâverân, Bâk* (باق), *Berend, Belkas* (بلقاص), *Kale-i Gazi, Hükümet-i Mihribân*. Bunlara Şehrizol sancağının kendisini de eklemek lazımdır. Yazmada bunlara ek olarak Van ve Şehrizol vilâyetlerinde Aşiret Beylerinin bulunduğu zikredilmektedir. Ancak bunlar sancakbeyi rütbesinde olmayıp Zaim düzeyindeydiler, davul ve alemleri¹² yoktur. Bunlar, toprağı üzerinde yaşadıkları sancakbeyinin sancağı altında sefere katılırlardı. Beylikleri, kendisinden sonra çocuklarına geçerdi. Çocukları yoksa yakın akrabalarından birine verilirdi. Ancak soyları son bulursa beyliği bir yabancıya verilebilirdi. Ayn-i Ali Efendi'nin Cengûle sancağını hem Bağdat'ta hem de Şehrizol'da göstermesi gariptir. Bu, her iki ilde aynı isimde bir sancağın varlığına yahut müellifin listesini hazırlarken iki değişik kaynaktan yararlandığına ve verileri tartışmadan aldığına delalet eder. Belli ki yararlandığı kaynaklar değişik tarihlere aittir. Birinde Cengûle Bağdat'tayken, birinde Şehrizol'a bağlı olmuştur. *Sîpeh ve Rencîn, Sîpehrencîn* (gök rengi) olabilir*. Matbusunda bu sancak *Seyyid Buruncîn* (سید بورنجین), *Mehrivân* hükümeti ve *Mihrivân, Kale-i Gazi* de *Gazi Keşân* okunmuştur. Gazi Keşân, belki de *Gazi Kırân* (غازی قران)'dan bozma olabilir. Zira sancağın, geçmişte bu isimde bir beyi vardı. Yazmada Cengûle, *Bengûle* (بنكوله), Ebruman, *Berman* (برمان), *Bâk, Bâf* (باف) olmuştur. Aşti, *Uşnî* (اوشنی)-ki bu imlanın daha doğru olma ihtimali vardır. Mergâve de *Müjgâve* olmalıdır.

Sofyalı Ali Çavuş'a göre, Şehrizol 19 sancaktır, bunların 6'sında Osmanlı sancakbeyi vardır. Geri kalan Yurtluk-Ocaklıktır. Bunların yanında Aşiret Beyleri de vardır. Zaim ve timarlıları 500 nefer olup cebelüleriyle birlikte 3.000 neferlik bir kuvvet oluşturur. Tablosunda da Cengûle sancağı ve Mihrivân hükümeti yoktur. Değişik okunuşlarıyla şu sancaklar vardır: *Nil-i Tayrî, Sîpeh ve Encîn, Dâvudân, Berend, Zu'l-Cuwareyn* ve *Harîr Rûdîn*.

Basra Vilâyeti

Her iki yazarda Basra, salyâneli vilâyetlerden biridir. Ayn-i Ali Efendi salyânesini 1.000.000 akçe göstermekte ve beylerbeyinin iltizamında bulun-

¹² Tabl ve alem, beyliğin alametleridir. Her beyin bir sancağı ve davulu vardır.

* Yazarla temasında, Şehrizol'da Sepa ve Zencîre (سپه و زنجیره) adında bir sancak olduğunu söylemiştir. M.Ö.

duğunu bildirmektedir. Basra'nın bir Hazine Defterdarı vardır. Fakat ne zeamet ve ne de timar bulunmaktadır. Eyalet olarak yönetilmeden önce mülkiyet üzere verilirdi. Lahsa vilâyeti de mülkiyet üzere yönetilmişti. Her iki vilâyeti mülkiyet üzere idare eden beyi, vaktiyle Bağdat Beylerbeyine hediyeler vermekle yetinirdi. Eyalet beylerbeyinin salyânesi, Basra müte-gallibesinin eline düştüğünde 880.000 akçeydi. Sofyalı Ali Çavuş ise, salyâ-neli bir eyaletti demekle yetinmekte, o da Ayn-i Ali Efendi gibi sancakları sayma cihetine gitmemiştir.

XIX. YÜZYILIN SONUNDA IRAK'IN İDARİ TAKSİMATI

XIX. yüzyıl Irak'ın idarî taksimatı için en iyi kaynaklar *Salnâmeler*dir. Bu hususta "Osmanlı Devlet Salnâmesi"nden, "Bağdat Salnâmesi"nden ve "Basra Salnâmesi"den yararlanılabilir. Buranın idarî taksimatı için Osmanlı Devlet Salnâmesinin 1266-1284 h./1849-1868 tarihli salnamesi ile Bağdat'ın 1299 h./1880-1881 tarihli salnâmesi ve 1293-1297 h./1876-1879 m. yıllarının doğum ve ölüm istatistiklerini veren ve eski Bağdad Valisi Abdurrahman Paşa'nın Irak ıslahatı konusunda yazdığı bir lahiyaya ek olarak verdiği bir listeden yararlandık.

Irak'ın idarî taksimatının incelenmesinden bu konuda sürekli bir gelişmenin olduğu ortaya çıkmaktadır. Çağdaş Irak'ın bugünkü hududunun bu tarihte belirginleştiği görülmektedir. Artık ne Diyarbakır ve ne de Rakka'ya bağlı sancaklar vardır. Bağdat vilâyeti de Basra ve Lahsa'yı yani salnâmenin diliyle *Necd* sancağını içine almaktadır. Sancaklara bağlı kaza ve nahiyeler bakımından 1266/1849-1850 tarihli salnâme ile 1284/1867-1868 tarihli salnâme arasında büyük fark vardır. Bu sebeple kaza ve nahiye tablolarını olduğu gibi vermekten başka çare göremedik.

1266 h. (1849-1850 m.) Tarihli İdarî Taksimat

Bağdat ile Şehrizol Vilâyeti

1. Bağdat Livası

Bağdat ve ona bağlı olan nahiyeler: *Kâzımeyn*, *Kara Orman*, *Mahmudiye*, *Ba'kûbe*, *Huydur* (حويدر), *Haruniye*, *Ümraniye*, *Mendelcîn*, *Horasan*, *Mehrûd*, *Hornâbâd*, *Bedre* ve *Cessân*, *Żurbatiye*, *Kazaniye* (قزانيه), *Kara Ulus*, *Hanekîn*, *Żengâbâd*, *Keferî*, *Karatepe*, *Kızıl Ribat*, *Bengdere* (بنكدرة), *Deke* (دكه), *Kula*, *Żehâviye*, *Baba Belâvî*, *Hacı Kara*, *Bilâd-ı Rûzen*, *Şehrbân*, *Hâlîs*, *Raşidiye*, *Hindiye*, *Żağara* (بابابلادوى), *Dellâve*, *Mansuriye*, *Nehrevân*, *Tekrîl*, *Samarra*, *Hîl* ve *Kebise*,

Ana, Duleym (Deylim), Rıdvaniye, Avniye, Cedîde, Müseyyeb, Tahmasiye, el-Hille, Muhavil (محاول), Nil, Nehr-şâh, Ebu Gelmek (ابوكلملك), Veysiye, Alac (إللاج), Kannakiye, Haşimiye, Cebru'yye, Şamiye, Bâşiye, Bâre, Mâne, Kerbalâ, Necef, Duceyl ve Zübeyd, Benî Lâm Kabilesi, Azâ'il Kabilesi.

2. Basra Livası

Basra, Hemedan, Cavidîye, Müntefik Kabilesi, Semâvât nahiyeleleri (es-Semâvât), Sûk-ı Şuyûh vs.

3. Kerkük Livası

Kerkük ve Kara Hasan, Göktepe, Şivân, Taze Harmatî, Tavuk, Beşir, Ceb-bârî, Gül, Kalkanlu, İftihar, Merha.

4. Köy Sancak Livası

Bağdat ile beraber Köy Sancak, Harabe, Batu Kale, Şeyhan, Vurûd Hâne (بزدری), Kürdî, Cenâvere, Halkân (حلکان), Hadrân (حضران), Hayzob (حيزوب), Sumak-lu, Süzürmek Aşiretleri, Mamış, Bitun ile birlikte Birân, Aku, Şâvar, Bezd-Kürdî (دورودخانه), Mîr-i Muhammedî, Mîr-i Yusufî, Seketân (سكتان), Saklâve (سقلاده) ve mülhakatı, Harî'le beraber, Revânduz, Altunköprü ile beraber Erbil, Zehab ve mülhakatı.

5. Süleymaniye Livası

Süleymaniye ile birlikte Ser-Çenar, Karadağ, Dûlef (دلف), Zengîne (زنگنه), Şeyhân, Dâvude, Bâzyân, Bîr-i Yârî (بيريارى), Ciya-Sebz (جياسبز), Ser-Çenar-ı Ken-ağaç (سرجنار كناعاج), Kürt Haber'le beraber Kasruk (قصورق), Çibık Kale, Siv-ke Kalesi (سيوکه), Ağcalar, Asker, Surdaş (سورداشى), Merge (مرکه), Bozder (بوزدر), Şinik, Kalâle Mâvet (ماوت), Siyol (سيول), Alan (الان), Serâvmîr-âbâd (سروميرآباد), Şehirbâzâr ile beraber Kara Colân, Birgü, Süricek, Kızılca, Taratur, Çiftân, Gülamber, Aleve (علوجه), Gevende, Şemirân, Şeyh Meydan.

Musul Eyaleti

Musul, Akra, Zîbârî, Mezûri Zîri ile beraber Mezûr-i Rûzî, Dâvudiye, Pervâr-i Rûzî, Zaho, Dehuk, Tel-Afar, Sincar, (şimdi Türkiye'de bulunan) Nusaybin.

1284 h. (1867-1868 m.) Tarihinde Kaza ve Nahiyeleleriyle Birlikte Irak'ın Sancak ve Eyaletleri.

1284 (1867-1868) tarihli salnâmedeki sancakların kaza ve nahiyeleriyle 1266 tarihli salnâmedekilerinden farklıdır. 1266'da bir sancakta gördüğümüz kaza ve nahiyeyi, 1284 tarihli salnâmede başka bir sancakta görüyoruz.

Bağdat Eyaleti

1. *Bağdat Livası*: *Bağdat'ın Havr Müdürlüğü ile Horasan, Kerbela, Bedre, ve Benî Lâm, Hanekîn, Derbent, Aziziye, Semâde (Semâve), Duleym, Divaniye ve Samarra* Kaymakamlıkları.

2. *Basra Livası*: İsimleri zikredilmemekle beraber, salnâmede Basra'nın 9 kazası olduğuna işaret edilmektedir.

3. *Süleymaniye Livası*: *Karadağ, Bâziyân, Sürtaş, Merge, Sürücek, Kızılcâ, Gülamber (Aşiretler)*.

4. *Şehrîzol Livası*: *Kerkük, Köy Sancak, Erbil, Altunköprü,*

5. *Ženg, âbâd Livası*: *Kefri kasabası ve Ženg-âbâd kasabası*

6. *Ravenduz Livası*: *Ravenduz, Balık Nahiyesi, Seydikân Nahiyesi ve Harîr.*

7. *Musul Livası*: *Musul, İmadiye, Davudiye, Afra, Žibar Aşireti (Mezurî-yi Bâlâ), Artuşiyân Aşireti, Herkiyân.*

Bağdat Vilâyetinin İdarî Taksimatı

(1299 h./1881-1882 m. Tarihli Bağdat Salnâmesine Göre)

Bağdat Salnamesi, bu isimdeki vilâyeti yedi Mutasarrıflığa taksim etmektedir. Mutasarrıflık, sancak ya da liva anlamındadır. Aradaki fark, mutasarrıfın artık askerî olmayan sivil bir yönetici olmasıdır. Vaktiyle sancakbeyi, sancağındaki kuvvetlerin kumandanlığını yapardı. Mutasarrıfın ise böyle bir hakkı yoktur. Mutasarrıflıklar ve kazalar aşağıdaki gibidir:

1. Bağdat Mutasarrıflığı

Mendelî, Hanekîn, Horasan, Samarra, Duleym, Ana, Kâzımıye, Kûtü'l-Amara ve Bağdat.

2. Kerbela Mutasarrıflığı

Necef ve Hindiye

3. İmara Mutasarrıflığı

İmara ve buna bağlı *Ali Garbî* ve *Ali Şarkî Nahiyeleri*, *Cubeyle*, *Şatra*, *Zübeyr*, *Taфра*.

4. Hille Mutasarrıflığı

el-Hille.

5. Müntefik Mutasarrıflığı

Nasıriye ve *Sûk-ı Şuyûh*

6. Basra Mutasarrıflığı

Basra, *Kurna*, *Kuveyt*, *ez'Zübeyr*

7. Necd Mutasarrıflığı

Lahsa (doğrusu *Hufûf* olmalıdır. Zira *Ahsa*, bölgenin adı, *Hufûf* ise merkezidir ve *Necd* buranın batısında olup, bu düzeltme *salnâme*de de mevcuttur), *Katîf*, *el-Acîr*, *Katar* ve merkezi *Bida'*, Arap yarımadasının doğudaki yegâne iki limanıdır.

*Salnâme*ye Göre Aşiretler

el-Ucmân, *el-Ma'iz*, *es-Selmân*, *el-Ceyş*, *es-Sına'î*, *el-Mahfûz*, *es-Samir*, *el-Tehlân* (en-Nehlân).

Bureydetü'l-Merre Aşiretleri

el-Bısr, *el-Utbe*, *el-Fehîde*, *el-Câbir*, *el-Gufrân*, *el-Cerâbi'a*, *Benî Hacer*, *Benî Halûd*, *el-Amâyir*, *es-Subeyh* ve *el-Meşâhir* aşiretleri bunlara intisab eder.

Diğer Aşiretler

el-Avâzım, *er-Reşâyid*, *Zuğûb*, *Devâsir*, *Kahtân*, *Subey'* ve *Suhûl*.

Bağdat Valisi Abdurrahman Paşa'nın 1293-1297 (1876-1879) yılına ait Irak eyaletinin ıslahı konusunda, valiliğinden sonra gelen bir zamanda sunduğu bir layiha vardır. Layiha, kendisinden "esbak vali" diye bahsetmektedir. Layiha İstanbul Osmanlı Arşivinde Yıldız Tasnifindedir (No: 205, Kısım 4, Zarf 126, Kutu 7). Ekinde Bağdat vilâyetiyle kazaları, bunların sayıma tâbi edilen nüfusu ile sayılamayan tahminî nüfusu ve yıllık doğum-ölüm istatistiği vardır. Bu tablonun haşiyesinde ölümlerin sebepleri hakkında bazı müteferrik bilgiler bulunmaktadır.

**BAĞDAT VİLAYETİNDE MÜSLÜMAN, HİRİSTİYAN VE YAHUDİ NÜFUSU İLE
ASKERE ALINMAYAN AŞİRETLERİN HARİCİNDEKİ TAHMİNİ ERKEK NÜFUS***

Bağdat Sancakı	İSLAM				HİRİSTİYAN				YAHUDİ					
	93 Şabanından		93 Şabanından		93 Şabanından		93 Şabanından		93 Şabanından		Asker Vermeyen			
	Erkek	Nüfus	Doğum	Ölüm	Hane	Erkek	Nüfus	Doğum	Ölüm	Hane	Erkek	Nüfus	Doğum	Ölüm
Bağdat Kazası	15687	47275	5649	5987	410	1439	285	227	1688	9658	1129	1669	3835	1
Kâzimiye Kazası	1385	4096	368	502									16782	2
Horasan Kazası	6567	18651	1978	1704					24	72	12	10	8543	3
Samarra Kazası	1321	4914	530	275									3228	4
Kütü'l-Amâra	1442	3202	274	384									10734	5
Mendeli Kazası	1892	5997	550	368					23	103	7	8	1505	

* Bu tablo, Sayın Yazar tarafından bana verilen belgenin aslından (Yıldız Evrakı No: 205, Kısım: 4, Zarf: 126, Kutu: 7) hazırlanmıştır. (M.Ö.)

¹ Doksanüç senesinde, doksan iki senesinden beri devam etmiş olan veba salgını ölüm oranını artırmıştır. Bundan başka sitma hastalığı da çocuklarda etkili oluyordu. Bu kazada asker vermeyenler, Şamar Tuka (شمار توكا) aşiretiyle müteferrik göçebelidir.

² Kâzimiye'de de ölümlerin sebebi sitma hastalığıdır. Tahrire dahil olmayan aşiretlerin en meşhurları Zevi (زوي), Duleym, Beni Temim, Hanâbi (Cenâbi), Karağöl (Kuroğlu), Akkârın, Müşâhede, Masâra ve Revâhic aşiretleridir.

³ Samarra'da ölümlerin en önemli sebebi humma hastalığıdır.

⁴ Kütü'l-Amâra kazasında ölümler çoğunlukla humma hastalığından ileri gelmektedir. Kütü'l-Amâre merkezinden asker alınmıyor, mülhakatı olan Bedre, Cessân ve Zurbatiye nahiyeleri tahrire dahildir.

⁵ Mendeli'de ölümlerin en önemli sebebi hummadır. Kazadaki meşhur aşiretler el-Muallâ, Rûdini ve Kara Ulus aşiretleridir.

	93 Şabanından		93 Şabanından		93 Şabanından		Erkek	93 Şabanından		93 Şabanından		Erkek	93 Şabanından		Erkek	93 Şabanından		Asker Vermeyen
	Hane	Erkek Nüfus	97 Şab. Doğum	Ölüm	Hane	Erkek Nüfus		97 Şab. Doğum	Ölüm	Hane	Erkek Nüfus		97 Şab. Doğum	Ölüm		97 Şab. Doğum	Ölüm	Müslüman Halkın Tahmini Nüfusu
Düleym Kazası																		6
Ana Kazası																		7087
Hanekûn Kazası	1615	4115	230	255														7
Yekûn	29909	88250	9679	9465	410	1439		285	227	1812	10076		1181	1725				84633
Hille Sancağı																		
Hille Kazası	5740	21126	1183	1290														8
Divaniye Kazası	444	948	24	97														9
Şamiye Kazası																		10
Semâve Kazası	802	4000	74	92														11
Yekûn	6896	24074	1291	1479														12
Kerbela Sancağı																		13
Kerbela Kazası	2832	7445	1438	1567														8720
Necef Kazası	1600	6412	961	996														1031

⁶ Bu kazada büyük Düleym aşireti meskun olup, adigeçen aşiret ziraatle meşgul ise de çoğunluğu hayvan sahibi ve konar-göçerdir. Hit ve Saklaviye nahiyeleri halkı da Düleym aşiretinden sayıldıklarından, nüfusları bu yekûna dahildir.

⁷ Hanekûn'de ölümler, çocuklarda kızamık, büyüklükte de çeşitli hastalıklardan meydana gelmiştir.

⁸ Hille kazasında da ölümler, öteki bölgelerde olduğu gibidir. Yazılmayan nüfus, meskun olmayan aşiretler ise de çoğunluğu çiftçidir.

⁹ Burada da aynı durum vardır.

¹⁰ Burada da aynı durum vardır.

¹¹ Burada da aynı durum vardır.

¹² Kerbelâ kazasında ölümler çoğunlukla sıtma hastalığından meydana gelmektedir.

¹³ Bu kazanın yalnız merkezindeki haneler yazılmış olup, halkı ziraat ve koyunculuk yapan aşiretlerdir.

SOVYETLER BİRLİĞİ'NDE EVLİYA ÇELEBİ'NİN SEYAHATNÂMESİ İLE İLGİLİ YAYINLAR

Doç. Dr. TÜTEN ÖZKAYA

Onyedinci yüzyılın büyük Türk seyyahı Evliya Çelebi'ye ve tarihimizin önemli bir kaynağı olan *Seyahatnâmesi*'ne olan ilginin son zamanlarda yurdumuzda arttığını görmek gerçekten çok sevindiricidir. 1988 yılının başında, Atatürk Yüksek Kurumu Başkanlığı'na bağlı olarak Evliya Çelebi Bilim ve Uygulama Kolu kurulmuştur. Bu faaliyetin bir parçası olarak E.Çelebi'nin *Seyahatnâmesi*'nin otograf (yazar) nüshaları tespit edilmiş, bu nüshaların filmleri çekilmiş, onar adet fotokopileri yapılmış ve beş nüshası *Seyahatnâme*'yi hazırlayacak olan görevlilere verilmiştir. E.Çelebi'nin yayınlanacak olan bibliyografyasının ilk tespitleri yapılmış; bazı yayınların tanıtılmasını da kapsayacak şekilde genişletilmiş bir bibliyografya çalışmasına ise devam edilmektedir¹.

E.Çelebi'nin gezip gördüğü ülkelerin, tarih, coğrafya, etnoğrafya, folklor, ekonomi, sosyoloji, kültür, askerî, dil, bayındırlık meselelerine ilişkin zengin bilgi ve malzeme içeren ve Doğu edebiyatlarında eşi görülmemiş 10 ciltlik *Seyahatnâmesi* üzerine, Avrupa ülkelerinde olduğu gibi Sovyetler Birliği'nde de, 1870 yılında F.K. Brun ile başlayıp 1983 yılına dek süren çalışmalar yapıldığını görmekteyiz². Bu çalışmalar arasında "SSCB Bilim-

¹ Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Bülteni, sayı.8, Mart 1988, s.3.

² Ançabadze, G.Z., "Kniga puteşestviya Evliya Çelebi kak istočnik po istorii gorskih narodov Kavkaza" (Kafkasya'nın Dağlı Halklarının Tarih Kaynağı Olarak Evliya Çelebi'nin *Seyahatnâmesi*), MATSNE, Seriya istorii, arheologii, etnografii (Tarih, arkeoloji, etnoğrafya dizisi), No.3, Tiflis, 1974; Aşurbeyli, S.B., *Seyahatnâme Evliya Çelebi kak istočnik po izučeniyu sotsial'no-ekonomičeskoj istorii gorodov Azerbaycana v pervoy polovine XVII v. (XVII. Yüzyılın İlk Yarısında Azerbaycan Şehirlerinin Sosyo-Ekonomik Tarihini İncelemede Kaynak Olarak E.Çelebi'nin Seyahatnâmesi)*, Moskva, 1960; Çikiya, S.S., "Evliya Çelebi o Lazah i lazskom yazıke" (Lazlar ve Laz Dili Hakkında E.Çelebi'nin Yazdıkları), *İberisko-Kavkazskoe Yazıkoznanie*, cilt 6, Tiflis, 1954, s.243-256 (Gürcüce/Rusça özet); "Evliya Çelebi o mingrel'skom i gruzinskoy yazıkah" (E.Çelebi'nin Mingrel Ve Gürcü Dilleri Hakkında Yazdıkları), *Sovetskoe Yazıkoznanie*, cilt 2, Leningrad, 1936, s.109-128; Garbuzova, V.S., "Evliya Çelebi o stambul'skih yuev-lirah XVII v." (E.Çelebi'nin XVII. Yüzyılda İstanbul Kuyumcuları Hakkında Yazdıkları), *Gosudarstvennyy Ermitaj. Trudy ot dela istorii kul'turi i iskusstva Vostoka*, cilt 3, Leningrad, 1940, s.312-324 (Fransızca özet); Grigor'ev, A.P., "Hudojestvennie obrazi i sredstva 'Şah-name' v 'Knige Puteşestviya' Evliya Çelebi" (E.Çelebi'nin *Seyahatnâmesi*'nde 'Şehnâme'nin Karakterleri

ler Akademisi'nin Doğu Halklarının Edebiyat Anıtları Çevirileri VI" serisinden 1961, 1979 ve 1983 yıllarında yayınlanmış olan 3 fasikül bulunmaktadır³. Bu yazıda, 1979 ve 1983 tarihli fasiküllerin yanı sıra, bu fasiküller ile bir bütün oluşturduğu için, 27 yıl önce basılmış olsa da, I. fasikül üzerinde duracağım.

Birinci fasikül müteveffa A.S.Tveritnova'nın editörlüğünde, A.D.Jeltyakov tarafından hazırlanmıştır. Önsözler A.D.Jeltyakov, A.S.Tveritnova ve V.V.Mavrodin tarafından yazılmıştır. Jeltyakov ile Tveritnova'nın birlikte yazdığı önsözde, 25 Mart 1611 yılında İstanbul'da dünyaya gelen E.Çelebi'nin yaşamı ve yaptığı başlıca yolculuklar anlatılır. 1640 yılından itibaren E.Çelebi tüm Anadolu, Suriye, Filistin, Mısır, Sudan, Habeşistan, Bulgaristan, Sırbistan, Hırvatistan, Dalmaçya, Bosna, Arnavutluk, Macaristan, Polonya, Avusturya, Almanya, Danimarka, Hollanda, İsveç ve Fransa'da yolculuk etti. Ayrıca değişik zamanlarda Karadeniz'in kuzey kıyılarını defalarca dolaştı. Dnestr boyunca Lvov'a, Dnepr boyunca Kiev'e, birçok kez Don'a, oradan Astarhan üzerinden Volga ve Ural nehirlerine ka-

Ve Sanat Üslubu), *Voprosi Filologii Stran Azii i Afriki*, Fas. 2, Leningrad, 1973, s.105-116; "Kniga Putesestviya' Evlii Çelebi- istočnik po istorii Krıma XIII-XVII vv." (XIII-XVII. Yüzyıllarda, Kırım'ın Tarihini İncelemede Kaynak Olarak E.Çelebi'nin *Seyahatnâmesi*), *Istoriografiya i istočnikovedenie istorii stran Azii i Afriki*, Fas. 3, Leningrad, 1974, s.19-28; Gudiasvili, D.A., "Kavkazskiy element na političeskoy arene Osmanskoy imperii po 'Seyahatnâme' (Kniga puteşestviya) Evlii Çelebi" (Evliya Çelebi'nin 'Seyahatnâmesi'ne Göre Osmanlı İmparatorluğu'nun Siyasî Sahnesindeki Kafkas Unsuru) (Gürcüce), *Vostočnye istočniki po istorii Gruzii* (Gürcistan Tarihi İle İlgili Doğu Kaynakları) (Makaleler Kitabı), Tbilisi, İzdatel'stvo "Metsniereba", 1979, s.95-106; Puturidze, G.V., *Kniga Putesestviya Evlii Çelebi*, tom 2, perevel s turetskogo, issledovaniem i kommentariem snabdil G.V.Puturidze (*Evliya Çelebi'nin Seyahatnâmesi*, cilt 2, Türkçe'den çeviren, inceleme yazısı ve yorumları yazan: G.V.Puturidze), Fas.1(Gürcüce), Tiflis, 1971; *İssledovanie i kommentariy (İnceleme ve Yorum)*, Fas.2, (Gürcüce), Tiflis, 1972; "İzvestiya Evliya Çelebi o Tbilisi" (E.Çelebi'nin Tiflis Hakkında Verdiği Haberler), *Yubileyniy Sbornik 'Tbilisi 1500'*, Tiflis, 1958, s.39-47 (Gürcüce); "Evliya Çelebi kak istorik" (Tarihçi Olarak Evliya Çelebi), *Vostochnaya Filologiya*, Tiflis, 1972, s.208-288 (Gürcüce); Safrastyan, A.H., *Evliya Çelebi, Kniga puteşestviya*. Pervod s originala, predislovie, primeçanie A.H.Safrastiana (*E. Çelebi'nin Seyahatnâmesi*. Orijinal metinden çeviri, önsöz ve açıklayıcı notlar: A.H.Safrastyan. Erivan. 1967) (Ermenice).

³ *Evliya Çelebi. Kniga puteşestviya* (İzveçeniya iz soçineniya turetskogo puteşestvennika XVII v.) (*Evliya Çelebi'nin Seyahatnâmesi* [XVII. Yüzyıl Türk Seyyahının Eserinden Özetler], pervod i kommentarii (çeviri ve yorumlar), Fas.1: *Zemli Moldavii i Ukraini (Boğdan ve Ukrayna Toprakları)*, Moskva. 1961; Fas.2: *Zemli Severnogo Kavkaza, Povol'ya i Podon'ya (Kuzey Kafkasya, Volga ve Don Irmakları Boyunca Uzanan Topraklar)*, Moskva, 1979; Fas. 3: *Zemli Zakavkaz'ya i sopredel'nih oblastey Maloy Azii i İrana (Kafkasölesi ve Anadolu İle İran'ın Sınır Bölgeleri)* Moskva, 1983.

dar gitti. E.Çelebî Anapa'dan Derbent'e kadar uzanan Kuzey Kafkasya topraklarını, Kafkasötesi'nde ise Azerî, Gürcü ve Ermeni ülkelerini defalarca gezdi ve buraları ayrıntılı bir biçimde tasvir etti. Bu yerlere ilk kez gittiği 1640-1644 yıllarında Anapa'dan, Karadeniz kıyısını izleyerek Azak'a geçti. Burada Kazaklar tarafından ele geçirilen kalenin kuşatılmasına katıldı ve oradan Kırım'a gitti. Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan topraklarını ise 1646-1648 yıllarında dolaştı. 1648-1650 yıllarında yeniden Doğu Ermenistan'a yolculuk etti; 1655-1656 yıllarında ise diplomatik misyonla birlikte Ermenistan ve Güney Azerbaycan'a bir kez daha yolculuk yaptı. E.Çelebî Türk ordularının seferlerine ve Kırım hanlarının Boğdan'a, Ukrayna'ya ve Azak kalesinin çevresine yaptıkları baskınlara birçok kez katıldı. 1656 yılında Macaristan'daki ayaklanmayı bastırmaya giden Türk orduları ile birlikte Boğdan'a gitti. Daha sonra E.Çelebî Ukrayna'da, Dnepr nehrinin sağ kıyısına komşu olan bölgeleri dolaştı. Seyyahın bu gezisi 1658'de sona erdi. 1660 yılında Balkanlar'da geziye çıkan E.Çelebî yeniden Boğdan'a gitti; Kırım'dan ve Kuzey Kafkasya'dan geçerek Azerbaycan'ın kıyı bölgelerini ziyaret etti. Kuzey Kafkasya'nın bozkırlarında ve Astarhan'da dolaştıktan sonra Volga üzerinden Kazan'a ve Ural nehrine gitti ve oradan Don nehrine döndü. 1666 yılında E.Çelebî yine Kırım'da yolculuk yaptı ve Güney Ukrayna üzerinden İstanbul'a döndü. Böylece 1640-1666 tarihleri arasında E.Çelebî Rus topraklarına 7 kez olmak üzere, bazen kısa, bazen de oldukça uzun süreli geziler yaptı. Önsözde, tarih ve etnoğrafya ile ilgili çok çeşitli meseleleri kapsayan *Seyahatnâme*'nin, Doğu edebiyatlarında eşi görülmemiş bir eser ve SSCB'deki halkların geçmişini incelemeye çok değerli bir yabancı kaynak olduğu vurgulanır. *Seyahatnâme*, izlenen yolun ve seyyahın gözleri önünde gelişen olayların etraflıca tasvir edildiği oldukça ayrıntılı bir günlüktür. Seyyahın verdiği bilgiler çok değerli olmakla birlikte, eserde, okurun ilgisini çekmek amacıyla efsane, söylenti ve masallara geniş ölçüde yer verilmiştir. Buna rağmen, gerçek olaylara dayalı çeşitli malzemenin ve pek çok eşsiz bilginin *Seyahatnâme*'yi, E.Çelebî'nin gezip gördüğü ülke ve halkları incelemek için olağanüstü önemli bir kaynak haline getirdiği vurgulanır. Bu ve diğer 2 fasikülde Rusça'ya çevrilmiş olan bölümler, 1897-1938 tarihleri arasında İstanbul'da 10 cilt halinde yayınlanmış olan *Seyahatnâme*'den yapılmıştır. Rusya'nın geçmişinin incelenmesi bakımından büyük önem taşıdığından, bu eserden bazı bölümlerin Rusça'ya çevrildiği vurgulanır. *Seyahatnâme*'de geçen ve Rusça karşılığı bulunmayan Türkçe terimler, kitabın sonundaki "Terimlerin Yorumu" bölümünde açıklanmıştır. Çeviriye ayrıca, E.Çelebî'nin anlattığı olaylarla ilgili yorumlar da eklenmiştir. Bu yorumların hazırlanması

sırasında hangi kaynaklardan yararlanıldığı, kitabın sonundaki literatürde gösterilmiştir. Fasikülün sonunda yer alan bibliyografyada, *Seyahatnâme*'nin tüm baskılarına, Avrupa dillerine yapılmış tüm çevirilerine, E.Çelebî'nin eserinden yararlanılarak hazırlanmış olan veya onun hakkında bilgi içeren önemli çalışmalara işaret edilmiştir. *Seyahatnâme*'den alınan ve bu fasiküle dahil edilen bölümlerin çevirisi, A.S.Tveritinovaların yönetiminde, SSCB Bilimler Akademisi Asya Halkları Enstitüsü'nden H.Kâmilev ve E.İ.Maştakova, ayrıca Leningrad Devlet Üniversitesi Doğubilimi Fakültesi'nden A.P.Vekilov, V.S.Garbutzova, A.P.Grigor'ev, A.D.Jeltyakov, A.A.Zirin, R.D. İvanova, S.N.İvanov ve F.A. Salimzyanova tarafından yapılmıştır. Bu fasikülde yer alan malzeme A.D.Jeltyakov tarafından seçilmiş, yorumlar ve dizinler A.P.Grigor'ev ile A.D.Jeltyakov, bibliyografya ise A.P.Grigor'ev tarafından hazırlanmıştır. V.V.Mavrodin, "E.Çelebî'nin XVII. Yüzyılda Rusya, Ukrayna Ve Boğdan'ın Tarihine Kaynak Oluşturan *Seyahatnâmesi*" başlıklı yazısında, pek çok önemli tarihî olaylara bizzat katılan ve bu olayların tanığı olan E.Çelebî'nin *Seyahatnâmesi*'nin, araştırmacıların ilgisini çektiği, zira eserde ilginç ve doğru gözlem ve bilgilerin pek çok olduğu vurgulanır.

Bu fasikülde, *Seyahatnâme*'den şu bölümler Rusça'ya çevrilmiştir: 26 Temmuz 1656'da İstanbul'dan Özü (Oçakov) eyâletine doğru yola çıkış; 26 Mayıs 1657'de Leh memleketine ve Kral Rákóczi'nin üzerine sefere gidişimiz; (Sultan IV. Murad tarafından 1634-1635 tarihlerinde Tuna nehri-nin kıyısında yeniden yapılmış olan) Tolcu kalesi; İsmail şehri; Ak-Kerman kalesi; korkunç Kemarül-Kum vâdisi; (Sultan Bayezid Veli tarafından yapılan ve daha sonra Mehmed Giray Han zamanında Kazak istilâsı sonunda yıkılmış olan) Yanıkhisar kalesi; (Turla [Dnestr] nehri kıyısındaki) Bender kalesi; Bender kalesinden Leh vilâyetine gidişimiz; (Turla nehri kıyısındaki) Hotin kalesi; (Leh vilâyetinde bulunan) Mohilo, Zeyn, Kamanış ve Bar kaleleri; Palanga şehri; Azbareş kalesi; (Krakov toprağında, Leh kralının idaresindeki) Körlöv kalesi; (Leh kralının idaresinde hatmanlık olan) Burut Palangası kalesi; (Leh kralının idaresinde, eski ve mamur bir şehirde bulunan) Podhayçse kalesi; (Leh kralının elinde bulunan) Eş-cerez kalesi; Kral Rákóczi'nin taburunun kuşatılması; 1657 yılının Ekim ayı ortasında, Leh kralına karşı ayaklanan kaleleri yağmaya gidişimiz; (Leh krallarının hükümet merkezi olan) Eylov (halk dilinde Ovlo, Olvi) kalesi; (Leh kralının idaresindeki) Biçarhorodok kalesi; 1657 yılının Ekim ve Kasım aylarında Rus çarının memleketine ayak basıp yağma edişimiz; (Ruslar'ın elindeki) Körlo (ya da Kiev) kalesi; (Leh kralının idaresindeki) Lobin kalesi; (Özü nehri kıyısındaki) Bobnole kalesi; (Leh krallığı topra-

ğındaki) Çerkazı kalesi; (Droşenka kazağı idaresindeki) Germencik kalesi; (hâkimi Droşenka hatmanı olan) Kano kalesi; (Leh vilâyetinde, Droşenka hatmanı idaresindeki) Çehril kalesi; (Leh kralına bağlı olan ve Droşenka tarafından idare edilen) Demdoka ve Japutin kaleleri; (Leh toprağında, sancak beyinin idaresinde ve Doline nehri kıyısındaki) Kaposna Dolin kalesi; (Özü nehri kıyısında, hâkimi Sarıkamış hatmanı olup, ne Lehistan, ne Rusya ve ne de Kırım'a bağlı olmayan) Krilov kalesi; (Özü nehri kıyısındaki) Koblak kalesi; (Kazak vilâyetinin merkezi hükmünde bir bender olan) Oman (veya Omaniçe) kalesi; (Leh krallığı toprağında olup, Droşenka kazağının idaresinde bulunan) Ladçen kalesi; (Leh kralının idaresinde olup hatmanı Droşenka kazağı olan) İstine kalesi; (Leh krallığı toprağındaki) Şehrot kalesi; (Turla nehri kenarında, Boğdan beyinin idaresindeki) Soroka kalesi; Akkirman sahrasında Melek Paşa'nın Han'ı davet edip ziyafet çekmesi; Şanlı Han'ın Melek Ahmed Paşa'ya hediyeleri; Özü kalesindeki çarpışmalar; Özü kalesine cemiyetin yardım etmesi; Bozcaada fetihnâmesini Akkirman'dan Özü kalesine götürüşümüz; Özü kalesinde Bozcaada'nın fethi sevinci; Özü kalesi; (Silistre eyâletinde sancak beyinin merkezi olan) Kılburun kalesi; Yusuf Kethüdâ'nın Özü kalesini Kazak'tan kurtarışı; Özü kalesinin kurtuluşu ve çarpışmaların sonu; Azak kalesinden Akkirman'a gidişimiz; Akkirman sahrasında esir alayı; İstanbul'da Kazak alayı; Akkirman'a giderken konakladığımız yerler; (Tuna nehrinin Karadeniz'e döküldüğü yerde bulunan) Kili kalesi; Boğdan diyarına sefere gidişimiz; Yaş sahrasında büyük tabur savaşı; Yaş'dan Boğdan ve Eflâk vilâyetini yağmaya gidişimiz; Boğdan'dan Eflâk seferine çıkışımız; Kalgay Sultan ile birlikte diğer bir yoldan Boğdan'a gidişimiz; Papaz Yaşka'nın şehri; Boğdan'ın idarî düzeni ile ilgili terimler; Boğdan vilâyeti üzerinden Kırım vilâyetine giderken konakladığımız yerler; Boğdan vilâyetinin sınırı; (Boğdan boyarının oturduğu) Tikveç şehri; (Boğdan boyarının idaresindeki) Berlad kalesi ve Vesloy ile Iskıntı kasabaları; (Boğdan'ın başşehri olan Yaş şehrindeki gölün kenarında ayrı bir boyarlık olan) Galata kasabası; Boğdan'ın başşehri Kalaş, yani gelişmiş olan eski Yaş şehri; Boğdan diyarından Kırım vilâyetine giderken konakladığımız yerler; (Pрут nehri kenarındaki) eski, yıkılmış Çoçore kasabası; Keşno (Kişinev) kalesi; Süleyman Han'ın kalesi ya da Benderâbâd Hisarı; Han Kışlası'nda konaklama; Kırım Tararları ile Nogaylılar arasındaki kavganın sebepleri; Akkirman'dan Kırım vilâyetine giderken konakladığımız yerler; (Tuna kıyısında) konakladığımız Yanık kalesi; (Turla nehri kenarında zorlu bir geçit olan) Meyak geçitinde konaklama; Büke bulağı; Özü kalesi; (Özü nehri ile Karadeniz arasındaki) Kupkuyu vadisinde, Sarıkamış'ta, (Özü nehri ile Karadeniz

arasında uzanan ince bir yol olan) Çarga'da konaklama; Kazak vilâyetine sefere giderken konakladığımız yerler; Çirikli adasının fethi; (Özü nehri üzerindeki) Küçük Şalzin Kirman kalesi; Gâzi Kirman, yani Doğan kalesi; (Özü nehri kıyısında) Droşenka Kazak'ın vilâyeti; Sirke Kazakları'nın vilâyeti; (Kazak vilâyetinde bulunan) Körlo kalesi; Brabaş Yunak Kazakları'nın vilâyeti; Kirmancık, Nijen ve Kanık kaleleri; (Bazen Leh kralına ve bazen de Rus çarına bağlı olan) Potkali vilâyeti; (Özü nehri kıyısındaki) eski Paraziçe kalesi; Şeremet Han'ın vezirinin bozguna uğratılması; (Özü ile Tasma nehirlerinin birleştiği yerde bulunan) eski Praslav kalesi; Ahmalnic vilâyeti; eski, büyük Krakov şehri; Kiyor, Ladçen, Oman, Braslav, Doşka, Kapusna, Jabotin, Vermedoka, Çehrin, Çar kızı, Kanı, Kirmancık, Bonbo, Karilo, Koblak kaleleri; Özü kalesinden feryat mektubu; Doğan Hisar ve Şahin Kirman kaleleri; Kanlıcak toprağındaki tabur ile çarpışma; (Kırım'da bulunan) Ur Hisarı Ferah Kirman kalesi vilâyeti.

Birinci fasikülden 18 yıl sonra, 1979'da Sovyetler Birliği'nde *Seyahatnâme*'nin 2. fasikülü yayımlandı. Editörlüğünü A.D.Jeltyakov'un yaptığı, önsözünü A.P.Grigor'ev'in yazdığı, kitabın sonunda yer alan notları ve yorumu A.P.Grigor'ev ile A.D.Jeltyakov'un birlikte hazırladığı bu fasikülde, E.Çelebî'nin 1641-1642 ve 1666-1667 yıllarında olmak üzere iki kez gezip gördüğü Kuzey Kafkasya, Volga ve Don ırmakları boyunca uzanan yerler anlatılmaktadır. Sovyetler Birliği'nde E.Çelebî'ye karşı ilginin ilk kez 1870 yılında ortaya çıktığını görüyoruz. Avusturyalı doğubilgini J.von Hammer *Seyahatnâme*'nin Türkçe baskısından 50 yıl önce, 1834-1850 yıllarında bu eserin ilk iki cildini "Narrative of Travels in Europe, Asia and Africa in the Seventeenth Century, by Evlija Efendi" adı altında İngilizce'ye çevirdi. Hammer'in çevirisinin 2. cildi, E.Çelebî'nin Kafkasya'ya ve 1641-1642 yıllarında Azak'a yaptığı yolculukları kapsar. 1896 yılında Rus türkoloğu V.D.Smironov, Hammer'in yararlandığı Türkçe yazmayı ele geçirdi, bunu İngilizce çeviri ile karşılaştırdı ve Hammer'in çevirisinin "kötü ve kısaltılmış" bir çeviri olduğunu ortaya çıkardı⁴. 1870 yılında, yani *Seyahatnâme*'nin Türkçe baskısından çeyrek yüzyıl önce, Rus bilgini F.K.Brun, Hammer'in çevirisinin 2. cildinden aldığı bölümleri Rusça'ya çevirdi ve yayınladı⁵. Brun bu çeviriye, kendisinin ve Alman bilgini O. Blau'dan al-

⁴ V.D.Smironov, *Obrazovye proizvedeniya Osmanskoy literatury v izvleçeniyah i otrivkah* (Bölümler Ve Özetler Halindeki Osmanlı Edebiyat Şaheserleri), SPb, 1903, s.1x.

⁵ F.K.Brun, "Zametki turetskogo turista o sostoyanii Zakavkazskogo kraya okolo polovini XVII veka" (Yaklaşık XVII. Yüzyılın Yarısında Türk Turistin Kafkasötesi Ülkelerin Durumu İle İlgili Notları), *Kavkaz*, (Tiflis), 5 (17), 7 (19) ve 14 (26) Haziran 1870.

dığı bilgileri açıklayıcı not olarak ekledi. A.N.Vvedenskiy, bu bölümle ilgili olarak bir eleştiri yazısı yayınladı⁶. Önsözde, türkolog olmayan Brun'un, Türkçe ve Tatarca terimlerin, coğrafi ve etnik adların Rusça transliterasyonunu verirken çoğu zaman yanlışlıklar yaptığı ifade edilir. Bununla birlikte, Kafkasya tarihi ile ilgili olarak araştırma yapan Sovyet bilim adamları, esas itibarıyla, Brun'un çevirilerinden yararlanmışlardır. Günümüzde Brun'un çevirileri, Sovyet kütüphanelerinde güçlükle bulunabilen eserler arasında bulunmaktadır. Bu nedenle, Brun'un çevirilerine atıfta bulunmak isteyen yazarlar, başka yazarların eserlerinden yararlanmak zorunda kalmışlardır. Bunlara bir de Brun'un çevirilerinin doğru olmadığı eklenirse, bu bölümleri yeniden Rusça'ya çevirme gerekliliği kendiliğinden ortaya çıkmaktadır. İkinci fasikülde yer alan bölümlerde, Mayıs-1641 ile Ağustos-1642 tarihleri arasında E.Çelebi'nin İstanbul'dan Azak'a yaptığı iki yolculuğu anlatılır. Bu bölümler ilk kez Brun tarafından Rusça'ya çevrilmiştir⁷. Önsözde, E.Çelebi'nin Türk ordusu ile birlikte 1641'de Azak'a yaptığı yolculuktan ve Anapa'ya gelişinden önceki olaylar anlatılır. 21 Nisan 1631'de Don Kazakları Türk kalesi Azak'ı kuşatırlar ve 18 Haziran'da kale düşer. Kazaklar Moskova'ya elçi gönderirler ve Çar Mihail Fedoroviç'e, Azak'ın alındığını ve kaleyi Türkler'e ve Tatarlar'a karşı savunmaya hazır olduklarını bildirirler; Çar Kazaklar'a para, yiyecek ve muhimmat yardımında bulunur. Türkler'in Azak'ı yeniden ele geçirme girişiminde bulunacaklarından emin olan Kazaklar, Azak'ı durmadan sağlamlaştırmaya çalışırlar. Bu sırada İran ile savaşmakta olan Osmanlı Türkler'i Azak'ı geri almak için hemen askerî güç sevkemediler. 1683 yılının Aralık ayında Osmanlı Türkler'i Bağdat'ı ele geçirirler ve 1639 yılının Mayıs ayında İran ile barış anlaşması imzalanır. Ardından Azak'ı geri almak için hemen savaş hazırlıklarına başlanır. Azak'a sefer tarihi, 1640 yılının ilkbaharı olarak saptanır. Ancak 1640 yılının Şubat ayında IV. Murad'ın vefat etmesi ve yerine tahta erkek kardeşi I.İbrahim'in çıkması yüzünden ortaya çıkan gergin

⁶ A.N.Vvedenskiy, "Primeçaniya k puteşestviyu Evliya Efendi" (Evliya Efendi'nin Yolculuğu İle İlgili Açıklayıcı Notlar), *Žapiski Odesskogo Obşçestva istorii i drevnostey*, cilt 10, 1877, s.501-503.

⁷ F.K.Brun, "Neudačnaya osada Azova turkami v 1641 godu i zanyatie imi kreposti po ostavlenii onoy kazakami" (Azak'ın 1641 Yılında Türkler Tarafından Başarısızlıkla Sonuçlanan Kuşatılması Ve Kalenin Kazaklar Tarafından Boşaltılmasından Sonra Türkler Tarafından Zaptedilmesi), *Žapiski Odesskogo obşçestva istorii i drevnostey (ŽOOİD)*, cilt 8, 1872, s.161-181; "Puteşestvie turetskogo turista vdol' po vostočnomu beregu Černogo Morya" (Türk Turistinin Karadeniz'in Doğu Kıyısı Boyunca Yolculuğu), *aynı dergi*, cilt 9, 1875, s.161-188.

durum, Türkler'i, Azak'a yapacakları seferi 1641 yılının ilkbaharına ertelemek zorunda bırakır. 21 Temmuz 1640'da E.Çelebî İzmit'e yaptığı gezi-den İstanbul'a dönmüştür. Bir süre sonra I.İbrahim, E.Çelebî'nin babasının manevî oğlu olan Ketenci Ömer Paşa'yı Trabzon'a vali tayin eder. E.Çelebî'nin babası Derviş Mehmed Zillî, Ömer Paşa'nın yardımcılığını yapmak üzere oğlunu Trabzon'a gönderir. 19 Ağustos (ya da 18 Eylül) 1640 tarihinde E.Çelebî gemiyle Trabzon'a gider. Ömer Paşa, Mekkrlistan'a, kethüdâsı Ömer Ağa (ya da Hüseyin Paşa) başkanlığında bir elçi heyeti gönderir. E.Çelebî, amaçları hakkında hiç bir şey söylemediği bu elçi heyetine katılır. Gezisinin, Türkler'in Azak'a sefer hazırlığı ile ilgili olduğu tahmin edilebilir. Silahlı 200 kişiden oluşan elçi heyeti 20 gemiyle Karadeniz'in doğusuna hareket eder. Rize ve Gönnye'yi geride bırakarak Mekkrlistan'a gelir. E.Çelebî'nin arkadaşları buraları gezip gördükten sonra Gönnye üzerinden Trabzon'a dönerler. Seyyah ise, Gönnye paşasının Azak'a sefer yapmak üzere kuvvet topladığını öğrenir ve ona katılır. Gönnye paşası, 300 yeniçeri ve 5 Gürcü askeri ile birlikte ve E.Çelebî'nin eşliğinde 10 gemiyle Gönnye'den, Türk ordularının toplanma yeri olan Anapa kalesine doğru yola çıkar⁸. Seyyahın Anapa'dan Azak'a yaptığı yolculuğu, bu fasikülde Rusça'ya çevrilmiş ve yorumlanmıştır. E.Çelebî Azak'ın kuşatılmasına katıldıktan sonra Bahçesaray'a gelir ve İstanbul'a dönmek için Kırım hanından izin ister. Kışı geçirdiği Bahçesaray'dan Balıklava'ya gelen seyyah burada bir gemi kiralar ve köleleriyle birlikte İstanbul'a hareket eder. Yolda şiddetli bir fırtınaya tutulan gemi 3 gün 3 gece denizde sürüklenir. E.Çelebî'nin 18 kölesinden sadece dördü hayatta kalır. Deniz sakinleştğinde seyyah ve köleleri (Silistre eyâletinde) Karadeniz kıyısındaki Kelgra Sultan dağları civarında karaya çıkarlar. E.Çelebî burada bulunan Kelgra Sultan tekkesinde 8 ay hasta yatar, daha sonra küçük bir gemi kiralar ve 4 kölesiyle birlikte İstanbul'a hareket eder ve tahminen 15 Ekim 1643 yılında, yani 3 küsur yıl sonra İstanbul'a geri döner. İkinci fasikülün geriye kalan 6 bölümünde, E.Çelebî'nin Azak'a yaptığı 2. yolculuk anlatılır. Rusça çevirisi ilk kez yayınlanan bu bölümlerde Nisan 1666-Ocak 1667 tarihleri arasında geçen olaylar anlatılır. Bu gezilerinde E.Çelebî Boğdan üzerinden Rus topraklarına girer; Dnestr nehrini geçerek Ukrayna'ya gelir. Ukrayna'da uzun bir süre yolculuk yapan E.Çelebî bura-

⁸ İstanbul'dan Anapa'ya kadar uzanan yolun tasviri J.von Hammer tarafından İngilizceye çevrilmiştir. Gönnye'den Anapa'ya kadar uzanan yolculuğun Rusça çevirisi F.K. Brun tarafından yapılmış ve *Kavkaz*, dergisi ile *ŽOOID*'nin 9.cildinde yayınlanmıştır (Bkz. 5 ve 7 nolu dipnotları).

dan Kırım'a geçer ve pek çok şehri ve köyü gezip görür. Daha sonra Bahçesaray ve Dağıstan üzerinden Taman yarımadasına geçer. 1666 yılının Nisan ayı başından 2. yarısına kadar seyyah Taman kalesinden Kabartay'a uzanan yol üzerinde bulunan yerleri dolaşır ve bu yerlerde gördüğü köy ve kaleleri, halkı ayrıntılı olarak tasvir eder. 1666 yılının ilkbahar, yaz ve sonbahar aylarını ise Dağıstan, Azerbaycan ve Kuzey İran'ı dolaşarak geçirir. Daha sonra Hazar denizini gemiyle geçerek Türk (Terek) kalesine yakın bir yerde karaya çıkar. Ruslar ve Volga Tatarları (Haşdekler) ile meskûn olan yerleri dolaşır. Aralık 1666-Ocak 1667 tarihleri arasında E.Çelebi Volga'nın her iki kıyısında yaşayan Kalmuk obalarında kalır. Kalmuklar'ın yaşantısını, âdetlerini, dinî inançlarını ve folklorunu, dış görünüşünü tasvir eder. 1667 yılının Ocak ayını pek çok Kazak yerleşim merkezlerinden ve Don nehrinin kıyısındaki kalelerden geçerek, Türkler'in ele geçirdiği Azak kalesine kadar uzanan yolda geçirir. Azak'ın Türk ve Tatar halkının örf ve âdetleri, dış görünüşü, mesken, dükkân ve tapınakları, kalesinin iç ve dış duvarları, kuleleri, savunma sistemi canlı bir şekilde okurun gözleri önüne serilir. E.Çelebi'nin Kuzey Kafkasya, Volga ve Don ırmakları boyunca uzanan topraklar hakkında verdiği bilgiler çoğu zaman eşsizdir, zira XVII. yüzyılın ikinci yarısına ait olan ve bilinen başka hiç bir belgede bu bilgilere rastlanmaz. Azak'dan sonra E.Çelebi güneye yönelir, Çerkez ve Nogay bölgelerini dolaşır ve Taman kalesine geri döner. Kırım'dan sonra seyyah Kilisecik burnundan batıya doğru hareket eder, Bahçesaray'a ve oradan Perekop(Or)'a geçer. 19 Mart 1667'de Perekop'dan ayrılan seyyah Ukrayna'ya gelir ve İsmail'den Rus topraklarını terkederek Romanya ve Bulgaristan üzerinden 11 Mayıs 1667'de İstanbul'a döner. E.Çelebi'nin 4 yıl 2 ay süren bu muazzam yolculuğu böylelikle sona erer. Önsözde, *Seyahatnâme*'de yer alan bilgilerin, yazarın parlak ve seçkin kişiliğini okurun gözleri önüne serdiği vurgulanır. E.Çelebi'nin anlattığı olaylarla ilgili açıklayıcı notlar bu fasiküle de eklenmiştir. Bu notların hazırlanmasında, yayınlanmış belgelerden, Türk, Rus ve Sovyet araştırmacıların çalışmalarından yararlanılmıştır. A.D.Jeltyakov'un hazırladığı "Terimlerin Yorumu", birinci fasiküldekine göre önemli ölçüde kısaltılmıştır. Bu fasikül A.D.Jeltyakov'un idaresi altında ve Leningrad Devlet Üniversitesi Doğubilimi Fakültesi'nden ve SSCB Bilimler Akademisi Doğubilimi Enstitüsü'nün Leningrad bölümünden A.P.Vekilov, A.P.Grigor'ev, N.A.Dulina, A.A.Zırin, R.D.İvanova, Yu.A.Petrosyan ve SSCB Bilimler Akademisi Doğubilimi Enstitüsü'nden (Moskova) A.N.Baskakov tarafından hazırlanmıştır. Birinci fasikülde olduğu gibi, bu fasikülde de tüm şiirlerin

çevirisi Leningrad Üniversitesi Doğubilimi Fakültesi'nden S.N.İvanov tarafından yapılmıştır. Bu fasiküle dahil edilen malzemenin seçimi A.D.Jeltyakov tarafından yapılmış, açıklayıcı notlar ve dizin A.P.Grigor'ev tarafından hazırlanmıştır.

Türkçe *Seyahatnâme*'nin 2. ve 7. ciltlerinden Rusça'ya çevrilen metin 7 bölümden oluşmaktadır. A.D.Jeltyakov'un çevirdiği "Azak'a İlk Yolculuk. Anapa'dan Azak'a Uzanan Deniz Yolu" başlıklı birinci bölümde Anapa kalesi tasvir edilir; Azak'ı ele geçirmek için Anapa limanından Azak seferine hareket ediş, Azak seferinin sebebi, Azak seferinden fetih yapılmadan Kırım diyarına gidiş, Azak'ın Kazaklar tarafından boşaltulması ve Türkler tarafından işgali anlatılır. Ayrıca Ten (Don) nehrinin kollarından olan Borebay ve Azak denizine dökülen Süt nehirleri tasvir edilir. "Azak'a İkinci Yolculuk. Taman Kalesi'nden, Taman Yarımadası Ve Çerkez Toprakları Üzerinden Kabartay Sınırına Kadar Uzanan Yol" başlıklı II. bölümü N.A.Dulina ile A.A.Zırin birlikte Rusça'ya çevirmiştir. Bu bölümde şu konular yer alır: Taman yarımadası üzerinden geçen yol; eski Taman kalesi; Türk sultanına bağlı olan Selumkoy köyünde konaklama; Ramazan Bey'in köyü; Tamanlı Osman Paşaoğlu'nun çiftliği; Şanmerd - Çerkez köyü; Temerek Kirman kalesi; Berberdekaç vilâyetinde Timurlenk tarafından yıkılmış olan kale; inatçı Kral Salsâl'in başşehri; Adahun (Kan adası) kalesinde konaklama; Soğucak köyü; Küçük Kızıl-taş, Anapa ve Tuzla kalesi; Mamaluka vilâyeti, yani Çerkezistan ülkesi ve Bozodoka kavmi; Mehmet Giray Han ve Canbe Giray Sultan ile Çerkezistan ve Dağıstan vilâyetlerine gidişimiz; Çoban Mirza kavminin Nogay ülkesi; Çerkezistan'ın sınırı; Şugaki köyü; Çoban [Mirza] kalesi; Nogay kavminin dili; (Şugaki beyinin tahtının bulunduğu) Beşgu Çerkez köyü; Çerkez kavminin acayip kıyafetleri; Büyük Anapa kalesi; Kuban'a dökülen Beziçay nehri; Şankari kalesi; Jana Peşku Çerkez kabilesinin vilâyeti, yani Jana kavminin beyinin oturduğu yer; Küçük Jana vilâyeti; Büyük Hatukay vilâyeti; Kuban nehri kıyısındaki Nevruz Kirman kalesi; Vuben nehri; Akupes Kirman kalesi; Subay ve Pedsi - Çerkez köy - Âdemî kavminin vilâyeti; Âdemî (beyinin oturduğu) peşkûyu (kasabası); (Mekke ve Medine'den kaçan) Serakis Arapları soyundan Tekakü'nün vilâyeti; Serakis Arapları soyundan Bolatkay'ın aşiretinin büyük vilâyeti; Bolatkay'ın peşkûyu; Nogay kabilesi; Bozuduk vilâyeti; Bozuduk Beyi Azimet Giray'ın peşkûyu; Yarkuy kubakında (köyünde) konaklama; Serakis Arapları soyundan Mâsuk'un vilâyeti; Serakis Arapları soyundan Besni'nin şehirleri; Büyük Besni Bay peşkûyu. Üçüncü bölüm "Büyük Ve Küçük Kabartay Toprakları'ndan Geçen Yol"

başlığını taşır. A.A.Zirin, Yu.A.Petrosyan, R.D.İvanova ve A.N.Baskakov tarafından Rusça'ya çevrilen bu bölümde şu konular yer alır: Eski ve büyük Kabartay kavminin vilâyeti; Kabartaylar'ın Doburkay kubakında konaklama; Arslan Bey Kirmanı; Şad-Kirman kalesi; Büyük Kuban nehrinin kaynağı; Kabartay peşkûyu; Kabartay Çerkezleri'nin dayanıklılığı ve cesareti; Şad-Kirman kalesinin kurtuluşu; Mameluka Çerkezleri'nin dili; Serakis Arapları soyundan Berberdekaç'ın vilâyeti; Burgustan Kirman Horasan kalesi; Beş Dağ'da konaklama; Muazzam Tavistan vilâyeti; dağların babası Berz (Elbrus) dağı; Tavistan peşkûyu (Dağıstan'ın eski başşehri); Dağıstan toprağındaki eski ve büyük şehir, yani Dadyan Irakı; büyük nehir, Ab-ı Hayat-ı Türk (Terek). Dördüncü bölüm "Dağıstan Ve Azerbaycan Toprakları'ndan Geçen Yol" başlığını taşır. A.N.Baskakov, A.A.Zirin ve A.P.Velikov'un Rusça'ya çevirdiği bu bölümde şu konular yer alır: Dağıstan sultanının hâkimiyetinde bulunan Kumukistan vilâyetinin sınırı; Dağıstan vilâyetinin doğu ve batısındaki kale ve şehirler; Tarhu şehri; Dağıstan'ın etrafındaki vilâyetler; Dağıstan vilâyeti; Ceman (veya Teman) ve Aktaş nehirlerinin kıyısında konaklama; büyük ve eski İder (Enderi) şehri; İder şehrinden Karabudak ülkesine gidişimiz; Koyun kalesi; büyük ülke ve eski Haydak şehri; mamur Tebeseran şehri; mamur Gübeçeli şehrinin kalesi; Sevdager kentinde konaklama; Karabudak Han'ın şehri; Pirbay kenti; Dağıstan'dan Horasan, Belh, Buhara, İran ve Turan'a gidişimiz; 1666 yılının Mayıs ve Haziran aylarında Dağıstan Padişahı Şamhal Şah'dan izin alarak Acem vilâyetine, oradan Rus vilâyetindeki Heyhat sahrasına, Ejderhan'a, Bakû'ya ve Kalmuk şahına gidişimiz, oradan ise Azak'a hareket edişimiz; Bakû kalesi; Acemin elindeki Büyük Geylah şehri; Kanlı Sevinç nehrinin kıyısında konaklama. A.A.Zirin'in Rusça'ya çevirdiği "Türk (Terek) Kalesi'nden Ejderhan (Astarhan)'a, Daha Sonra İdil (Volga) Boyunca Kalmukistan'a Uzanan Yol" başlıklı beşinci bölümde şu konulara yer verilir: Kirman, imanın terki ve amansız Türk kalesi; uğursuz Rus Sakalibe vilâyeti; Rus keferesinin inatçı Kazağı; Sâmran vilâyeti, yani eski Ejderhan kalesi; büyük İdil nehrinin doğduğu yere doğru gidişimiz; Cengiz Han'ın başşehri, yani büyük Sevad Sarayı şehri; Haşdek kavminin mamur toprakları ve dili; gaziler yurdu Kazan vilâyeti; hayırlı İlatar şehri; Feridun Han'ın başşehri, yani Batu Han kalesi; kâfir Müjik şehri; Müjik ve Rus kâfirleri ile Haşdek kavmi arasındaki büyük savaşın destanı; büyük Cayık nehri; Salup Kirman; büyük şehir ve eski uğursuz ev; Surna Kermen kalesinde konaklama; Rus vilâyetindeki Surna Kermen kalesinden Azak kalesine giderken konakladığımız yerler; Türk Uru'nda (yani Osmanlı hendeğinde) konaklama. Altıncı bölüm "Kalmuk Toprakla-

rı'ndan Or'a (Perevoloka'ya) Uzanan Yol" başlığını taşır. A.A.Zırin ve A.P.Grigor'ev tarafından Rusça'ya çevrilen bu bölümde şu başlıklar yer alır: Heyhat sahrasındaki Kalmuk yurdunda yaşayan lanetlenmiş kavim; Tayesi Şah'ın kasabası ve Muncuk Şah'ın bayramlık kıyafeti; Kalmuk kavminin dili; Kalmuklar hakkında son düşünceler. "Or (Perevoloka)'dan Azak'a Uzanan Yol" başlığını taşıyan yedinci bölümü A.P.Grigor'ev ve A.A.Zırin Rusça'ya çevirmiştir. Bu bölümde şu konular yer alır: Büyük Ten nehri kıyısında konaklama; Jive-Kirman ve Peras Kirman kaleleri; acayip ve garip Kazak gemileri; Ten nehri kıyısındaki büyük Tukay Kirman, Müjkaru Kirman ve Escet Kirman kaleleri; Ten nehrinin kuzey tarafındaki büyük Japoha Kirman kalesi; Sarayış Kirman kalesi; Ten nehri kıyısındaki Domahay Kirman kalesi; Horuz kalesi; Rus Kazakları'nın eski başşehri, yani serhadin sonu, Azak kalesi; fütuhatin methi ve Azak kalesinin şekli; Azak kalesinin doğu tarafındaki Kara Tabaki varoşunun manzarası; Azak kalesinde ziyaret edilen yerler; Sedd-i İslâm kalesi; Azak kalesinde konaklama; Şâhî kalesi; Sultaniye kulesi.

İkinci fasikülden 4 yıl sonra üçüncü fasikül yayınlanır. F.M.Aliev, A.D.Jeltyakov, M.K.Zulalyan ve G.V.Puturidze'nin yazdığı "XVII. Yüzyılın Ortasında, Kafkasötesi, Anadolu Ve İran'ın Sınır Bölgelerinin Tarih Kaynağı Olarak Evliya Çelebi'nin *Seyahatnâmesi*" başlıklı önsözde, bu fasiküle dahil edilen malzemenin ilk kez tam olarak Rusça'ya çevrildiği ifade edilir. F.K.Brun, daha önce, Hammer'in İngilizce çevirisinden bazı bölümleri Rusça'ya çevirmişti⁹. Bu bölümlerde E.Çelebi'nin 1646 ve 1647 yıllarında Kafkasötesi'ne yaptığı yolculuklar anlatılır. Ancak bu bölümler bölük pörçüktür, çeviride yanlışlıklar göze çarpar, ayrıca yorum ve açıklayıcı notlara yer verilmemiştir. G.V.Puturidze, *Seyahatnâme*'nin 2. cildini Gürcüce'ye tam olarak çevirmiş ve yorumlarla birlikte 2 fasikül halinde 1971 ve 1973 yıllarında yayınlamıştır¹⁰. E.Çelebi Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan topraklarını birçok kez ziyaret etmiş, ancak *Seyahatnâme*'nin 2. cildinde toplanmış olan notlar, onun bu bölgelere yapmış olduğu 2 gezi sonunda yazılmıştır. E.Çelebi Kafkasötesi ülkelere ilk gezisini 1640-1641 yıllarında yapmış, 1646 yılının sonbaharında başlamış olduğu ikinci gezisini ise 1648 yazının sonunda tamamlamıştır. Elimizdeki fasikülün I, II,

⁹ *Stranstvovaniya Evliya-Efendi po Kavkazskomu krayu v 1646 i 1647 gg. (1646 ve 1647 Yıllarında Evliya Efendi'nin Kafkas Ülkesine Yaptığı Yolculuklar)* (Litografirovannaya rukopis'/Taşbasması yazma), 82 s.

¹⁰ Bkz. 2 nolu dipnota.

III. bölümlerinde birinci gezisi, IV, V, VI, VII, VIII, IX, X, XI, XII. bölümlerinde ise ikinci gezisi anlatılmaktadır. E.Çelebi'nin eseri tarihî olaylara ilişkin pek çok önemli bilgi içermektedir. Hemen hemen her önemli şehrin ve kalenin tasvirinden önce seyyah, okurlara o yerin tarihini anlatır. Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan topraklarına komşu olan bölgelere yaptığı geziler sırasında cereyan eden olaylara bizzat katılan ve bunların tanığı olan E.Çelebi'nin verdiği bilgiler büyük değer taşımaktadır. Seyyah 1646-1647 yıllarında Doğu Gürcistan'da yolculuk etti; 1646-1648 yıllarında ise Ermeniler'in yaşadığı topraklara üç büyük gezi yaptı. *Seyahatnâme*, gezilen yerlerin halkı, onların yaşayışı, meskenleri, dış görünüşü, yiyecekleri, silahları ve ayrıca Osmanlı İmparatorluğu'na hizmet eden Gürcü memur ve askerî görevlilerin yaşantısı ve faaliyeti hakkında pek çok ayrıntılı bilgi içerir. Azerbaycan'ın tasvirinde en ilginç sayfalar, seyyahın, Azerbaycan'ın kuzeyinde ve güneyinde bulunan şehirleri anlattığı yerlerdir. Bu şehirleri tasvir ederken E.Çelebi, kural olarak, şehrin adı, önemi, kuruluş tarihi, kurucusu, fatihi, Türkler tarafından zaptedildiği ve boşaltıldığı tarihleri, kalesi, topoğrafyası, askerî gücü, nüfusu, halkın uğraşısı, varoşları ve tarihî eserleri hakkında bilgiler verir. Bunlar arasında etnoğrafya ve lengüistik bakımdan oldukça zengin bilgilere rastlanır. Kafkasötesi'ne yaptığı ikinci gezisi sırasında, E.Çelebi, 1646 yılının ikinci yarısında ve 1648 yılının ilk yarısında olmak üzere Anadolu'yu batıdan-doğuya ve doğudan-batıya doğru 2 kez katetti. Anadolu'ya gidiş (IV. ve V. bölümler) ve dönüş (XI. ve XII. bölümler) yolculuklarının tasvirine, yol üzerinde bulunan pek çok Türk kalesi, şehri, nahiyesi ve köyü hakkında verilen bazen kısa ve bazen de ayrıntılı bilgiler eşlik etmektedir. Burada verilen bilgiler XVII. yüzyılın ortasında Türkler'in tarihi, tarihî-coğrafyası, ekonomisi, sosyal ilişkileri, askerî işleri ile ilgili meselelerinin ve kültürünün incelenmesi bakımından çok zengin malzeme oluşturur. *Seyahatnâme*'den elimizdeki fasiküle seçilen bölümler, Rusya ve ayrıca Türkiye ve İran halklarının geçmişinin aydınlatılması bakımından pek çok yeni bilgiler sağlayan önemli bir tarihî ve kültürel belgedir. Önsözün yazarları, bu fasikülü yayına hazırlarken, XVII. yüzyılda Azerbaycan, Gürcistan, Ermenistan ve ayrıca Türkiye ve İran'ın tarihini incelemek ve araştırmak için, bilginlerin, ilk el kaynakların çok az olması durumuyla karşı karşıya kaldıkları görüşünden hareket etmişlerdir. Düşmanların sürekli akınları, iç savaşlar, Kafkasötesi halklarının kültür mirasına onarılmaz zararlar vermiştir; arşivler, kütüphaneler tahrip olmuş, maddî ve yazılı kültür anıtları yok olmuştur. Öte yandan, o dönemde, Kafkasötesi ülkeleri, Türk ve İran kaynaklarında oldukça tam olarak yansıtılmıştır. Bu sebeple Azerbaycan,

Gürcistan ve Ermenistan'ın tarihine ışık tutan her yeni kaynağın büyük önemi vardır ve doğal olarak araştırmacıların dikkatini çeker. E.Çelebi'nin eserinin 2.cildi, özellikle bu tür kaynaklar arasında yer almaktadır. A.D.Jeltyakov bu fasikülün editörlüğünü ve malzemenin seçimini, ayrıca tüm özel terimlerin yorumunu yapmış ve I, VI, VII, IX, XI, XII. bölümlerin açıklayıcı notlarını hazırlamıştır. G.V.Puturidze, II, III, VIII ve X. bölümlerin, A.D.Jeltyakov ile M.K.Zulalyan birlikte IV ve V. bölümlerin açıklayıcı notlarını yazmışlardır. Fasikülün sonunda yer alan özel, etnik, coğrafi ve topoğrafik ad dizinleri Yu.A.Kamenev tarafından hazırlanmıştır. Açıklayıcı notların yazılmasında yararlanılan kaynakların listesi A.D.Jeltyakov tarafından hazırlanarak kitabın sonuna ilâve edilmiştir. Bu fasikülde yer alan bölümlerin Rusça çevirileri Leningrad Üniversitesi Doğubilimi Fakültesi'nden A.P.Grigor'ev, A.D.Jeltyakov ve Yu.A.Kamenev; Tiflis Üniversitesi Doğubilimi Fakültesi'nden G.V.Puturidze ve Azerbaycan SSC Bilimler Akademisi Tarih Enstitüsü'nden F.M.Aliev tarafından yapılmıştır. Bütün şiir kısımlarının çevirisi ise, birinci ve ikinci fasiküllerde olduğu gibi yine S.N.İvanov tarafından yapılmıştır.

Seyahatnâme'nin 2. cildinden Rusça'ya çevrilen metin 12 bölümden oluşmaktadır: "İstanbul'dan Lazistan'a Deniz Yolu" başlıklı birinci bölüm A.D.Jeltyakov tarafından özetlenerek Rusça'ya çevrilmiştir. G.V.Puturidze tarafından Rusça'ya çevrilen "Trabzon" başlıklı ikinci bölümde Trabzon, kalesi, tarihî yerleri ve halkı ile ilgili bilgi verilmektedir. "Trabzon'dan Anapa'ya Kadar Uzanan Karadeniz Kıyı Yolu. Abaza Aşiretleri'nin Tasviri" başlığını taşıyan üçüncü bölümü G.V.Puturidze Rusça'ya çevirmiştir. Bu bölümde Gürcistan ve Mekkistan vilâyetlerine yapılan yolculuk anlatılır, Sürmene, Gönye kaleleri ve Çoruh nehri tasvir edilir. Azak seferi sırasında E.Çelebi'nin konakladığı güzel Abaza ülkesindeki mamur aşiretler, dağlarda yaşayan Abaza aşiretleri ve acayip Abaza dili hakkında bilgi verilir. Yu.A.Kamenev tarafından Rusça'ya çevrilen ve "İstanbul'dan Erzurum'a Uzanan Yol" başlığını taşıyan dördüncü bölümde Gebze, Sapanca gölü, Bolu, Gerede kasabası, Osmancık kalesi, tarihî Tosya şehri, Amasya şehri ve kalesi, Büyük Niksar ve Koşlu Hisar kaleleri tasvir edilir. "Erzurum'un Tasviri. Boyun Eğmeyen Kürtler'in Üzerine Sefer" başlığını taşıyan beşinci bölüm Yu.A.Kamenev tarafından Rusça'ya çevrilmiştir. Bu bölümde Erzurum'a geliş anlatılmakta; Hasan-âbad kalesi (Hasankale), Fırat ve Dicle nehirleri tasvir edilmekte; Erzurum kalesinin yapısı, Erzurum şehri ve halkı, Erzurum eyâletindeki Şuşik kalesi üzerine yapılan sefer anlatılmakta; Hınıs ve Mekü kaleleri tasvir edilmektedir. F.M.Aliev'nin

Rusça'ya çevirdiği "Nahçıvan, Tebriz Ve Erdebil'e Yolculuk" başlıklı altıncı bölümde Aras nehrinin kıyısından hareket ederek Acem ülkesinde bulunan Revan (Erivan) ve Nahçıvan'a yolculuk anlatılır. Bu bölümde şu konular yer alır: (Azerbaycan'da) Karşı kalesi; Üç-Kilise ile ilgili rivayetler; Büyük Karabağ şehri ve Nahçıvan(veya cihanın nakşı Nahçıvan); Nahçıvan Han'dan ihsan ve mektuplar aldıktan sonra Tebriz'e hareket edişimiz; (Tebriz'de Aras nehri kıyısındaki) Tesevi şehri, (Azerbaycan'da) Merent şehri, büyük Tebriz şehri ve eski kalesi; Han ile birlikte Tebriz'in etrafını dolaşmamız; gönle ferahlık veren Tebriz'in methi; İran halkının kötü huy-ları; Han ile Şam-Gazan'ı ziyarette giderken gördüğümüz kaleler; Mahmud Şam-Gazan'ı ziyaret; Kumla kalesi; canlı ticaret merkezi olan Merâga, eski Evcan kalesi ve şehri; Azerbaycan'ın Gühervan kalesi ve İran'ın eski hükümet merkezi olan Erdebil kalesi. "Revan'a Dönüş. Şemâhî, Bakû Ve Derbent'e Yolculuk" başlıklı yedinci bölümü F.M.Aliev ile A.D.Jeltyakov birlikte Rusça'ya çevirdiler. Bu bölümde şu başlıklar yer alır: Azerbaycan'ın Tebriz vilâyetinden Revan'a gidişimiz; gönül alıcı Hoy şehri ve kalesi; Revan şehri ve kalesi; Revan şehrinin kuruluşu; Revan'dan Bakû'ye yolculuğumuz sırasında gördüklerimiz; gönül alıcı büyük şehir ve güzel Gence kalesi; büyük Aras şehri ve kalesi; Şeki kalesi; Kıtak (Dağıstan'da Moğol) kabilesi; (Şirvan'da) Niyazâbad şehri; Şemâhî ve Bakû kale-leri; Bakû kalesinden Gürcistan'a gidiş; Şaboran (Şirvan) şehri, Demirkapı kalesi. G.V.Puturidze tarafından Rusça'ya çevrilen ve "Gürcistan Toprak-ları Üzerinden Derbent'den Erzurum'a Uzanan Yol" başlıklı sekizinci bölümde Tiflis şehri ve kalesi, eski Azgur kalesi, Şuşad Gürcüleri'nin dili, Gürcistan hükümdarlarının soyu, (Gürcistan'da) Ahıska şehri ve kalesi, Çıldır eyâletinin etrafında zaptedilen kaleler, Ahıska'dan Erzurum'a kadar uzanan yerler, Kara-Ardahan kalesi ve Ardahan yakınındaki kaleler anlatılmaktadır. Dokuzuncu bölüm "Erzurum'dan Revan'a Gidiş Ve Dönüş Yolu. Gürcistan'a Yolculuk" başlığını taşımaktadır. A.P.Grigor'ev tarafından Rusça'ya çevrilmiş olan bu bölümde şu konular yer alır: 1057 (1647) yılında Revan'a hareket ediş; Barduz, Geç kovan Dudman, Dudman Kars, Kağızman kaleleri; Revan'a kadar konakladığımız yerler; Mağazbird ve Zarşed (Kars) kaleleri; Üç Kilise, Yedi Kilise, Mirevan yağı; Revan'dan tekrar Erzurum'a dönüşümüz, Şüregül kalesi; Şüregül'den Erzurum'a ka-dar konakladığımız yerler; Erzurum'dan Padişahın emirleri ile Bayburt, Canca, İspir, Tortum ve Akçakale'ye gidişimiz; Erzurum'dan Akçakale'ye kadar konakladığımız yerler; Akçakale, Gümüşhâne, eski Bayburt ve Tor-tum kaleleri. G.V.Puturidze'nin Rusça'ya çevirdiği "Gönye'de Kazaklarla Yapılan Savaş. Batı Gürcistan'a Yapılan Baskın" başlıklı onuncu bölümde

Gönye'de savaş, Gürcistan eyâletine aniden yapılan baskın ve Gürcistan seferinin sonu anlatılmaktadır. "Erzurum Vilâyetinden Ankara'ya Uzanan Yol" başlığını taşıyan onbirinci bölümü Yu.A.Kamenev Rusça'ya çevirmiştir. Bu bölümde şu başlıklar yer alır: (Kars valisi) Ketenci Ömer Paşa-zâde Bâkî; (Tortum sancak beyi, Bosna valisi) Koca Gazi Seyd Ahmed Paşa; (Çerkez asıllı mirliva) Ketefaç Paşa; Deli Dilâver Paşa; Defterdarzâde Mehmed Paşa; 1057(1647) yılında Erzurum'dan İstanbul'a hareket ediş; Kemah ve Erzincan kaleleri; kışın Erzincan'dan Vardar Ali Paşa'nın yardımına gidişimiz; Şebinkarahisar ve kalesi; Hacı Murad kalesi; Niksar, eski Lâdik şehri ve kalesi; Merzifon ve Koca Kaya kaleleri; Köprü şehrinin kalesi; Erdoğan kalesi; Gümüş şehri, Çorum ve Kalecik kaleleri. Yu.A.Kamenev ile A.D.Jeltyakov'un birlikte Rusça'ya çevirdiği "Ankara'nın Tasviri. İstanbul Yolunda" başlıklı onikinci bölümde Ankara ve kalesi, Istanos kasabası, pehlivanlar ve usta ip canbazları tasvir edilmekte; Tokat'taki Vardar Ali Paşa'ya gidiş ve Vardar Ali Paşa meselesinin sonu, Beypazarı ve buradan İstanbul'a yolculuk anlatılmaktadır.

Sovyetler Birliği dışında, Slav dillerini konuşan Polonya, Yugoslavya ve Bulgaristan'da da E.Çelebî ve *Seyahatnâmesi* üzerine çalışmalar yapıldığını görmekteyiz. Polonyalı doğubilginlerinden Z.Abrahamowicz, Y.Reychman *Seyahatnâme*'nin bazı bölümlerini Lehçe'ye çevirmişler ve bu bölümlerle ilgili olarak yorumlar yazmışlardır¹¹. Bu Lehçe yayında, E.Çelebî'nin, Sovyetler Birliği'nde basılan kitaplara dahil edilmemiş olan, Kırım ve Azak dolaylarına yaptığı yolculuk anlatılır. Y.Reychman'ın "Evliya Çelebî Ve Eseri" başlıklı makalesinde, *Seyahatnâme*'nin çeşitli dillere yapılan çevirileri ve bu eser üzerine yapılmış olan çalışmalar incelenir¹². Bu bibliyografya 1967 yılına kadar yayınlanmış olan çalışmaları kapsar. Sovyet bilim adamlarından A.P.Grigor'ev, bu bibliyografyaya, 1960-1967 yıllarını kapsayan ek bir bibliyografya yayınlamıştır¹³. Yugoslavya ve Bulgaristan'daki türkologlar *Seyahatnâme*'ye büyük ilgi göstermişler ve Balkan ülkelerinin tasvirini içeren pek çok bölümünü Sırpça ve Bulgarca'ya çevirmiş-

¹¹ *Księga podróży Ewliji Czelebiego (Wybór) (Evliya Çelebî'nin Seyahatnâmesi [Seçme parçalar]).* Tłumaczyli z języka tureckiego (Türkçe'den Lehçe'ye çevirenler): Z.Abrahamowicz, A.Dubiński, St. Plaskowicka-Rymkiewicz. Redakcja naukowa, wybór, słowo wstępne i komentarze (Editörlüğü ve parçaların seçimini yapan, önsöz ve yorumları yazan): Z.Abrahamowicz. Szkic o Ewliji Czelebim i jego dziele (E.Çelebî ve eseri hakkında inceleme yazısını yazan): J.Reychman. Warszawa, 1969.

¹² *A.g.e.*, s.IX-XXXVI.

¹³ A.P.Grigor'ev, "Pol'skoe izdanie istočnika po istorii Rossii XVII v." (XVII. Yüzyıl Rus Tarihi ile ilgili Kaynağın Lehçe Baskısı), *Istoriya SSSR*, 1972, No.1, s.214-217.

lerdir. Yugoslavya'da G.Elezović, S.Novaković, Y.Radonić, F.Spaho, A.Kadić, S.F.Kemura, H.Sabanović, Bulgaristan'da ise P.Dırvingov, D.G.Gacarov, A.Şopov *Seyahatnâme* üzerine çalışmalar yapmışlardır. Bunlar arasında H.Sabanović'in nispeten son zamanlarda yayınladığı bir kitabı anabiliriz. Bu kitabında Sabanović *Seyahatnâme*'den seçtiği bölümleri Sırpça'ya çevirmiş ve 2 cilt halinde yayınlamıştır¹⁴. Birinci ciltte E.Çelebi'nin, 1663 yılının ilkbaharında Vidin'den Belgrad'a ve daha sonra Macaristan sınırına kadar uzanan yolculuğu; ikinci ciltte ise 1663 yılının sonbaharı ile 1664 yılının ilkbaharında Macaristan'a yaptığı yolculuk anlatılır.

¹⁴ H.Sabanović, *Evliya Çelebiya putapis (Evliya Çelebi'nin Seyehatnâmesi)*, 2 cilt, Sarajevo, 1957.

PAUL E. ZIMANSKY, *Ecology and Empire: The Structure of the Urartian State*, Studies in the Ancient Oriental Civilization. No. 41 (Chicago 1985), 141 sayfa, 17 levha, 15 şekil, altnotlar, dizin, 15 uzaydan çekilmiş resim ve 15 harita.

W. Kleiss, S. Kroll ve Bastam'daki iş arkadaşlarına sunulan inceleme altı ana başlık altında toplanmıştır: 1. Sorun, Varsayımlar ve Kaynaklar, 2. Urartu Ülkesi, 3. Yerleşme ve Savunma Ağı, 4. Monark ve Urartu Devleti'nin Gelişimindeki Rolü, 5. Devlet Yönetimi ve Merkezileşme Sorunu, 6. Savunma ve Sonuçlar.

Zimansky birinci bölümde (1-8), bütün kitap boyunca inceleyeceği konulara giriş yaparak, Urartu Devleti'nin "Meteorik Doğuşu", "Ekonomomik ve Politik Yapısı" gibi yeterince anlaşılamamış olduğunu düşündüğü konulara ilişkin, daha önce ortaya atılmış varsayımları da dikkate alarak bazı önerilerde bulunur: "Meteorik Doğuşu" kısaca, Assur ordusunun yakınlığı ve Urartu ülkesine yaptığı saldırıların sonuçlarına, ekonomik ve politik yapının şekillenmesini ise, bu nedene ek olarak Doğu Anadolu'nun topoğrafyası ile ağır iklim koşullarının etkisine bağlar. Bütün bu konulardaki kaynakları ise 3 geniş kategoriye ayırır: Yazılı belgeler bunlar arasında en çok kullanılanlardır. Özellikle 13. yüzyıldan itibaren Uruatri hakkında bilgi veren Assur krali yazıtları, 8. yüzyıldan sonra çoğalan diplomatik yazışmalar, Nimrud ve Koyuncuk'ta bulunan mektuplar, Urartu hakkında bilgi veren en önemli kayıtlar olarak belirtilir. Bunların yanında, Urartular'ın büyük oranda formüle edilmiş kendi yazıtları, tabletleri, hiyeroglif yazıtları, ayrıca Hiyeroglif Luwicesi ve Babil Kronicleri de yazılı kaynaklar arasında değerlendirilmiştir.

Yazılı belgelerin bu kadar titizce ele alınmış olmasına karşılık, 2. kategorideki arkeolojik kaynaklar için aynı şeyleri söylemek oldukça zordur: Burada, Türkiye bölümünde yalnızca Aluteppe, Kayalidere ve Çavuştepe ile ilgili yayınlar dikkate alınmış, diğer merkezlerde yapılan çalışmalara ise yeterince önem verilmemiştir. Aynı şekilde, yüzey araştırmalarında da yalnızca C. A. Burney'den söz edilmiş, C.F. Lehmann-Haupt, W. Belck ve hatta E. Huntington gibi, Doğu Anadolu'daki pekçok Urartu kale ve yazıtını bilim dünyasına tanıtan araştırmacıların bulguları gerektiği gibi değerlendirilmemiştir. Zimansky bu bölümde ayrıca, Sovyetler Birliği ve Kuzeybatı İran'da yapılan çalışmaları sıralar ve Irak'ta da Urartu şehirlerinin olabileceğine işaret eder.

3. Kategoriye aldığı modern coğrafi çalışmaları ise çok iyi bir şekilde değerlendirdiğine hiçbir şüphe yoktur. Zira bütün urartu ülkesinin uzaydan çekilmiş resimlerinin yanında, modern çalışmalar ve her bölüme koyduğu haritalar bunu açıkça göstermektedir.

İkinci bölümde yazar (9-31), arkeolojik verilerin Urartu ülkesinin politik varlığının sınırlarını belirlemede, sıkıntılı bir sorun olduğunu, öte yandan fetih ve övünme yazıtları ile inşa yazıtlarının ise direkt devlet kontrolüne işaret ettiğini belirtir. Buradan hareketle, Urartu krallarının Van Gölü, Sevan Gölü, Urmiye Gölü ve Elazığ bölgesindeki tarımsal alanları direkt yönettikleri, oysa Erzincan, Erzurum, Urmiye Gölü'nün kuzeybatısı gibi delillerin eksik olduğu kısımları ise zaman zaman kontrollerine almış olabilecekleri sonucuna varır. Özellikle Erzurum Ovası'nda, politik denetim bir yana, Urartu izlerine dahi rastlanmadığını, batıda, Erzincan'da ortaya çıkarılan kalıntıların ise ancak Urartu ile bağlara işaret edebileceğini ve buranın direkt kontrol altında bulunduğunu söylemeye yetmeyeceğini belirtir. An-

cak dikkat edilirse, yazarın harita üzerinde direkt kontrol altındaki yöreler olarak işaretlediği, Kuzeybatı İran, Sevan Gölü'nün güneyi, Van Gölü ve Elazığ çevresi, diğer sahaların aksine en çok araştırılmış bölgelerdir. Öte yandan son yıllarda yapılan yeni araştırmalarda Erzincan (F. Işık, *Belleten*, 100, 1987, s. 497-533), Erzurum (A. Çilingiroğlu, *Anadolu Araştırmaları*, 8, 1980, s. 191-204), ve daha kuzeyde Kars çevresinde (Hanak'ta A. Dinçol tarafından bulunan bir Urartu yazıtı *X. Türk Tarih Kongresi*'ne bildiri olarak sunulmuştur) yeni Urartu kalıntı ve yazıtlarının saptanmış olması bu konudaki sınırlamalara biraz erken varılmış olduğunu düşündürmektedir.

Bu bölümde ayrıca Urartu coğrafyasının genel özellikleri, iklimi, tarımsal alanlar, dağlar, nehirler, göller ve yollar ile bu alanlar içinde kalan büyük Urartu kalelerinin konumları ayrıntılarıyla incelenmiş, yapılan harita ve levhalarla bölüm daha öğretici hale getirilmiştir. Yalnız burada da dikkatimizi çeken bazı noktalar vardır. Birincisi, yazar içinde Çavuştepe'nin yer aldığı Havasor Ovası'nın (Zimansky Hoşap Ovası der) A. Erzen'in aksine iyi sulandığı konusunda delillerin yetersiz olduğunu ve dolayısıyla bu durumun açık olmadığını bildirir. Oysa gerek Çavuştepe yazıtındaki II. Sarduri'nin sulama ile ilgili açıklamaları (A. Erzen, *VII. Türk Tarih Kongresi*, I, 1972, s.68) ve gerekse Çavuştepe'nin 4-5 km. kadar batısındaki Koyunyatağı'nda bulunan kerhizler (A. Erzen, *Belleten*, XXXVI/143, 1972, s.430) ovanın Urartularca iyi bir biçimde sulanmış olabileceğine işaret etmektedir. İkincisi, Urartular'daki yol faaliyetleri konusundadır. Zimansky, delilleri yorumlamada, hareket noktası olarak seçtiği desantralizasyon görüşü doğrultusunda, Topzawa yolu ile ilgili eski kayıtları da görmüş olmasına karşılık, Urartular'ın merkezi bölgeler dışında yol faaliyetine girişmediklerini, zira bunun Doğu Anadolu'nun dağlık yapısı nedeniyle çok zor olduğunu bildirir. Oysa biz bugün, Urartular'ın, ülkenin uzak bölgelerini merkeze bağlayan güçlü bir ulaşım sistemi kurduklarını bilmekteyiz. Özellikle batıda Elazığ ile Muş Ovası arasında son yıllarda yapılan yüzey araştırmaları (V. Sevin, *IV. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, 1987, s. 279-300; V. Sevin, *V. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, II, 1987, s.1-44; V. Sevin, *Antiquity* 236, 1988, 547 vdd.) bu konuda sağlam delillerin varlığını ortaya koymuştur. Bu alanda, daha önce W. Kleiss'in İran'da saptadığı türden, yollarla ilgili, hemen hemen standart plan gösteren konaklama merkezlerinden 5 tanesi ile oldukça sağlam bir yolun varlığı saptanmıştır. 30-35 km. de bir yapılan konaklama merkezleri ile desteklenen bu yol, yazarın olası bir güzergah olarak işaretlediği Murat Vadisi'ni değil, bu vadiye inmeden kuzeyden, Elazığ - Bingöl Dağları - Muş Ovası çizgisini izlemektedir.

Zimansky üçüncü bölüme (32-47), Urartu kalıntıları hakkında bazı sonuçlara varmak için neden Kuzeybatı İran'ı örnek saha seçtiğini açıklamakla başlar. O'na göre Doğu Anadolu'da kurulmuş olan yerleşim alanları ile ilgili pek çok problem vardır. Bunlardan ilki yörenin coğrafyasından kaynaklanır. İkincisi, erozyonun etkisiyle pek çok yerleşme yerinde veriler oldukça azdır. Üçüncüsü, bugüne kadar İran dışında yalnızca büyük kaleler üzerinde çalışılmış olması; sonuncusu ise şehirlerin veya yerleşim yerlerinin tarihlenmesi ile ilgili sorunlardır. Bütün bu sorunların çözümüne katkıda bulunabilecek verilerin daha çok, kendisinin de çalıştığı Kuzeybatı İran'dan elde edilmiş olmasından hareketle yazar, haklı olarak bu sahayı örnek alır.

Zimansky ayrıca bu bölümde, İran'daki şehirleri kapsadıkları alanlar ile büyüklüklerine göre sınıflandırarak bunları levhalar halinde gösterir ve kalelerden bir kısmının ekonomik gereksinimleri karşılamak, bir kısmının ise merkezi bölge ve büyük sarayları korumak için savunma amacıyla kuruldukları sonucunu çıkarır. Bütün bu arkeolojik gözlemlerden sonra, Sargon'un 8. seferiyle ilgili yazılı belgeleri tetkik ederek burada geçen *âl dannüti* "güçlü şehir", *birtu* "stadel, kale", *bit düri* "güçlendirilmiş şehir" gibi tanımlamaların fonksiyonlarını ve hangi şehirler için kullanıldığını saptamaya çalışır.

Dördüncü bölüm (48-76), Urartu Devleti'nin ortaya çıkışı, askeri ve mimari sahada görülen ilerleme gibi konuların, daha çok yazılı belgeler ışığında ayrıntılı bir kritiğini içerir. Yazar, Assur kaynaklarının 13. yüzyıldan itibaren Uruatri ve Nairi hakkında bilgi vermeye başladıklarını fakat gerçek politik örgütlenme belirtilerinin 9. yüzyıl başlarında meydana geldiğini hatırlatarak gecikmenin nedenleri üzerinde durur. Burada, III. Salmaneser'in seferiyle ilgili yazıtlarda görülen Arame ve nihayet Lutipri oğlu Seduri (Sarduri) ile Urartu Devleti'nin kurulduğu yinelenir. Daha sonra Zimansky, artık bir devleti yöneten Urartu krallarının, Yeni Assur'dan alarak adapte ettikleri "büyük kral", "güçlü kral", "evrenin kralı" gibi ünvanları ile ülkeleri için kullandıkları Biainili terimini tartışır. Ayrıca yazar bu kralların direkt komuta ettikleri seferlerle ilgili kayıtları inceler ve yapıma amaçlarını üç ana nedene bağlar: 1. güvenlik, 2. materyal sağlama, 3. toplumsal dayanışma. Zimansky, bu amaçlarla yapılan seferlerin II. Sarduri dönemine kadar giderek çoğaldığını, ancak 8. yüzyılın son yarısında III. Tiglath-pileser'in II. Sarduri'yi yenmesi ile yavaşladığını ve bu savaş sonrası Urartu'nun özellikle batıdaki topraklarından bir kısmını kaybettiğini, bundan dolayı Aşağı Murat yöresinde geç döneme ait fetih yazıtı bulunmadığını söyler. Oysa tahrip edilmiş olmasına karşın, II. Rusa zamanına ait olduğu bilinen ve batı bölgesinde yer alan Mazgirt yazıtı (H. P. Schäfer, *Studi Micenei ed Egeo-Anatolici*, XVIII, 1977, s.248-269), yine batıda Hate ve Muşki ülkelerindeki bir seferden söz eden Adilcevaş yazıtı (UKN no.278), 7. yüzyıla tarihlenen Norşuntepe, Genefik, Yıldıztepe buluntuları yörenin bu yüzyılda da Urartu denetiminde olduğunu gösterdiği gibi Assur belgeleri de bunu doğrulamaktadır: II. Sargon dönemine ait bir mektupta Alzi (kabaca Elazığ yöresinde)'de bir Urartulu eyalet yöneticisinden söz edilmesi (L.W. Watermann, *Royal Correspondence of the Assyrian Empire* I, Ann Arbor 1930, s. 309), en azından batıda Fırat'a kadar olan yörenin Assur denetiminde fazla kalmadığını ve 735 yılındaki Assur işgalinden kısa bir süre sonra yeniden Urartular'ın yönetimine geçtiğini kanıtlamaktadır. Ayrıca bu yüzyılda Urartu topraklarının güney ve güneybatıda genişlememesini, Urartu'nun sınırlarını koruma eğilimine değil, kanımızca Assur ile aralarındaki güç dengesinin Assur lehine değişmesinde aramak gerekmektedir.

Zimansky, mimari alanda sözü edilen eylemlerin ise özellikle Menua döneminde müthiş bir artış gösterdiğine işaret ederek, Urartu yazıtlarında geçen Saray/Kale (É. GAL), Şehir (URU), Kanal /PA₃, *pili*) gibi yapıları tek tek kritik eder.

Beşinci bölüm (77-94) Zimansky'nin eldeki yazılı ve arkeolojik belgelere ek olarak ağırlıklı coğrafi etüdlerine dayanarak, Urartular'ın yönetimiyle ilgili vardıği bazı önemli sonuçları kapsar. Yazar, Van adının etimolojisini yaptıktan sonra nasıl bir başkent olduğu sorusuna cevap arar ve buranın Assur ile Hititler'de olduğu gibi bütün bürokratik ve idari fonksiyonları üstüne alan bir başkent olamayacağını savunur. Erken Urartu yapı ve yazıtlarının burada bulunmuş olmasının ancak devletin buradan yayılmış olduğunu gösterebileceğini, diğer yandan Tuşpa'nın bütünüyle yönetim merkezi olduğunu kanıtlayacak delillerin yokluğunu öne sürer. Özellikle 7. yüzyılda Van Ovası'nda Toprakkale (Rusahinili)'nin inşasıyla Tuşpa'nın durumunun daha da belirsizleştiğini ve belki de ortadan kalktığını belirtir. Zimansky'e göre, 7. yüzyılda krali idari faaliyetler Toprakkale, Karmir Blur ve Bastam'dan onaylanmaktadır; çünkü buralarda ele geçirilen bulle ve tabletlerde Tuşpa adı geçmez. Böylece yazar, bu üç merkezde bulunan bulle ve tabletlere dayanarak, geniş Urartu topraklarının yönetimini, emirleri direkt kraldan alan memurlar aracılığı ile yönetilen üç geniş bölgeye ayırır. Eyaletlerin ise ^{LU}EN.NAM'lar tarafından yönetildiğini, ayrıca merkeze farklı yollarla bağlı, ^{LU}EN.NAM'ların yönettiği farklı şehirlerin de bulunabileceğini savunur. Sonuç olarak Zimansky, Urartu topraklarının, geleneksel olarak Tuşpa'ya bağlı monarklar tarafından, memurlar aracılığıyla yönetilen ülkeler ve eyaletler mozayiki olduğunu öne sürer.

Zimansky, bölge coğrafyasının zorlayıcı özellikleri ile, çok iyi kritik edilmiş olmasına karşılık tatmin etmeyen delillere dayanarak Urartu devlet yapısında, genellikle inanılanın aksine bir desantralizasyonun varlığını önermektedir. Ancak yukarıda değindiğimiz gibi, Tuşpa'ya doğudan ve özellikle batıdan gelen güçlü karayolu sistemleri ile araştırmalar ilerledikçe elde edilen yeni bulgular, önerilenin aksine, başkentin merkezi etkinliği lehinde gelişim göstermektedir. Öte yandan bu konuda, Assur ve Hititler'de olduğu gibi kesin delilleri sağlayacak bir devlet arşivinin varlığına ilişkin Tuşpa'da henüz yeterince araştırma yapılmamış olması önerinin kabul edilirliliğini zorlaştırmaktadır.

Yukanda değindiğimiz kimi şüpheli noktalarına karşın, Zimansky'nin çalışması Urartu tarihi açısından son derece yararlı bilgiler içermektedir. Uydu fotoğrafları ise bu güzel basıkılı esere ayrı bir çekicilik kazandırmıştır.

KEMALETTİN KÖROĞLU

DANIEL PANZAC, *La Peste Dans L'Empire Ottoman, 1700-1850*, Col-
lection Turcica, Editions Peeters 1985, Leuven, Belgique, 659 sayfa.

Bundan 17 yıl önce yazdığım bir makalede (*Türkler ve Türkiye hakkında bilinmeyen veya az bilinen İngilizce Kaynaklar, Cumhuriyetin 50. yılına Armağan*, TKAE, Ankara 1973, s. 170), Dr. Willam Mac Michael'in *Journey from Moscou to Constantinople in the years 1817, 1818* (London 1818) adını taşıyan ve tarihçilerimizce hiç kullanılmamış olan seyahatnâmesinden söz ederken, William Mac Michael'in *journey from Moscou to Constantinople in the years 1817, 1818* (London 1818) adını taşıyan ve tarihçilerimizce hiç kullanılmamış olan seyahatnâmesinden söz ederken, William Mac Michael'in 1815'te İstanbul Yedikule'deki Rum hastahanesinde çalışmış olan Dr. Charles Maclean'in *Results of an investigation respecting epidemic and pestilential diseases including researches in the Levant concerning the Plague* (Londres 1817 - 1818) adını taşıyan iki ciltlik kitabından geniş nakillerde bulunduğuunu, burada ileri sürdüğü iddiaların mübalegalı olmakla birlikte, üzerinde durulması gerektiğini belirtmiştim.

Bildiğim kadarıyla Osmanlı İmparatorluğu'nda vebanın oynadığı menfi rol üzerinde ilk ciddi eser Dr. Charles Maclean'ın yukarıda adını verdiğimiz eseri olup, yine bir az önce işaret ettiğim üzere, bu kitaptaki bazı bilgi ve iddiaları seyahatnâmesine aktaran Dr. Mac Michael da bu hususta dikkate değer görüşler ileri sürmüştür.

Aradan uzun yıllar geçtikten sonra L.S. Stavrianos *The Balkans Since 1453* (Newyork 1958) adlı eserinde Osmanlı İmparatorluğunun parçalanmasında, imparatorluğun hudutları içinde şiddetli hüküm süren vebanın büyük payı olduğunu iddia etmişti (Dr. Orhan F. Köprülü, *ayn. mak. göst. yer*).

Son yıllarda ise Daniel Panzac, yukarıda adını verdiğimiz monografisi ile Osmanlı İmparatorluğu'nda veba hastalığını çok geniş bir şekilde ele alarak çok güzel bir eser ortaya koymuştur. Panzac bu kitabında, her çeşit arşiv malzemesi ile birlikte, Dr. Charles Maclean'in iki ciltlik kitabı da dahil olmak üzere, çok geniş bir bibliyografya kullanmıştır. Ancak bu kadar muhtevalı bir çalışmada, daha önemsiz kitapları görmesine rağmen, William Mac Michael'in seyahatnâmesinden ve hele Stavrianos'un ilk baskısı 1958'de çıkan kitabından habersiz kalmasını doğrusu bir az yadırgadık. Ama hemen belirtmek isteriz ki Panzac'ın bu gibi bir takım bibliyografik bilgileri kullanmamış olması onun kitabının önemini hiç bir suretle azaltmaz.

Panzac'ın kitabının 521 - 573. sayfaları arasında yer alan ve zengin arşiv malzemesinden başlayarak, çeşitli bölümlere ayrılıp, çok iyi tasnif edilmiş bulunan zengin bibliyografya, müellifin ne kadar ciddi ve etraflı çalıştığının en büyük delilidir. Malta arşivlerine varıncaya kadar pek çok ve aynı zamanda mahiyeti değişik arşiv malzemesini gözden geçirmiş olan yazarın kitabında Türk arşiv belgelerine çok az yer verilmiştir. Zira İstanbul Üniversitesi Türk Tıp Tarihi Enstitüsü'nde bulunan malzeme dışında, Türkçe yazılmış arşiv vesikaları henüz tasnif edilmediği için, yazar bu belgelerden yararlanmak imkânını bulamamıştır.

Elimizdeki kitabın "Netice" bölümünde de açıkça belirtildiği üzere XVIII. yüzyıldan itibaren Avrupa demografik bir gelişmeğe mazhar olmuştur. Bu yüzyılda Fransa'daki nüfus artışı, % 33, İspanya'da % 40, İtalya ve İngiltere'de % 57, İsveç'te % 66, Habsburglar ve

Rusya'da % 78'e kadar ulaşmıştır. Aynı devrede ise Osmanlı İmparatorluğu dahilinde, vebanın meydana getirdiği büyük bir nüfus atâleti görülmektedir. Bu durum Osmanlı İmparatorluğu'nda 1831'de tahmini olarak yapılan bir nüfus tespitiyle ortaya çıkmış olup, veba XVIII. yüzyıldan itibaren, Osmanlı kudretinin, Avrupa'ya karşı kayda değer nispette zayıflamasında âmil olmuştur (s. 516).

Veba, Avrupa Türkiye'sine 1779 - 1783 yılları arasında yayılmış (s. 62 v.d.), 1784 - 1787 yılları arasında ise İmparatorluğun her yanına sıçramıştır (s. 66). XVIII. yüzyılda İstanbul'un beş altı yüz bin tahmin edilen nüfusunun 150 - 200 bini vebadan ölmüştür (s. 60).

Panzac'ın söylediğine göre, 1831 yılına gelinceye kadar İstanbul'da veba ile ciddi bir şekilde mücadele edilmemiştir (s. 458). Osmanlı İmparatorluğu dahilinde salgın hastalıklara karşı ilk tahaffuzhane 1838 Aralık ayında Kuleli'de açılmış (s. 480) bunu 1840'ta Küçükçekmece ve Anadolu Kavağı'nda açılan 2 tâli tahaffuzhane takip etmiştir (s. 484).

Osmanlı İmparatorluğu sınırları içinde 1816 - 1819 arasında Girit Adası vebadan büyük ölçüde etkilenirken, Kıbrıs Adası aynı salgını ucuz atlattır (s. 447).

Panzac, vebanın ekonomi üzerinde de çok kötü tesiri görüldüğünü İstanbul ve İzmir'den misaller vererek açıklamakta ve çeşitli malların ihracının azalması hususunda vebanın oynadığı olumsuz rolü rakamlarla göstermektedir (s. 381 v.dd.).

Yazar, salgın hastalıklara karşı 1831 sonlarında başlayan mücadele neticesinde, İstanbul'da son veba vak'alarına 1838 Haziranında rastlandığını (s. 507), 1850'den sonra bütün Osmanlı İmparatorluğu'nda vebanın son bulduğunu söylemektedir (s. 515).

Panzac, vebanın azalmasından sonra yerini diğer bir bulaşıcı hastalık olan koleranın aldığını yazmakta, bu arada İzmir'de ilk kolera vak'asının 1831'de görüldüğünü (s. 422) 1848'de ise bu şehirde 1103 kişinin koleradan öldüğünü belirtmektedir (s. 441).

Müellif, bulaşıcı hastalıklardan bahsederken, İzmir şehrinin iktisâdî durumu hakkında da, dolayısıyla, bâzı çok dikkate değer bilgiler vermektedir. Meselâ 1756'da İzmir'e gelen yabancı gemilerin sayısı 239 olup, bunlardan 143 tanesi Fransız bayrağını taşımaktadır (s. 141). Panzac'ın çeşitli konsolos mektuplarından aldığı bilgilerle *Journal de Smyrne*'in verdiği bilgilerin birbirini doğrulaması da İzmir'de 1834 yıllarında yayınlanan bu Fransızca gazetesinin XIX. yüzyıl başlarında İzmir'in iktisâdî tarihi hakkında güvenilir bir kaynak olduğunu bir defa daha teyit etmektedir. XVIII. ve XIX. asır İzmir iktisâdî tarihiyle uğraşanların Daniel Panzac'ın eserini dikkatle incelemeleri gereklidir, yine elimizdeki kitaptan açıkça anlaşıldığına göre, XIX. yüzyılın başlarında Avrupa, Osmanlı İmparatorluğu dahilinde sıhhi müesseselerin kontrolünü de eline geçirmiş bulunuyordu (s. 517).

Daniel Panzac'ın *La Peste Dans L'Empire Ottoman*'ı XVIII. ve XIX. yüzyıl Osmanlı tarihi hakkında araştırma yapanlara yeni ufuklar açmakta, bugüne kadar kullanılmamış değişik karakterdeki arşiv malzemesini gün ışığına çıkarmaktadır.

Panzac, bu eseriyle, bize Osmanlı tarihini şimdiye kadar bakılmamış bir açıdan görmek imkânını vermiştir. Bu çalışmalarından dolayı D. Panzac'ı kutlarken, bu monografi-nin ortaya çıkmasında, hem teşvikkâr hem de yol gösterici bir rol oynayan eski dostum Prof. Robert Mantran'ı can ve gönülden tebrik ederim.

DR. ORHAN F. KÖPRÜLÜ

SUMEROLOG PROF. S.N. KRAMER'İN ARKASINDAN

MUAZZEZ İLMİYE ÇIĞ

Dün gece Philadelphia'dan telefon var, diye çağrıldığımda büyük bir heyecan, korku ve üzüntü ile ahizeyi aldım elime. Çünkü acı bir haber alacağımı tahmin ediyordum. Konuşan University Museum'un Western Asiatique Departman şefi Dr. Sjöberg idi, "Samuel'i kaybettik" dedi. Haber beklememe rağmen dilim dolaştı, ne söyleyeceğimi bilemedim birden.

Büyük ve ünlü bir Sumerolog olan Prof. Samuel Noah Kramer 25.11.1990 günü yakalandığı boğaz kanserinden kurtulamayarak 93 yaş 2 aylık ömrünü yitirmiş, o koskoca, yeri doldurulması güç Sumer abidesi yıkılmıştı. Kolay değildi bunu kabullenmek, fakat bir tesellimiz var. Arkada bıraktığı, Sumer edebiyatı ve kültürünü yeniden dünyaya getiren 60 yıllık araştırmalarının ürünü yığınlarla kitabı ve makaleleri O'nu devamlı yaşatacak, adını ağızlardan düşürmeyecektir. Ne mutlu O'na!

O, ilk olarak 1937 yılında İstanbul'a gelerek Arkeoloji Müzesi'nde bulunan Nippur'dan çıkmış Sumer edebi tabletleri üzerinde iki yıl çalışmış. O'nu, 1946'da aynı amaçla, fakat kısa süre için geldiğinde tanıdım. Ölümüne kadar hiç kopmayacak dostluğumuz, çalışma arkadaşlığımız, üstat ve çömez ilişkimiz ancak 1951 yılında fullbright araştırmacı profesör olarak 1 yıl kalmak üzere gelince başladı.

Merhum sevgili arkadaşım Hatice Kızılay ile onun çalışmalarına içtenlikle katıldık. O da büyük bir cömertlik, hoşgörülük ve sabırla bütün bilgilerini bize vermekten hiç sakınmadı. Böylece tabletlerin kopyası ile birlikte Sumer kültürü ve edebiyatını her yönü ile öğrenmemize rehber oldu. Çalışmalarımızı sürdürebilmek, yapılanları gözden geçirebilmek için çeşitli yıllarda 9 defa daha İstanbul'a geldi. Son gelişi Asuroloji Kongresi içindi. O da tam 90'ıncı yaş yılına tesadüf ettiğinden, kongre üyeleri tarafından Topkapı Sarayı'ndaki Konyalı'da görkemli bir kutlama yapılmış, O da bundan çok mutlu olmuştu.

Arşivde yapılan çalışmalar sonucu İstanbul Arkeoloji Müzelerinde bulunan hemen bütün Sumer edebi tabletlerinin kopyaları çevirileri, kitaplar makaleler halinde yayınlanarak bütün dünyaya sunuldu. Böylece başka

müzelerde bulunan metinlerin tamamlanmasına veya tanımlanmasına neden oldu. Eğer Prof. Kramer gelip çalışmasa ve bizlere rehber olmasaydı bu tabletler daha yıllarca arşivde kapalı bekleyecek, Sumer edebi kompozisyonlarının birçok konusu da bilinmeyecekti.

O'nunla çalışmalarımızın en zevkli zamanı öğleden sonraki yarım saatlik kahve paydosu idi. Çoğu zaman, henüz kendi kendimize öğrenmeye gayret ettiğimiz İngilizcemizle O'nun makalelerinden yaptığımız çevirileri O'na Almanca olarak anlatırdık. Yaptığımız yanlışlıklara kahkahalarla güler, sonra da uzun uzun onları açıklardı. Bazen çeşitli konularda konuşur tartışır ve daima zamanı neşe içinde geçirirdik. Yazdığı hemen her mektubunda o günleri özlemle dile getirmiştir. Son yıllarda adındaki "Noah" yerine Sumer'in Nuh'u olan ve "uzun yaşayan" anlamına gelen "Ziusudra" adını çiviyazısı ile yazmayı alışkanlık haline getirmişti.

O'nun, 15 dile çevrilip bestseller olan *History Begins at Sumer* kitabının Türkçe çevirisini iki ay önce eline aldığıındaki (göremeyecek, diye korkuyordum) hislerini belirten 25 Eylül 1990 tarihli son mektubu çok ilginçtir. "Kitabın Türk Tarih Kurumu tarafından basılması ne kadar uygun düşmüş. Ne de olsa bu kitap, büyük bir olasılıkla Türkçe'ye benzer bitişken bir dil konuşan ve Orta Asya'nın herhangi bir kısmından gelerek güney Mezopotamya'ya yerleşen Sumer halkı hakkındadır. Atatürk'ün Sumerlilerin Türklerle ilgili bir halk olduğu düşüncesi hiç de hakikatten uzak değildir." Bu sözlerle Kramer, 60 yıl sonra Ulu Atamızı onaylamaktadır.

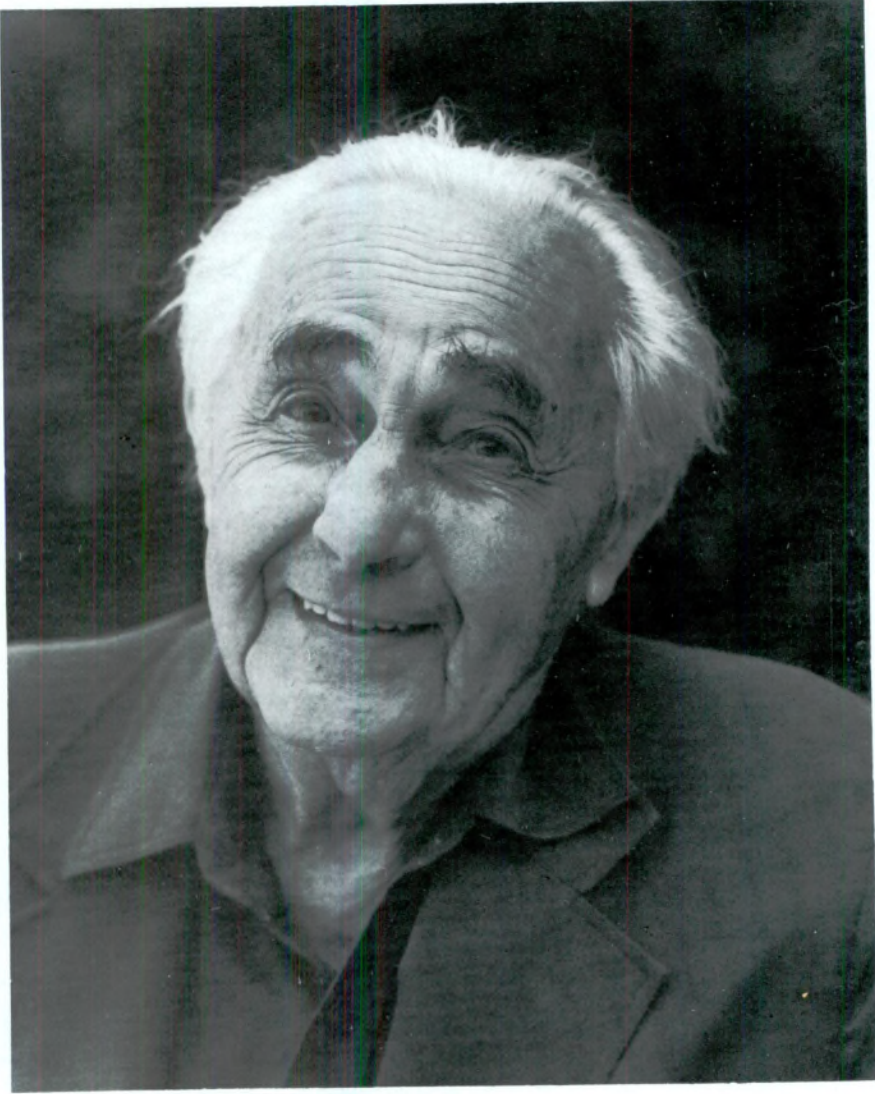
Kramer, doğumundan başlayarak geçirdiği evreleri, parasal sıkıntılar içinde Sumeroloji çalışmalarını, çeşitli ülkelerde bu çalışmalarla geçen dopdolu yaşamını ve onların ürünlerini kapsayan *In the World of Sumer* adı ile 1987'de yayınlanan otobiyografisinde 20'nci yüzyıl ile ondan 4 bin yıl önceyi kaynaştırmıştır, neredeyse.

O'nun çalışmalarındaki kanımca en büyük desteğin, aklı ile hislerini en iyi şekilde kullanmasını bilen sevgili eşi Milly olduğunu söylemeden geçemeyeceğim.

Yaşamında kafasını ve ruhunu bilime adadığı gibi, ölümünde de vücudunu bilime adayan, kıskançlıktan, kırılcılıktan uzak bu büyük insanı, (kendi deyimi ile) dönülmeyen ülkedeki yolculuğunda saygı ve şükranla anarken, eşi Milly Kramer'e, çocuklarına ve bütün meslektaşlarına başsağlığı dilerim.

İstanbul, 27.11.1990

Muazzez İlmiye Çığ

Samuel Noah Kramer
1897 – 1990

Muazzez İlmiye Çığ

UNIVERSITY INTRAMURAL CORRESPONDENCE
MUSEUM

September 28, 1990

My dear, dear Muzzy:

Yesterday, the day before
my 93rd birthday, you

TARİH

SUMER'DE BAŞLAR

arrived by special post. — an ^{Yazın S. K. Kırar} ^{Germen Muazzez İlmiye Çığ}
impressive book translated by
you with love and dedication.

And how fitting and appropriate it is
to be published by the Türk Tarih Kurumu.

After all, this book is devoted to
a people, the Sumerians, ~~that~~ that, it
is not impossible, or even improbable,
spoke a Turkic-like agglutinative
language, and that may have come
into Southern Mesopotamia some six
to seven thousand years ago from
somewhere in Central Asia — the
same current in Atatürk's day

Muazzez İlmiye Çığ

UNIVERSITY INTRAMURAL CORRESPONDENCE
MUSEUM

that the Sumerians were a Turbii-
related people, ~~may~~ ^{may} even prove
to be not so far from the truth.

In any case you have done
a magnificent job, and the Turkish
Tarikh Humam is to be
congratulate on publishing a
book that deals ^{creatively} ~~with~~ ^{with} man's
earliest literature ^{evolutionary} ~~evolutionary~~.

Thank you, Suzanne.

Jordan AT 5:05 PM 1/1/20

Mellie sends you her love.

Muazzez İlmiye Çığ

28 Eylül 1990

Sevgili Muazzez,

Dün, 93. yaş gününden bir gün sonra

Tarih Sumer'de Başlar

Yazan : S. N. Kramer

Çeviren : Muazzez İlmiye Çığ

Özel posta ile gönderdiğin kitabı aldım. O, kendini adayarak, aşk ile senin tarafından çevirisi yapılan etkileyici bir kitap ve onun Türk Tarih Kurumu tarafından yayınlanması da ne kadar uygun düşmüş.

Ne de olsa bu kitap, büyük bir ihtimalle Türkçe gibi bitişken bir dil konuşan ve Güney Mezopotamya'ya 6-7 bin yıl önce Orta Asya'nın herhangi bir yerinden göçmüş olan Sumer halkı hakkında. Sumerlilerin Türklerle ilgili bir halk olduğu fikri Atatürk zamanında geçerli idi. Böyle olabileceği hakikatten hiç de pek uzak değildir.

Her ne ise, sen şahane bir iş yaptın ve Türk Tarih Kurumu da yaratıcı bir uygarlığa ait insanlığın ilk yazılı belgelerini kapsayan bu kitabı yayınladığı için kutlanmalıdır.

Çok teşekkürler Muazzez

S. N. Kramer

Milly de sevgilerini yolluyor.

1989 YILININ İKİNCİ YARISINDA KÜTÜPHANEMİZE GELEN KİTAP VE DERGİLER

A. KİTAPLAR

- Acta Iranica. Encyclopédie Permanente des Études Iraniennes. II. Seri: H.S. Nyberg; Hommages et Opera Minora. 1. Cilt.* Liège 1975 Bibliothèque Pahlavi. XXXI+510 s., 24 pl. = *Acta Iranica* 4. 8° (A.V/1837-2,1).
- ADLER, OSWALD: *Folk Art in Rumania. Resimler: Dem Demetrescu.* Bucharest 1955 Publishing House of the Rumanian Institute for Cultural Relations With Foreign Countries. 24 s., 176 res. 4° (B.I/242).
- Anayasa Yargısı. Anayasa Mahkemesinin 25. Kuruluş Yıldönümü Sempozyumu 9-10 Haziran 1987. 4. Cilt: Avrupa Anayasa Mahkemeleri (Tarihçe, Kuruluş ve Görevleri).* Ankara 1987 Gazi Üniversitesi Basın-Yayın Yüksekokulu Matbaası. VIII+115 s. = *Anayasa Mahkemesi Yay.:* No: 11. 8° (A.V/1581).
- The Armenian Genocide in Perspective. 2. bs. Ed.: Richard G. Hovannisian.* New Jersey 1987 Transaction, Inc. 4+215 s. 8° (A.V/1453).
- AL-ASKALÂNİ, ŞAHAB AD-DİN ABİ AL-FADL AHMAD B. 'ALİ B. HACAR: *Li-sân al-Mizân. 7. Cilt. 2. bs.* Beyrut 1971 (1390) Müassasa al-A'lamî lil-Matbu'ât. 537+12 s. 8° (A.IV/9362-7).
- Atatürk Haftası Armağanı. (Ölümünün 50 nci Yılında Atatürk).* Ankara 1988 Genelkurmay Basımevi. III+133 s. = Gnkur. Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları; 10 Kasım 1988 Atatürk Dizisi Sayı: 21. 8° (A. III/8880-1988).
- Atatürk ve Ankara.* Ankara 1988 Neyir Ofset. 153 s., res. = Atatürk'ün Ölümünün 50. Yılı Anısına Ankara Ticaret Odası Yayınıdır. 8° (A.V/1866).
- Attila és Hunjai. Ed.: Németh Gyula.* = Budapest 1940. Magyar Szemle Társaság. XXIX+349 s., 10 pl., 2 hr. = A Magyar Szemle Könyvei XVI. 8° (A.V/2051).
- Aufklärung und Französische Revolution. Ein Symposium zur Ideen- und Wissenschaftsgeschichte in Oulu 8.-10.10.1986. 2. Cilt.* Oulu 1987 Oulun Yliopisto. 365 s. = Oulun Yliopiston Historian Laitoksen Julkaisu No: 3 1987, Yleinen Aate-Ja Oppihistoria. 8° (A.IV/9622-2).

- AYETİ, DR. MUHAMMAD İBRAHİM: *Andulus ya Tarih-i Hükümet-i Müslimîn der Urupâ*. Tahran 1340 Çâphâne-yi Dânişgâh. 460 s., 9 pl., 3 hr. = İntişârat-ı Dânişgâh-ı Tahran 714. 8° (A.V/1927).
- Azerbaycan Sovet Ensiklopediyası. 10. cilt: F-Ş. Baku 1987 Azerbaycan Sovet Ensiklopediyasının Baş Redaksiyası. 608 s., 8 res., 24 hr. 4° (B/8503-10).
- BEYER, DOMINIQUE: *A L'Occasion D'Une Exposition. (Meskené - Emar. Dix ans de travaux 1972-1982. Paris 1982 Recherche sur les civilisations. 144 s. 4° (B. I/256).*
- 1985 Uluslararası Gençlik Yılı Faaliyetleri. Samsun 1986 Ondokuzmayıs Üniversitesi Basımevi. 126 s. = Ondokuzmayıs Üniversitesi Yayınları Yayın No: 15. 8° (A.V/2223).
- I. Millî Gençlik Kongresi 6-8 Kasım 1985 Konya. Tebliğler. Yay.Haz.: Prof. Dr. Selçuk Ünlü. Konya 1987 Selçuk Üniversitesi Basımevi. 322 s., res. = Selçuk Üniversitesi Yayınları: 35; Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Yay.: 3. 8° (A.V/2142).
- I. Uluslararası Türk Halk Edebiyatı Semineri 7-9 Mayıs 1983 Eskişehir. Eskişehir 1987 Uğur Ofset. 395 s. = Yunus Emre Kültür Sanat ve Turizm Vakfı Yayınları 1. 8° (A.V/2162).
- AL-BİRÜNİ, ABŪ AL-RAYHÂN MUHAMMAD B. AHMAD: *Kitâb al-Kânûn*. 3. Cilt. Haydarâbâd 1956 Matbaa Maclis Dâira al-Maârif al-Osmâniyya. 20+987+1487+59+LXXV+15+18+7 s. = Dâira al-Maârif al-Osmâniyya. 8° (A.V/1949-3).
- AL-BİRÜNİ, ABŪ RAYHÂN MUHAMMAD B. AHMAD: *Al-Qônunu'l-Ma'sûdi. (Canon Masudicus)*. 3. Cilt: (*An Encyclopaediâ of Astronomical Sciences*). Hyderabad 1956 The Dâiratu'l-Ma'ârif-i-Osmania. 7+18+15+LXXV +59+987-1487+20 s. 8° (A.V/1949-3).
- BORATAV, PERTEV NAILİ: *Halk Hikâyeleri ve Halk Hikâyeciliği*. İstanbul 1988 Şefik Matbaası. 273 s. = Adam Yayınları. 8° (A.V/2161).
- BOXER, C.R.: *Dutch Merchants and Mariners in Asia, 1602-1795*. London 1988 Calliard (Printers) Ltd. VIII+342 s. 8° (A.V/2190).
- Cahit Sıtkı Tarancı *Evime ve Nihal'e Mektuplar*. Haz.: Prof. Dr. İnci Enginün. Ankara 1989. VI+96+3 s., 7 res. = Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu; Türk Dil Kurumu Yayınları: 551. 8° (A.V/2416).
- CASSON, LIONEL: *Ships and Seamanship in the Ancient World*. New Jersey 1986 Princeton University Press. XXVIII+451 s., 197 res. 8° (A.V/2236).

- Colloque Scientifique. La Serbie en 1916. Red.. Slavenko Terzic.* Beograd 1987 382 s. = Institut d'Histoire Recueil de Travaux Livre 5. 8° (A.V/1875).
- ÇAY, DOĞ. DR. ABDULHALÛK: *Kıbrıs'ta Kanlı Noel-1963.* Ankara 1989 Sevinç Matbaası. VIII+222 s., res. = Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları: 93 Seri: 1 - Sayı: A. 13. 8° (A.V/2220).
- ÇİTCİ, DR. OYA: *Yerel Yönetimlerde Temsil. Belediye Örneği.* Ankara 1989 Üçbilek Matbaası. XV+249 s. = Türkiye ve Orta Doğu Amme İdare-si Enstitüsü Yayınları No: 226. 8° (A.V/2299).
- Deltio. Kentrou Mikrasiatikon Spoudon. 4. Cilt: Aferoma Ste Mikrasiatike Katas-trofe.* Athena 1983 Kentro Mikrasiatikon Spoudon. 371+2 s., 1 hr. Kentro Mikrasiatikon Spoudon Halkoun Metallion Akademias Athenon. 8° (A.IV/8604-4).
- Diplomaten und Wesire. Krieg und Frieden im Spiegel türkischen Kunsthandwerks.* Haz.: Peter W. Schienerl. München 1988 Staatliches Museum für Völkerkunde München. 188 s., 24 lev. 8° (A.V/2181).
- DJAVELİDZE, E.D.: *U Istokov Turetskoy Literaturi. II. Yunus Emre—Türk Ede-biyatı Başlangıç Devri. II. Yunus Emre. Redaktör: S.S. Djikiya.* Tbilisi 1985 300 s. = Akademiya Nauk Gruzinskoy SSR Institut Vostokove-deniya im. Akad. G.V. Tsereteli; Gürcüstan SSC Bilimler Akademisi Akad G. Tsereteli Şarkiyat Enstitüsü. 8° (A.V/2207).
- Efes Yamaç Evleri. Fotog.: E. Üçbaylar.* İstanbul Tekin Ofset. 56 s., res., plan 8° (A.V/2147).
- Falsafa-i 'Âlî yâ Hikmet-i Sadr al-Mutaallihin. Talhis va Tarcuma-i Kitâb-ı As-fâr. 2. Cilt: Cavâd Muslih; Risâla-i Tavhid.* Tahran 1339 H.Ş. (1379 H.K.). 4+228+17 s. = İntişarat-ı Danişgâh-ı Tahran: 628. 8° (A.V/1921-2).
- FERRERO, DARİA DE BERNARDİ: *Batı Anadolu'nun Eski Çağ Tiyatroları. Çev.: Erendiz Özbayoğlu.* Ankara 1988 Dönmez Ofset Basımevi. 303 s. 8° (A.V/2140).
- FINDLEY, CARTER VAUGHN: *Ottoman Civil Officialdom. A Social History.* New Jersey 1989 University Press. XXI+399 s. 8° (A.V/2464).
- CJASHTÄ, VÄLLIMI I: *Folklor Shqiptar.* Seria I, 6: Proza Popullore. Tiranë 1988 Kombinati Poligrafik. 579 s. = Akademia e Shkencave e Rpssh; Instituti i Kulturës Popullore. 8° (A.V/2100-I,6).
- GÖMEÇ, SADETTİN: *Millî Mücadele Gaziantep.* Ankara 1989 Mas Matbaacı-lık. IX+117 s. = Kültür Bakanlığı Yayınları: 1010; Kültür Eserleri Dizisi: 131. 8° (A.V/2390).

- GRIKUROVA, L.: *Kafkas Halk Dansları. (Öğretim Yöntemi ve Teknikleri) Rusça-dan Çev.: Musa Ramazan. Haz.: M. Tekin Koçkar. İstanbul Avcıol Matbaası. 231 s., 2 res. = Şamil Eğitim ve Kültür Vakfı Yayını No: 2; Folklor Dizisi-Yayın No: 1. 8° (A.V/2155).*
- GÜLCAN, D. ALİ: *Karaman Mahalle, Kasaba ve Köyleri Tarihçesi Yay.: M. Yavuzaslan. 1989. 348 s., res. 8° (A.V/2461).*
- GÜLENSOY, DOÇ. DR. TUNCER: *Kütahya ve Yöresi Ağızları (İnceleme-Metinler-Sözlük). Ankara 1988 Türk Tarih Kurumu Basımevi. XIII+257 s. = Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu; Türk Dil Kurumu Yayınları: 536. 8° (A.V/2412).*
- Güncel Konular. Ankara 1988 Genelkurmay Basımevi. III+144 s. = T.C. Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları Güncel Konular Serisi No.: 9. 8° (A.IV/5230-9).*
- GÜNER, DOÇ. DR. GÜNGÖR: *Anadolu'da Yaşamakta Olan İlk Çömlekçilik. Fotog.: Güngör Güner. İstanbul 1988 Grafik Sanatlar Matbaacılık. 96 s. = Ak Yayınları Kültür Serisi: 16-5. 4° (B.I/236).*
- GÜRSU, NEVBER: *The Art of Turkish Weaving. Designs Through the Ages. Edit.: William A. Edmonds. İstanbul 1988 Redhouse Press. 199 s. 4° (B. I/244).*
- HALLOUM, R. (ABU FIRAS): *Palestine through documents. İstanbul 1988 Yazır Matbaacılık. 394 s., 4 hr., 27 res. 8° (A.V/2183).*
- HAMMER PURGSTALL, BARON JOSEPH VON: *Osmanlı Devleti Tarihi. 15. Cilt: (1740-1757). İstanbul Yayıncılık Matbaası. 268 s. 8° (A.IV/8496-15).*
- HAMMER PURGSTALL, BARON JOSEPH VON: *Osmanlı Devleti Tarihi. 14. Cilt: (1718/1739). İstanbul Acar Matbaacılık. 327 s. 8° (A.IV/8496-14).*
- HAMMER PURGSTALL, BARON JOSEPH VON: *Osmanlı Devleti Tarihi. 13. Cilt: (1676/1699). İstanbul Hürses Matbaacılık. 240 s. 8° (A.IV/8496-13).*
- Handbuch der Orientalistik. Yay.: B. Spuler. I. Böl.: Yay.: B. Spuler: Der Nahe und der Mittlere Osten. 1. Cilt: Yay.: H. Kees: Ägyptologie. 1. Kısım: Ägyptische Schrift und Sprache. Leiden 1959 E.J. Brill. 104 s. 8° (A.V/1521-1, 1).*
- Handbuch der Orientalistik: Yay.: B. Spuler. I. Böl.: Yay.: B. Spuler; Der Nahe und der Mittlere Osten. 2. Cilt: Keilschriftforschung und Alte Geschichte Vorderasiens. 1. ve 2. Kısım: Geschichte der Forschung, Sprache und Literatur. 2. Fas.: Altkleinasiatische Sprachen. Leiden 1969 E.J. Brill. XIV+588 s. 8° (A.V/1521-2; 1. ve 2;2 fas.).*
- Handbuch der Orientalistik. Yay.: B. Spuler. I. Böl.: B. Spuler. Der Nahe und der Mittlere Osten. 2. Cilt: Keilschriftforschung und Alte Geschichte Vorderasi-*

- ens. 4. Kısım, 1A Fas.: *Orientalische Geschichte von Kyros Bis Mohammed*. Leiden 1971 E.J.Brill. 74 s. 8° (A.V/1521-2; 4, 1A fas.).
- Handbuch der Orientalistik*. Yay.: B. Spuler. I. Böl. Yay.: B. Spuler; *Der Nahe und der Mittlere Osten*. 2. Cilt: *Keilschriftforschung und Alte Geschichte Vorderasiens*. 4. Kısım, 2. Fas.: *Orientalische Geschichte von Kyros Bis Mohammed*. Leiden 1966 E.J. Brill. 368 s. 8° (A.V/1521-2; 4, 2. fas.).
- Handbuch der Orientalistik*. Yay.: Bertold Spuler. 3. Cilt: *Semitistik*. 1. Kısım. Leiden 1954 E.J. Brill. 132 s. 8° (A.V/1521-3, 1.).
- Handbuch der orientalistik*: Yay.: Bertold Spuler. 3. Cilt: *Semitistik*. 2. ve 3. Kısım. Leiden 1954 E.J. Brill. S. 135-398+VIII 8° (A.V/1521-3; 2 ve 3).
- Handbuch der Orientalistik*. Yay.: B. Spuler. I. Böl.: *Der Nahe und der Mittlere Osten*. 4. Cilt: *Iranistik* 2. Kısım: *Literatur*. 2. fas.: Edited: G. Morrison; *History of Persian Literature from the Beginning of the Islamic Period to the Present Day*, Leiden 1981 E.J. Brill 226 s. 8° (A.V/1521-4; 2, 2. fas.).
- Handbuch der Orientalistik*. Yay.: B. Spuler. I. Böl. Yay.: B. Spuler; *Der Nahe und der Mittlere Osten*. 5. Cilt: *Altaistik*. 1. Kısım: *Turkologie*. Leiden 1963 E.J. Brill. IX+468 s. 8° (A.V/1521-5, 1).
- Handbuch der Orientalistik*. Yay.: B. Spuler. I. Böl.: Yay.: B. Spuler; *Der Nahe und der Mittlere Osten*. 5. Cilt: *Altaistik*. 2. Kısım: *Mongolistik*. Leiden 1964 E.J. Brill. VII+296 s. 8° (A.V/1521-5, 2).
- Handbuch der Orientalistik*. Yay.: B. Spuler. I. Böl.: B. Spuler; *Der Nahe und der Mittlere Osten*. 5. Cilt: *Altaistik*. 5. Kısım: *Geschichte Mittelasiens*. Leiden 1966 E.J. Brill. VII+371 s. 10 hr. 8° (A.V/1521-5, 5).
- Handbuch der Orientalistik*. Yay.: B. Spuler. I. Böl.: Yay.: B. Spuler; *Der Nahe und der Mittlere Osten*. 6. Cilt: *Geschichte der Islamischen Länder*. 5. Kısım 1. Teil: *Regierung und Verwaltung des Vorderen Orients in Islamischer Zeit*. Leiden 1979 E.J. Brill. 57 s. 8° (A.V/1521-6; 5, 1 Teil).
- Handbuch der Orientalistik*. Yay.: B. Spuler. I. Böl.: Yay.: B. Spuler; *Der Nahe und der Mittlere Osten*. 6. Cilt: *Geschichte der Islamischen Länder*. 5. Kısım: *Regierung und Verwaltung des Vorderen Orients in Islamischen Zeit*. 2. Teil. Leiden 1988 E.J. Brill. VI+152 s. 8° (A.V/1521-6; 5, 2).
- Handbuch der Orientalistik*. Yay.: B. Spuler. I. Böl.: Yay.: B. Spuler; *Der Nahe und der Mittlere Osten*. 6. Cilt: *Geschichte der Islamischen Länder*. 6. Kısım. 1. Teil: *Wirtschaftsgeschichte des Vorderen Orients in Islamischer Zeit*. Leiden 1977 E.J. Brill. 405 s., 6 hr. 8° (A.V/1521-6; 6, Teil-1).
- Handbuch der Orientalistik*. Yay.: B. Spuler. I. Böl.: Yay.: B. Spuler; *Der Nahe und der Mittlere Osten*. 7. Cilt: *Armenisch und Kaukasische Sprachen*. Leiden 1963 E.J. Brill. VII+272 s. 8° (A.V/1521-7).

- Handbuch der Orientalistik. Yay.: B. Spuler. I. Böl.: Yay.: B. Spuler; Der Nahe und der Mittlere Osten. 8. Cilt: Religion. 1. Kısım, 1. fas.: Religionsgeschichte des Alten Orients.* Leiden 1964 E.J. Brill. 154 s. 8° (A.V/1521-8; 1, 1. fas).
- Handbuch der Orientalistik. Yay.: B. Spuler. I. Böl.: Yay. B. Spuler; Der Nahe und der Mittlere Osten. 8. Cilt: Religion. 2. Kısım: Religionsgeschichte des Orients in der Zeit der Weltreligionen.* Leiden 1961 E.J. Brill. XII+554 s., 4 pl., 1 şema 8° (A.V/1521-8, 2).
- Handbuch der Orientalistik. yay.: B. Spuler. I. Böl.: Yay.: B. Spuler; Der Nahe und der Mittlere Osten. 3. Ek Cilt: Orientalisches Recht.* Leiden 1964 E.J. Brill. 483 s. 8° (A.V/1521-Ek3).
- Handbuch der Orientalistik. Yay.: B. Spuler. I. Böl.: Yay.: B. Spuler; Der Nahe und der Mittlere Osten. 4. Ek Cilt: Orientalische Musik.* Leiden 1970 E.J. Brill 254 s. 8° (A.V/1521-Ek 4).
- Handbuch der Orientalistik. Yay.: Bertold Spuler. 1. Cilt: Ägyptologie. 2. Kısım: Literatur.* Leiden 1952 E.J. Brill. VIII+240 s. 8° (A.V/1521-1, 2).
- Handbuch der Orientalistik. Yay.: B. Spuler III. Böl.: Yay.: H. Kähler; Indonesien, Malaysia und die Philippinen. Unter Einschluss der Kap-Malaien in Südafrika. 1. Cilt Geschichte 2. Kısım.* Leiden 1977 E.J. Brill. VII+247 s., 1 hr. 8° (A.V/1572-1, 2).
- Handbuch der Orientalistik. Yay.: B. Spuler III. Böl.: Yay.: H. Kähler; Indonesien, Malaysia und die Philippinen. Unter Einschluss der Kap-Malaien in Südafrika. 3. Cilt: Literaturen. 1. Kısım.* Leiden 1976 E.J. Brill. 337 s. 8° (A.V/1572-3, 1).
- Handbuch der Orientalistik. Yay.: B. Spuler. III. Böl.: Yay.: H. Kähler. Indonesien, Malaysia und die Philippinen. Unter Einschuss der Kap-Malaien in Südafrika. 6. Cilt: Music.* Leiden 1972 E.J. Brill. 42 s. 8° (A.V/1572-6).
- Handbuch der Orientalistik. Yay.: B. Spuler. III. Böl.: Yay.: H. Kähler. Indonesien, Malaysia und die Philippinen. Unter Einschluss der Kap-Malaien in Südafrika. 7. Cilt: The Economic and Administrative History of Early Indonesia.* Leiden 1977 E.J. Brill. 120 s. 8° (A.V/1572-7).
- The Hermitage, Guide. Rusça'dan Çev.: Vladimir Vezey - Yuri Pamfilov.* Leningrad 1981 Aurora Art Publishers. 295 s., res., pl. 8° (A.V/2316).
- Histoire Generale des Voyages, ou Nouvelle Collection de Toutes les Relations de Voyages Par Mer et Par Terre. 12 Cilt.* Paris 1746/1747 Didot. 8° (A.V/2073).
- The Hungarian Academy of Sciences.* Budapest 1987 Akadémiai Kiadó. 144 s., 4 res. 8° (A.V/2222).

- İBN AL-İMRÂNİ: *Al-Inbâ'fî Ta'rîkh al-Khulafâ'*. Ed.: Qasım al-Samarrai. Leiden 1973 E.J. Brill. 15+366 s. = Publications of the Netherlands Institute of Archaeology and Arabic Studies in Cairo I. 8° (A.V/1919).
- İBNÜ'L-CEVZÎ, ABU AL-FARAC ABD AL-RAHMAN B. 'ALİ B. MUHAMMED B. ALİ: *Al-Muntazam fî Tarih al-Muluk va al-Umam*. 10 Cilt. Haydarabad 1357/Matbaa Dâira al-Maârif al-Osmaniyya. 8° (AI/8961).
- Al-İctimâ' al-Tahdîdî li Zikrâ al-Hasan İbn al-Haysam fî 21 Disambir sana 1939*. Kâhira 1940 Matbaa Mısır Şirketu Musahime. 40 s. 4° (B. I/129).
2. *Millî Gençlik Kongresi. (Tebliğler)*. 6-8 Kasım 1986 Konya. Konya 1988 Selçuk Üniversitesi Basımevi. 227 s., res. = Selçuk Üniversitesi Yayınları: 44; Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Yayınları: 4. 8° (A.V/1487).
- II. *Uluslararası Türk Halk Edebiyatı Semineri*. 7-9 Mayıs 1985 Eskişehir. Eskişehir 1987 Uğur Ofset. 419 s. = Yunus Emre Kültür Sanat ve Turizm Vakfı Yayınları 2. 8° (A.V/2163).
- The Impact of Atatürk's Reforms Abroad*. Ed.: Dr. Ergün Toğrol. 1988. 2+20 s. = Boğaziçi University the Institute for Atatürk's Principles and the History of Turkish Renovation; The Atatürk Conferences Series. 8° (A.V/1939).
- Al-Inbâ' fî Tarih al-Hulafâ'*. Düzenleyen: Muhammad b. 'Alî b. Muhammad ibn al-İmrânî. İnceleyen: Dr. Kâsım al-Sâmîrâî'. Leiden 1973. 366+15 s. = Neşriyyât al-Ma'had al-Hollandilil-Â'sâr al-Mısıriyya va al-Buhûs al-'Arabîyya Kahira: 1. 8° (A.V/1919).
- Individu et Société L'Influence D'Aristote Dans le Monde Méditerranéen. Actes du Colloque d'Istanbul Palais de France, 5-9 Janvier 1986*. Ed.: Thierry Zarconne. Istanbul 1988 Isis Ltd. 2+250 s. = Varia Turcica: X 8° (A.V/1811).
- İngilizce-Türkçe -- Türkçe-İngilizce Telaffuzlu Minik Sözlük*. Milliyet Kültür. (A.V/6466).
- KARAHASAN, MUSTAFA: *1878-1881 Yılları Arasında Sırp Basınında Makedonya*. Sesler Aylık - Toplum - Sanat Dergisi XII, 107 (Haziran 1976)'dan ayrı bs. S. 30-69 8° (A.V/2317).
- KRISTENSEN, ANNE KATRINE GADE: *Who were the Cimmerians, and where did they come from? Sargon II, the Cimmerians, and Rusa I*. Çev.: Jorgen Laessoe. Copenhagen 1988 Special-Trykkeriet Viborg. 141 s. = Historisk-filosofiske Meddelelser 57. 8° (A.V/2250).
- Kulturni i Literaturni Otnošenija Meždu Gârci i Bâlgari ot Sredata na XV do Sredata na XIX Vek. I Grăcko-Bâlgarski Simpozium*. Thessalonike 1980.

- 316 s., 37 pl. = Idruma Meleton Khersonesou Tou Aimou 188. 8° (A.V/989).
- LAMB, H.H. *Climate, History and the Modern World*. New York 1982 Great Britain at the University Press. XIX+387 s. 8° (A.V/1975).
- LAUT, JENS PETER: *Materialien zu Evliya Çelebi. I. Erläuterungen und Indices zur Karte B IX 6 "Kleinasien im 17. Jahrhundert nach Evliya Çelebi"*. Wiesbaden 1989 Dr. Ludwig Reichert Verlag. 248 s. = Beihefte zum Tübinger Atlas des Vorderen Orients; Reihe B (Geisteswissenschaften) Nr. 90/1. 8° (A.V/2315).
- LEVEİL, J.-A. *Vignole. Traite Élémentaire Pratique D'Architecture. Yeni bs.* Paris Garnier Frères, Libraires-Editeurs. Pl. II-LXXII 4° (B.I/241).
- LUTHER, USHA M.: *Historical Route Network of Anatolia (Istanbul-İzmir-Konya) 1550's to 1850's: A Methodological Study*. Ankara 1989 Printed at Turkish Historical Society. XXVII+300 s., hr. = Atatürk Supreme Council for Culture, Language and History Publications of Turkish Historical Society Serial: VII-No. 95. 8° (B/9888).
- Mimar Sinan Dönemi Türk Mimarlığı ve Sanatı Yay.haz.: Zeki Sönmez.* İstanbul 1988 Mısırlı Matbaacılık A.Ş. 367 s., res., plan = Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları Genel Yayın No: 288; Sanat Dizisi: 41. 4° (B. I/184).
- EL. MOUELHY, İBRAHİM: *Etude Documentaire Organisation et Fonctionnement des Institutions Ottomanes en Egypte (1517-1917)*. 1989 Imprimerie de la Societe Turque d'Histoire. X+210 s. = Conseil Suprême d'Atatürk Pour Culture, Langue et Histoire Publications de la Societe Turque d'Histoire Serie VII-No. 93. 8° (A.V/2282).
- MOUTAFTCHIEVA, VERA: *Le Vakıf-Un Aspect de la Structure Socio-Economique de l'Empire Ottoman (XVe-XVIIe s.)*. Rédacteur: D. Markaski. Sofia 1981 Sofia-Presse. 317 s. = Comité de la Culture Centre National des Langues et Civilisations Anciennes - Sofia. 8° (A.V/6467).
- MUHAMMAD BURÜCARDİ: *Mebâni-yi Hukûk-i İslâmî Muhtelif al-Usûl. Müstemel Ber Akvâl-ı Fuhûl tâ Asr-i Muhakkik-i Kammî ve Sâhib-i Fusûl*. 1341. 20+248 s. = İntişârât-ı Dânişgâh-ı Tahrân: 804. 8° (A.V/1920).
- NAMIK KEMAL: *Cezmi. Tarihe Müstenid Hikâye. Cüz: 1*. İstanbul 1299 Mihan Matbaası. 453 s. 8° (A.V/6465).
- Naučni Skup. Srbija 1916. Godine. Red.: Slavenko Terzić.* Beograd 1987. 382 s. = İstorijski Institut Zbornik Radova Kniga 5. 8° (A.V/1875).
- OKDAY, ŞEFİK: *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Padişah Yaveri İki Sadrazam Oğlu Anlatıyor*. 1988 Sema Matbaacılık. VIII+159 s., res. 4° (B. I/234).

- ONUZİ, AFƏRDİTA: *Poçeria Popullore Nə Shqipëri*. Tiranë 1988 Kombinati Poligrafik. 136 s. 59 lev. = Akademia e Shkencave e Rps Të Shqiperisë, Instituti i Kulturës Popullore. 8° (A.V/2102).
- OY, AYDIN: *Şiir Dünyamızda Atatürk*. Ankara 1989 Türk Tarih Kurumu Basımevi. VIII+198 s. = Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu Yayınları Sayı: 550; Atatürk Dizisi: 1. 8° (A.V/2418).
- ÖGEL, PROF. DR. BHAEDDİN: *Türk Mitolojisi. (Kaynakları ve Açıklamaları ile Destanlar)*. Cilt. Ankara 1989 Türk Tarih Kurumu Basımevi. = Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları VII. Dizi-Sa. 102. 8° (A.V/2276).
- PÁL, PACH SZIGMOND: *Magyarország Története 1526-1686. 2 Cilt. Ed.: R. Várkonyi Ágnes*. Budapest 1985 Akadémiai Kiadó. = Magyarország Története 3/1, 3/2. 8° (A.V/2061).
- Pneumatikes Kai Politistikes Skheseu Ellenon Kai Boulgaron Apo Ta Mesa Tou 15. Eos Ta Mesa Tou 19. Aiona. Ellenoboulgariko Symposio 1*. Thessalonike 1980. 316 s., 37 pl. = Idruma Meleton Khersonesou Tou Aimou 188. 8° (A.V/989).
- Problemi Yazıkov Azii i Afriki Materialı II Mejdunarodnogo simpoziuma. Varşava-Krakov 10-15 Noyabrya 1980*. Varşava 1987 Panstwowe Wydawnictwo Naukowe. 383 s. = Polbskaya Akademiya Nauk, Komitet Vostokovedeniya 8° (A.V/1557).
- Problems of Asian and African Languages. Materials of the 2nd International Symposium. Warsaw-Cracow 10-15 Nowember 1980*. Warsaw 1987 Panstwowe Wydawnictwo Naukowe. 383 s. Polish Academy of Sciences, Committee for Oriental Studies. 8° (A.V/1557).
- Problemy Języków Azji i Afryki, Materiały II Międzynarodowego Sympozjum. Warszawa-Kraków 10-15 listopada 1980*. Warszawa 1987 Panstwowe Wydawnictwo Naukowe. 383 s. = Polska Akademia Nauk Komitet Nauk Orientalistycznych. 8° (A.V/1557).
- REEG, GOTTFRIED: *Die Ortsnamen Israels Nach der Rabbinischen Literatur*. Wiesbaden 1989 Dr. Ludwig Reichert Verlag. VII+696 s. = Beihefte zum Tübinger Atlas des Vorderen Orients Reihe B (Geisteswissenschaften) Nr. 51. 8° (A.V/2313).
- RHIND, DAVİT - RAY HUDSON: *Land Use*. New York 1980 Methuen and Co-Ltd. XV+272 s. 8° (A.V/1973).
- ROCHE, PAUL: *With Duncan Grant in Southern Turkey*. 1982 Robert Maclehose and Co. Ltd. IX+134 s., 9 res. 8° (A.V/2186).

- Sadrazam ve Harbiye Nazırı Mahmut Şevket Paşa'nın Günlüğü.* İstanbul 1988 Gümüş Basımevi. 223 s. = Arba Yayınları: 26; Tarih/Anı Dizisi: 5. 8° (A.V/2151).
- SAYOUS, ANDRÉ-E.: *Commerce et finance en Méditerranée au Moyen Age. Edit.: Mark Steele.* London 1988 Galliard (Printers) Ltd. X+338 s. 8° (A.V/2189).
- STAVRIANOPOULOU, EFTYCHIA: *Untersuchungen zur Struktur des Reiches von Pylos. Die Stellung der Ortschaften im Lichte der Linear B-Texte.* Partille 1989 Paul Aströms Förlag. 4+252+3 s. 18 ek. Studies in Mediterranean Archaeology and Literature Pocket-Book 77. 8° (A.V/2312).
- STOYANCEVIĆ, VLADIMIR: *Srbiya i Bugari 1804-1878. - Serbia and Bulgarians 1804-1878. Yay.: Slavenko Terzić.* Beograd 1988 Prosveta. 448+4 s. = Istorijiski Institut. 8° (A.V/1874).
- Studies on Economic and Monetary Problems and on Banking History No. 23.* Çev.: Eileen Martin. Mainz 1988 Hase and Koehler Verlag. 89 s. 8° (A.V/2064).
- Studies on Sind Ed. and Comp.: Prof. Dr. M. Yakub Mughul.* Karachi 1988 Pakistan Study Centre. 6+195 s. 8° (A.V/1539).
- Studies on Turkish - Arab Relations Annual 1988 - Türk - Arab İlişkileri İncelemeleri Yıllığı 1988.* İstanbul Isis Ltd. IV+207 s. 8° (A.V/315-1988).
- Studies on Turkish - Arab Relations Annual 2, 1987.* İstanbul 1987 Cihan Matbaacılık. 202 s. 8° (A.V/1354-1987, 2).
- Studime Për Letërsinë Shqiptare II. Probleme të letërsisë shqiptare të realizmit socialist.* Tiranë 1988 Kombinati Poligrafik. 672 s. = Akademia e Shkencave e Rps Të Shqipërisë, Instituti i Gjuhësisë Dhe i Letërsisë 8° (A.V/2108-2).
- Şer'iye Sicilleri. Mahiyeti, Toplu Kataloğu ve Seçme Hükümler. I. Cilt.* İstanbul 1988 Engin Ofset. VIII+360 s. 4° (B. I/240-1).
- TANER, DR. M. TAHİR: *Ceza Hukuku. Umumi Kısım. 3. bs.* İstanbul 1953 İsmail Akgün Matbaası. XX+730 s. fotokopi İstanbul Üniversitesi Yayınları Na. 532; Hukuk Fakültesi Na. 117. 8° (A.V/2311).
- TANSUĞ, SABİHA: *Türklerde Çiçek Sevgisi ve "Sümbülname". The Turkish love of flowers and "Sümbülname".* 1988 Grafik Sanatlar Matbaacılık A.Ş. 72 s. = Ak Yayınları Türk Süsleme Sanatları Serisi: 14-4. 4° (B.I/233).
- TISCHLER, JOHANN: *Hethitisches Etymologisches Glossar. 4 fas. Haz.: Prof. Dr. Wolfgang Meid.* Innsbruck. = Innsbrucker Beiträge zur Sprachwissenschaft Band 20. 8° (A. IV/4284).

- TRIČKOVIC, RADMILA: *Dva Turska Popisa Krayine i Klyuča iz 1741 Godine*. Beograd 1973 İstorijski Institut. 145 s., 20 pl. = Poseban Otisak iz Miscellanea-2. 8° (A.V/1954).
- Turkestan als Historischer Faktor und Politische Idee. Festschrift für Baymirza Hayit zu Seinem 70. Geburtstag, 17. Dezember 1987. Yay.: Erling von Mendel*. Köln 1988 Studienverlag. 213 s. 8° (A.V/1578).
- Turkey and Europe in a Cultural Context. 7 June 1988 A Symposium Sponsored by Centre of Middle Eastern Studies University of Cambridge*. Cambridge University Printing Services. XI+47 s., 4 pl. 8° (A.V/1578).
- Türk Folklorundan Derlemeler 1988* Ankara 1988 Öztekin Matbaacılık. 3+178 s. = Kültür ve Turizm Bakanlığı Millî Folklor Araştırma Dairesi Yayınları: 91. 8° (A.V/1862).
- UĞUR, GÜRBÜZ: *Türk Halklarında Doğal Renkler ve Boyalar*. Ankara 1988 Ajans-Türk Matbaacılık. 96 s., res. = Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları Genel Yayın No: 289; Sanat Dizisi: 42. 8° (A.V/2243).
- Ungnád Dávid Konstantinápolyi Utazásai. Çev. ve giriş: Kovács József László. Notlar: Fenyvesi László - Kovács József László*. 1986 Szépirodalmi Könyvkiadó. 354+2 s. = Magyar Ritkaságok 8° (A.V/2052).
- Vak'a-Nüvis Ahmed Lûtfî Efendi Tarihi. 11. Cilt. Yay. haz.: Prof. Dr. M. Münir Aktepe*. Ankara 1989 Türk Tarih Kurumu Basımevi. VII+193 s. = Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları III. Dizi-Sa. 12^a. 8° (A.IV/7829-11).
- Vak'a-Nüvis Ahmed Lûtfî Efendi Tarihi. 12. Cilt. Yay. haz.: Prof. Dr. M. Münir Aktepe*. Ankara 1989 Türk Tarih Kurumu Basımevi. VII+155 s. = Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları III. Dizi-Sa. 12^b. 8° (A.IV/7829-12).
- WERNER, ERNST: *Büyük Bir Devletin Doğuşu Osmanlılar (1300-1481). 2. Cilt: Halk Ayaklanmaları ve Askeri Feodalizm. Çev.: Yılmaz Öner*. İstanbul 1988 Final Ofset A.Ş. 258 s. 8° (A.V/99-2).
- Yaddāsht-Hāye Oazvinī. (Notices Littéraires et Historiques de Mirzā Muhammad Qazvinī). 7 Cilt. Ed.: İraj Afshār*. Tehran. = Tehran University Publications No: 464, 517, 643, 742, 816. 8° (A.V/1947).
- Yād-dāshtha-yı Kazvinī 7 Cilt. Haz.: İreç Efşar*. Tahrân Çâphâne-yi Daneşgâh. = İntişârât-ı Daneşgâh-ı Tahrân: 464, 517, 643, 742, 816. 8° (A.V/1947).
- YAZICI, DR. NURİ: *Millî Mücadelede (Canik Sancağı'nda) Pontosçu Faaliyetler (1918-1922)*. Ankara 1989 Ankara Üniversitesi Basımevi. VIII+166 s., 1 hr. 8° (A.V/2452).

- YILDIZ, DOĞ. DR. RIFAT: *Bankacılıkta ve Dış Ticaretle Döviz Pozisyonlarının Kur Riskine Karşı Korunması*. Ankara 1988 Toraman Matbaacılık. 2+ VII+97 s. = Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları Genel Yayın No: 293; Ekonomi Dizisi: 23. 8° (A.V/2242).
- YÜCEL, PROF. DR. YAŞAR: *Timur'un Ortadoğu - Anadolu Seferleri ve Sonuçları (1393-1402)*. Ankara 1989 Türk Tarih Kurumu Basımevci. VII+152 s. = Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları XXIV. Dizi - S. 6. 8° (A.V/2097).
- ZİROJEVIĆ, OLGA: *Zur Historischen Topographie oder Heerstrasse Nach Konstantinopel zur Zeit der Osmanischen Herrschaft. Das Interesse an der Heerstrasse Nach Konstantinopel Vom 15. Jahrhundert Bis Heute*. Etudes Balkaniques 1 (1987)'den ayrı bs. S. 81-106 8° (A.V/2318).
- ZYAPNUVANE, J.: *Reçnik na Bilgarskiya Ezik*. 5. Cilt. Sofiya 1987 İzd-vo na Bilgarskata Akademiya na Naukite. 1030 s. = Bilgarska Akademiya na Naukite Institut za Bilgarski Ezik. 8° (A.V/2708-5).

B. DERGİLER*

- Académie des Inscriptions and Belles-Lettres Avril-Juin (1988); Novembre (1988).
- Acta Asiatica 56 (1989).
- Acta Historiae Artium XXXIII 3-4 (1987-88).
- Acta Orientalia XLII, 1 (1988).
- Acta Poloniae Historica 58, (1988); 59 (1989).
- Akkadica 61-63 (1989).
- The American Historical Review XCIV, 3, 4 (1989).
- American Journal of Archaeology XCIII, 3, 4 (1989).
- American West XXVI, 4, 5 (1989).
- Amme İdaresi Dergisi XXII, 1 (1989).
- Anahtar 1, 2, 5, 7, 9, 11, 12 (1989).
- Anatolian Studies XXXVIII (1988).
- Anayasa Mahkemesi Kararlar Dergisi 23 (1989).
- Ankara Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Araştırma Dergisi I-III, 13-15 (1985-1986).
- I, 13- Z.V. TOĞAN, *Karahanlılar*. S. 71.

* Dergilerde yalnız, Türkiye ve Türklerin tarihini ilgilendiren makalelerin adları verilmiştir.

- Z.V. TOGAN, *Cengiz'in Soy ve Kendisine Yakın Kabileler*. S. 95.
- I. ARICANLI, *Tarihte Türk-Çin İlişkileri Hakkında Çin ve Türk Görüşleri*. S. 125.
- M.A. KÖYMEN, *Son Irak Selçukluları Hükümdarı II. Tuğrul ve Zamanı*. S. 215.
- A. SEVİM, *Sultan Alparslan'ın Nasrani Memleketlerinden Olan Ani ve Diğer Bazı Yerleri Fethetmesinin Zikri*. S. 235.
- G. ÇANDAROĞLU, *Uygur-Çin İktisadi Münasebetleri*, S. 239.
- Ö. İZGİ, *Uygur Kağanlarının T'ang Sülalesi Tarihlerine Göre Soy Kütüklerinin İncelenmesi*. S. 245.
- M. SARAY, *Türkmen İli ve Boyları*. S. 265.
- A. ÇETİN, *Abdülhamit Devrinde Kütüphanelere Dair Yayınlanmamış Birkaç Belge*. S. 277.
- I, 14- M.Ç. VARLIK, *Kütahya'nın Türk Hakimiyetine Geçiş*. S. 255.
- 15- A. BİNGÖL, *Türk-İslâm Kültür Dünyasında İsagoji*. S. 349.
- A. Ü. Hukuk Fakültesi Dergisi XL, 1-4 (1988).
- Annales XLIV, 3-5 (1989).
- Annali della Scuola Normale XVIII, 2 (1988).
- Anthropology Today V, 3-6 (1989).
- Antike Kunst XXXII, 2 (1989).
- Antike Welt XX, 3, 4 (1989).
- Archaeologiai Ertesito CXIV-CXV, 2 (1987-1988).
- Archäologische Bibliographie (1988).
- Archaeologische Mitteilungen Aus Iran 20 (1987).
- Archäologische Nachrichten Aus Baden 26 (1981); 30 (1983).
- Archäologischer Anzeiger 2, 3 (1989).
- Archeologické Vyskamy a Nálezy Na Slovensku V Roku (1988).
- Arheoloski Vestnik 39-40 (1989).
- Archiv Orientální LVII, 2, 3 (1989).
- Archivum Ottomanicum XI. (1986 [1988]).
- Asia and Africa Today 3,4 (1989).
- Asian and African Studies XXIV (1988):
- J. BLAŠKOVIČ - V. KOPČAN, *Türkische Briefe und Urkunden zur Geschichte des Eyalet Nove Zámky. III*. S. 107.
- N. ZIMOVA, *The Saharan Frontiers of Tripolitania under Ottoman Turkish Rule: Observations on the Roots of the Aozow Strip Dispute*. S. 179.
- J. MATUZ, *Das Osmanische Reich Grundlinien Seiner Geschichte. von Vojtech Kopčan*. S. 293.

- J. MATUZ, *Continuity and Change in Late Byzantine and Early Ottoman Society*. By Vojtech Kopčan. S. 298.
- A. UĞUR, *The Reign of Sultan Selim in the Light of the Selim-nâme Literature*. By Vojtech Kopčan S. 305.
- Asien, Africa Latein-Amerika XVII, 2, 3 (1989).
- Askeri Tarih Bülteni XIV, 27 (1989).
- Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi V, 15 (1989).
- S. IRMAK, *Atatürkçülüğün İlkeleri-İnkılapların Fikir Temelleri*. S. 523.
- M. TEZCAN, *Laiklik ve Atatürk'ün Laiklik Politikası*. S. 595.
- M. KAYIRAN, *Tekalif-i Milliye Emirleri ve Uygulanışı*. S. 639.
- Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Bülteni 10 (1988); 11, (1989).
- Atatürk Yolu A.Ü. Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Dergisi II, 3 (1989):
- C. AKCAKAYALIOĞLU, *Milli Kültürümüzde Atatürkçülük ve Bugünümüz*. S. 281.
- M. ÇAPA, *Sakarya Savaşından Sonra İmzalanan Türk-İngiliz Esir Mübadelesi Anlaşmasının Uygulanması ve Belgeler*. S. 399.
- Ş. TURAN, *Türkiye Cumhuriyeti "Yeni Devlet" Temeli ve Nitelikleri* S. 447.
- Athenaum LXXVII 3, 4 (1989).
- Ausgewahlte Neuere Literatur 1-4 (1988); 2, 3, (1989).
- Aziyai Afrika Segodnya 7, 9-12 (1989).
- Baghdader Mitteilungen 20 (1989).
- Balcanica VI, 1-2 (1989).
- Balkan and Asia Minor Studies XV (1989).
- Balkanistika 3 (1989).
- Batı Trakya'nın Sesi I, 1 (1987); 2, 3 (1988).
- Biblica LXX, 3 (1989).
- Biblical Archaeologist, LI 4 (1988); LII, 1 (1989).
- Bibliographie d'Études Balkaniques XXII (1987).
- Bibliotheca Orientalis XLV, 3-6 (1988).
- The Bodleian Library Record XIII, 2 (1989).
- British Book News (1989).
- The British School at Athens Annual Report of the Managing Committee (1987-1988).
- Bulgarian Historical Review 2, 3 (1989).
- Bulgaristan Türklerinin Sesi I, 1 (1987); II, 2, 3 (1988).
- Bulletin Association Internationale d'Etudes du Sud Est Européen. XVII, XVIII (1987).
- Bulletin de Correspondance Hellénique CXIII (1989).

- Bulletin des Musées Royaux d'Art et d'Histoire LVIII, 2 (1987); LIX (1988).
 Bulletin d'Information 14 (1987); 15 (1989).
 Bulletin d'Études Orientales XXXVII-XXXVIII (1985-1986).
 Bulletin of the American Schools of Oriental Research 274 (1989).
 Bulletin of the Ancient Orient Museum IX, X (1987).
 Bulletin of the Mineral Research and Exploration 108, (1988).
 Bulletin of the National Museum of Ethnology XIII, 4 (1988); 8, XIV, 1 (1989).
 Bulletin of the School of Oriental and African Studies LI (1988); LII, 1 (1989).
 Bulletin Signalétique Art et Archeologie XLIII, 1, 2 (1989).
 Bulletins et Mémoires de la Société d'Antropologie de Paris V, 3, 4 (1988).
 Byzantino Slavica L (1) (1989).
 Byzantion LIX, (1989).
 Cahiers de Civilisation Médiéevale XXXII, 2, 3 (1989).
 Les Cahiers de L'IHTP 3 (1986); 11, 12 (1989).
 Central Asia and Caucasus Chronicle VIII, 1-3 (1989).
 The Central Asian Newsletter VII, 2-6 (1988).
 Central Asiatic Journal XXXIII, 1-2 (1989).
 Cultura Antiqua XLI, 3-8 (1989).
 Dacia XXXII, 1-2 (1988).
 Daniştay Dergisi XIX, 72-73 (1989).
 Dergâh II, 19 (1989).
 Deutsche Nationalbibliographie I-III (1988); 14-26 (1989).
 Deutsches Archäologisches Institut Ableilung Istanbul İstanbuler Mitteilungen XXXVIII (1988).
 Devlet Su İşleri Bülteni 329-336 (1989).
 Dialogue 80, 82 (1988).
 Dumbarton Oaks Papers 42 (1988).
 Durham University Journal LXXXI, 2 (1989).
 Duz 21, 22 (1988).
 East European Quarterly XXIII, 3 (1989).
 EC News III, 2-7 (1989).
 Ekonomide Ankara 25-28 (1989).
 Emel 172-174 (1989).
 Emilia-Romagna IV, 4 (1987); 5-9 (1988); 11-12 (1989).
 Encyclopaedia Iranica IV, 2-4 (1989).
 The Encyclopaedia of Islam. Encyclopédie de L'Islam. Index I-V. Supplement, Fascicules 1-6. (1989).
 Encyclopédie de İslam VI, (1988).
 Erciyes XII, 137-144 (1989).

- Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 4 (1987); 5 (1988).
 Erdem II, 4-6 (1986); III, 7-9 (1987); IV, 11 (1988).
 Es Sebil 8-11 (1989).
 Ethnology XXVIII, 3, 4 (1989).
 Etudes Balkaniques 3 (1989).
 Etudes Politiques et Sociales 2 (1985); 3 (1986).
 Expedition XXX, 2, 3 (1988).
 Far Eastern Affairs 4 (1989).
 The Florida Anthropologist XLII, 2, 3 (1989).
 Fornvannen 83 (1988).
 Forum X, 244, 245, 247 (1989).
 Genova XXXVII (1989).
 The German Tribune 1391-1401 (1989).
 Germania LXVII, 2, (1989).
 Gjuha Jone 2, 3 (1989).
 Glasnik XXIX, 3 (1985); XXX, 1-2 (1986); XXXI, 3 (1987).
 Godišnjak Pravnog Fakulteta u Sarajevu XXXVI (1988).
 Görüş 1-12 (1989).
 Güney'de Kültür I, 6-9 (1989).
 Günümüzde Kitaplar 14, 16 (1985).
 Haberler Sovyetler Birliği Türkiye Büyükelçiliği Basın Bülteni 38, 40-44, 46-48, 50, 52-53, 57-63, 79-90, 92, 94-112, 114, 116, 118-121 (1989).
 Hamdard Islamicus XII, 2, 3 (1989).
 Hamizrah Hehadash the New East XXXII, 125-128 (1989).
 Harp Tarihi Vesikaları Dergisi XXXVIII. 88 (1989).
 Harvard Journal of Asiatic Studies XLIX, 1 (1989).
 Hebrew Union College Annual LIX (1988).
 Hesperia Journal of the American School of Classical Studies at Athens LVIII, 2, 3 (1989).
 Historical Abstracts XXXIX, A/2 (1988); XXXIX, B/4 (1988).
 Historical Research LXII, 148 (1989).
 History of Religions XXVII, 4 (1988); XXVIII, 1 (1988).
 History Today XXXVIII, 1-7 (1988).
 L'Homme 111-112 (1989).
 Honar va Mardom, 74-75 (1968); 77-78 (1969).
 HungInfo, Hungarian Social Sciences and Humanities 1-4 (1987); 1-4 (1988); 1, 2 (1989).
 Iliria, XVIII, 1, 2 (1988).

- İkibin'e Doğru III, 35-39 (1989).
 İlgı XXIII, 58, 59 (1989).
 The Illustrated London News, Yılbaşı Sayısı (1987); Yılbaşı Sayısı (1988);
 CCLXXVI, 7074-7077, 7079-7080, 7083 (1988).
 İndia I, 8-12 (1989); II, 2 (1989).
 Information Aus Österreich 12, 17, 18 (1989).
 Information Bulletin of the Problem Commission for the Multilateral Cooperation of the Academies of Sciences of the Socialist Countries. Developing Countries Economics and Politics 5 (1984); 6,7 (1985); 9 (1987).
 İnsan Hakları Yıllığı X-XI (1988-1989).
 Institut d'Histoire Du Temps Present 23-25, 33, 35-38 (1989).
 Institute of Archaeology Bulletin 25 (1988).
 International Journal of Anthropology IV, 1-3 (1989).
 International Journal of Middle East Studies XXI, 2, 3 (1989).
 Inventaria Archaeologica (Denmark) 12-14 (1989).
 İran Journal of the British Institute of Persian Studies XXVII (1989).
 Der İslam LXVI, 2 (1989).
 Islam and the Modern Age XIX, 3 (1988).
 İslam Ansiklopedisi 11 (1989).
 İslâm Storia e Civiltà VIII, 1-3 (1989).
 İslam und der Westen VII, 4 (28) (1987); VIII, 1 (29), 2 (30) (1988).
 Der Islam Zeitschrift für Geschichte und Kùltür des Islamischen Orients LXVI, 1 (1989).
 İslami Araştırmalar 1, 2 (1986).
 İslamic Studies Quarterly Journal XXVIII, 2 (1989).
 Israel Exploration Journal XXXVIII, 4 (1988); XXXIX, 1-2 (1989).
 The İsrail Museum Journal VIII (1989).
 The İsrail Museum News (1988), 1 (1989).
 İstoricheskie Zapiski 115 (1987), 117 (1989).
 İstoriya Filosafiya Pravo 2-4 (1989).
 İstoriya SSSR 4, (1989); 5 (1989).
 İzvestiya Akademii Nauk Turkmenskoy SSR 2-4 (1989).
 Jahrbuch des Deutschen Archaologischen Instituts CIV (1989).
 Jahrbücher für Geschichte Ost Europas XXXVI, 4 (1988).
 Jahreshefte des Österreichischen Archäologischen Institutes in Wien LVIII (1988).
 The Jerusalem Post International Edition 494-513, 515-522 (1989).

- Journal Asiatique CCLXXVII, 1-2 (1989).
 Journal des Savants (1988).
 Journal of Ancient History II, 189 (1982).
 Journal of Arab Historians XL (1989).
 Journal of Archaeological Science XVI, 4 (1989).
 Journal of Asian and African Studies 37 (1989).
 Journal of Cuneiform Studies XL, 2 (1988).
 Journal of Near Eastern Studies XLVIII, 4 (1989).
 Journal of the American Oriental Society CIX, 2, 3 (1989).
 Journal of the Economic and Social. History of the Orient XXXII 1-3 (1989).
 Journal of the History of Biology XXII, 1-3 (1989).
 Journal of the Pakistan Historical Society XXXVII, 1, 2 (1989).
 Journal of the Royal Asiatic Society 1 (1989).
 Journal of Turkish Studies X (1986); XI (1987); XII (1988).
 Kamu-İş I, 1 (1987); 3-5 (1988); II, 1 (1989).
 Karaman Müzesi Yıllığı 2 (1984); I, 4 (1986); II, 5 (1987).
 Kayseri Müzesi Yıllığı I, 1 (1987); II, 2 (1988).
 Kemalist Ülkü 254-256 (1989).
 Kıbrıs XL, 49-51 (1989).
 Kıryat Sefer Indeks (1985); LXII, 1-2 (1988-1989).
 Kuzey Kıbrıs II, 2 (1989).
 Letopis 39 (1989).
 Levant XXI (1989).
 Le Livre Hongrois 1 (1989).
 Lumea 38-49 (1989).
 Maden Tetkik ve Arama Dergisi 108 (1988).
 Madrider Mitteilungen 29 (1988).
 Man XXIV, 1 (1989).
 Makodonika (1988).
 Al-Mawrid a Quarterly Journal of Culture and Heritage IX, 3 (1980).
 Memoirs of the Research Department of the Toyo Bunko 46 (1988).
 The Metropolitan Museum of Art Bulletin XLVI, 4, XLVII, 1 (1989).
 The Middle East Journal XLIII, 3, 4 (1989).
 Middle East Studies Association Bulletin XXIII, 1 (1989).
 Mideast File I, 1 (1982); V, 1 (1986).
 Midland History XIV (1989).
 Milli Eğitim 86-92 (1989).
 Milli Kültür 56, 57 (1987); 60, 61 (1988); 65 (1989):
 56-M. ÖZBALCI, *Atatürk ve Milli Kültür*. S. 6.

- İ. ENGİNÜN, *Cem Sultan*. S. 45.
 57-S. SAKAOĞLU, *Türk Gençliğinin Kültür Problemleri ve Atatürk*. S. 15.
 H. DUMAN, *Atatürk ve Gençlik*. S. 18.
 60-M. ÖCAL, *XIV. Yüzyıl Osmanlı Medreseleri, Müderrisleri ve Başlıca Hizmetleri*. S. 22.
 M. HIZLI, *Kuruluşundan Osmanlılar'a Kadar Medreseler*. S. 34.
 Ş. ER, *Mezopotamya Medeniyeti ve Türkler*. S. 39.
 A. TANERİ, *Anayasalarımızda Türk, Türkçe, Milliyetçilik ve Atatürk Adları ve Kavramları II*. S. 63.
 65-F. TEVETOĞLU, *Atatürk'ün Başlıca Amacı: Çağdaşlaşmak*. S. 2.
 M. SERTOĞLU, *Londra Konferansına Takaddüm Eden Günlerde Atatürk'ün Tevfik Paşa'ya Gönderdiği Bilinmeyen Bir Muhtıra*. S. 12.
 C. İÇMELİ, *Türk-İslam Tababeti ve Darüşşifalar*. S. 15.
 M.A. KÖYMEN, *Anadolu'nun Türk Yurdu Olmasında Selçuklular'ın Rolü*. S. 28.
 Z. KİTAPCI, *Malazgirt Meydan Muharebesi'nden Başkomutanlık Meydan Muharebesi'ne*. S. 36.
 A. TANERİ, *Kültür Tarihimizin Kaynaklarından Şer'îye Sicillerinin Değerlendirilmesi: "Ankara'nın 1 Numaralı Şer'îye Sicili"*. S. 48.

Milliyet Sanat Dergisi 219-222 (1989).

Mimarlık 1-5 (1989).

Miscellanea XVII, XVIII (1988).

Mitteilungen 93, 94 (1989).

Mitteilungen der Deutschen Orient-Gesellschaft Zu Berlin 120 (1988).

Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts Athenische Abteilung CIV (1989).

Monumentet 2 (1988).

Muslim Education Quarterly VI, 3, 4 (1989).

The Muslim World LXXII, 1, 2 (1982); LXXV, 1, 3-4 (1985); LXXVI, 1 (1986); LXXVIII, 3-4 (1988).

Müze 1 (1989).

Narodi Azii i Afriki 4, 5 (1989).

National Geographic CLXXVI, 1-5 (1989).

Neuerwerbungen Vorderer Orient 4-7 (1989).

New Cyprus V, 4, 5 (1989).

News From Austria 12 (1989).

Newsletter 20, 21 (1989).

Newspot 40-45, 47-52 (1989).

Northern Cyprus Monthly Kıbrıs I, 1, 2 (1989).

- Nouvelles de L'Inde 266-268 (1989).
 Les Nouvelles des 8, 9 (1988); 10-13 (1989).
 Novoya i Noveysaya İstoriya 3-6 (1989).
 Nüfusbilim Dergisi VIII (1986); IX (1987); X (1988); XI (1989).
 Ondokuz Mayıs Üniversitesi'nden Haberler 6 (1988); 7 (1989).
 Orient XXIV (1988).
 Orient Zeitschrift des Deutschen Orient Instituts XXIX, 4 (1988).
 Orientalia LVIII, 1-3 (1989).
 Orientalia Suecana XXXVI-XXXVII (1987-1988).
 Orientalistische Literaturzeitung LXXXIV, 4, 5 (1989).
 Oriente Moderno LXVII, 7-12 (1987); LXVIII, 1-9 (1988).
 Orta Doğu Teknik Üniversitesi Uygulamalı Araştırmalar Dergisi III, 9 (1983);
 11 (1985).
 Österreichische Osthefte XXXI, 2, 3, (1989).
 Österreichische Zeitschrift für Volkskunde XCII, 3, 4 (1989).
 Philosophy and History XXII, 2 (1989).
 Praehistorische Zeitschrift, LIV, 1 (1989).
 Proceedings of the Society of Antiquaries of Scotland CXVII, (1987); CXVIII,
 (1988).
 Przegląd Orientalistyczny 3, 4 (1988).
 The Quarterly Index İslamicus XIII, 2 (1989).
 Rassegna Storica del Risorgimento LXXXVI, 3 (1989).
 Rassengeschichte der Menschheit 13 (1989).
 Referativniy Jurnal (RF) 3-6 (1989).
 Report of the Department of Antiquities Cyrus 1, 2 (1988).
 Review XII, 2, 3 (1989).
 Revista Arhivelor LI, 2 (1989).
 Revue d'Assyriologie et d'Archéologie Orientale LXXXII, 2 (1988).
 Revue de Synthèse CX, 2 (1989).
 Revue des Études Sud-Est Européennes, XXVI, 2 (1988); XXVII, 1-3, (1989).
 Revue d'Histoire Moderne et Contemporaine XXXVI (1989).
 Revue Historique XXXIV (1987); XXXV (1988).
 Revue Internationale d'Histoire Militaire 71 (1989).
 Revue Roumaine d'Études Internationales XXIII, 1-3 (1989).
 Romania Pages of History XIV, 2 (1989).
 Romanian News XII, 37-49 (1989).
 Ruperto Carola XLI, 79 (1989).
 Saçak 65, 66 (1989).
 Sakafa al-Hind XXXV, 1-4 (1984).

- Schweizerische Zeitschrift für Geschichte XXXIX, 1-2 (1989).
 Schweizerisches Landesmuseum 97 (1988).
 Seçilmiş Gazete Yazıları Bibliyografyası I, 1-7 (1989).
 Silahlı Kuvvetler Dergisi CVIII, 323 (1989).
 Slovenská Archeologia XXXVI, 2 (1988); XXXVII, 1 (1989).
 Social Sciences XVII, 4 (1987); XIX, 2-3 (1988); XX, 1 (1989).
 Société d'Histoire et d'Archéologie de Geneve XVIII (1987).
 Sovetskaya Tyurkologiya 2-5 (1989).
 Sovetskaya Ztnografiya 3, 5 (1989).
 Speculum 2, 3 (1989).
 Studi Classici e Orientali XXXVII (1987); XXXVIII (1988).
 Studi Micenei Ed Egeo-Anatolici XXVII (1989).
 Studia Albanica XXVI, 1 (1989).
 Studia Orientalia LXI (1987).
 Studies in Islam XIX, 1-3 (1982).
 Studii Şi Cercetări de Istorie Veche Şi Arheologie XL, 1, 2 (1989).
 Studime Filologjike XLI (XXIV), 4 (1988); XLIII (XXVI), 1 (1989).
 Studime Historike 1, 2 (1989).
 Studiyné Zvesti 24, 25 (1988).
 Südosteuropa Mitteilungen XXIX, 2, 3 (1989):
 2-F. ADANİR, *Die Gründung des Modernen Bulgarischen Staates und die Osmanisch-Türkische Geschichtsschreibung*. S. 116.
 Századok CXXII, 1, 2 (1988).
 Şişe Cam XXIX, 162, 163 (1989).
 Tarbiz LVII, 4 (1988); LVIII, 1 (1988).
 Tarih İncelenmeleri Dergisi IV (1989).
 Tarih ve Toplum 67-69 (1989).
 Tebliğler Dergisi LII, 2293-2296, 2298, 2299 (1989).
 Tel Aviv XIII-XIV, 2 (1986-87).
 Thailand Foreign Affairs Newsletter 8-12 (1986); 3-5, 8-9, 11 (1987); 1-4, 6 (1988).
 The Toyo Gakuho LXX, 1-4 (1989).
 The Toyoshi-Kenkyu XLVII, 4 (1989); XLVIII, 1, 2 (1989).
 Történelmi Szemle 4 (1987-1988).
 Turcica Revue d'Études Turques XX (1988).
 Tursab Turizm Dergisi 79-82 (1989).
 Tühis XI, 3 (1987); 4-6 (1988).
 Türk Dili 435-441 (1988).
 Türk Dili Araştırmaları Yıllığı, Belleten (1986).

- Türkisch Review Quarterly Digest III, 16 (1989).
 Türkiye Bibliyografyası 1 (1988).
 Türkiye Bibliyografyası, Yıllık Dizinler 1-12 (1985); 1-12 (1986).
 T.C Devlet Yayınları Bibliyografyası XVIII, 4-7 (1988).
 Türkiye Makaleler Bibliyografyası 1, 2 (1987).
 Universitäts Bibliothek Tübingen Orientabteilung 8-10 (1989).
 Universitetets Oldsaksamling Arbok (1986-88).
 Verbum X, 1-3 (1987); XI, 3-4 (1988).
 Vestnik Drevnei Storii 3, 4, (1989).
 Véstnik Léninghradskopho Qunivérsiteta 2 (1989).
 Voprosi İstorii 10 (1989).
 Die Welt des Islams XXIX (1989).
 Wiener Zeitschrift Fürde Kunde des Morgenlandes LXXIX (1989).
 Wissenschaftliche Zeitschrift XXXVIII, 1 (1989).
 The Yale Review LXXVIII, 1 (1988).
 Yayın Dünyası 5, 6 (1988).
 Yeni Batı Trakya II, 20 (1984); III, 22 (1985).
 Yeni Düşünce IX, 416, 418-428 (1989).
 Yeşil Domanıç (1989).
 Zakhmetkesh Ayal 3-9 (1989).
 Zbornik (1981); (1985).
 Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft CXXXIX, 2 (1989).
 Zeitschrift für Balkanologie XXIV, 1-2 (1988).
 Zeitschrift für Kulturaustausch XXXIX, 3 (1989).
 Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik. Autoren und Titelverzeichnis 51 (1983); 75 (1988); 77-79 (1989).
 Zeitschrift für Schweizerische Archäologie und Kunstgeschichte XLVI, 2, 3 (1989).
 Zion LIV, 2 (1989).

TÜRK TARİH KURUMU ÖZENDİRME ÖDÜLÜ JÜRİSİ

(Orta ve Yüksek Öğretim Öğrencileri İçin)

Başkan : Prof. Dr. Yaşar Yücel

Asli Üyeler : Prof. Dr. Ali Sevim
 Prof. Dr. Hüseyin G. Yurdaydın
 Prof. Dr. Özer Ergenç
 Prof. Dr. Bahaeddin Yediyıldız

Yedek Üyeler :

Prof. Dr. Neşet Çağatay
 Prof. Dr. Yavuz Ercan

Propriétaire et rédacteur en chef :
Au nom de la Société d'Histoire Turque
PROF. DR. YAŞAR YÜCEL

TABLE DES MATIERES

Allocution d'Ouverture de l'XI ^e Assemblée scientifique de la Société Turque d'Histoire (lis 5-9 Septembre 1990)	
Allocution de TURGUT ÖZAL, Président de la République Turque	
Allocution de SUAT İLHAN, Président du Conseil Suprême d'Atatürk pour Culture, Langue et Histoire	
Allocution de YAŞAR YÜCEL, Président de la Société Turque d'Histoire	

Articles Etudes :

	<u>Page</u>
KIZILKAYA, YILDIZ : Monnaies d'Alacahöyük (en turc, avec 2 planches)	907
ONAT, PROF. DR. AYŞE : Sur le Commencement des Relations Turkes- tan - Chinoises (en turc)	913
SALMAN, DOĞ. DR. HÜSEYİN : Ligne de Défense de l'Empire Chinois contre les Peuples occidentaux (quatre garnisons) (en turc, avec 1 carte)	921
KOCA, DR. SALİM : Lutte pour le Pouvoir entre le Sultan İzzettin Key- kavus I et Melik Alâeddin Keykubad (en turc)	935
DEMİREL, ÖMER : Structure quantitative de la Famille Ankariote entre les Années 1700-1730 (en turc)	945
ÖZTÜRK, YRD. DOĞ. DR. MUSTAFA : Cas de Banditisme au XVIII ^e Siècle à Antakya et dans ses Environs (ee turc, avec 1 carte)	963
ÖZDEMİR, DR. RIFAT : Structure socio - économique de la Famille à Tokat (1771 - 1810) (en turc)	993
PAMUKÇIYAN, KEVORK : Quatre Louanges en vers écrits en Lettres Ar- méniennes sur le Sultan Mahmut II (en turc)	1053
SHAW, STANFORD J. : Christian Anti Semitism in the Ottoman Empire (en anglais)	1073
KORAY, ENVER : Organisation professionnelle et leur Activité (en turc)	1151
TEVETOĞLU, DR. FETHİ : Ecrits d'Atatürk non Réunis en Recueil (en turc, avec 3 documents)	1167
SONYEL, DR. SALÂHİ R. : Enver Pâcha et le Courent de Basmacı (en turc)	1179
ÇAĞATAY, NEŞET : Aperçu général sur l'Histoire de l'Enseignement sup- érieur Turc (en turc)	1209

Traductions :

NEPOS, CORNELIUS (traduit par KAYA, MEHMET ALİ) : Hamilcar et Han- nibal (en turc)	1221
SAHİLLİOĞLU, PROF. DR. HALİL (traduit par ÖZTÜRK, YRD. DOĞ. DR. MUSTAFA) : Divisions administratives de l'Irak dans la Période Ottomane (en turc)	1233

Bibliographie :

ÖZKAYA, DOĞ. DR. TÜTEN : Bibliographie concernant le Livre des Voya- ges d'Evliya Çelebi (en turc)	1259
KÖROĞLU, KEMALETTİN : Paul E. Zimansky : <i>Ecology and Empire : The Structure of the Urartian State</i> (en turc)	1277
KÖPRÜLÜ, DR. ORHAN F. : Daniel Panzac : <i>La Peste dans l'Empire Ot- toman, 1700-1850</i> (en turc)	1281

Nécrologie :

ÇİÇ, MUAZZEZ İLMİYE : Après le Professeur S. N. Kramer (en turc avec 1 illustration, 2 documents)	1283
Livres et Revues reçus à la Bibliothèque de la Société de l'Histoire Tur- que dans la Seconde Moitié de 1989	1285

BELLETEN

PÉRIODIQUE PARAISSANT TOUS
LES QUATRE MOIS

REVUE PUBLIÉE PAR LA
SOCIÉTÉ TURQUE D'HISTOIRE

Tome : LIV

No. 211

December 1990

ANKARA — IMPRIMERIE DE LA SOCIÉTÉ TURQUE D'HISTOIRE

1 9 9 1